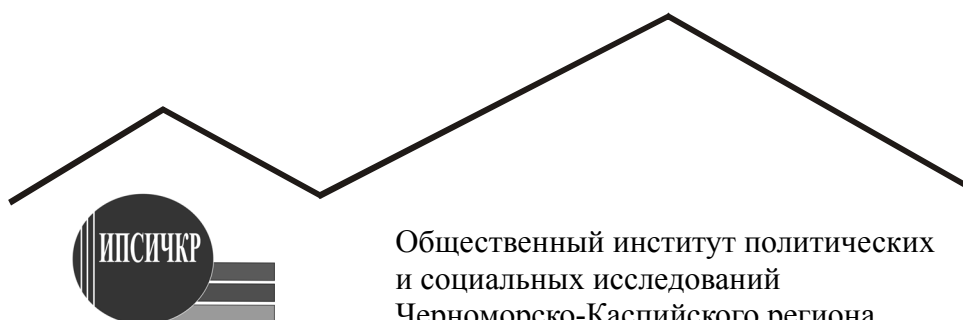

РЕГИОН И МИР

научно-аналитический журнал

том XV, № 1 (50), 2024

*Журнал включен
в реестр научных периодических изданий
Высшего аттестационного комитета Республики Армения,
в научные электронные библиотеки CiberLeninka и eLIBRARY.RU
а также базу данных «Российского индекса научного цитирования» (РИНЦ)
созданную на платформе информационно-аналитической системы «Science Index» (SI)*

ՏԱՐԱԾԱՇՐՉԱՆ ԵՎ ԱՇԽԱՐՀ

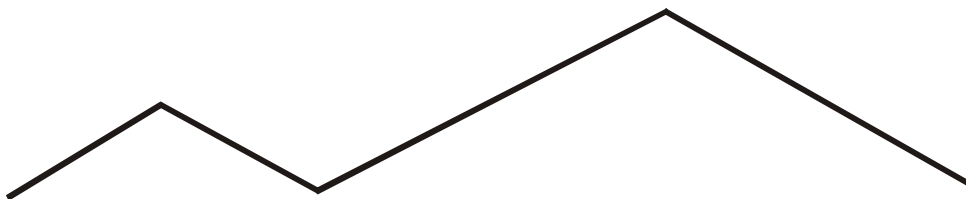
գիտավերլուծական հանդես
հատոր ԺԵ, # 1 (50), 2024

*Հանդեսը ներառված է գիտական պարբերականների ՀՀ ԲՈԿ-ի գրանցամատյանում,
CiberLeninka և eLIBRARY.RU գիտական էլեկտրոնային գրադարաններում, ինչպես նաև
«Science Index» (SI) տեղեկատվական և վերլուծական համակարգի հարթակում ստեղծված
«Russian Science Citation Index»-ի (РИЦИ) տվյալների շտեմարանում:*

REGION AND THE WORLD

scientific-analytical journal
volume XV, № 1 (50), 2024

*The journal is included in the register of scientific periodicals
Supreme Certifying Committee of the Republic of Armenia (SCC RA),
to the scientific electronic librarians CiberLeninka & eLIBRARY.RU,
as well as the database of the "Russian Science Citation Index" (РИЦИ)
created on the platform of the information and analytical system "Science Index" (SI)*

Սևծովյան-Կասպյան տարածաշրջանի քաղաքական
և սոցիալական հետազոտությունների հանրային ինստիտուտ
Public Institute of Political and Social Research
of Blacksea-Caspian Region

Редакционный совет:

Андриасян Левон Г. – почетный редактор;

Погосян /Хахбакян/ Гагик Г. – главный редактор;

Саргсян Сурен Т. – научный редактор (д.и.н., профессор, Институт истории НАН РА, Армения);

Аветисян Гайк Г. (д.и.н., профессор, Ереванский государственный университет, Армения);

Айвазян Армен М. (д.п.н., Центр стратегических исследований “Арагат”, Армения);

Айвазян Норайр А. (д.ю.н., профессор, Ереванский государственный университет, Армения);

Аллен Сюзен (д.п.н., профессор, Университет им. Дж. Мейсона, США);

Багратян Грант А. (д.э.н., профессор, Армянско-Российский университет, Армения);

Бостанджян Вардан Б. (д.э.н., профессор, Ереванский государственный университет, Армения);

Варданян Камо Е. (д.п.н., профессор, Ереванский государственный педагогический университет, Армения);

Григорян Эрнест Р. (д.ф.н., профессор, академик РАЕН, Общественный институт политических и социальных исследований Черноморско-Каспийского региона, Армения);

Демоян Гайк А. (д.и.н., Армения);

Дюбьен Арно (Франко-российский аналитический центр “Обсерво”, Франция);

Исагулян Гарник С. (Общественный институт политических и социальных исследований Черноморско-Каспийского региона, Армения);

Керян Гарик М. (д.п.н., профессор, Ереванский государственный университет, Армения);

Кожокин Евгений М. (д.и.н., профессор, Московский государственный институт международных отношений – университет, Россия);

Корнилов Александр А. (д.и.н., профессор, Нижегородский государственный университет им. Н.И. Лобачевского, Россия);

Манукян Саргис Ф. (к.т.н., доцент, Национальный Политехнический Университет Армении, Армения);

Меликсетян Арсен Ф. (к.э.н., Общественный институт политических и социальных исследований Черноморско-Каспийского региона, Армения);

Мелконян Ашот А. (д.и.н., профессор, академик НАН РА, Институт истории НАН РА, Армения);

Миронов Анатолий Н. (д.ю.н., профессор, Российская Академия Народного Хозяйства и Государственной Службы при Президенте РФ, Россия);

Надеин-Раевский Виктор А. (к.ф.н., Институт политических и социальных отношений Черноморско-Каспийского региона, Россия);

Панибратцев Андрей В. (д.ф.н., профессор, Московский государственный технический университет гражданской авиации, Россия);

Пахомов Виталий Г. (д.ю.н., профессор, Российский государственный социальный университет, Россия);

Редкоус Владимир М. (д.ю.н., профессор, Институт государства и права Российской академии наук, Россия);

Решетников Леонид П. (к.и.н., председатель наблюдательного совета телекомпании “Царьград”, Россия);

Романовская Вера Б. (д.ю.н., профессор, Нижегородский государственный университет им. Н.И. Лобачевского, Россия);

Сваранц Александр А. (д.п.н., Россия);

Сергунин Александр А. (д.п.н., профессор, Санкт-Петербургский государственный университет, Россия);

Симонян Акон Е. (академик РАЕН, доктор искусствоведения, к.и.н., профессор, Государственная Академия художеств Армении, Армения);

Тагесян Андраник (д.ф.н., Бейрутский университет “Айказян”, Ливан);

Шакарянц Сергей Э. (Общественный институт политических и социальных исследований Черноморско-Каспийского региона, Армения);

Худоян Гарик М. (к.ю.н., доцент, Академия Образовательного комплекса МВД РА, Армения);

Шалян Жерар (Центр анализа и прогнозов Министерства иностранных дел, Франция);

Якушик Валентин М. (д.п.н., к.ю.н., профессор, Украинский институт политики, Украина).

Адрес редакции: РА, Ереван, 3 пр. Тиграна Меца, д. 9,

Тел. (+374 91) 705-055, (+374 93) 868-797

Эл. почта: region-i-mir@mail.ru

Сайт: www.geopolitika.am

Публикуемые материалы могут не отражать точку зрения редакции. Публикации платные.

Для перепечатки или перевода опубликованных в журнале материалов необходимо разрешение редакции.

Все опубликованные статьи размещены на электронных ресурсах: Национальной Библиотеки Армении, и научных электронных библиотек CiberLeninka и eLIBRARY и проиндексированы в РИНЦ в соответствии с договором с ООО "Научная электронная библиотека" № 660-12/2016 от 13.12.2016 г.

Խմբագրական խորհուրդ՝

Անդրիասյան Լևոն Հ. (պատվավոր խմբագիր);

Պողոսյան/Խաղբակյան/ Գազիկ Հ. (գլխավոր խմբագիր);

Սարգսյան Սուրեն Թ. (գիտական խմբագիր) /պ.գ.դ., պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, Հայաստան/;

Ավետիսյան Հայկ Գ. /պ.գ.դ., պրոֆեսոր, ԵՊՀ, Հայաստան/;

Այվազյան Արմեն Մ. /բ.գ.դ., «Արարատ» ռազմավարական հետազոտությունների կենտրոն, Հայաստան/;

Այվազյան Նորայր Ա. /ի.գ.դ., պրոֆեսոր, ԵՊՀ, Հայաստան/;

Ալլեն Սյուզեն /բ.գ.դ., պրոֆեսոր, Ջ. Մեյսոնի անվ. համալսարան, ԱՄՆ/;

Բազրադյան Հրանտ Ա. /տ.գ.դ., պրոֆեսոր, Հայ-ռուսական համալսարան, Հայաստան/;

Բուստանջյան Վարդան Բ. /տ.գ.դ., պրոֆեսոր, ԵՊՀ, Հայաստան/;

Գրիգորյան Էռնեստ Ռ. /փ.գ.դ., պրոֆեսոր, ՌԲԳԱ ակադեմիկոս, Սեվծովյան-Կասպյան տարածաշրջանի քաղաքական եվ սոցիալական հետազոտությունների հանրային ինստիտուտ, Հայաստան/;

Դանյան Հայկ Ա. /պ.գ.դ., Հայաստան/;

Դյուբյեն Անոն /«Օբսերվո» ֆրանկո-ռուսական վերլուծական կենտրոն, Ֆրանսիա/;

Իսազույան Գարնիկ Մ. /Սեվծովյան-Կասպյան տարածաշրջանի քաղաքական եվ սոցիալական հետազոտությունների հանրային ինստիտուտ, Հայաստան/;

Խուրդյան Գարիկ Մ. /ի.գ.թ., դոցենտ, ՀՀ ՆԳՆ կրթահամալիրի ակադեմիա, Հայաստան/;

Կոժոկին Եվգենի Մ. /պ.գ.դ., պրոֆեսոր, Միջազգային հարաբերությունների Մոսկովյան պետական ինստիտուտ-համալսարան, Ռուսաստան/;

Կորնիլով Ալեքսանդր Ա. /պ.գ.դ., պրոֆեսոր, Ն.Ի. Լոբաչևսկու անվ. Նիժնի Նովգորոդի պետական համալսարան, Ռուսաստան/;

Մանուկյան Սարգիս Ֆ. /տ.գ.թ., դոցենտ, Հայաստանի ազգային պոլիտեխնիկական համալսարան, Հայաստան/;

Մելիքսեթյան Արսեն Ֆ. /տ.գ.թ., Սեվծովյան-Կասպյան տարածաշրջանի քաղաքական եվ սոցիալական հետազոտությունների հանրային ինստիտուտ, Հայաստան/;

Մելքոնյան Աշոտ Ա. /պ.գ.դ., պրոֆեսոր, ակադեմիկոս, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, Հայաստան/;

Միրոնով Անատոլի Ն. /ի.գ.դ., պրոֆեսոր, Ռուսաստանի ազգային տնտեսության և պետական կառավարման ակադեմիա, Ռուսաստան/;

Յակուշչիկ Վադենտին Մ. /բ.գ.դ., ի.գ.թ., պրոֆեսոր, Ուկրաինայի քաղաքականության ինստիտուտ, Ուկրաինա/;

Նադեին-Ռասսկի Վիկտոր Ա. /փ.գ.թ., Սևծով-Կասպյան տարածաշրջանի քաղաքական և սոցիալական հետազոտությունների ինստիտուտ, Ռուսաստան/;

Շալյան Ժան /Արտաքին գործերի նախարարության Վերլուծության և կանխատեսման կենտրոն, Ֆրանսիա/;

Շաքարյանց Սերգեյ Է. /Սեվծովյան-Կասպյան տարածաշրջանի քաղաքական և սոցիալական հետազոտությունների հանրային ինստիտուտ, Հայաստան/;

Պախոմով Վիտալի Գ. /ի.գ.դ., պրոֆեսոր, Ռուսաստանի պետական սոցիալական համալսարան, Ռուսաստան/;

Պանիբրատցեվ Անդրեյ Վ. /ի.գ.դ., պրոֆեսոր, Մոսկվայի քաղաքացիական ավիացիայի պետական տեխնիկական համալսարան, Ռուսաստան/;

Ռեդկոուս Վլադիմիր Մ. /ի.գ.դ., պրոֆեսոր, ՌԳԱ Պետության և իրավունքի ինստիտուտ, Ռուսաստան/;

Ռեշետնիկով Լեոնիդ Պ. /պ.գ.թ., «Ցարգրադ» հեռուստառնկերության դիտորդական խորհրդի նախագահ, Ռուսաստան/;

Ռոմանովսկայա Վերա Բ. /ի.գ.դ., պրոֆեսոր, Ն.Ի. Լոբաչևսկու անվ. Նիժնի Նովգորոդի պետական համալսարան, Ռուսաստան/;

Սերգունին Ալեքսանդր Ա. /բ.գ.դ., պրոֆեսոր, Սանկտ-Պետերբուրգի պետական համալսարան, Ռուսաստան/;

Միմոնյան Հակոբ Ե. /ՌԲԳԱ ակադեմիկոս, արվեստագիտության դոկտոր, պ.գ.թ., պրոֆեսոր, Հայաստանի զեղարվեստի պետական ակադեմիա, Հայաստան/;

Սվարանց Ալեքսանդր Ա. /բ.գ.դ., Ռուսաստան/;

Վարդանյան Կամո Ե. /ի.գ.դ., պրոֆեսոր, ԵՊՄՀ, Հայաստան/;

Տազեսեան Անդրանիկ /բ.գ.դ., Բեյրութի Հայկազեան համալսարան, Լիբանան/;

Քեռյան Գարիկ Մ. /բ.գ.դ., պրոֆեսոր, ԵՊՀ, Հայաստան/;

Խմբագրության հասցեն՝ ՀՀ, Երևան, Տիգրան Մեծի 3-րդ նրբ. տ. 9

Հեռ. (+374 91) 705-055, (+374 93) 868-797

Էլ. փոստ՝ region-i-mir@mail.ru

Կայք՝ www.geopolitika.am

Հրապարակված նյութերը կարող են չարտացոլել խմբագրության տեսակետը: Հրապարակումները վճարովի են: Հանդեսում տպագրված նյութերի վերատպման կամ թարգմանության համար անհրաժեշտ է խմբագրության թույլտվությունը: Բոլոր հրապարակված հոդվածները տեղադրվում են Հայաստանի Ազգային Գրադարանի էլեկտրոնային կայքում, ինչպես նաև CiberLeninka ու eLIBRARY գիտական էլեկտրոնային գրադարաններում և ինդեքավորվում ԳՄՌԻ-ում՝ համաձայն "Գիտական էլեկտրոնային գրադարան" ՓԲԸ-ի 2016 թ. դեկտեմբերի 13-ի # 660-12/2016 համաձայնագրի:

Editorial council:

Andriasyan Levon H. – Honorary Editor;

Poghosyan /Khaghbakyan/ Gagik H. – Chief Editor;

Sargsyan Suren T. – Scientific editor (Doctor of Historical Sciences, professor, Institute of History of NAS RA, Armenia);

Avetisyan Hayq G. (Doctor of Historical Sciences, professor, Yerevan State University, Armenia);

Ayvazyan Armen M. (Doctor of Political Sciences, Center of Strategic Research “Ararat”, Armenia);

Ayvazyan Norayr A. (Doctor of Law, Professor, Yerevan State University, Armenia);

Allen Susan (Doctor of Political Sciences, professor, George Mayson University, USA);

Bagratyan Hrayr A. (Doctor of Economic Sciences, professor, Armenian-Russian University, Armenia);

Bostanjyan Vardan B. (Doctor of Economic Sciences, Professor, Yerevan State University, Armenia);

Grigoryan Ernest R. (Doctor of Philosophical Sciences, professor, academician of Russian Academy of Natural Sciences, Public Institute of Political and Social Research of Blacksea-Caspian Region, Armenia);

Dakessian Antranik M. (Doctor of Philology, Haygaziyan University of Beyrut, Lebanon);

Demoyan Hayq A. (Doctor of Historical Sciences, Armenia);

Dubien Arno (Observatoire franco-russe, France);

Isagulyan Garnik S. (Public Institute of Political and Social Research of Blacksea-Caspian Region, Armenia);

Keryan Garik M. (Doctor of Political science, Professor, Yerevan State University, Armenia);

Khudoyan Garik M. (Ph.D. in Law, Associate Professor, Educational Complex of the MIA of the RA, Armenia);

Kojokin Ewgeniy M. (Doctor of Historical Sciences, professor, MGIMO-University, Russia);

Kornilov Aleksandr A. (Doctor of Historical Sciences, professor, Lobachevsky University of Nijny Novgorod, Russia);

Manukyan Sargis F. (Candidate of Technical Sciences, Associate Professor, National Polytechnic University of Armenia, Armenia);

Meliksetyan Arsen F. (Candidate of Economic Sciences, Public Institute of Political and Social Research of Blacksea-Caspian Region, Armenia);

Melkonyan Ashot A. (Doctor of Historical Sciences, professor, academician of NAA RA, Institute of History, Armenia);

Mironov Anatoliy N. (Doctor of Law, professor, The Russian Presidential Academy of National Economy and Public Administration, Russia);

Nadein-Raevsky Vitaliy A. (Candidate of Philosophical Sciences, Institute of Political and Social Research of Blacksea-Caspian Region, Russia);

Panibrattsev Andrey V. (Doctor of Philosophy, professor, Moscow State Technical University of Civil Aviation, Russia);

Pakhomov Vitaliy G. (Doctor of Law, professor, Russian State Social University, Russia);

Redkous Vladimir M. (Doctor of Law, professor, The Institute of State and Law of the Russian Academy of Sciences, Russia);

Reshetnikov Leonid P. (Candidate of Historical Sciences, Chairman of the Supervisory Board of “Tsargrad” TV Station, Russia);

Romanovskaya Vera B. (Doctor of Law, professor, Lobachevsky University of Nijny Novgorod, Russia);

Sergunin Aleksandr A. (Doctor of Political Sciences, professor, St. Petersburg State University, Russia);

Simonyan Hakob E. (Doctor of Science (Art), PhD of History, professor, academician of Russian Academy of Natural Sciences, State Academy of Fine Arts of Armenia, Armenia);

Shakaryants Sergey E. (Public Institute of Political and Social Research of Blacksea-Caspian Region, Armenia);

Shaliand Gerar (Center for Analysis and Forecasts of the Ministry of Foreign Affairs, France);

Svarants Aleksandr A. (Doctor of Political Sciences, Russia);

Vardanyan Kamo E. (Doctor of Psychological Sciences, Professor, Yerevan State University, Armenia);

Yakushik Valentin M. (Doctor of Political Sciences, Ph.D. in law, professor, Ukrainian Institute of Politics, Ukraina).

Adress: RA, Yerevan, 3rd line of Tigran Mets, 9

Phone: (+374 91) 705-055, (+374 93) 868-797

E-mail: region-i-mir@mail.ru

Website: www.geopolitika.am

Published materials have not always reflected by the editorial point of view. Publications are not free.
To reprint or translate of materials published in the journal, it is necessary to get the editor's permission.

All published articles are placed in the "National Library of Armenia" and
in the scientific electronic libraris "CiberLeninka" & "eLIBRARY" and indexed in the RSCI (ПИИЛ) in accordance with the
agreement with LLC "Scientific Electronic Library" No. 660-12/2016 of December 13, 2016.

Պետք չէ ապրել անցյալի մեջ, այլ անցյալը պետք է ապրի մեր մեջ

Սարգսյան Սուրեն Թ.

պ.գ.դ., պրոֆեսոր, առաջատար գիտաշխատող, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ (Երևան, ՀՀ)

sargsyansuren@yandex.ru

EDN: BAKQHM

Բաժանվելով ցեղից՝ անհատը մեռնում է հոգեպես...

Գ. Նժդեհ

Երկար տարիներ հայոց մեծագույն բաղձանքը եղավ Հայաստան-Արցախ-Սփյուռք եռամիասնության հենքի վրա «Մեծ երազի» աստիճանաբար իրականացումը: Իսկ ինչ ունենք այսօր: Եթե կարճ, ապա նախ հենց այդ եռամիասնությունը չկա: Քանզի վերջին տարիներին իրականացած Թավշյան ու օրվա իշխանությունների վարած անհասկանալի ու խառնաշփոթ քաղաքականությունը փոշիացրին թե՛ եռամիասնությունը, թե՛ մեր «Մեծ երազը»: Այսպես՝

ա) Հայաստանի արտաքին քաղաքականության բնագավառում անհասկանալի իրավիճակ է ստեղծվել: Դաշնակիցների անհաջող փնտրտուքի, կեղծ խոստումների ու անհետևողական պահվածքի արդյունքում անորոշ ու անհուսալի իրավիճակ ունենք:

բ) Ներքին կյանքում թեև համատարած թվային ձևախեղված հաշվարկներին, աննախադեպ ավելացել է աղքատների թիվը և պաշտոնական տվյալներով մեր հասարակության 24,8 տոկոսը կամ որ նույնն է՝ չորսից մեկը աղքատ է:

գ) Արցախը որպես քաղաքական միավոր, իրավական սուբյեկտ այլևս գոյություն չունի, քանզի ամբողջովին հայաթափված է և հանձնված թշնամու ողորմածությանը:

դ) Սփյուռքը, որին Հայրենիքի հետ կապող ու համայն հայությանը համախմբող Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու դեմ անհասկանալի արշավանքի արդյունքում շփոթված է ու հիպոթափված:

Հենց այստեսակ իրավիճակների համար էր Համո Սահյանն ասում, որ ապրում ենք ավստասանքով, և դժվար ենք ուշքի գալիս, որ ուշացած ուշքի գալով մի ողջ կյանք ենք տանուլ տալիս, իսկ այս դեպքում վախենամ նաև՝ ամեն ինչ: Սակայն պետք չէ վախենալ, քանզի երբեք չպետք է տրվենք վախին: Իրականում այն չկա, այն գոյություն ունի միայն մեր մտքում: Հարկավոր է ուղղակի սթափվել, դուրս գալ քարոզչական ընդարմացումից, քանի որ երբ մարդ պարզապես որոշում է փոխվել դեպի լավը, ապա դա արդեն հաջողության կեսն է: Հակառակ դեպքում, քնախտով տարված մեզ թվում է, թե այս տխուր իրավիճակը մեզանից շատ հեռու է, մեզ որևէ վտանգ չի սպառնում, այնինչ ինչպես Սպարապետ Վազգեն Սարգսյանն էր ասում սրտի չափ մի երկիր ենք, սրտի ծայրամասը ո՞րն է: Որտեղից էլ վնասվի, մահացու է: Հարկավոր ազգովին ոտքի ելնել ու տեր կանգնել հայրենի աշխարհին: Հարկավոր է հետևել Նժդեհի դավանանքին, քանզի նրա Ցեղակրոնությունն այլ նպատակ չունի, քան տարագիր հայության մեջ արթնացնել ցեղը, ցեղայինը, միաժամանակ՝ թարմացնելով իր պատմական հիշողությունը՝ այն մի և անբաժան ազգի վերածելու համար: Քանզի ցեղորեն գունատված, պարտվողական, կենսաբանորեն տկարացած է օրվա հայը, որին աջ ու ձախ հարվածում են ու մնում անպատիժ:

Հասունացել է պահը, որ Աստծուն ասենք՝ էս մեկը չեղավ, նորի՛ց մարդ ստեղծիր՝ և այս անգամ մի քիչ կարգին: Գաղտնիք չի, որ այսօր հայտնի բոլոր սուրբ գրքերը պնդում են, որ մարդը արարվել է Արարչի կերպարով և նմանությամբ: Այսինքն, մարդուն տրվել է այնպիսի գեներտիկ կառուցվածք, որպեսզի նա ո՛չ միայն ունենա նմանություն Արարչի արտաքին տեսքին, այլև լինի նրա պես ազատ՝ իր ընտրության իրավունքով, սեփական կյանքը կառավարելու և հայրենի տունուտեղը սրբորեն պաշտպանելու առումով: Պատահական չի, որ քվանտային մեխանիկայի վերջին շրջանի գիտական հայտնագործությունները ևս փաստում են, որ մարդը օժտված է այնպիսի Արարչական գործությամբ, որ նույնիսկ կարող է փոփոխել իր գեներտիկ կառուցվածքը: Հետևաբար, իրեն ու իր Հայրենիքը պաշտպանել հաստատ կկարողանա, եթե հաշիշաթմբիի կամ ուղեղների լվացման հոսքագծի վրա չի:

Հոսքագիծ, որի քարոզիչները հաճախ ներարկում են, թե աշխարհն իբր հեռու չի միջուկային աղետից և նման անհեթեթություններ: Այնինչ, մարդկությունը դեպի ինքնակործանում չի գնում, իսկ այսօրվա երեւույթներից շատերն այս կամ այն ձևով կրկնվել են պատմության ընթացքում: Ուղղակի ընդամենը հարկավոր է, որ հասարակությունը հաղթահարի «երկրորդ կուրսեցու ախտանիշը» և

հանրային դաշտում որոշակի կայունություն կտիրի: Քանզի նոր աշխարհակարգի հաստատմանը, որպես կանոն, միշտ էլ նախորդում են բավականին աղետալի իրադարձություններ, որ խլում են տասնյակ միլիոնավոր մարդկանց կյանքեր, պատճառ դառնում ավերածությունների: Իսկ մենք հիմա մասնակից ենք նոր աշխարհակարգի ձևավորման գործընթացին և, բնականաբար, ենթադրվում է, որ ակտիվ փուլն առավելագույն մակարդակին չի հասել, ուր մնաց թե ավարտվի: Իսկ այս դեպքում լավ կլինի, որ ցանկացած մարդ երբ մի բանից խոսում է և առավել ևս քարոզում, ապա ինքը լինի այդ գաղափարի կրողը, պայքարի հանուն այդ գաղափարի: Օրինակ՝ երբ մարդը խոսում է հայրենասիրությունից ու ինքը թողնում հեռանում է հայրենիքից, ապա անտրամաբանական է իր քարոզը: Կամ հայրենիքի պաշտպանությունից է խոսում, բայց ինքը չի գնում այդ հայրենիքը պաշտպանելու և այլն: Ավելին, երեխաներին տանում է արտասահման, դարձնում այնտեղի քաղաքացի, հետո ասում է, իմ երեխաները Հայաստանի քաղաքացի չեն, ոնց գան ծառայեն Հայաստանի բանակում: Այսինքն, ժողովուրդը եթե իր մտածողությամբ հայրենասեր չի, ապա անհիմաստ է և անտրամաբանական նրա ձևական, բաժակաճառային հայրենասիրական կոչերը, առաջարկները: Լավ կլինի խոսենք նրանից ինչի կրողն ենք:

Առաջին նախագահ Լևոնի օրոք երկիր լցվեցին աղանդները, Քոչարյանի օրոք բացվեց սորոսի գրասենյակը և լցրտ-ների առաջ կանաչ լույս վառվեց, Մերժի ժամանակը թմրաբիզնեսի ծաղկման տարիներն էին, հիմա էլ այդ ամենի փունջ տեսանք է, այսինքն՝ երեքը մեկումը: Դրան ավելանում է հայր հայի նկատմամբ թարախ շնչելն ու նախանձը, որի պատճառով է, որ դարերով հողատու ազգ ենք եղել ու կանք: Պակաս կարևոր չի նաև համաշխարհային գիտատեխնիկական առաջընթացից մեր ինքնամեկուսացումը: Հենց մեր ինտելեկտուալ այդ ցածր մակարդակը, մտածողության կորուստը հավասար եղավ Արցախի կորստին: Մի կարևոր հանգամանք էլ կա. Մենք շատ ենք կապված անցյալի հետ, վախենում ենք նոր կյանք ապրելուց, մեզանում կա կարոտախտ, անցյալի պաշտամունք, մինչդեռ մենք չպետք է ապրենք անցյալի մեջ, այլ անցյալը պետք է ապրի մեր մեջ: Հավելենք նաև, որ մեր ժողովրդին պետք է ժամանակակից քաղաքային մտածողություն, և մեր արվեստը պետք է դաստիարակի քաղաքային հայրենասեր մարդու: Թե մեզ հետ ինչ տեղի ունեցավ, թե ինչու Արցախը կորցրինք հասկանալու համար ներքին ինտելեկտուալ յարում է պետք: Մենք «ջունգլիներից» պետք է դուրս գանք: Մեր ժողովրդի մեջ մեծ ներուժ, եռանդ կա, բայց անհրաժեշտ է, որ կեղծ արժեքներից ու պաթոսից ազատվենք: Այնինչ, մշակույթը, արվեստն ու կրթությունն անհատական պլանով են աշխատում: Մեզ մոտ մարդիկ իրար չեն հանդուրժում, մարդկային զգացմունքները նահանջ են ապրել, դա հոգևոր մեծ անկում է: Ամենուր նյութապաշտությունն ու շահամոլությունն են իշխում, ռաբիսը դարձել է կենսակերպ, սիրային երգ են երգում՝ զգվելով գալիս է: Ծաշակի տոսկալի անկում կա: Մերիալներն էլ սարսափելի են. այնտեղ մարդիկ անընդհատ իրար վրա գոռում են, ինչպե՞ս կարելի է այդքան պարզունակ ու էժանագին լինել:

Այս ցավոտ հարցերը կարգավորելու, շտկելու փոխարեն իշխանությունները որոշել են գիտության, կրթության, գրականության և արվեստի մարդկանց տրվող տիտղոսները վերացնել, համարելով, որ դրանք անցյալ, կոմունիստական վարչակարգից ժառանգված մնացուկներ են: Այդ նույն տրաբանությամբ առաջնորդվելով, որպես անցած կոմունիստական վարչակարգի մնացուկ, ես էլ առաջարկում եմ վերացնել՝ Օպերայի և բալետի շենքը, Մատենադարանը, Ծիծեռնակաբերդի համալիրը, Սասունցի Դավիթի, Վարդան Մամիկոնյանի, Մեսրոպ Մաշտոցի և մյուս արձանները, երկաթուղին, մետրոն, կրթական համալիրները, տուֆակերտ այն ճարտարապետական կոթողները, որտեղ նստում են Վարչապետը, Ազգային ժողովի պատգամավորները, Նախագահը... Մոռանալով, որ հավատքը միասնություն է տալիս՝ բոլոր եկեղեցիները, որոնք նախատեսված են, որ մեր քաղաքացիները մտնեն, մոմ վառեն, աղոթեն, ավելի լավ մարդ դառնան, ավելի լավ հայ: Դժվար պահին չիռսահատվեն, խնդրեն և օգնություն ստանան Աստծուց: Քանզի այս ծանր պատմական փուլում ևս հայ առաքելական եկեղեցին կարևորագույն դեր է կատարում ազգային միասնականության և ազգային մտածողության պահպանման հարցում:

Содана / Հանձնվել է՝ 23.12.2024

Рецензирована / Գրախոսվել է՝ 26.12.2023

Принята / Ընդունվել է՝ 28.12.2023

Հայ ռամկավար կուսակցությունը և դրա Կահիրեի ակումբի գործունեությունը 1915-1921 թթ.

Սարգսյան Սուրեն Թ.

ւ.գ.դ., պրոֆեսոր, առաջատար գիտաշխատող,
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ (Երևան, ՀՀ)

<https://orcid.org/0009-0005-6171-9021>

sargsyansuren@yandex.ru

ՀՏԴ՝ 327.5 (470+571, 477); EDN: CMFIOY

DOI: 10.58587/18292437-2024.1-8

Հանգուցաբառեր՝ կուսակցություն, քաղաքական գործունեություն, եղեռն, եգիպտահայեր, ռամկավար, սփյուռք, հանգանակություն, ազգանպաստ գործունեություն

Армянская партия Рамкавар и деятельность ее каирского клуба в 1915-1921 гг.

Саргсян Сурен Т.

д. и. н., профессор, ведущий научный сотрудник Института истории НАН РА (Ереван, РА)

Аннотация. Партия Рамкавар Азатакан (ПРА), одна из традиционных армянских партий, была основана в 1921 году, в результате объединения основанной в 1885 году Арменаканской и других действующих в армянской действительности партий. Промежуточным звеном в цепи Арменакан-ПРА была Армянская Конституционная партия Рамкавар (АКПР). За все время своего существования (1908-1921 гг.) партия была на стороне народа и боролась за него.

Часть армян, спасшихся от геноцида после геноцида, нашла пристанище в Египте. Рамкавары основали здесь свои местные структуры. Одной из них был Каирский клуб, который, продолжая проармянскую деятельность партии, сыграл свою роль в сохранении армянства.

Ключевые слова: партия, политическая деятельность, геноцид, египетские армяне, Рамкавар, диаспора, сбор средств, деятельность на благо нации

The Armenian Ramkavar Party and the activities of its Cairo Club in 1915-1921

Sargsyan Suren T.

Doctor of Sciences in History, professor,

Leading Researcher, at the NAS RA Institute of History (Yerevan, RA)

Abstract. The Ramkavar Azatakan Party (PRA), one of the traditional Armenian parties, was founded in 1921, as a result of the unification of the Armenakan founded in 1885 and other parties active in Armenian reality. The intermediate link in the Armenakan-PRA chain was the Armenian Constitutional Party Ramkavar (ACPR). During its existence (1908-1921), the party was on the side of the people and fought for them.

Some of the Armenians who escaped the genocide after the genocide found refuge in Egypt. The Ramkavars established their local structures here. One of them was the Cairo Club, which, continuing the pro-Armenian activities of the party, played its role in the preservation of Armenian identity.

Keywords: Party, Political Activity, Genocide, Egyptian Armenians, Ramkavar, Diaspora, Fundraising, Activities for the Benefit of the Nation

Ներածական

Նախորդ դարի վերջին քառորդից սկսած և օրրստօրե ծավալվող հայ ազատագրական շարժումը դրսևորվում էր հատկապես գաղափարախոսական ճակատում: Հայաստանի ու հայ ժողովրդի ապագայի մասին ծնվում էին նոր թեզեր և դրանց իրականացման համար նոր մոտեցումներ: Միաժամանակ խիստ գաղտնի կազմավորվում էին ազատագրական խմբակներ և նույնիսկ նոր կուսակցություններ (Ազգային միացյալ, Ինքնորոշում և այլն): Խորհրդային հատուկ ծառայություններն ակնդետ հետևում ու բոլոր հնարավոր միջոցներով փորձում էին

ոչնչացնել այդ նորաստեղծ կառույցները: Լարված ու աստիճանաբար ավելի քաղաքականացող մթնոլորտում Սփյուռքում ու Խորհրդային Հայաստանում նորաստեղծների հետ անմախաճ սկսեցին կարևորվել հայ ավանդական՝ Դաշնակցություն, Հնչակյան և Ռամկավար կուսակցությունները: Այսինքն՝ կուսակցությունները դարձան ամբողջովին քաղաքականացած կյանքի հիմնական դերակատարներ: Այդ կուսակցականացման գործընթացն այժմ էլ գտնվում է ամենաբարձր մակարդակի վրա: Հետևաբար դրանց ծագումնաբանությունը, գաղափարական արմատներն ու էությունը

խորությամբ ուսումնասիրելը ոչ միայն անհրաժեշտ է, այլև խիստ կարևոր: Քանզի հասարակությունները որքան էլ փոփոխվեն բաղկացած են երեք հիմնական՝ իշխող-պահպանողական, ընչազուրկ-հեղափոխական և դրանց արանքում լողացող միջին խավերից՝ իրենց բոլոր ենթաշերտերով հանդերձ: Այս տեսակետից անչափ կարևոր է նորովի ուսումնասիրել հայ իրականությունում գործած կուսակցությունների ամբողջական պատմությունը, նրանց դավանած արժեքները և հատկապես գաղափարախոսությունը:

Հայ քաղաքական կուսակցությունների պատմությունը հիմնականում լավ է ուսումնասիրված: Սակայն դեռևս կան շերտեր, որոնք նորովի ու թարմ լուսարանման կարիք ունեն: Այս առումով առանձնանում է Ռամկավար Ազատական կուսակցության (ՌԱԿ) պատմությունը և, հատկապես, դրա Արմենականից-ՌԱԿ անցումային շրջանը, որի հիմնական դերակատարը Սահմանադրական Ռամկավար կուսակցությունն էր:

Հայ Սահմանադրական Ռամկավար կուսակցությունը (հայկական լիբերալ-դեմոկրատական կուսակցություն, կրճատ՝ ՀՍՌԿ)¹ հիմնադրվել է 1908 թվականի հոկտեմբերի 31-ին Եգիպտոսի Ալեքսանդրիա քաղաքում՝ Վերակազմյալ հնչակյանների, Արմենականների և որոշ ազտամիտ մտավորականների կողմից: Կուսակցությունը Թիֆլիսում հրատարակել է «Վան-Տոսպ», իսկ 1919 թվականին Երևանում՝ «Հայաստանի ձայնը» թերթերը²: Նորաստեղծ կուսակցությունը թեպետ իր մեջ ձուլել էր նաև Արմենական կուսակցության ներկայացուցիչների մի ստվար խումբ, սակայն ամբողջովին հրաժարվեց արմենականության հետապնդած քաղաքական նպատակներից, ռազմավարությունից և մարտավարությունից: Նոր կուսակցությունը հայտարարեց, որ իր նպատակն է Թուրքիայում «վերականգնված» Սահմանադրության էլ ավելի դեմոկրատացումը երկրի ամբողջականության և անկախության պահպանման պայմաններում հայության ազգային ինքնության հետագա զարգացումը, մերժելով որևէ անջատողական մտայնություն: ՀՍՌԿ-ի ծրագրում [3] նշվում էր, որ այն հանդիսանում է հայկական ազգային կուսակցություն, որը միավորում է ազգի բոլոր գիտակից և կենսունակ ուժերը՝ անկախ կրոն, և դասակարգ, պատկանելությունից: Կուսակցությունը որդեգրել էր «աշխատանքի, դրամագլխի և տաղանդի կամավոր ընկերակցության» սկզբունքը: Ազգային հարցում հույս դնելով օսմանյան սահմանադրության վրա՝ հրաժարվել է Հայաստանի

անկախության գաղափարից և պատրաստ էր փոխզիջման գնալ երիտթուրքերի հետ: Կազմակերպչորեն ՀՍՌԿ-ն բաղկացած էր Կենտրոնական վարչությունից, տեղական ակումբներից և օթյակներից: Աշխարհագրական դիրքով իրար մոտ գտնվող ակումբները միանալով կազմում էին շրջանակներ:

Օսմանյան Թուրքիայում 1908 թվականին տեղի ունեցած «հեղափոխության» խաբկանքը, որը ծնունդ էր տվել Սահմանադրական Ռամկավար կուսակցությանը, շատ շուտով հայտնի դարձավ իր իրական նպատակներով: Զգալով երիտթուրքերի դավադրական էությունը, կուսակցությունը փոխեց իր քաղաքականությունը նրանց նկատմամբ: Չնայած կուսակցության գործելակերպում նկատվող որոշակի փոփոխություններին, իր երկրորդ համագումարում (1913 թվական, Կոստանդնուպոլիս) այն որոշում ընդունեց ղեկավարվել առաջին համագումարում (1911 թվական, Կոստանդնուպոլիս) ընդունված որոշումներով և ծրագրային դրույթներով՝ պաշտոնապես չփոխելով վերաբերմունքը երիտթուրքերի նկատմամբ: Սակայն հայ ժողովրդի բնաջնջման, իր հարազատ տարածքներից նրա բռնավտարման քաղաքականությունը, որ վարում էր նոր «հեղափոխական» իշխանությունը, պարտադրեց «սահմանադրականներին» պափվել, մի կողմ նետել այդ երկրում դեմոկրատական բարեշրջումների ճանապարհով հայոց համար ազգային կեցության ու զարգացման երազախաբությունը [6, էջ 2]: Իսկ հայկական հարցի, ինչպես և երիտթուրքերի նկատմամբ դիրքորոշումն ամբողջովին և վերջնականապես փոխեց 1915 թվականի Մեծ եղեռնից հետո:

Զուգահեռաբար, հստակ դարձավ նաև, որ կուսակցության որդեգրած ծրագիրը այլևս ժամանակավրեպ է: Արդեն տասական թվականների վերջերին գործնականում հազվադեպ էր օգտագործվում կամ բնավ չէր օգտագործվում «Սահմանադրական» եզրը: 1920 թվականի սեպտեմբերին Պոլսում հրավիրվեց Հայ Սահմանադրական Ռամկավար կուսակցության Գ Ընդհանուր պատգամավորական ժողովը, որի ընդունած ծրագրի ամենաառաջին թեզն էր «Կուսակցութեան անունն է. Հայ Ռամկավար Կուսակցութիւն»: Շեշտվում էր նաև, որ «Թիւրքահայ ժողովուրդի արդար դատին որով պիտի իրականանայ երկու Հայաստաններու միութիւնը և այն ժամանակ ամբողջ հայութիւնը բախտը պիտի ունենայ՝ ողջունելու Միացեալ Հայաստանի անկախութիւնը» [1.1 ց. 1, գ. 555, թթ. 197-198]: Ավելի ուշ կուսակցութիւնը նեցուկ կանգնեց Հայաստանի առաջին Հանրապետությանը: Հայաստանում և գաղթաշխարհում գործող կուսակցությունը, բավականին աշխույժ էր սկսեց համագործակցել 1917 թ. ապրիլի 11-ին

¹ ՀՍՌ կուսակցության հիմնադրման, ծրագրի, կանոնադրության ու գործունեության մասին մանրամասն տե՛ս [10]:

² Այդ պարբերականների մասին մանրամասն տե՛ս [11]:

հիմնված նույն գաղափարական դաշտում գործող Հայ ժողովրդական կուսակցության [12, էջ 52-69] հետ:

ՀՌԿ-ի կենտրոնական մարմինների գործունեության պատմությունը լուսաբանող զգալի թվով ուսումնասիրություններ կան [2; 5; 7; 8; 9; 10; 11; 13; 14; 15], սակայն Եգիպտոսում ծավալված, առավել դրա Կահիրեի մասնաճյուղի գործունեության մասին այդպիսիք չկան: Հենց այդ բացը լրացնելուն է միտված այս հոդվածը: Հիմնախնդիրը լուսաբանելուն լավագույնս նպաստել են Հայաստանի Ազգային արխիվի մի շարք ֆոնդերում տեղ գտած Ռամկավար Ազատական կուսակցության կազմավորումն ու գործունեությանը վերաբերող ՀՍՌԿ և ՌԱԿ Կահիրեի վարչության նիստերի ատենագրությունները [1.1; 1.2; 1.3; 1.4; 1.5] և մի շարք այլ կարևոր փաստաթղթեր: Ինչպես նաև մի քանի տպագիր սկզբնաղբյուրներ [3; 4] և մամուլում տեղ գտած հրապարակումներ:

Նշենք, որ 1915 թ. Հայոց Մեծ եղեռնից հրաշքով փրկված հայերի մեծ մասը ապաստանեցին Սիրիայում, Եգիպտոսում և մաքառում էին գոյատևելու համար: Սակայն կարճ ժամանակ անց, եղեռնի արյունաշատ սարսափներից, նյութական ու հոգևոր ծանրագույն պայմաններից աստիճանաբար ուշքի գալով, նրանք կարողացան իրենց մեջ ուժ գտնել, համախմբվել և հանուն հայության ապագայի շարունակել իրենց ազգանպաստ գործունեությունը: ՀՌԿ-ն աստիճանաբար դարձավ ազդեցիկ ուժ, որի օրակարգում էին Արևմտյան Հայաստանի, Կիլիկիայի ազատագրության և ապագայում այնտեղ ժողովրդավարական կարգերի հաստատելու հարցերը:

Կուսակցությունը հռչակեց Օսմանեան սահմանադրությամբ հեղափոխական գործունեության շրջանի փակումը, հայ ժողովուրդին մեջ տարածեց ռամկավարական սկզբունքները: Մեծ եղեռնի տարիներին կազմակերպեց Վանի և Մուսա լեռան հերոսամարտերը, նպաստեց նորաստեղծ Հայկական Բարեգործական ընդհանուր միության հզորացմանը, թիկունք կանգնեց Հայ Ազգային պատվիրակությանը, կազմակերպեց Հայկական լեզուներ [1.4, ց.6, գ. 2, թթ. 36-37]³, Միհրան Տամատյանի գլխավորությամբ հռչակեց Կիլիկիայի ինքնավարությունը⁴, լծվեց

որբահավաք բեղուն աշխատանքի և Սփյուռքի կազմակերպմանը: ՀՌԿ-ն ամենուր ձգտեց ազգային համերաշխության, իր մամուլի միջոցով տարածեց ազգային-քաղաքական գաղափարներ, ողջունեց Հայաստանի առաջին հանրապետության հռչակումը [1.1, ց., գ. 555, թթ. 197-198]:

ՀՌԿ Եգիպտոսի Կահիրեի ակումբը ևս լծվեց այդ գործին: Արձագանքելով համահայկական ու տեղական հիմնախնդիրներին ՀՌԿ այդ կառույցն օրնիբուն ուղիներ էր փնտրում և փորձում օգտակար լինել իր ժողովրդին: Այսպես, 1915 թ. սեպտեմբերի 26-ին տեղի ունեցած համագործակցող կուսակցությունների Արտակարգ նիստում որոշվում է ստեղծել Կահիրեում գործող Հնչակյան և Ռամկավար կուսակցությունների «Համագործակցող Կուսակցություն»-ը: Զինուորական Մարմին», «որում պաշտօնը պիտի ըլլայ կամաւորական մասնաւոր ձեռնարկը վերակազմել ու զայն վարել:

Անդամ ընտրուեցան՝ Ապահ, Մլեհ, Ազադեան, Գալեմճեան և և Ահտէրեան, Սապահգիւլեանի վերապահուելով «Նախագահի» հանգամանքը» [1.3, ց. 1, գ. 1. թ. 1]:

Մեր ձեռքի տակ առկա է ակումբի վարչության 1919 թ. օգոստոսի 12-ի նիստի ատենագրությունը, որից տեղեկանում ենք՝ «Ընկերական ժողովը վիճաբանություններ վերջ որոշեց գումարել իր անդրանիկ նիստը: Գաղտնիք թուելու թեանք ձեռնարկելով պաշտօնաբաշխությունը՝

Ատենապետ՝ Ընկեր Թովմաս Միյոսքեան
Փոխատենապետ՝ Ընկեր Էօժէն Փափագեան
Ատենադպիր՝ Ընկեր Թումիկ Սեւեֆճեան
Փոխատենադպիր՝ Ընկեր Զարմայր Բեշիշեան» և չորս խորհրդականներ [1.3, ց. 1, գ. 1. թ. 12]:

Այնուհետև ատենապետը տեղեկացնում է կուսակցության Կենտրոնի անդամներից Մկրտչյանի հետ տեսակցության մասին, որից եզրակացրել է, թե կուսակցության Կենտրոնը ցանկություն է հայտնել վերջին համակրական ժողովի անդամակցողների քվեին էլ դիմել, որպեսզի վարչության ընտրության օրինական լինելը ճանաչվեր: Վիճաբանությունները հանգում են այն դրույթին, որ. «շեշտելով հանդերձ վարչութեան օրինաւոր ընտրութիւնը կառաւարկէ նորեկներուն քուէի ալ դիմելու ազնիւ ժեսոք ընել»

³ Հայկական լեզուներ ստեղծելու իրավունքը ձեռք բերելուց հետո Եգիպտոսի երեք կուսակցություններից կազմված Ազգայի միության անունից այդ շարժումը զորացնելու համար ԱՄՆ-ն են մեկնում ռամկավար Մ. Տամատյանը, հնչակյան Սապահ-Գյուլյանը և դաշնակցական Հանրմյանը:

⁴ Տամատյան Միհրան (1863-1945), ուսուցիչ, ազատագրական պայքարի բանաստեղծ, հրապարակագիր, կուսակցական գործիչ, Մասունի և Մուշի հերոս, Կիլիկիայի ազատագրական պայքարի ղեկավար, 1896թ. Լոնդոնի Հնչակյան կուսակցության Ընդհանուր ժողովի մասնակից, Վերա-

կազմյալ Հնչակյան կուսակցության հիմնադիրներից, ՌԱԿ Կենտրոնական վարչության նախագահ: Առաջին Աշխարհամարտի ընթացքում Սապահ Գյուլյանի և Ա. Հանրմյանի հետ մեկնել է Ամերիկա, այնտեղ Ազգային Միություն ստեղծելու և Կիլիկյան պաշտպանելու համար Արևելյան լեզուների համար կամավորներ հավաքագրելու համար: Մասնակցել է Փարիզի հայկական համագումարին: 1918 թ., եղել է հայկական պատվիրակ Հռոմում, իսկ 1919 թ. նշանակված է՝ Ամբողջական Հայաստանի պատվիրակության Կիլիկիայի լիազոր ներկայացուցիչ: Երբեմն գործածել է Լևոն Բագրատ ծածկանունը: «Արև»ի հիմնադիրներից է:

[1.3, ց. 1, գ. 1. թ. 14]: Օգոստոսի 12-ի թիվ 2 նիստի արձանագրությունից էլ տեղեկանում ենք. «Որքանիսնամ գործում Դաշնակցության ջանքերը գերակշիռ դիրք մը ունին և չդադարել սատարել Բարեգործական Միությանն» [1.3, ց. 1, գ. 1. թ. 15]: Նշենք, որ վարչությունն ակտիվորեն զբաղվում էր քարոզչական աշխատանքներով և այդ նպատակով հինգերորդ նիստում «պատրաստեց ցանկը Բորբակյանի հանձնախումբի եւ որոշեց զանոնք հրավիրել հաջորդ նիստին» [1.3, ց. 1, գ. 1. թ. 18]: Մեկ այլ ատենագրություն էլ ընդգծելով վարչության և անդամների գաղափարական պատրաստվածության բարձրացման կարևորությունը՝ «ընդունեց հետևեալ թերթերուն բաժանորդագրությունը. «Հայաստան» եւ «Վերածնունդ» Բարիգէն, «Կոչնակ», «Նոր կեանք» Ամերիկայէն, «Ժողովուրդի ձայն» Պոլիսէն եւ «Հայաստանի ձայն» Կովկասէն [1.3, ց. 1, գ. 1. թ. 21]:

Գաղթաշխարհում իրականացված պարբերական քարոզչությունը տալիս էր իր արդյունքները: Դա են վկայում վարչության գրեթե բոլոր նիստերում նշված մեծ թվով նորագիրների ընդունման իրողությունը և դրանց վերջնադրությունը «Չակագիկի և Թանյայի մէջ Ռ. Կուսակցության ուրոյն ակումբներ» հիմնելու փաստը [1.3, ց. 1, գ. 1. թ. 24]: Վարչությունը նաև բաց չէր թողնում պատեհ առիթները քարոզչական աշխատանքներ իրականացնելու համար: Այսպես, ընդառաջելով բժշկական միություններից ստացված հրավերին, որոշվում է ակտիվորեն մասնակցել «ի նպատ հայ բանակին դաշտահանդէսին, իրականացնել մայիսի 28 ակտի փառաբանում» [1.3, ց. 1, գ. 1. թ. 32, թիվ 23 նիստի ատենագրություն]: Միևնույն ժամանակ, վարչությունը թիվ 25 նիստում միաձայն որոշում է կազմակերպել թատերական ներկայացում «ի նպատ Կիլիկիոյ գոյապայքարի, եւ առ այդ հովանաւորութիւնը խնդրել Ազգային Միութեան»: Ինչպես նաև ընդգծվում է աշխատանքներ տանել «Հայ կարմիր խաչը վերակենդանացնելու պէտքին վրայ» [1.3, ց. 1, գ. 1. թ. 36, թիվ 25 նիստի ատենագրություն]:

Վարչության ատենագրություններից պարզ է դառնում, որ ինչպես հայկական շատ կազմակերպություններ ու կառույցներ, այնպես էլ ՀՌԿ Կահիրեի ակումբը, ակնդետ հետևում էին և փորձում հնարավորինս սատարել Կիլիկիայում տեղի ունեցող իրադարձություններին: Վայր, որտեղ հավատալով առաջին աշխարհամարտից հետո ռազմակալած Փրանսիական իշխանությունների շռայլ խոստումներին՝ վերադարձել էին Մեծ եղեռնից փրկված հայության բեկորները: Այսպես, ակումբի վարչության 1920 թ. Մեպտեմբերի 4-ին տեղի ունեցած նիստում լսվել էին Կիլիկիայից նոր վերադարձած Ապահի (սկզբում հնչակյան ապա ռամկավար գործիչ,

1872-1928) զեկույցը: Դրանում նա մանրամասն բացատրություններ է ներկայացնում «Կիլիկիոյ գոյամարտին, անոր անցուցած փուլերուն և ներկայ վիճակին մասին, ինչպէս և Ատանայ և Տեօրթեօլի մէջ իր կատարած կազմակերպչական դերին մասին: Խոստացաւ գրաւոր ամփոփ տեղեկագիր մը ներկայացնել Վարչութեան: Ժողովս հաղորդել ընկեր Ապահի խիստ շահեկան տեղեկութիւնները» [1.3, ց. 1, գ. 1. թ. 34, թիվ 2 նիստի ատենագրություն]: Մեկ այլ ատենագրությունում էլ նշվում է, քանի որ «ընկեր Վ. Քիւրքճեան Կիլիկիայէն վերադարձած էր, հրաւիրած ըլլալով, խնդրեց որ Ակումբս ընկերահամակրական Ժողովին խօսելու յանձնառութեան հանրութիւնը տայ, նկատել տրուելով, որ ինք ալ արդէն նախապէս խոստացած էր: Ժողովս որոշեց հեռագրով «Արև»-ի խմբագրութեան իմացնել սա ի յայտարարութիւն ընկերներուն ու համակիրներուն» [1.3, ց. 1, գ. 1. թ. 61, թիվ 4 նիստի ատենագրություն]:

Ակումբի վարչության տեղեկագրերից պարզ է դառնում նաև, որ հայանպաստ աշխատանքներ իրականացնելու համար հաճախակի կազմակերպվել են դրամահավաքներ: Հավաքված գումարները հանձնվել են զանապետին՝ այդ գործառույթն իրականացնող «Արև»-ի խմբագրութեան փոխադրելու համար [1.3, ց. 1, գ. 1. թ. 42, թիվ 5 նիստի ատենագրություն]: Ինչպես նաև երբեմն խիստ կարիքավոր կուսակիցներին օգնելու նպատակով. Նկատի ունենալով «ընկեր Մլեհի ազգանուէր գործունէութիւնը, եւ իր ներկայ նիւթական նեղ վիճակը, որոշեց անմիջապէս հինգ ոսկի տրամադրել իրեն, զայն յառաջիկային բարձրացնելու համար քսանի...» [1.3, ց. 1, գ. 1. թ. 50, թիվ 17 նիստի ատենագրություն]: Կազմակերպվել են նաև այլ միջոցառումներ, որոնց նպատակը եղել է միջոցներ հայթայթել և իրենց նպատակը բերել ազգաշահ գործառույթներին. «Վարչութեանը յայտնուեցաւ, որ բժշկական միութիւններէն հրաւէր ստացած ըլլալով ի նպատ հայ բանակի սարքուէլիք դաշտահանդէսի մը, կուսակցութեան օժանդակութիւնը բերել: Այդ պատուիրակները իրենց պաշտօնը կատարած ըլլալով եկած էին տեղեկացնել թէ ծրագրածը թէև ի նպատ հայ բանակին դաշտահանդէս մը սարքել էր, բայց եթէ անհրաժեշտ ուշադրութիւնը չընծայուէր կրնար ըլլալ Մայիս 28 ակտի փառաբանում մը, հետևաբար ազգասիրութեան արտայայտութիւնները մօճօթ չձգելու համար հակառակորդ կուսակցութեանց: Ժողովը թեր ու դժ վիճաբանութիւններէ վերջ համամիտ գտնուեցաւ մասնակցելու, պայմանաւ որ Ազգային Միութիւնը հովանաւորէ զայն» [1.3, ց. 1, գ. 1. թ. 59, թիվ 23 նիստի ատենագրություն]:

ՀՌԿ Կահիրեի ակումբն իր շարքերի հետ մշտական կապ ապահովելու համար ստեղծել էր նաև «Ժողովրդային սրահ», որտեղ կազմա-

կերպվում էին տարաբնույթ միջոցառումներ: Վարչությունը նաև կոչ էր անում Կահիրեի հայ հասարակությանը «գալ օգտուիլ թերթերէն, գիրքերէն եւ գիշերային ինօտօ հաստատելի դաստիարակութիւններէն» [1.3, ց. 1, գ. 1. թ. 53, թիվ 21 նիստի ատենագրություն]:

Նկատենք, որ Մեծ եղեռնի արյունալի վերքն անթելելով, սփյուռքահայությունն աստիճանաբար փորձում էր ուշքի գալ և հայ քաղաքական ասպարեզում գործող կազմակերպությունների և կուսակցությունների ղեկավարությամբ համախմբել ուժերը, իրականացնել գոյատևման և հայապահպանության առաքելությունները. «Հայոց ցեղասպանութենէն, Հայաստանի առաջին Հանրապետութեան անկումէն ետք, Հայկական սփիւռքը կազմակերպելու, նորաստեղծ հայրենիքը զօրացնելու հրամայականը կը պահանջէր նոր կառոյցի մը ստեղծումը» [9, էջ 9]: Իր ազգաշահ գործունեությամբ այդ գործընթացների առաջին շարքերում էր Հայ Ռամկավար կուսակցությունն ու դրա ամրապինդ ջոկատներից Կահիրեի ակումբը, որը ոչ միայն ողջունեց, այլև բոլոր հնարավոր միջոցներով նպաստեց հայ իրականությունում սկսված համախմբման գործընթացին: Դրա արդյունքը եղավ 1921 թ. հիմնադրված և ցայսօր գործող Ռամկավար Ազատական կուսակցությունը:

Օգտագործված աղբյուրների և գրականության ցանկ

- Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ)
 - ՀԱԱ, ֆ. 200:
 - ՀԱԱ, ֆ. 424:
 - ՀԱԱ, ֆ. 957:
 - ՀԱԱ, ֆ. 1159:
 - ՀԱԱ, ֆ. 1396:
- Նորագիր Ռամկավար Ազատականին ուղեցույցը: - Պէյրոյթ, 1981:
- Ռամկավար Ազատական կուսակցութիւն: Հիմնական ծրագրեր, կանոնագրեր եւ Վաւերագրեր: - Պէյրոյթ, 1988:
- Ռամկավար Ազատական կուսակցութեան կազմաւորումն ու գործունեութիւնը 1915-1951 թթ., փաստաթուղթերու ժողովածու: - Ե., 2022:
- Գասարճեան Յ.**, Նուիրում ՌԱԿ-ի ճամբով, Յիսնամեայ գործունեութեան արձանագրութիւն: - Ե., 2016:
- Դալլաքյան Կ.**, Արմենականության և Սահմանադրականության հետ ՌԱԿ-ի առնչությունների հարցի շուրջ, հոդված Արմենական կուսակցության 110 ամյակին նվիրված հոբելյանական գիտաժողովի թեզիսներ: - Ե., 1996:
- Դալլաքյան Կ.**, Ռամկավար Ազատական կուսակցության պատմություն (1921-1940): Գիրք առաջին: - Ե., 1999:
- Դանիբեյան Ժ.**, Ռամկավար Ազատական մամուլը (մատենագիտական ակնարկ), առանձնատիպ «Չարթունքի»: - Պէյրոյթ, 1982:

- Ղազարյան Վ.**, Համառօտ պատմութիւն ՌԱԿ-ի: - Պէյրոյթ, 1978:
- Սարգսյան Ս.**, Հայ Սահմանադրական ռամկավար կուսակցություն (1908-1921 թթ.): - Ե., 2009:
- Սարգսյան Ս.**, Արևելահայ ռամկավար մամուլը 1918-1920 թթ.: - Ե., 2019:
- Սարգսյան Ս.**, Հայ ժողովրդական կուսակցության հիմնումը, 2018 թ. Հայաստանի Առաջին հանրապետության 100-ամյակին նվիրված գիտաժողովի նյութեր: - Պէյրոյթ, 2019:
- Վարդիվառեան Հ.**, Մեծ երազի ճամբուն ուղեւորները եւ համապարփակ պատմութիւն ՌԱԿ-ի: Ա. Հատոր: - Նիւ Ճըրզի:
- Տեմիրճեան Կ.**, Ռամկավար Ազատական մամուլը երէկ եւ այսօր, «Նոր Օր-բացառիկ»: - Լոս Անճելըս, 1982, 2015:
- Էօրդեքեան Յ.**, ՌԱԿ-ի մամուլի խմբագիրները: - Ե., 2005:

Տժանա/Հանձնվել է՝ 17.01.2024
 Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 22.02.2024
 Принята/Ընդունվել է՝ 28.02.2024

Օսմանյան բանկի գրավումն ու Խանասորի արշավանքը «Դրոշակ» պարբերականի էջերում

Հովսեփյան Կարինե Գ.

ԵՊՀ հայոց պատմության ամբիոնի հայցորդ (Երևան, ՀՀ)

<https://orcid.org/0009-0002-0019-6472>

karine.hovsepyan.1985@mail.ru

ՀՏԳ՝ 93/94; EDN: CZHHLI

DOI: 10.58587/18292437-2024.1-13

Հանգուցաբառեր՝ Օսմանյան բանկ, Դաշնակցություն, Բաբկեն Սյունի, Սամաթիա, ազատագրական պայքար, Խանասոր, արշավանք, Մազրիկ, վրեժխնդրություն

Захват Оттоманского банка и поход Ханасора на страницах журнала "Дрошак"

Овсепян Карине Г.

ЕГУ, Кафедра истории Армении, соискатель (Ереван, РА)

Анотация. В истории народно-освободительной борьбы Западной Армении значимое место занимает такие наступательные действия, как захват Оттоманского банка и поход Ханасора. К этим вопросам ссылались много авторов, но в статье борьба представлена по данным журнала "Дрошак", который с наибольшей точностью отразил события тех лет, поскольку его сведения были дополнены письмами непосредственных участников и корифеев той борьбы, написанными под свежими впечатлениями в суматохе событий. Это обстоятельство имеет большое значение, поскольку мемуары деятелей освобождения были написаны спустя годы после событий и многие подробные детали отсутствовали. "Дрошак" призван заполнить этот пробел. Организатор этих наступлений партия Дашнакцутюн надеялся этими действиями привлечь внимание европейских государств к армянским реформам, которые так и не осуществились.

Ключевые слова: Оттоманский банк, Дашнакцутюн, Бабкен Сюни, освободительная борьба, Саматия, Ханасор, поход, Мазрик, месть

The Capture of the Ottoman Bank and the Campaign of Khanasor on the Magazine "Droshak"

Hovsepyan Karine G.

Department of History of Armenia at Yerevan State University, Applicant (Yerevan, RA)

Abstract. In the history of the people's liberation struggle of Western Armenia, significant place is taken by such offensive actions as the capture of the Ottoman bank and the campaign of Khanasor. Many authors referred to these issues, but in the article the struggle is presented according to the data of the magazine "Droshak", which reflected the events of those years with the greatest accuracy, since its information was supplemented by letters from direct participants and luminaries of that struggle, written under fresh impressions in the turmoil of events. This circumstance is of great importance, fruition since the memoirs of the liberation figure were written years after events and many detailed were missing. "Droshak" is designed to fill this gap. The organizer of these offensives, the Dashnaktsutyun party, hoped with these actions to attract the attention of European states to the Armenian reforms, which never came to realizing.

Keywords: Ottoman bank, Dashnaktsutyun, Babken Syuni, liberation struggle, Samatia, Khanasor, campaign, Mazrik, revenge

Արևմտահայ ազգային-ազատագրական պայքարի ամենաաղմկահարույց դրվագներից մեկը, 1896 թ. Օսմանյան բանկի գրավումն էր, որը լայն արձագանք գտավ ոչ միայն «Դրոշակ»-ում, ոչ միայն ողջ Թուրքիայում, այլ ամբողջ եվրոպական մամուլում իր հակասական տեսակետներով: Սա թերևս առաջին նախադեպն էր, երբ Դաշնակցությունը թուրքական հայա-հաված քաղաքականության դեմ նախապատրաստում էր ոչ թե պաշտպանական քայլեր, այլ հարձակողական գործողություն: Այն հաջողությամբ իրականացնելու պարագայում կուսակցությունը հույս ուներ շահել Մեծ տերությունների ուշադրությունը, նրանց ստիպելով կատարել իրենց հանձն առած պարտականությունները՝

այն է հետամուտ լինել թուրքիայի ստանձնած հայկական բարենորոգումների իրագործմանը: Սակայն իրադարձություններն այլ ընթացք և ավարտ ունեցան:

Ներկայացնենք իրադարձություններն իրենց ճիշտ հերթականությամբ.

1896 թ. ամռան կեսերին Տաճկահայաստանում տիրում էր գերեզմանային լուրջություն: Թվում էր, թե այս մի շարք կոտորածներն ու ջարդերը ընդմիշտ լռեցրել են հեղափոխական շեփորը: Սակայն անդորրը թվացյալ էր, քանզի հեղափոխականների շրջանում թափառում էր վրեժի ուրվականը և Դաշնակցությունն ամբողջ թափով պատրաստվում էր մի վճռական հարվածի, որն այս անգամ պիտի լիներ հենց սուլթանության

սրտում, դիպչեր ոչ միայն Թուրքիայի, այլև իրենց շահերի համար Թուրքիայի «բարեկամ» ու «ղաշնակիցը» դարձած և միաժամանակ հայկական բարենորոգումների երաշխավորը հանդիսացող Եվրոպական պետությունների շահերին: Կազմակերպությունն այս նպատակով արդեն 1896 թ.-ին Պոլսի և ուղարկում կարևոր ուժերի մի մասը՝ հուլիսին այստեղ էին արդեն Վարդ Պատրիկեանը (Վարդո, Արվախի) և Սմբատ Խաչատրեանը (Բորիս), այնտեղ էին նաև «Դրօշակ»-ի խմբագրության կարգադրությամբ Միքայել Տեր Մարտիրոսեանը (Մար-Շիմօն կամ Մար), Հայկ Թերիքեանը (Հրաչ, Նանսենի ուսանողներից), Սարգիս Սրենցը և Լևոն Նևրուզը: Նրանք բոլորը պետք է գործակցեին Պոլսի Կենտրոնական Կոմիտեի հետ ռազմամթերքի ամբարման և բաշխման, ռումբերի պատրաստման և փոխադրման աշխատանքների շուրջ:

Օգոստոսի սկզբներին խմբագրության հանձնարարությամբ Պոլսի և գալիս Նանսենի Երկրագործական վարժարանի մեկ այլ սան՝ Արմեն Գարօն: Վերջինիս հուշերի համաձայն կիրակի՝ օգոստոսի 4-ին էր, որ ղեկավար ընկերների ժողովը վերջնականապես կանգ առավ Օսմանյան Դրամատան գրավման և միաժամանակ զանազան թաղամասերում պետական շենքերի և գորանոցների վրա ռումբային հարձակման որոշման վրա [6, էջեր 106-107]:

Արմեն Գարօն գրում է. «Մայիս ամսին մեծ պետությունների դեսպանները պաշտոնապես սուլթանին հայտարարում են, որ Պոլսում նոր խռովություններ ծագելու առաջին իսկ առիթով իրենք իրենց 12 մարտանավերի զինվորներին ցամաք կհանեն կարգը վերահսկելու համար: Եվ այդ նպատակով ենք մենք ընտրել Օսմանյան Բանկի գրավումը, իբրև միջոց ստիպելու դեսպաններին իրենց սպառնալիքը գործի դնել: Մեզ հայտնի է, որ թեև բանկը անունով Օսմանյան է, սակայն իրականում եվրոպական հաստատություն է» [6, էջ 108]:

Կենտրոնական Կոմիտեն որոշեց ձեռնարկը հետաձգել չորեքշաբթի՝ օգոստոսի 14-ին: Դրամատան գրավման գործողության ղեկավար նշանակվեց Բաբկեն Սյունին, օգնական ունենալով Արմեն Գարոյին, ով նաև որպես վարժ ֆրանսախոս, պիտի լիներ հավանական բանակցող:

Դրամատան գրավումը պիտի սկսեր կեսօրին՝ ժամը 12-ին՝ 75 հոգով և 200 ռումբով: Միաժամանակ Սամաթիոյի տղաները՝ Խաչիկ Գնունիի, Արտ. Անդրեասեանի և Արտ. Միսաքեանի ղեկավարությամբ ռումբերով պիտի հարձակվեին գորանոցի վրա, որ գործը փողոց դուրս գար, նախօրոք գրաված դիրքերից ռումբերի տարափ տեղալ նրանց վրա: Լևոն Նևրուզը հավաստիանալով, որ դրամատունը գրավված է տղաների կողմից, պիտի հանդիպեր Եվրոպական պետությունների դեսպանատան

ներկայացուցիչներին նրանց հանձնելու համար Պոլսի Կենտ. Կոմիտեի հայտարարագրերը: Այս հայտարարագրերը, ըստ էության, ֆրանսերենով խմբագրված կարճ պահանջագրեր էին ստորագրված Բ. Սյունիի, Հրաչի, Սև Աշոտի և Ա. Գարոյի կողմից իբրև ՀՅԴ Պոլսի Կ. Կոմիտեի ներկայացուցիչներ: Գրությունում ասվում էր.

«Մեր պահանջներն են 1) Ապահովել միջազգային միջանորոգությամբ ամբողջ երկրի խաղաղությունը, 2) Ընդունել բոլոր այն պահանջները, որ դրել է Դաշնակցության Պոլսի Կ. Կոմիտեն. 3) Մեր դեմ ուժ չգործադրել. 4) Կյանքի կատարյալ ապահովություն թե դրամատան ներսում գտնվողների, թե քաղաքի այլ մասերում խառնակությունների մասնակցողների համար: Դրամատան շարժական գույքը, դրամը կմնա անվնաս մինչև պահանջների կատարումը: Հակառակ պարագայում՝ բոլոր թղթերը և դրամը կոչնչացնենք և մենք էլ ծառայողների հետ միասին դրամատան փրատակների տակ կգտնենք մեր մահը: Մենք ստիպված ենք այս ծայրահեղ միջոցներին:

Մարդկության դատապարտելի անտարբերությունն է, որ մեզ հասցրել է այս աստիճանի» [11, էջ 151]:

Միաժամանակ տպագրված էին 2 «շրջաբերականներ», որոնք ծրագրված էին հրապարակ հանելու օգոստոսի 14-ին՝ հարձակումից անմիջապես առաջ, մեկը թուրքերենով և ուղղված թուրք բնակչությանը, նրան հայտնելու, որ հեղափոխականների կռիվը իրենց դեմ չէ ուղղված, սուլթանի և թուրք կառավարության: Երկրորդի մեջ (միաժամանակ ֆրանսերեն, թուրքերեն և հայերեն) բանաձևում էին Պոլսի Կ. Կոմիտեի 12 պահանջները. «1) Նշանակել ծագումով և ազգությամբ եվրոպացի բարձր կոմիսար Հայաստանի համար՝ ընտրված 6 Մեծ պետությունների կողմից.....12) Եվրոպական տերությունների ներկայացուցիչներից առժամյա հանձնաժողով կազմել, որը Հայաստանի գլխավոր քաղաքներից մեկում հաստատվելով պիտի հսկեր վերոհիշյալ հոդվածների գործադրումը» [4, էջեր 164-167]:

Օգոստոսի 13 գիշերը վերջին խորհրդակցությունն էր և վերջին ընթրիքը. «Ընկերներ, - ասում է Բաբկեն Սյունին,- գիտեմ, որ պիտի մեռնենք, միակ փափագս է, որ ողջ մնացողները ավելի կատաղի կերպով շարունակեն մեր սուրբ գործը, լուծեն մեր հարյուր հազար սրախողիտող եղած եղբայրների և քույրերի վրեժը և ազատեն մեր դժբախտ հայրենիքը...» [4, էջեր 164-167]: Նշանակվեցին 6 հոգի հարձակումը սկսելու, պահակներին սպանելու և մյուսներին դրամատան մուտքի ազդանշան տալու համար: Կարգախոս ընտրվեց «Ազատություն» բառը:

Օգոստոսի 14-ի առավոտյան դրամատան գործի մասնակիցները սկսեցին հավաքվել Դալաթիո անգլիական դպրոցում (ժամադրավայր), բայց 75-ի փոխարեն մինչև կեսօր գալիս

են 26 ընկերներ միայն: Որոշվում է ամեն գնով իրականացնել ծրագիրը:

Նախորոք որոշված էր, որ, նախ Արմեն Գարոն պիտի մտներ ներս իբրև հաճախորդ, ապա իրեն պիտի հետևեին 6 նախահարձակները՝ չեզոքացնելով պահակներին, մյուսները պիտի ներս խուժեին ռումբերի և ռազմական պաշարով, հետապահ ունենալով Բաբկեն Սյունուն: Դուռը փակվելուց հետո զանազան հարկերում պիտի հարմար դիրք գրավեին: Գարոն հսկողության տակ պիտի պահեր դրամատան պաշտոնյաներին: Հրաչը պիտի բարձրանար վերևի հարկերը, թաշկինակով նշան տալու համար Լևոն Նևրուզին, որ հայտարարագրերը անհապաղ հասցնի դեսպաններին: Ապա տղաները պիտի որոշեին իրենց անելիքը դեպքերի ընթացքին համաձայն: Մոտավորապես հենց այս ձևով էլ տեղի է ունենում դրամատան գրավումը: Գրավման և նրան հաջորդող կովի մանրամասնությունները լավագույնս ներկայացված են Արմեն Գարոի «Ապրումաձ օրեր» և Հրաչի՝ «Օսմանյան Բանկի պաշարումը» հուշապատումներում, «Դրոշակ»-ում [6, էջեր 104-110, 11, էջեր 149-151]

Ճեռնարկի դեկավար Բաբկեն Սյունին դրամատուն մտնելու պահին վիրավորվեց և ձեռքերում եղած ռումբերը պայթելով սպանեցին նրան:

Ինչպես նշեցինք, որպես գլխավոր բանակցող հանդես էր գալիս ռուսական դեսպանատան առաջին թարգման Մաքսիմովը: Նա փորձում է ամեն գնով հեղափոխականներին համոզել, որպեսզի նրանք հնարավորինս շուտ դուրս գան դրամատնից և անձնատուր լինեն, նշելով, որ ևս մեկ օր այնտեղ մնալը կարող է նոր գիշերային ջարդերի պատճառ լինել, իսկ դրամատան պայթեցումով նրանք ոչնչի չեն հասնի, բացի 157 անմեղ զոհերից և Եվրոպայի ատելությունը վաստակելուց: Նա հեղափոխականներին խոստանում է ապահով փոխադրել եվրոպական շոգենավ և պատվի երդումով խոստանում հաջորդ օրն իսկ նավի վրա նրանց հանձնել մեծ պետությունների դեսպանների կողմից ստորագրված մի թուղթ, թե բարենորոգումների ծրագիրը անպայման պիտի գործադրվի մինչև 6 ամիս նաև Պոլսում կոտորածներ պիտի տեղի չունենան: Պարզ է, որ այս կեղծ խոստումներից ոչ մեկը չպիտի իրականացվեին: Ի վերջո որոշում են վստահել Մաքսիմովին և դուրս գալ, խուսափելով «ամբողջ գործը վտանգել» և «հաջորդ օրվա կոտորածի» պատասխանատվությունից:

Այսպիսով, տալով 4 զոհ (Բաբկեն Սյունի, բաբերդցի Հովհաննես, բիթլիսցի Մեղրակ Եղիայան և 8 տարեկան Մարգար Մինասեան) և ներսում թողնելով ծանր վիրավորներ, բանկի մնացած 17 տղաները օգոստոսի 15-ին դուրս եկան դրամատնից և Մաքսիմովի ու Օսմանյան Դրամատան տնօրեն Սըր Էդգար Վենսենի և 2

փաշաների ուղեկցությամբ առաջնորդեցին դեպի Սըր Էդգարի անձնական զբոսանավը: Հաջորդ օրը տղաները փոխադրվում են ֆրանսիական «Ժիրոն» շոգենավը և նրանց ազատ թողնելու փոխարեն, ինչպես խոստացել էին Պոլսում, տեղափոխում են Սեն Փիերի բանտը: 17 օր պահում են բանտում ամենախիստ հսկողության տակ, ապա ազատ արձակվելով Հրաչն ու Արմեն Գարոն անցնում են Ժենև, մյուս 15-ը Նյու-Յորքի փոխարեն տեղափոխվում են Բուենոս Այրես, որտեղից վերադառնում են Լոնդոն [11, էջ 49]:

Օսմանյան Բանկի գրավման դեպքը լայն արձագանք գտավ միջազգային մամուլում: Բանկ ներխուժած տղաների եվրոպական կեցվածքը, մաքուր ֆրանսերենով խոսելը, նրանց անտարբերությունը բանկի բաց զանձարանի հանդեպ, նրանց խիզախությունը միջազգային հանրային կարծիքում համակրանքի ալիք առաջացրեցին: Ինչ վերաբերվում է թուրքական կորուստներին «Նյու-Յորք Հերալդ Թրիբյուն»-ը հաշվում է 450 սպանված զինվորներ, իսկ «Դեյլի Նյուզ» 400, «Թան»-ի թղթակիցը գրում է, որ զինվորական հիվանդանոցներում կան շուրջ 500 զինվորներ: Այս հանրային կարծիքի ճնշման տակ ֆրանսիական խորհրդարանը թնդաց հայանպաստ ցնցող ճառերով: Անգլիան ևս գնաց որոշ քայլերի, Ռուսաստանը նույնիսկ նավային հարձակման նախապատրաստություն ձեռնարկեց, սակայն իրականում ոչ մի շոշափելի արդյունք չեղավ: Այս հանդուգն նախաձեռնությունը, որ կարելի է համարել իր տեսակի մեջ առաջինը ցուցադրական ահաբեկչության համաշխարհային պատմության մեջ, չունենալով, սակայն, այն ցանկալի արդյունքը, որը նախատեսված էր և այդպես էլ մնաց անավարտ գործ:

Իրադարձությունները մանրամասն նկարագրված են «Դրոշակ»-ում:

Լևոն Նևրուզը գրում է. -«Կալաթա- Մարայի մոտ նետել էինք ամենամեծ ռումբերից մեկը, որը սպանել էր 37 զինվոր և 25-ի վիրավորել» [11, էջ 49]:

Այս բոլորը, անկախ տված թվերից հավանական չափազանցությունների, փաստում են, որ դրամատան գրավման ձեռնարկին առնթեր նախաձրագրված ռմբակոծություններն ու կռիվները կարևոր չափով իրականացվել են օգոստոսի 14-ին և հաջորդ օրերին: Պոլսի Կ. Կոմիտեն ուրբաթ՝ օգոստոսի 16-ին «ազդագիր» է ուղարկում դեսպաններին: Օգոստոսի 19-ին սուլթանի գահակալության տարեդարձը բավականին անշուք է անցնում, դեսպանները մերժում են մասնակցել հրավառության հանդեսին և արգելվում է անգամ Բոսֆորի վրայով ավանդական նավարկության երթևեկը:

Օգոստոսի 14-ին և նրան հաջորդող գիշերվա ամենակատաղի և հերոսական կռիվները տեղի ունեցան Սամաթիոյում [11, էջ 50]:

Մինչև երեքշաբթի երեկո 154 ձեռնառումներ տեղափոխվում և ամբարվում են Սամաթիոյի զանազան կենտրոններում: Ըստ ծրագրի մի քանի հոգով պիտի հարձակվեին գորանոցի վրա, ստիպելով որ գորքը դուրս գար և հետապնդեին նախահարձակները, մինչև տներում ապաստանած տղաները ռումբերի տարափ պիտի տեղային զինվորների վրա: Այս ծրագիրը, սակայն, իրականացնել չհաջողվեց, քանզի որոշակի շարժում նկատելով, կամ միգուցե մատնության շնորհիվ ոստիկանությունը կեսօրի մոտ պաշարեց ողջ շրջանը, ձեռնարկեց խուզարկումներ: Ոստիկանությունը հատկապես փնտրում էր Խաչիկ Գնունուն, որն Արտաշես Անդրեասյանի հետ (Սուրեն) գտնվում էին Միսաքյանների տանը: Ժամը 6:30-ի մոտ լսվում է ռումբերի որոտը: Տղաները զանազան դիրքերից ռումբեր և հրացանների համազարկ տեղացին ոստիկանների և նրանց օգնության հասնող գորքի վրա: Մկսվում է թաղային անխնա կռիվ, որը տևում է մինչև ուշ գիշեր: Տղաները լավ պաշտպանված էին և քիչ զոհեր ունեցան: Կռիվը վերսկսվում է առավոտյան ժամը 4-ին, բայց գորքը տեղի է տալիս և հարձակումը ժամանակավորապես դադարեցվում է և վերսկսվում առավոտյան ժամը 7-ին, զինվորներին հաջողվում է կացինով ջարդել վարժարանի դուռը, սպանել այնտեղ կռվող 3 տղաներից 2-ին և միևնույն ժամին հարձակվել Միսաքյանների տան ուղղությամբ և մեծ զոհերի գնով, ապա, համարելով շարքերը, ջարդում են տան դուռը և ներս խուժում, տղաներից 3-ը սպանվում են (Միսաքյան 2 եղբայրները և Հայկ Սրապյանը), իսկ Գնունին և Սուրենը իրենց ձեռքով վերջ են դնում իրենց կյանքին [11, էջ 50]: Գյուղի վիճակը հինգշաբթի առավոտ չափազանց տխուր էր՝ տները թալանված, կործանված ընտանիքներն էլ ջարդված էին: Այսպես վերջացավ Սամաթիայի հերոսական դիմադրությունը: Տղաներին չհաջողվեց իրագործել նախաձրագրված ռազմական ծրագիրը պայմանների բերումով:

Միքայել Վարանդեանը գրում է.

«Շատ քիչ անգամ են ազգերի պատմության մեջ դավադրական ծրագրերն իրագործվել իրենց բոլոր մանրամասնություններով» [9, էջեր 139-140]:

Կարծում ենք լիովին ճշմարիտ է այս դատողությունը, մնում է դրան ավելացնել նաև, որ այս «դավադրական ծրագիրը» ի սկզբանե դատապարտված էր ձախողման, իր արկածախնդրական բնույթի և այս իրադրություն որպես հիմնական հասցեատեր հանդիսացող եվրոպական տերությունների իրական շահերը սխալ հաշվարկելու պատճառով:

«Դրոշակ»-ի խմբագրությանն ուղղված Վահայի նամակը պարունակում է նաև հուսախաբության և դառնության արտահայտու-

թյուններ, որոնց չի կարելի չանդրադառնալ հենց թեկուզ հանուն պատմական ճշմարտության: Դաշնակցության Պոլսի ներկայացուցիչը մատնանշում է Սև Աշոտի՝ վերջին պահի «դասալքության» և առանց Կ. Կոմիտեին որևէ բացատրություն տալու Պոլսից հեռանալը, խասպողացիների ցուցաբերած «երկչոտությունը», սակայն առավել ծանրակշիռ է նրա մեղադրանքները Բանկային գործին մասնակցած տղաների հասցեին:

Վռամյանը գրում է, և հարցադրում է անում, թե, միթե նրանք չգիտեին, որ քաղքի մյուս մասերում էլ կային կռվողներ, որոնց փրկության մասին ևս պետք էր հոգ տանել: Սամաթիացիները 18 ժամ շարունակ կռվել էին և կարելի էր նրանց ևս ազատել [11, էջ 18]:

Ծանր ու ճնշող էր հայության տրամադրությունների մթնոլորտը 1895-96-ին համիդյան կոտորածներից հետո բարենորոգումների ձգձգման ու անտեսման դառն իրականությունը ժողովրդի մի մեծ զանգվածի մղում էր հուսալքման ու անտարբերության դեպի ազգային-ազատագրական պայքարը: Ոմանք նույնիսկ հեղափոխականներին էին մեղադրում համիդյան ջարդերում:

Այս պայմաններում 1896-97 թթ. գումարված «Ընդհանուր» Ռայոնական ժողովը որոշում է նոր թափ տալ հեղափոխական գործունեությանը ուժերը կենտրոնացնել Բարձրավանդակի մեջ և արշավանք կազմակերպել թուրք-պարսկական սահմաններից ներս:

Արշավանքի գաղափարի իրականացումը, սակայն, ոչ անմիջական եղավ, ոչ էլ սահուն: Մեկը մյուսից տարբեր ու հաճախ հակադիր տեսակետներ ունեին ձեռնարկով ուղղակի շահագրգռված երկու շրջանների՝ Վասպուրականի և Ատրպատականի ղեկավարներն ու գործիչները: Արշավանքի գաղափարի հղացողը, պաշտպանողը և մինչև վերջ անհողողող հետապնդողը հանդիսացել է Նիկոլ Դումանը: Այս գաղափարին ընդդիմանում և խոչընդոտում էին մարտական մեծ համբավ ունեցող հայդուկներ՝ Վարդանը (Մեհրաբեան Սարգիս) և Հովսեփ Արդոթեանը: Նրանք ձեռնարկն անհնարին էին համարում և կողմնակից էին փոքր խմբերով Վասպուրական զենք փոխադրելուն: Հակասություններն այն աստիճան են սրվում, որ ՀՅԴ Բյուրոն ուղարկում է իր լիազոր ներկայացուցչին՝ Հարություն Շահիկյանին, ով հաշտեցնելով կողմերին նշանակում է նաև արշավանքի ղեկավար կազմը, Նիկոլ Դումանին հաստատելով զուտ որպես հիսնապետ, իսկ արշավանքի հրամանատար է դառնում Վարդանը, իրեն օգնական վերցնելով Հովսեփ Արդոթեանին:

Արշավանքի նախապատրաստությունների մասին Նիկոլ Դումանի գրած նամակում կարդում ենք.

«Որոշւած է ուժեղ գործունէութիւն եւրոպական Տանկաստանում եւ արշաւանք մեր կողմից: Առաջինը այն պատճառով, որ եւրոպական դիպլոմատիան բռնէ կերպով միջամտում է եւ իր շահերը վնասելուց յետոյ: Բսկ իր շահերը կենտրոնացած են եւրոպ. Տանկաստանում և ոչ թե խոյ անկիւններում: Եւ որովհետեւ դիպլոմատիայի յորջ ուշադրութեան գրաւումը առայժմ ընդունւած է իբրեւ առանցք մեր գործունէութեան, այդ պատճառով որոշւած է մեր կողմից տեղի ունենալիք գործունէութեան այնպիսի ձև տալ, որ լինի ուժեղ, ցնցող, սահմանի վրայ, որ մօտիկ լինի Սալմաստին, որպէսզի հատուկ թղթակցի միջոցով կարելի լինի տեղեկութիւնները թարմ-թարմ եւ ուռացած Եւրոպա հասցնել: Սահմանի վրայ մեր մարդիկ չեն լինի ուժասպառ, յոգնած, քաղցած, անքուն եւ փամփուշտների առատ պաշարից զուրկ, ուրեմն կարող են աւելի լաւ կուել» [10, էջ 76]:

Խանասորի արշավանքի «ժողովրդականության» պատճառները վերլուծելով, Սիմոն Վրացեանը գրում է,- «Ժամանակը եղավ առաջին կազմակերպված մեծածախ անարար կոնքուրսի, հեծելագոր, նոր ձևի հրացաններ գինւորական կանոնավոր կազմակերպություն. Պակասում էր միայն հրետանին, որպէսզի խումբը կանոնավոր բանակի մաս դառնար: Երկրորդ՝ առաջին խոշոր ու հաջող մարտական գործն էր, որ տեղի էր ունենում հայրենի հողի վրա, այն էլ հաղթական փախճանով» [2, էջ 48]:

Տրամադրությունները փայլուն չէին Պարսկաստանի ղեկավարության և գործիչների մոտ 1897 թ. մայիս, հունիս ամիսներին: Անկախ դեպքերի և վճիռների ստեղծված հակադրությունից, տարակարծություններ գոյություն ունեին արշավանքի նպատակա-հարմարության մասին իսկ: Իշխան Հովսեփ Արղութեանը, Վարդանը, Վազգենը, ինչպէս նաև Վասպուրականի գործիչներից շատերը դեմ էին արշավանքի գաղափարին գտնելով, որ ավելի ձեռնառու է ռազմական ուժերը և ռազմամթերքը կենտրոնացնել Վասպուրականում կամ Սասունում՝ այստեղից ապստամբական շարժումներ սկսելու համար: Մինչդեռ բժիշկ Բրիստափոր Օհանեանը, Նիկոլ Դումանը, Գալուստ Արղեանը և ուրիշներ տրամադրված էին անպայման իրականացնելու Ռայոնական ժողովի որոշումը՝ արշավանքի գծով: Երկարատև և բռն վեճեր տեղի ունեցան հատկապէս Սալմաստի կոմիտեի և Թավրիզի Կ. Կոմիտեի նիստերի ընթացքում: Վազգենը գրում է, -«Հայրուկների մեջ առաջացել է ընդհանուր դժգոհություն դէպի կոմիտեն և մասնավորապէս դէպի Նիշտարը (բժ. Բ. Օհանեան) և Դումանը: Տաշոն (իշխան Յ. Արղութեան) և Ծաղիկը (Սարգ. Սատինեան) իրենց կամքով հրաժարվել են անդամությունից և վերջապէս ստեղծվել է մի տեսակ տանկահայերի և ռուսահայերի խնդիր՝ զգալի մեծամասնությունը տանկա-

հայերի կողմը լինելով, որոնց հետ կան և շատ ռուսահայեր» [2, էջեր 63-65]:

Հաստատ մնալով իրենց խոսքին, նրանք արշավանքից երկու շաբաթ առաջ 35 հոգով անցան Երկիր և միացան Աղբյուր Սերոբի խմբին [8, էջ 594]:

Այս պայմաններում էր, որ միևնույն օրերում (հուլիսի 5) Նիթրան (Յ. Շահիրիկեան) Բյուրոյի կողմից գալիս է Ատրպատական ներքին անհամաձայնություններին վերջ տալու և արշավանքն արագացնելու հանձնարարությամբ [8, էջ 594]:

Այս ներքին անհամաձայնություններով հանդերձ, պատրաստությունները գրեթե ամբողջացված էին, պատրաստ էին 300 հրացաններ իրենց անհրաժեշտ պարագաներով, որոնց մի մասը Երկիր պիտի մտներ և արշավանքը սկսեր Շահիրիկեանի միանալը անչափ նպաստեց գործի հաջողությանը,...

«Հոլիս 21-ն է արդեն: Արշավախումբը կազմ ու պատրաստ է: Տեղ հասավ վերջապէս «լրտեսող» ջոկատը, որ գնացել էր ճանապարհները և թշնամու դիրքն ուսումնասիրելու: Բանակը տեղային անհամբերությամբ սպասում է առաջ խաղալու հրամանին...», - գրում է Վազգենը [11, էջ 49]:

Նրան հաջողվում է հանդարտացնել կովոդ կողմերին և գործի լծել արշավանքի հակառակորդներին և Վարդանին ու Իշխանին հրամանատար ընտրել: Հուլիսի 6-ի ժողովը որոշում է անմիջապէս ձեռնարկել արշավանքի պատրաստությունները ու առանց ուշանալու և ամբողջ ուժով արշավանք կատարել:

Ընդհանուր հրամանատարն էր Վարդանը, օգնական Երվանդը, չնայած այդ գործի համար ամենահարմար թեկնածուն Նիկոլ Դումանն էր, որը, սակայն, հագիվ հիսունապետի պաշտոն ստացավ:

Բսկ հրամանատարական ու տասնապետական կազմի մասին տեղեկություններ քաղում ենք Իշխան Յ. Արղութեանի հուլիսի 21-ին թվագրված հրահանգում:

«Ենթադրվում էր, - գրում է Ս. Վրացեանը, և Բյուրի ներկայացուցիչ Շահիրիկեանը ուժգնորեն պնդում էր, որ արշավախումբը Երկիր մտնելուց հետո, մնա հնարավորինս երկար և շատ կռիվներ ունենա, որպէսզի կարողանա գրավել եւրոպական դիվանագիտության ուշադրությունը, սակայն դրան հակառակ գործը եղավ շատ կարճ ու կտրուկ» [11, էջ 49]:

Ամեն դեպքում արշավանքի առաջնահերթ նպատակն էր պատժել քուրդ Մազրիկ ցեղախմբին և նրա արյունարբու ցեղապետ Շարաֆ բեկին, որոնք բնակվում էին սահմանամերձ Արաուլ լեռան ստորոտում տարածվող Խանասուրի դաշտում: Շարաֆը 1894 թ.-ին բազմիցս հարձակվել է Դերիկի վրա համագործակցելով թուրք պետության հետ 1895-1896 թթ. կոտորածների ընթացքում, ավերել ու թալանել

են հատկապես Ադրաքի գավառը և 1896 թ. ամռանը կարելիոր մասնակցություն ունեցել Ավետիսյանի գլխավորած Արմենականների խմբի ջարդին՝ Ս. Բարդուղեմեոս առաքյալի վանքի մերձակայքում:

«Ամիսներու լուրջ պատրաստութենէ ետք կը կազմուի 250 հոգիէ բաղկացած արշավախումբ մը, որուն հրամանատար կը նշանակուի Վարդան Մեհրաբեան:

1897 յուլիս 21-ի գիշերը Սալմաստի շրջանի Հավթան գյուղի մէջ ֆետայիները կ'ընեն իրենց երդումը և ֆիտայի քահանայէնէր ստանան իրենց օրհնութիւնը: Հրամանատարը կը շեշտէ արշաւանքին կարևորութիւնը, Նիկոլ Դումանկը յիշեցնէ ֆետայիի վեհաձևութիւնը՝ կանանց և երեխաներուն ձեռք տալու չէ վրիժառու ֆետան» [3, էջ 50]:

Արշավանքը սկսվում է 1897 թ. հուլիս 24-ի գիշերը (հին տոմարով) և Մազրիկ ցեղի ջարդը, փաստորեն, ավարտվում է հուլիսի 25-ին, սակայն, Շարաֆ բեկին հաջողվում է ճողոպրել կոտորածից: Հրամանատարության խիստ հրահանգով խնայվում է կանանց և երեխաների կյանքը: Բարձրացած աղմուկից մերձակա լեռները լցվում են քուրդ զինյաներով, և հեղափոխականների խումբը կռվելով նահանջում է դեպի Պարսկաստան, տալով 20 նահատակ:

Արշավանքի մանրամասն նկարագրությունը կարելի է տեսնել «Դրօշակ»-ի 1897 թ. 11, 12, 13 և հաջորդող համարներում, Միք. Վարանդեանի, Դիվանի Բ հատոր... և այլ հրատարակություններում [11; 2, էջեր 72-74; 9, էջեր 177-198]:

Արշավանքին մասնակցում են 2 քահանաներ՝ դարալագեագի Տեր Գրիգորը (Բիձա) և վասպուրականցի Տեր Վարդանը:

Խանասորի արշավանքից հետո թուրք կառավարության պահանջով պարսիկ իշխանությունները պարտավորվեցին դիմելու մի շարք խիստ միջոցների:

Բավականին ծանր վիճակ ստեղծվեց Ատրպատականի՝ հատկապես Սալմաստի հայության և Դաշնակցության զինվորների համար: Տեղի ունեցան հալածանքներ և ձերբակալություններ:

Ձերբակալվեց նաև Հովսեփ Արդուրյանը և պարսկական բանտերում մնաց ավելի քան 2 ամիս, ապա հանձնվեց ռուսական իշխանություններին՝ իբրև ռուսահպատակ և շուրջ 1 ու կես տարի մնաց Մետեխի բանտում, որից հետո արքայովեց Հաշտարխանուր, ապա Վոլոգդա ուր մնաց մինչև 1902 թ. [2, էջ 142; 12, էջեր 294-324]:

Ինչ վերաբերվում է արշավանքի արդյունքին, ապա լիովին ճշմարիտ է նկատում Ա. Ներսիսյանը, - «... տրված գոհերի, լայնածախյա նախապատրաստությունների և հաջորդող հալածանքների ու ձերբակալությունների հետ համեմատած արդյունքն, իհարկե, չնչին էր, սակայն այն

մեծ տպավորություն գործեց հասարակության վրա, որը ինչ-որ չափով հագեցրեց իր վրեժխնդրության ծարավը և այսքան կոտորածներից, ջարդերից ու նահատակներից հետո հայ մարդը տեսավ հայ քաջի պատմիչ ուժը, որը Հայ հեղափոխականությանը նոր թափ ու եռանդ տվեց» [7, էջ 258]:

Վրեժխնդրության նպատակով կազմակերպված հարձակողական բնույթի Խանասորի արշավանքը, կարելի է ասել, մասամբ արդյունավետ էր: Ջախջախվեց քրդական Մազրիկ ցեղը: Այդ մասին հետագայում Սարգիս Օհանջանյանի հետ հանդիպելիս խոստովանել է նաև Մազրիկ ցեղի առաջնորդ Շարաֆ աղան [1.1, էջ 11]:

Խանասորի արշավանքը դրականորեն է գնահատել նաև Խրիմյան Հայրիկը: Ըստ Հայկ Աճեմյանի, երբ Հայոց Հայրիկը լսում է արշավանքի մանրամասները, հուզմունքով ասում է. «Կեցցեն մեր յեղափոխականները. Ավելի աղէկ է, որ Խանասորներու մէջ զարկենք զարկուինք, արիւն թափենք, քան թէ պետութեանց պալատներու մէջ աղերսենք ու լանք...» [5, էջ 702]:

Այսպիսով կարելի է արձանագրել, որ ազատագրական պայքարի այս հարձակողական դրվագները, որոնք Դաշնակցության պատմության հիշարժան էջերից են, լայն տպավորություն գործելուց բացի ոչ մի էական նշանակություն չունեցան: Օսմանյան դրամատան գրավման գործողությունների ժամանակ գերագնահատված էր այդ ձեռնարկի սպասվելիք արդյունքը, քանզի նման ահաբեկչական բնույթի ձեռնարկը չէր կարող հանգեցնել Մեծ տերությունների միջամտությանը հօգուտ հայոց շահերի և այն վկայությունները, որ եթե Բաբկեն Սյունին դրամատան մուտքի հարձակման առաջին գոհերից մեկը չդառնար, նախաձեռնությունը գուցե ունենար այլ ընթացք ու ավարտ. Օսմանյան Դրամատունը կպայթեցվեր իր, ավելի քան 150 եվրոպացի և թուրք պաշտոնյաներով, պալատական թաքստան Հագգը բեյով և 26 քաջերով, սակայն հասկանալի է, որ այդ պարագայում անգամ եվրոպական ուժերի ցամաք հանումը և կամ եվրոպական դիվանագիտության տեղաշարժ ակնկալեր մեղմ ասած միամտություն էր:

Նույնը կարելի է ասել նաև Խանասորի արշավանքի մասին, որը վրեժխնդրական նշանակությունից բացի այլ նշանակություն չունեցավ:

Օգտագործված աղբյուրների և գրականության ցանկ

1. Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ)
1.1. ՀԱԱ, Ֆ. 1457, ց. 2, գ. 16:
2. Դիւան Հ.Յ. Դաշնակցութեան, հ. Բ. - Պոսթըն, «Հայրենիք», 1938:

3. **Յեղափոխական Ալյոմ** (ազգային պայքարի յուշամատեն): - Լոս Անճելըս, 1968:
4. **Նիթեր Հ.Յ. Դաշնակցության պատմության**, Ա հատոր: - Պեյրուժ 1984:
5. **Աճեմյան Հ.**, Հայոց Հայրիկ: - Թավրիզ, 1927:
6. **Արմեն Գարո**, Ապրուած օրեր: - Բոստըն, «Հայրենիք», 1948:
7. **Ներսիսյան Ա., Հ. Յ. Դաշնակցության** պատմություն 1898-1908 թթ., հատոր Բ: - Բեյրութ, 2008:
8. **Սասունի Կ.**, Պատմություն Տարօնի աշխարհի: - Պեյրութ, 1957:
9. **Վարանդեան Մ.**, Դաշնակցության պատմություն: - Եր., 1992:
10. **Փամպուքեան Ե.**, Նիկոլ Դումանի նամականի: - Եր., 2021:
11. «Դրօշակ», N 7, N 21, N 28, 1896, N 11, N 12, N 13, 1897:
12. «Հայրենիք», թիւ 8, 1917:

Сдана/Հանձնվել է՝ 14.02.2024

Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 21.02.2024

Принята/Ընդունվել է՝ 28.02.2024

Памятники армянской архитектуры и топонимики Италии

Погосян /Хакбабян/ Гагик Г.

Общественный институт политических и социальных исследований

Черноморско-Каспийского региона (Ереван, РА)

<https://orcid.org/0000-0001-5975-9247>

SPIN-код РИНЦ: 5029-4378

gagikp@mail.ru

УДК: 930.85 (450)/72; EDN: AYQCUN

DOI: 10.58587/18292437-2024.1-20

Ключевые слова: Италия, армяне, диаспора, архитектура, орден, монастырь, церковь, часовня, крипта, мемориал, памятник, хачкар, кладбище, надгробие, топонимика, лапидарные надписи

Հայկական ճարտարապետական և տեղանվանական հուշարձանները Իտալիայում

Պողոսյան /Խաղբակյան/ Գագիկ Հ.

Սեկժուխյան-Կասպյան տարածաշրջանի քաղաքական եւ սոցիալական
հետազոտությունների հանրային ինստիտուտ (Երևան, ՀՀ)

Ամփոփագիր. Հոդվածում ներկայացված է «Ճարտարապետական և տեղանվանական հայկական հուշարձանները աշխարհում» բազմահատորյա ատլաս-դիվանից մի գլուխ, որն նվիրված է Իտալիային: Հոդվածում համառոտ ներկայացվում է գաղթօջախների ստեղծման եւ զարգացման համառոտ պատմությունը, տարածման աշխարհագրությունը, եկեղեցու, կրթության և պարբերական մամուլի իրավիճակը: Հոդվածի հիմնական մասն են կազմում նշված երկրի հայկական ճարտարապետական ու տեղանվանական հուշարձանների ցուցակ-աղյուսակը, որի վերջում գետեղված է օգտագործված գրականության ցանկը:

Հանգուցաբառեր՝ Իտալիա, հայեր, գաղթօջախ, ճարտարապետություն, միաբանություն, վանք, եկեղեցի, մատուռ, դամբարան, հուշարձան, խաչքար, գերեզմանոց, տապանաբար, տեղանուններ, արձանագրություններ

The Monuments of Armenian Architectures and Toponymy in the Italy

Poghosyan /Khaghbakyan/ Gagik H.

Public Institute of Political and Social Research of Blacksea-Caspian Region (Yerevan, RA)

Abstract. The article presents the chapter of the multi-volume atlas of the catalog "The Monuments of Armenian Architecture and Toponymy in the World". It provides an overview of the history and development of the Armenian community in Italy, the geography of its settlement, the state of the church, education and the Armenian media. The main part of the article is a table-a list of Armenian monuments of architecture and toponymy in Italy, followed by a list of references.

Keywords: Italy, Armenians, Diaspora, architecture, order, monastery, church, chapel, crypt, memorial, monument, khachkar, cemetery, tombstone, toponymy, lapidary inscriptions

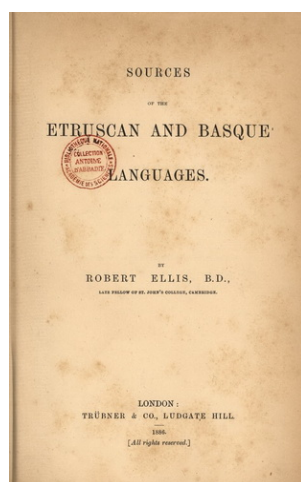
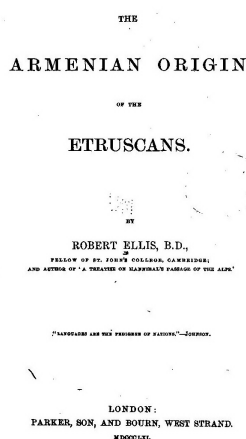
Италия (итал. Italia), официальное название – **Итальянская Республика** (итал. Repubblica Italiana) – государство на юге Европы. Страна поделена на 20 регионов, включающих в качестве административно-территориальных единиц 110 провинций. Провинции в свою очередь делятся на коммуны. Столица – город Рим. Внутри Рима находится ассоциированное с Италией карликовое государство-анклав Ватикан.

История. География.

Знакомство армян с Апеннинским полуостровом уходит в древние времена. По крайней мере так считает ряд ученых полагающих что

этруски, как минимум!, выходцы с Армянского нагорья, и что между ними и армянами есть много общего. Первым исследователем этой теории был выпускник Кембриджского университета, англичанин Роберт Эллис (1820-1885), известный своей острой полемикой с Уильямом Дж. Лоу в 1854-56 гг., о маршруте, по которому Ганнибал перешел Альпы, написав фундаментальную монографию об армянском происхождении этрусков, изданную в Лондоне в 1861 г. [51]. Заметим, что эта монография была не единственная. На наш взгляд не менее интересна последняя работа ученого изданная посмертно в 1886 г. тоже в Лондоне посвященная источникам этрусского и баскского языков, где во второй главе в качестве источника рассматривается армянский [49]. Обе монографии многократно переиздавались во многих странах и популярны по сей день. Одними из последних изданий были: репринт оригинального издания в России в 2011 г. [52], а так же свежие издания обеих работ в Америке в 2021 г. [53] и 2022 г. [50].

Илл. 1. Титульные листы упомянутых изданий 1861 г. [50] и 1886 г. [48].

Последующие взаимодействия и посещения относятся ко времени расширения Римской империи и ее непосредственного контакта с Арменией и младших армянских царств – Коммагены, Осроены, Софены и др., где правителями были ветки династии Ервандуни. На первых порах армяне попадали на полуостров в следствие войны, дипломатии и торговли.

Так, например, в годы правления первого римского императора Октавиана Августа (27-14 гг. до н.э.), один из сыновей армянского царя Артавазда II (55-34 гг. до н.э.), увезенный в плен в 34 г. до н.э. вместе с отцом, 14 лет жил и учился в Риме. А когда в 20 г. до н.э. был убит его старший брат царь Великой Армении Арташес II (30-20 гг. до н.э.), заменил его на престоле став царем Великой Армении **Тиграном III** (20-8 гг. до н.э.).

Или, например, следующий фрагмент истории, связанный с римско-парфянской войной (58-62 гг.) за контроль над Арменией, в которой на первом этапе римский полководец Корбулон, нанес большой урон захватив Тигранакерт и разрушив Арташат, однако после сражения при Рандее (62 г.), когда IV и XII легионы попали в окружение, Рим капитулировал. Согласно мирному договору царем Великой Армении вновь стал **Трдат I** (52-58, 62-88 гг. н.э.). Прибыв в 66 г. в Рим с весьма значительным эскортом, в который, между прочим, входила конная гвардия «Айрудзи» (арм. Այրուճի), во-первых, был торжественно коронован императором Нероном; во-вторых, получил в качестве контрибуции значительную сумму и мастеров, для восстановления Арташата и иных крепостей. Заметим, что к приезду царя Трдата I, в Риме были установлены две статуи посвященные ему, одна бронзовая конная, упоминавшаяся в IV в., но не сохранившаяся, и мраморная пешая, благодаря Наполеону Бонапарту ныне хранящаяся в Лувре. В ответ Трдат I подарил Нерону 4 бронзовых коня, в дальнейшем получивших известность под названием «Квадрига Св. Марка» благодаря тому, что были похищены венецианцами в Константинополе во время четвертого крестового похода и установлены на площади Св. Марка в Венеции (ныне оригиналы хранятся в соборе Св. Марка).

Илл. 2. Джованни Антонио Каналь (псевдоним Каналетто) (ит. Canaletto, pseudonimo di Giovanni Antonio Canal) (1697–1768). Ведута «Каприччо с четырьмя конскими статуями на площади св. Марка», 1740-е гг. холст, масло. 108×129 см. (Великобритания, Королевская коллекция, Виндзор).

Еще один будущий царь Великой Армении жил и учился некоторое время в Римской империи. Когда на Армению напал правитель сасанидского Ирана Ардашир, Артавазд из рода Мандакуни увез малолетнего Трдата сына

армянского царя Хосрова II Великого в Рим [18, с. 211]. Там он получил образование и возмужав участвовал в сражениях с сасанидами, а в 287 г. при поддержке императора Диоклетиана сел на престол став царем Великой Армении *Трдатом III* [4, с. 681].

Армянские легионы

Кроме указанных отдельных кратковременных случаев пребывания армян в Римской империи, имеются сведения о значительно более длительных пребываниях. К таковым относятся малоизвестные в научных кругах два легиона

сформированных по этническому признаку. Впервые об этих легионах упоминается в своеобразном справочном тексте о военных и гражданских административных должностях Римской империи относящейся к IV-V вв. и известном как «Notitia Dignitatum». Предположительно оба подразделения были сформированы в III в. на базе гарнизонов в провинциях Малой Армении захваченных Римом еще в I в. и именуемых Первая и Вторая Армения, что отразилось на названиях легионов – Первый (лат. Legio Prima Armeniaca) и Второй (лат. Legio Secunda Armeniaca) Армянский легионы.

Илл. 3. Лист и фрагмент содержащий эмблемы Армянских легионов (вторая строка 3 и 4 столбца). (University of Oxford, Bodleian Library MS. Canon. Misc. 378, fol. 93r. - Basel, Switzerland. 1436)

Известно, что Первый Армянский легион до 359 г. дислоцировался в Клавдиополе, а Второй – в 360 г. был в Беабаде (современный Джизре) на Тигре. В 363 г. оба легиона принимали участие в заключающей фазе Римско-Иранской войны (338-363 гг.) – так называемом “персидском походе императора Юлиана II Отступника (361-363)”. В V в. оба легиона были переформированы в псевдокомитаты [60, с. 15]. Есть предположение, что легионы просуществовали до времен императора Юстиниана I и принимали участие в Готских войнах (535-554 гг.) при завоевании остготского Королевства под предводительством Велисария, а затем Нарсеса.

Нарсес патрик¹ один из выдающихся полководцев в эпоху Юстиниана, о котором

академик Адонц сказал: «достаточно указать на величавую фигуру армянина Нарсеса, который является одним из столпов царствования Юстиниана; человекъ, создавший имя на гражданскомъ поприщѣ, въ критическую минуту обнаружилъ недюженный талантъ въ военномъ искусствѣ и своими побѣдами затмилъ даже славу Велисарія, военного генія своего времени» [27, с. 210].

Примечателен факт того, что мы знаем как он выглядел!, благодаря так называемой «мозаике Юстиниана», находящейся в храме Св. Витали в Равенне, построенном Нарсесом после того как он стал первым экзархом Италии. На мозаике он стоит рядом с императором по левую

тийскому полководцу Велисарии (538), отозван (539). Вновь направлен в Италию командующим византийской армией (551), разгромил королевство остготов в Италии (552), отразил нападение франков и алеманнов на Италию (554). Назначен экзархом (555), ушел в отставку (567). Умер при подготовке Рима к обороне от вторжения лангобардов (568). Тело в свинцовом гробу было доставлено в Константинополь и после торжественной церемонии с участием императора, захоронено в основанном им монастыре в Вифинии. [22; 10, т. 2, с. 97-98].

¹ Нарсес (арм. Նարսես, греч. Ναρσής) (ок. 478, Армения – 568, Рим), византийский полководец и политический деятель, патрикий, приближенный императора Юстиниана I. Способствовал подавлению восстания «Ника» (532). Во главе 6-тысячного корпуса участвовал в завоевании Северной Африки (536). Препозит священной спальни (537). Послан в Италию в помощь воевавшему с остготами визан-

руку, но дабы скрыть его невысокий рост, он помещен во втором ряду. Подробнее о нем см. [22; 29, с. 28-29].

Еще один армянин **Исаак Айказн** (арм. *Ushhwl Հիշխազն*) стал 12-ым экзархом Итальянского или Равеннского экзархата (625-643). Погиб в битве с лангобардами на притоке реки По речке Панаро и похоронен в построенном Нарсесом храме Св. Витали в Равенне, где до наших дней сохранился его мраморный саркофаг с пространной эпитафией (см. таблицу). [29, с. 28; 38, с. 27, 29; 45, с. 57; 55, с. 65-66]. Рядом была похоронена его жена Шушан, а в музее археологии Равенны, хранится надгробная плита его племянника [55, Fig. 30, с. 235].

В те же VI-VII века, в Равенне и пригородном порту упоминаются армянские кварталы, в которых квартировались армянские армейские подразделения [16, с. 13] и вполне возможно, остатки упомянутых армянских легионов.

Примечательно, что некоторые труды касающиеся армянских диаспор, говоря об Италии начинают свое повествование с Нарсеса и служащих в византийской армии армянах... [1, с. 273-274; 14, с. 220]. К примеру, упоминается некий Артаван, который согласно Туманову был из рода Аршакуни [84], освободивший Сицилию от готов в 551 г. был назначен правителем [21, 255].

В том же VII в., а конкретнее 15 сентября 668 года в Сиракузах в бане ударом лоханью по голове был убит император Константин II, после чего солдаты армянского легиона провозгласили своего командира – Мжежа, предположительно из рода Гнуни (арм. *Մձեժ Գնունի*), новым императором Мизизием. Однако за пределами Сицилии императором он признан не был, а был объявлен узурпатором. Правление на Сицилии оказалось не долгим, так как через год мятеж был подавлен [1, с. 275; 4, с. 683; 21, с. 368]. Свидетельством того, что на острове был расквартирован армянский легион являются найденные печати судьи этого легиона и двух консулов армян [3, с. 258].

Илл. 4. Монета отчеканенная при узурпаторе Мизизии (Золотой солид, 3.96 гр., Сиракузы).

О наличии армянских общин на территории Италии тех времен говорит также факт, что на

Латеранском поместном соборе в Риме (649 г.) из 105 прибывших епископов со всей Италии, а так же из Сицилии, Сардинии и африканских провинций империи, двое были армяне – Даласиос и Геворг, настоятели представляющие армянские общины Рима [4, с. 683], возможно духовные общины [20, с. 221].

Говоря о духовенстве необходимо отметить, что еще во II в. в Мантуе на епископском престоле был отмечен армянин **Питентиос**, которого католическая церковь в дальнейшем возвела в ранг святых [4, с. 681]. И это был далеко не единичный случай.

Святой Минас (итал. *San Miniato*) – проповедник христианства в Европе из знатного армянского рода прибывший в Италию из Армении, ставший первым мучеником (protomartire) во Флоренции. Был обезглавлен во времена христианских гонений при императоре Деции ок. 250 г. [33, с. 13]. На месте казни на горе (лат. *Mons Florentinus*), а затем и захоронения была воздвигнута церковь, которая так и называется – “Святой Минас на горе” (итал. *San Miniato al Monte*). В подвальной крипте базилики сохраняется могила святого почитаемого Католической церковью, а его праздник – 25 октября.

Святой Экспедит (лат. *Expeditus*) по преданию, родился во второй половине III в. в городе Мелитене армянской Каппадокии входящей в то время в качестве провинции в состав Римской империи. Считается, что он был командиром Мелитенского легиона, более известного как XII Молниеносный (Молнией вооруженный) легион (лат. *Legio XII Fulminata*). Принял христианство за что был обезглавлен в 303 г. Почитание Экспедита распространилось из Армении на юг Германии, где, как утверждается, он ранее находился со своим легионом, затем во Францию, Испанию, на юг Италии и на Сицилию, став там покровителем города Ачиреале (с 1781 г.). Экспедит является покровителем во всех делах, требующих быстрой помощи. Атрибуты: Меч, Ворон с надписью «Cras» («завтра») и Крест с надписью «Hodie» («сегодня»). Причислен к лику мучеников. День памяти у православных и католиков – 19 апреля.

О том, как и почему **Святой Аурелиус**² из Армении прибыл в Италию, а затем был похоронен в Милане рядом с епископом Дионисием, мы уже писали в главе посвященной армянским памятникам в Германии и приводили над-

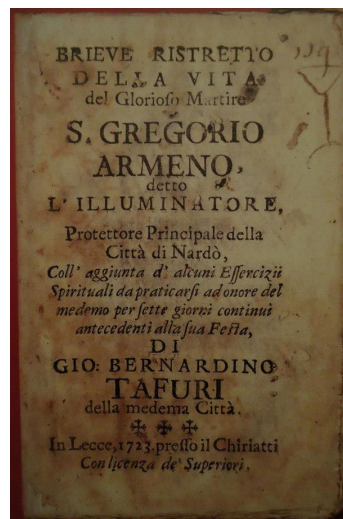
² **Святой Аурелиус** (нем. *Sint Aurelius*, арм. *Սրբադրեւիդ*) (? , Армения – † 25.05.383 или 9.11.475, Милан). Был епископом в городе Ридитио (лат. *Riditio*) в Армении. Название населенного пункта искажено и не поддается идентификации.

гробную эпитафию [30, с. 56-57]. К сказанному остается добавить, что в Пьемонте, вблизи резиденции епископа Милана у поселения Зоаленго в провинции Алессандрия, стоит церковь, которая носит имя Св. Аурелиуса (см. таблицу). Почитается в качестве заступника в болезни и нужде.

О культе **Святого Власия**³ и ордене Св. Власа мы тоже писали в той же в главе посвященной армянским памятникам в Германии [30, с. 54-55]. Следует добавить, что мощи святого в 732 г. из Себастии были отправлены в Рим, но корабль не доплыв потерпел крушение у берегов Маратеи [59, с. 197]. Жители построили церковь для хранения и поклонения мощам святого, которые в дальнейшем частично были перенесены в Неаполь и Рим, где хранятся в церквях Св. Власа (см. таблицу). Нужно отметить, что культ святого в Италии весьма популярен: он является покровителем более 120 муниципалитетов и коммун, в том числе и Маратеи; в их число, как правило, входят несколько населенных пунктов названных в честь святого; естественно в каждом из них имеются различные топонимы в честь святого, в первую очередь годонимы, а так же ороним в Маратее и инсулоним на озере Гарда; соответственно во многих церквях Италии имеются картины, фрески и несчетное количество бюстов святого.

Традиция перемещения мощей из Армении в Италию затронула также мощи **Святого Григория Просветителя**. Указать точное время, когда мощи были привезены, на данном этапе исследования пока не представляется возможным. Согласно разным устным преданиям это произошло во времена правления Льва III Исавра (717-741) [15, с. 353]. Однако можно предположить, что первыми населенными пунктами, куда изначально привезены мощи, были прибрежные города Апулии – Бари и Нардо, из которых они частично разошлись до Неаполя и Рима, где хранятся в церквях посвященных святому (см. таблицу). Кроме того святой считается покровителем и защитником не только города Нардо, но и новой епархии Нардо-Галлиполи. В Нардо день святителя торжественно отмечается 20 февраля. Римско-католическая церковь совершает память святителя 1 октября, а Православная и Армянская Апостольская церкви – 13 октября.

³ **Святой Власий Севастийский** (арм. Սուրբ Վարդապետ, ит. Santi Biagio) (III в., Армения – † ок. 316, Себастиа) врач, епископ Себастии, общехристианский святой армянского происхождения, почитаемый в лике священномучеников. День памяти в Армянской Апостольской церкви – 16 января, в Католической – 3 февраля, а в Православной – 11 февраля.

Илл. 5. Титульная страница издания 1723 г. «Краткое содержание жития славного мученика С. Григория Армено, известного как Просветитель. Главный защитник города Нардо» [85].

О **Святом Симеоне** (арм. Ս. Սիմոնի հայ-լիսի; итал. Simon de Padolirone; англ. Simeon of Mantua) (950-1016), преподобном, прославленном аскете, отшельнике и паломнике имеющем княжеское происхождение мы уже писали в главе посвященной армянским памятникам в Испании [32, с. 43]. О том как он совершив паломничество к могиле Св. Якова в Кампостеле в 1013 г. [21, с. 864] на обратном пути подвизался в Падолиронском монастыре, а скончавшись 26 июля 1016 г. [4, с. 705; 25, с. 50-51] был похоронен в селе Сан-Бенедикто, примыкающем к городу Мантуя [33, с. 13]. Уже в 1024 г. Папой Бенедиктом VIII (1012-1024) был причислен к лику святых, а в 1049 г. Папа Лев IX (1049-1054) его канонизировал [65]. Католическая церковь совершает память 26 июля.

С разницей в несколько десятилетий практически похожий путь проделанный предыдущим святым проделал еще один паломник **Святой Давино**⁴ (итал. San Davino Armeno; лат. S. Davinus Armenus; англ. St. Davinus of Lucca) (ок. 1000 - 1051). Паломничество из Армении к гробницам: Христа в Иерусалиме, апостолов Петра и Павла в Риме и Святого Якова в Компостелле окончилось в Лукке. Здесь умер и был похоронен на церковном кладбище Св. Михаила-ин-Форо (итал. San Michele in Foro). Однако вскоре после чудес произошедших над могилой паломника, по указу Папы Александра II (1061-1073) тело эксгумировали и перезахоронили в церкви, а в 1159 г. паломник Давино был канонизирован Папой Александром III (1159-1181).

⁴ Необычное имя Давино, по-видимому, является искажением армянских имен Давит (арм. Դավիթ) или Завен (арм. Չավեն) [17, с. 451], хотя может быть указанием места рождения – «родом из Двина».

В 1592 г. тело вновь эксгумировали и найдя его нетленным, поместив в богато украшенный реликварий, перенесли под главный алтарь, а в 1647 г. реликварий был выставлен на всеобщее обозрение и поклонение [54, ст. 1248]. Память святого отмечается 3 июня.

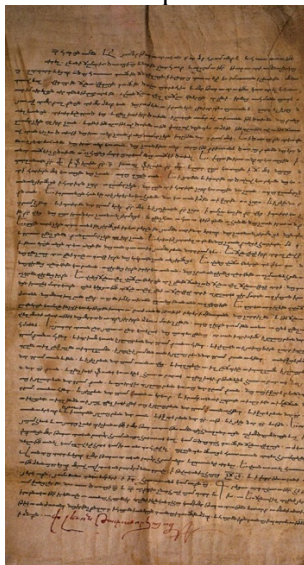

Илл. 6. Аноним из Лукки. «Закалка тела Св. Давино». 1400–1424. доска, 71 × 204 см (с рамкой). (Anonimo lucchese, «Rinvenimento del corpo di san Davino», Collezione H. Acton, Firenze).

Естественно, далеко не каждый паломник посмертно возводился в ранг святых.

Многие паломники, пройдя весь отмеченный путь и возвратившись на Родину, оставляли записи о своем путешествии. К таковым относится *епископ из Ерзнки Мартирос*, путешествие которого по Европе длилось с 1489 по 1496 гг. [13; 24]. Или, например, путешествие по Европе Августина Базеци из Киликии [8] и др.

Активному паломничеству способствовали грамоты и иные торговые привилегии выдаваемые представителям итальянских городов тагаворами Киликийской Армении.

Илл. 7. Грамота выданная тагавором Киликийской Армении Левонем III (1269-1289) генуезцам для свободной торговли (23.12.1288. Gênes, Archivio di Stato, Archivio Segreto, 2737 D, doc. J)

Заметим, что таких грамот представителям из Италии было выдано не мало. Например, патент выданный 24 ноября 1331 г. тагавором Киликийской Армении Левонем IV (1310-1342) сицилийцам для свободной торговли хранится в Севилье (Séville, General de la Fundación Casa Ducal de Medinaceli, Archivo Historico, 277-27R). См. [32, с. 45]. А о торговых привилегиях полученных для банкирского и торгового дома Барди во Флоренции в 1335 г. от того же тагавора упоминает коммерческий агент Франческо Пеголотти [17, с. 450; 56].

В одной из старейших аптек в мире – Officina Profumo-Farmaceutica di Santa Maria Novella, основанной в 1221 г. во Флоренции и дошедших до наших дней, среди производимых продуктов, безусловно, самым интересным являются комнатные ароматы, и прежде всего древний натуральный дезодорант – армянская бумага «Carta d'Armenia». Он сделан из бумаги, обработанной и пропитанной смесью настоев смол и восточных специй, при горении не образующая пламени, а только тонкий и приятный дым, который наполняет окружающую среду ароматом и напоминает запахи армянских домов. Его также можно использовать для придания аромата одежде, поместив его нетронутым в ящики или шкафы.

Армянский духовный орден Василианцев

Армянская католическая конгрегация Св. Василия была основана в Италии, а точнее утверждена или даже урегулирована, буллой Папы Иннокентия VI (1352-1362) от 30 июня 1356, в которой армянским монастырям предписывалось приведение в каноническое соответствие с монашеским орденом доминиканцев действующих на основе «Устава святого Августина». Согласно булле, приору конгрегации давалось право реформировать уставы армянских монастырей. И что важно, первый приор конгрегации должен был быть избран из доминиканского ордена, и только после его отставки или смерти мог быть избран кто-то из армян. Кроме того, конгрегация была вынуждена принять латинский обряд, но проводила его на армянском языке. Проповеди тоже проводились на армянском языке, что с трудом позволяло в

течение столетия сохранять армянскую идентичность. Помимо прочего, конгрегация сохраняла за собой право придерживаться «Устава святителя Василия Великого»⁵, монахи же упоминали имя святого во время общей исповеди (лат. Confiteor⁶) и в формуле исповедания (монашеских обетов), поэтому в просторечье их именовали монахами-василианцами.

Изначально все армянские монашеские общины придерживались армянского обряда, первоначально реформированного на синодах в Киликийской Армении (1307, 1316), и придерживались восточных монашеских правил, приписываемых, как уже сказано выше, святителю Василию Великому. По утверждению польского арменоведа, профессора Янгелонского университета Кристофа Стопки, первоначально армянские монастыри даже назывались «домами армян с Черной Горы ордена Св. Василия», а монахи – «бедными армянскими братьями ордена св. Василия» [83].

Считаем уместным пояснить упоминание о «Черной Горе» известной далеко не всем. Так именовалась южная часть горного хребта Аманос на юге Киликийской Армении с давних времен облюбованная христианами отшельниками. С формированием в Киликии армянского княжества Рубенидов, здесь начали возникать монашеские общины всецело поддерживаемые армянскими князьями, а затем и тагаворами⁷. На протяжении существования в Киликии армянской государственности продолжающейся даже после захвата египетскими мамелюками столицы (1080-1424), на «Черной Горе» существовало несколько десятков монастырей, большинство из которых, естественно, были армянскими⁸. Это

был своеобразный незаслуженно забытый «международный Афон», откуда и происходила миграция армянских монахов на Апеннинский п-ов.

В результате противостояния с Папой Иннокентием X (1644-1655), орден в 1650 г. был расформирован. Однако необходимо отметить, что к тому времени он уже был не армянский, а полностью итальянизированный орден. [63.1].

Помимо сказанного, уместно будет напомнить, что учителем святителя Василия Великого, как в прочем и другого отца Церкви святителя Григория Богослова, был не кто иной, как *Прозерсий Армянин*⁹ (все трое были родом из Каппадокии), которому по случаю прибытия в Рим при императоре Константе I (337-350), был дарован титул «префект претория» (лат. praefectus praetorio) и установлен памятник с надписью: «Rerum regina Roma, Regi Eloquentiae» [68, с. 731; 31, с. 44].

В одной из наших статей, а именно касательно Германии была допущена ошибка – армянские монастыри ордена Василианцев в Италии ошибочно были причислены к ордену Св. Власия [30, с. 54].

Как видно из сказанного выше, к середине XVII в. василианские монастыри армянского толка практически все были итальянизированы и реформированы, а армянские переселенческие очаги ассимилированы путем католицизации. Однако именно в XVII в. наблюдается оживление среди армянских общин Италии. Например, в Ливорно в 1650 г. даже было задокументировано присутствие двух разных армянских общин, каждая со своим представителем: одна – армян из Османской империи, другая – из Сефевидского Ирана. Однако в 1697 г. оба участвовали в сборе средств для возведения церкви Св. Григория Просветителя.

В начале XVIII в., а именно в 1712 г. отцом Мхитаром Севасти (1676-1749) был основан

⁵ **Василий Великий** известный также как **Василий Кесарийский** (греч. Βασίλειος ὁ Μέγας / Βασίλειος Καισαρείας, арм. Բաթրիկ Մեծ / Բաթրիկ Կեսարիացի) (ок. 330, Кесария – 379, там же) – архиепископ Кесарии Каппадокийской, церковный писатель и богослов. Один из 12 отцов Церкви. Общехристианский Святой в лике Святителей. День памяти в Армянской Апостольской церкви отмечается два раза – в ближайшую субботу 1 января и в последнюю субботу октября вместе с 12-ю святителями. В Православной церкви тоже 2 раза – 1 (14) января и 30 января (12 февраля), а в Католической церкви только 2 января.

⁶ **Confiteor** (букв. исповедую) – одна из молитв, произносимых во время Покаянного акта (лат. Actus Paenitentialis) в начале мессы Римского обряда в католической церкви.

⁷ **Тагавор** (арм. թագավոր, букв. коронованный) – титул правителей в Средневековой Армении и Киликийской Армении аналогичный: европейским – король (лат. гех, фр. roi, итал. re, англ. king, нем. könig, швед. kungen), царь и др.; азиатским – шах, султан, каган и др.; африканским – фараон, негус и др. В Древней Армении использовался термин «арка» (арм. արքա). Считаем некорректным называть титулы армянских правителей по аналогии с европейскими, в то время как многие из них значительно древнее.

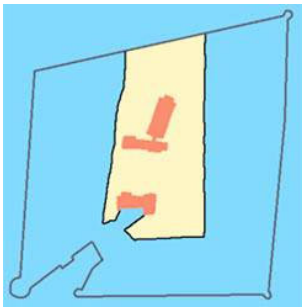
⁸ Бытует устоявшееся мнение, будто кроме греческих, грузинских, сирийских, было всего 9 армянских монасты-

рей [19, с. 282-283; 28, с. 146], хотя известно, что их было больше [37]: Кармирванк (арм. Քարմրվանկ Կաթմիր վանք), Айгеки (арм. Այգեկի վանք) [19, с. 101], Арегни (арм. Արեգնի վանք) [19, с. 117], Барсехеанц (арм. Բարսեղեանց վանք) [19, с. 133], Сб. Геворги (арм. Ս. Գևորգի վանք) [19, с. 144], Машкевор (арм. Մաշկեվորի վանք) [19, с. 235], Шапирин (арм. Շափիրին վանք) [19, с. 265], Шугр (арм. Շուգրի Կաթմիր վանք / Շուգր Խանդավազ վանք), [19, с. 266], Парлахой (арм. Պարլախի վանք) [19, с. 270], Пахак-дзиак (арм. Պաղակ-Չիրակի վանք) [19, с. 275], Вардан (арм. Վարդան վանք) [19, с. 290], Карашиту (арм. Կարաշիտի վանք) [19, с. 303].

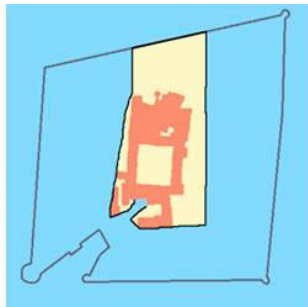
⁹ **Прозерсий Армянин** (арм. Պրոզերսի Վանիացի, греч. Προερήσιος, лат. Proeresio) (275, Кесария – 367, Афины) – ритор и философ-софист. Декан философско-риторической школы неоплатонизма в Афинах. Эпитафия была написана Григорием Богословом, а похоронная речь – Диофантом Афинским [68].

армянский католический орден. Очередной орден был создан по Уставу святого Бенедикта (лат. Monachorum Armenorum sub Regula S. Benedicti), который с 1717 г. обосновался на ост-

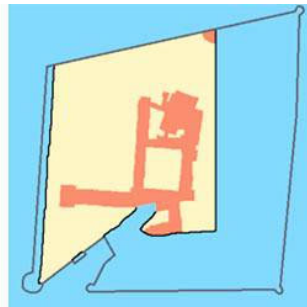
рове святого Лазаря в Венеции, территория которого была поэтапно расширена за счет мелиорации.

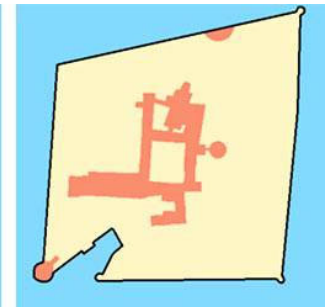
1815 г.

1836 г.

1912 г.

между 1947 и 1949 гг.

Со временем братство стало именоваться в честь основателя – Армянской конгрегацией ордена Мхитаристов. Конгрегация существует по сей день, а его представители внесли значительный вклад в арменоведение.

Следующий всплеск армянского присутствия в Италии приходится на конец XIX начало XX вв. и был обусловлен зверской политикой избиения армян в Османской империи, а затем ее логическим продолжением – Кемалистской Турции переросшей в Геноцид армянского населения, о чем уже неоднократно писалось во всех предыдущих главах данного атлас-каталога.

Армянские общины Италии стали пополняться также начиная с конца XX и по сей день, первоначально как следствие развала СССР, начавшихся погромов в прикаспийской турецкой республике под названием Азербайджан, а затем начавшейся перманентной агрессией последней в отношении провозгласивший независимость Республики Арцах (Нагорный Карабах) и Республики Армения.

Ныне в Италии насчитывается примерно 5 тысяч армян.

Церковь. Образование.

Как уже видно из предыдущего, армяне в Италии строили церкви с давних времен. Наибольший всплеск строительства приходится на средневековье, особенно на XII-XIV вв., в чем можно удостовериться просмотрев таблицу, представляемую в конце текста. В то время активными представителями церкви были монахи ордена Василианцев описанного выше.

Помимо ранее представленных событий связанных со строительством культовых сооружений посвященных тому или иному святому, к наиболее интересным моментам относится хранение в церкви Св. Варфоломея Армянского (ит. Chiesa di San Bartolomeo degli Armeni) в Генуе одной из самых значительных и священных реликвий – "Нерукотворного Спаса Эдессы"

или, так называемого "Мондилиона", прижизненного портрета Иисуса Христа, написанного художником Ананией посланного к Иисусу армянским царем Абгаром из Эдессии¹⁴.

Армянская католическая церковь (арм. Հայ Կաթողիկէ եկեղեցի) армянского обряда на территории Италии не имеет какой-либо церковной структуры, но представлена, в первую очередь, действующей по ныне Армянской конгрегацией ордена Мхитаристов с центром на острове Св. Лазаря в Венеции (С.А.М.) (1717) основавшей училище Мурад-Рафаелян (арм. Մուրադ-Ռաֆայելյան վարժարան) (1836-1997) [14, с. 227] и Папским армянским колледжем «Левонян» (арм. Քաղաքացիական Լեւոնյան Հայ վարժարան) [14, с. 227-228] при монастыре Св. Николая Толентино (итал. Convento di San Nicola da Tolentino) в Риме (1883)¹⁵, а также генеральной штаб-квартирой и послушничеством армянских сестер Непорочного Зачатия (итал. Suore Armene dell'Immacolata Concezione (S.A.I.C.)) (1923).

Современная община Армянской Апостольской церкви в Италии сформирована на рубеже XIX-XX вв. из беженцев спасшихся после погромов и геноцида армянского народа начавшегося в Османской империи и продолжившегося в Турецкой республике (читай *Кемалистской Турции* – Г.П.). После смерти первого духовного пастыря отца Егише Парсаяна (1924-1937), на протяжении следующих двух десятилетий, паства окормлялась священниками приезжающими из Парижа, Марселя и Вены. Сразу после Первой мировой войны армяне в Милане начали выполнять свои религи-

¹⁴ Примечательна переписка царя Абгара с Иисусом Христом, а в дальнейшем с императором Тиберием по поводу прокуратора Пилата и распятия Христа [35, с. 12-14].

¹⁵ В 1911 г. в Риме в типографии Асунян стала издаваться еженедельная газета «Катохике ардзаганк», букв. Это Католичество (арм. Կաթողիկէ արձագանգ : Կրօնական, գիտական եւ տեղեկագրական շաբաթաթերթ).

озные функции в евангелической церкви на Виа Сольферино. Лишь в начале 1950-х гг. правительство зарегистрировало религиозную общину ААц в Италии и разрешила приобретение земли под строительство церкви в Милане, которую освятили в 1958 г. [26, с. 150]

Духовное пастырство ААц в Италии (арм. Դոմիտիաի հոգևոր հովուություն) с центром в Милане в церкви Св. 40 Мучеников Севастийских¹⁶ (арм. Մարտիր Քառասուն Դասկունք; итал. S. Quaranta Martiri) находится в юрисдикции Патриаршей делегации ААц в Западной Европе (арм. Հայ Արևմտյան Եվրոպայի Հայրապետական Պատվիրակություն, англ. AAC Pontifical Legation of the Western Europe) окармливающая также общины на Мальте, в Испании, Португалии, Бельгии, Нидерландах и Люксембурге. [26, с. 149]. Первоначально при создании Патриаршей делегации центр был в Манчестере, с 1907 г. он был перенесен в Париж, а в 2018 г. – в Рим.

Организации. СМИ.

В Италии со второй половины XX в. действуют несколько общественных, благотворительных, спортивных и культурных союзов и организаций, таких как: филиал “Общеармянского благотворительного союза” (ՀԲԸՄ) (Милан, 1912); Культурный союз армян Италии (Милан, 1945), Союз армян Италии (Милан, 1950-е); Союз армянских студентов Европы (Парма, 1960-е); филиал “Общеармянского спортивного союза” (ՀՄԸՄ) (Милан, 1983); Комиссия “Армянского суда” в Италии (Венеция); Культурная ассоциация «По-Аракс» (Венеция, 1987); Общество Бергамо-Спитак (Бергамо, 1988); Сотоварищество Италия-Армения (Венеция, 1991); Сотоварищество «Друзья Армении» (Банья Кавалло, 1997); Итальяно-армянская ассоциация дружбы «Затик» (Рим, 1998) [14, с. 228-229].

Некоторые из этих организаций содержат электронные ресурсы: Итальяно-армянская ассоциация (итал. Associazione Italia Armenia) - www.italiarmeria.it; Итальяно-армянская ассоциация дружбы «Затик» (итал. Associazione di Amicizia Italo-Armena "ZATIK") - www.zatik.com; Союз армян Италии (итал. Unione Armeni d'Italia) - www.unionearmeni.it; Армянская община Рима (итал. Comunità Armena di Roma) - www.comunitaarmena.it на котором кроме прочего, публикуется газета «Akhtamar on line».

Культурная ассоциация «По-Аракс» (итал. «Padus-Araxes», арм. «Պո-Արաքս» մշակութային կենտրոնություն) издает некий обзор армено-

ведческих исследований в Италии (итал. Rassegna degli Armenisti Italiani) (Венеция, с 1998 г.).

Раньше всех, на рубеже XVIII-XIX вв., издавалась периодика «Տարեգրություն ... տարւոյն : Յիշատակարան» (Венеция, 1799-1803).

Дольше всех издается журнал «Բազմալիզ» (Венеция, с 1843 г. и по сей день).

По сей день издаются по 3 периодики в Венеции (Բազմալիզ с 1843 г., Rassegna degli Armenisti Italiani с 1998 г. и Armeniaca с 2022 г.) и в Риме (Չեյրան с 1980 г., Sevan с 2002 г. и Akhtamar с 2005 г.)

По периодам наблюдается следующее распределение:

- В XIX в. и до Первой мировой войны XX в. издавалось 9 наименований в Венеции и по одному в Риме и Торонто;
- после Первой мировой войны издавалось 11 наименований в Венеции, 6 в Риме и одно в Милане.

Три периодики были плавающими, т.е. меняли место издания:

- «Շարոդիկէ արձագանգ» – начало издаваться в Риме в 1911 г., а затем в КПоле в 1912-1915 гг.;
- «Հոռնկայ» : Պարբերաբերթ Լեոնեան ժամանակորներու – сначала в Вене в 1963-1966 гг., а затем в Венеции в 1967-1970 гг.;
- «Զայր» – сначала в Милане в 1975-1976 гг., а затем в Венеции в 1977 г.

Всего в Италии издавалось 29 наименований армянских периодик.

Разное

Города-побратимы

Ереван – Каррара (с 1965), Венеция (с 2011);

Дилижан – Удине (15.11.2008), Ноале (с 07.2011);

Гюмри – Нардо (с 2013).

Свое отношение в признании и осуждении Геноцида армян выразили различного уровня институциональными заявлениями как отдельные городские советы, так и автономные сообщества Италии.

Точное число советов местного самоуправления Италии, признавших Геноцид армян на сегодняшний день сказать трудно. Динамика следующая:

- первым признавшим геноцид был городской совет Баньокапальо в 17.07.1997 г.;
- в 2008 г. таковых советов уже было более 30 [95.1];
- 19.01.2013 г. – 70 [96.1];
- 20.04.2016 г. – 105... [95.2].

¹⁶ Имеет электронный ресурс – Chiesa Armena Apostolica di Milano www.chiesaarmena.org

- 10 апреля 2019 г. – Инициатива Палаты депутатов Италии призывающая правительство Италии признать Геноцид армян;
- 16 ноября 2000 г. – Постановление Палаты депутатов Италии...;
- 29 февраля 2024 г. – Палата депутатов Италии приняла резолюцию, которой призывает руководство страны признать Геноцид армян и придать вопросу

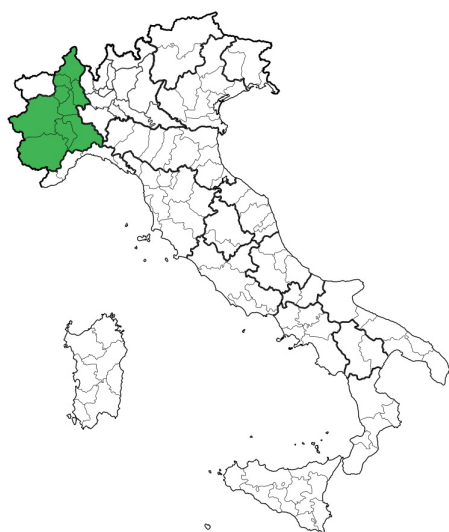
международную огласку. Резолюция получила 382 голосов за и 0 голосов против, 43 депутатов воздержались [94].

Свое отношение к народу Арцах и в признании независимости Республики Арцах, а также агрессии против нее выразили различного уровня институциональными заявлениями власти коммун, городов и областей Италии.

	Даты	Населенные пункты	Провинция	Область/ Регион	Источники
1.	16.10.2020	Милан	Милан	03 Ломбардия	[96.3]
2.	28.10.2020	Черкьяра-ди-Калабрия	Козенца	18 Калабрия	[97.1]
3.	29.10.2020	Азоло	Тревизо	05 Венеция	[96.5]
4.	02.11.2020	Палермо	Сицилия	19 Сицилия	[97.2]
5.	03.11.2020	Карбоньяно	Витербо	12 Лацио	[98.1]
6.	04.11.2020	-	-	03 Ломбардия	[96.2]
7.	05.11.2020	Дрена	Тренто	04 Трентино – Альто-Адидже	[96.6]
8.	05.11.2020	Бледжо-Суперьоре	Тренто	04 Трентино – Альто-Адидже	[96.6]
9.	06.11.2020	Ногаредо	Тренто	04 Трентино – Альто-Адидже	[98.2]
10.	17.11.2020	Арко	Тренто	04 Трентино – Альто-Адидже	[101]
11.	18.11.2020	Виареджо	Лука	09 Тоскана	[99.1]
12.	18.11.2020	Чезена	Форли-Чезена	08 Эмилия-Романья	[96.8]
13.	19.11.2020	Форте-деи-Марми	Лука	09 Тоскана	[100]
14.	19.11.2020	Пиза	Пиза	09 Тоскана	[99.2]
15.	25.11.2020	Скио	Виченца	05 Венеция	[99.3]
16.	26.11.2020	Сан-Джорджо-ди-Ногаро	Удине	06 Фриули-Венеция-Джулия	[99.4]
17.	03.12.2020	Мало	Виченца	05 Венеция	[102]
18.	29.12.2020	Ловере	Бергамо	03 Ломбардия	[99.5]
19.	01.01.2021	Озио-Сопра	Бергамо	03 Ломбардия	[96.7]
20.	04.04.2021	Сан-Вито-деи-Норманни	Бриндизи	16 Апулия	[96.10]

Таблица-перечень армянских памятников архитектуры и топонимики в Италии

№	Объект	Наименование	Адрес и контакты	Год	Вид
---	--------	--------------	------------------	-----	-----

01 Piemonte¹⁷

1.	ойконим	Армено	Armeno ¹⁸		45°49'0"N 08°26'0"E
2.	эклезионим	церковь Св. Аврелиуса	Chiesa di Sant'Aurelio, Via Camillo Benso Conte di Cavour, 60, 15020 Zoalengo ¹⁹		

03 Lombardia²⁰

3.	церковь	Св. Барсега	Milano ²¹	Уп. в XI в.	Не сохранилась
----	---------	-------------	-----------------------------	-------------	----------------

¹⁷ **Пьемонт** (итал. Piemonte, пьем. Piemont, окс. Piemont) – административный регион в Северной Италии. Порядковый номер – 01. Административный центр – г. Турин. Разделен на 7 провинций и 1 метрополитенский город. Содержит 1206 коммун.

¹⁸ **Армено** (итал. Armeno) – городок-коммуна в провинции Новара (итал. Provincia di Novara, пьем. Provincia ëd Noara). Впервые упоминается в 1061 (Armignus), но история восходит по крайней мере на тысячу лет раньше.

¹⁹ **Зоаленго** (итал. Zoalengo) – поселение в провинции Алессандрия, в регионе Пьемонт.

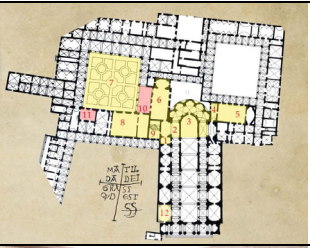
²⁰ **Ломбардия** (итал. Lombardia, ломб. Lumbardiá) – административный регион в Северной Италии. Порядковый номер – 03. Административный центр – г. Милан. Разделен на 11 провинций и 1 метрополитенский город. Содержит 1507 коммун.

²¹ **Милан** (итал. Milano, ломб. Milan, лат. Mediolanum) – город, административный центр области и региона Ломбардия.

4.	церковь	Святых Космы и Дамиано в Монфорте	Chiesa dei Santi Cosma e Damiano in Monforte, Milano	1320	[4, с. 686]
5.	монастырь	Св. Иоанна Крестителя ордена армянских монахов-вазилианцев	Находилась в средневековом р-не Porta Orientale ныне именуемом <i>Porta Venezia</i> , Municipio 3, Milano	Нач. XIV в. ²²	Не сохранился
6.	церковь	Св. Иоанна Крестителя Вазилианского монастыря	Chiesa di San Giovanni Battista. Там же		Не сохранилась
7.	церковь	Св. 40 севастиийских мучеников (архитекторы Израелян Р. и Сурян П.)	S. Quaranta Martiri Chiesa Armena Apostolica, Via Jommelli, 30, Casoretto, Municipio 3, 20131 Milano www.chiesaarmena.org	Осн. 1951 Осв. 1958	
8.	хачкар	В память о геноциде армян	Установлен во дворе церкви 40 мучеников, слева от входа, Там же		
9.	хачкар	Привезен из Армении	Установлен во дворе церкви 40 мучеников, справа от входа, Там же	XI-XIV вв.	
10.	хачкар	Из Сардарапата в Армении подарок армянской общины городу Милану в память трагедии 1915 г. [5, с. 47]	Установлен в сквере справа от ворот в храм Победы Св. Амврозия, Piazza Sant' Ambrogio, Centro storico, Municipio 1, 20123 Milano	XI-XIV вв. Установлен 04.1986	
11.	лапидарная надпись	Двустрочная эпитафия на армянском языке	Находится на козырьке хачкара, Там же	XI-XIV вв.	
12.	лапидарная надпись	Шестистрочная на итальянском ²³ языке	Находится на лицевой стороне постамента хачкара, Там же	04.1986	

²² Монастырь основан армянским монашеским орденом вазилианцев прибывшими из Генуи в начале XIV в. В XVII в. монастырь назывался именем святых Косма и Дамиана (итал. Monastero di San Cosma e San Damiano in Monforte, basiliani). В результате борьбы с Папой Иннокентием X в 1650 г. орден был расформирован. В 1657 г. архиепископ Альфонсо Литта передал здание монахам августейнского ордена.

²³ STELE VOTIVA MEDIEVALE / CALCO DA SERDARABAT / ARMENIA S.S.R. / DONO DELLA COMUNITA' ARMENA / ALLA CITTA' DI MILANO / A MEMORIA DEI CADUTI DEL 1915

13.	хачкар	Привезен из Армении	Установлен у стены в музее археологии во дворе монастыря Маджоре Civivo museo archeologico di Milano, Monastero Maggiore, Corso Magenta, 15, Municipio 1, 20123 Milano	XI-XIV вв.	
14.	здание	Штаб-квартира Союза армян Италии “Армянский дом”	Casa Armena - Milano, Piazza Velasca 4, Municipio 1, 20122 Milano Tel.: +39 340 210 1174 www.unionearmeni.it		
15.	годоним	улица Армения	Via Privata Armenia. Находится между Via Marco Ulpio Traiano и Viale Certosa, Portello, Municipio 8, 20149 Milano		 Протяженность: 100 м
16.	камень	С лапидарной надписью на итальянском ²⁴ языке от Пиетро Кучукяна в память жертв 1915 г. [5, с. 47]	Установлен в “саду справедливости”, Giardino dei Giusti di tutto il Mondo, Via Giovanni Cimabue 40, Quartiere Triennale 8, Municipio 8, 20148 Milano		
17.	годоним	улица Малая площадь Св. Симеона	Piazzetta S. Simeone, 46027 San Benedetto Po ²⁵		Протяженность: 95 м
18.	экклезионим	аббатство Палирона и Св. Симеона Армянина	L'abbazia di Polirone e San Simeone, Piazza Matilde di Canossa, 7, 46027 San Benedetto Po		
19.	клуатр	Св. Симеона Армянина (на плане аббатства под № 7)	Chiostro di San Simeone, Находится в сев-зап части аббатства, Там же	XI в.	
20.	фрески	Со сценами из жизни святого Симеона	Находятся на стенах галереи окружающей клуатр, Там же	XV в.	
21.	экклезионим	часовня Св. Симеона Армянина (на плане аббатства под № 12)	Cappella di San Simeone, 1-ая слева часовня в Палиронской базилике аббатства, Там же		

²⁴ A PIETRO KUCIUKIAN / in onore dei / Giusti per gli Armeni / di Dzidzernagapert / Yerevan

²⁵ **Сан-Бенедетто-По** (итал. San Benedetto Po) – коммуна в провинции Мантуя в регионе Ломбардия.

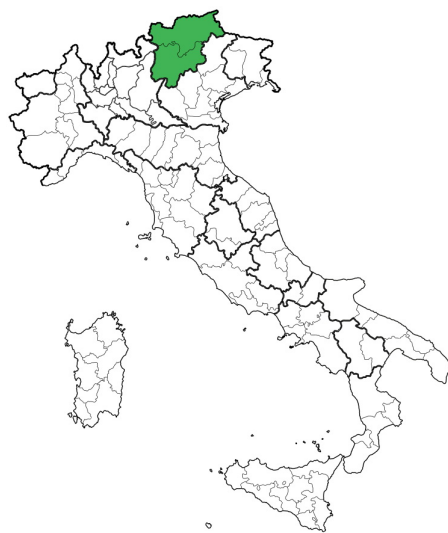
22.	статуя	Св. Симеона Армянина с ланью	Установлена перед входом в Cappella di San Simeone, Там же	1782	
23.	моци	Св. Симеона Армянина	Находится в часовне Св. Симеона, Там же		
24.	статуя	Св. Симеона Армянина с ланью	Установлена во внешней правой нише при входе в Палиронскую базилику, Там же		
25.	экспонат	Акакий Каппадокиянин, Сотник, Византийский, мч., и Феодор Стратилат вмч. (материал: дерево, кость; техника: резьба по кости)	Находится в городском музее "Ала Понцоне" (ит. Museo civico Ala Ponzone), Cremona ²⁶	V в.	
26.	остров	Св. Власа	Isola di San Biagio ²⁷ , Находится на озере Гарда ²⁸ административно принадлежит коммуне 25080, Manerba del Garda ²⁹		 45°34'07" с.ш., 10°34'18" в.д.

²⁶ **Кремона** (итал. Cremona, ломб. Cremùna, лат. Cremona) – город, административный центр одноименной провинции в регионе Ломбардия.

²⁷ **Остров Св. Власа** (итал. Isola di San Biagio) – маленький остров в 200 м от берега, в длину – 168 м, в ширину – 85 м.

²⁸ **Озеро Гарда** (итал. Lago di Garda) – самое большое озеро в Италии. Площадь составляет 369,98 км², максимальные: глубина – 346 м, длина – 51.6 км, ширина – 17.2 км.

²⁹ **Манерба-дель-Гарда** (итал. Manerba del Garda) – коммуна в провинции Брешиа в регионе Ломбардия.

04 Trentino – Alto Adige³⁰

27.	памятник	Стелла памяти о Геноциде армян	Giardino della Memoria Установлена в Саду Праведников, 38056 Levico Terme ³¹	2005	
28.	памятник	Иоанну Лепсиусу [6, с. 43]	Установлен у изголовья надгробия на Евангели- ческом кладбище, Evangelischer Friedhof Meran Grabstein Johannes Lepsius Merano ³²	1986	
29.	лапидарная надпись	На немецком ³³ языке	Находится в нижней части на лицевой стороне памятника, Там же		

³⁰ **Трентино – Альто-Адидже (Зюдтироль)** (итал. Trentino – Alto Adige, нем. Trentino-Südtirol, ладинск. Trentin-Südtirol) – административный регион в Северной Италии. Порядковый номер – 04. Административный центр – г. Тренто. Разделен на 2 провинции. Содержит 333 коммун.

³¹ **Левико-Терме** (итал. Levico Terme) – коммуна в регионе Трентино – Альто-Адидже, подчиняется административному центру Тренто.

³² **Мерано** (итал. Merano, нем. Meran) – второй по величине город в автономной провинции Больцано (Южный Тироль) в регионе Трентино – Альто-Адидже.

³³ PFARRER DDR. JOHANNES LEPSIUS / DEM HELFER UND ANWALT / DES ARMENISCHEN VOLKES / IN DANKBAREM GEDENKEN / ARMENISCHE APOSTOLISCHE KIRCHE / EVANGELISCHE KIRCHE IN DEUTSCHLAND / UND DER EVANGELISCHEN KIRCHEN IN DER / ROMISCH-KATHOLISCHE STIFTUNG PRO ORIENTE

05 Veneto³⁴

30.	церковь	Св. Марии из Назарета	Padova ³⁵	1308	[4, с. 686]
31.	здание	Гостиница Св. Елены	Рядом с церковью, Padova	1308	[4, с. 686]
32.	здание	Армянский колледж Самуел-Мурад	L'ex collegio armeno Samuel-Moorat, Padova		
33.	годоним	улица Джакомо Чамчян	Via Giacomo Ciamician, Padova		Протяженность: 1050 м
34.	здание	Палаццо Зассо-Армени	Palazzo Zacco-Armeni, Prato della Valle 82, 35123 Padova	Построен 1555-1557 гг. Куплен ³⁶ 15.08.1834	
35.	хачкар	Надгробный памятник	Monumento funebre, Установлен Cimitero Maggiore, Via Chiesanuova, Padova	Ок. 1880 - 1899	
36.	лапидарная надпись	Билингва на армянском и латинском ³⁷	Находится под хачкаром, Там же		

³⁴ **Венето** (итал. Veneto, вен. Vèneto) – административный регион в Северной Италии. Порядковый номер – 05. Административный центр – город Венеция. Разделен на 6 провинций и 1 метрополитенский город. Содержит 579 коммун.

³⁵ **Падугя** (итал. Padova, вен. Pàdoa) – город, административный центр одноименной провинции региона Венето.

³⁶ Дворец "Закко", также известный как дворец "Армени", был построен дворянином Марко Закко. 15 августа 1834 г. монахи армянского католического ордена Мхитаристов купили в районе Торресино сельхозугодья и у семьи Закко дворец, который затем был оборудован в качестве колледжа для студентов армянской национальности, обучающихся в Падуганском университете. Колледж был назван в честь богатого армянского купца Самуэля Муратяна, который своим заметным наследием сделал возможным создание школы-интерната в Падуге, к которой в 1836 г. присоединилась школа-интернат в Венеции, названная в честь благодетеля Рафаэля Гарамяна. Однако в 1846 г. из-за проблем, возникших между наследниками благодетеля и австрийским правительством, армянская коллегия была перенесена из Падуги в Париж во дворец принца Конде. После чего дворец находился в распоряжение австрийских властей, с 1850 г. и до 12 февраля 1861 г. был штаб-квартирой командования 15-го полка жандармерии.

³⁷ PP. ARMENI MECHITARISTI DI VENEZIA

37.	мемориальная доска	С надписью на армянском ³⁸ и итальянском ³⁹ языках [5, с. 53]	Закреплено на стене Palazzo Comunale, Padova	2005	
38.	здание	Вилла Шериман	Villa Sceriman, Via dei Colli, 1084 35030 Vò ⁴⁰ Euganeo	XVI в.	
39.	годоним	дорога Шериман	Via Cà Sceriman, Между Vò Euganeo и 35030 Baccon ,		Протяженность: 1200 м
40.	здание	Вилла Армян	Villa degli Armeni, Via Fosse, Asolo ⁴¹	Купл. XVIII	
41.	комплекс	Армянский	Complesso degli Armeni, Via Boschi, 10, 31056 Ca' Tron ⁴²	Известна с 1745 г.	
42.	здание	Палаццо Шериман [16, с. 390]	Palazzo Sceriman, Lista di Spagna, Canale di Cannaregio 168, sestieri Cannaregio , 30121 Venezia ⁴³	XV в. Куплено и рест. в 1728	
43.	здание	Палаццо Сурьян ⁴⁴	Palazzo Surian-Bellotto, Canale di Cannaregio 968 sestieri Cannaregio , 30121 Venezia	1648	
44.	здание	Палаццо Сурьян	Palazzo Surian, Fondamenta del Malcanton sestieri Dorsoduro , 30123 Venezia	1566	

³⁸ Եղեգնեւոց գրգռվ երգեցի պոէիւ... / Ձեռն բնծւմ'ս, սուրբի շոհեր

³⁹ CON LA PENNA DI CANNA CANTAI SANGUE / PER LIBARE A VOI, VITTIME DELLA SPADA / DANIEL VARUJAN (1884-1915) / IN MEMORIA DEI MARTIRI DEL GENOCIDIO DEGLI ARMENI / 1915 – 2005 / TA CITTA' DI PADOVA / LA COMUNITA' ARMENA DI PADOVA

⁴⁰ **Во'** (итал. Vò, вен. Vò) – коммуна подчиняется административному центру Падуа в регионе Венето.

⁴¹ **Азо́ло** (итал. Asolo) – город в провинции Тревизо (итал. Treviso) в регионе Венето.

⁴² **Ка' Трон** (итал. Ca' Tron) – поместье в 6 км к юго-востоку от коммуны Ронкаде (итал. Roncade) в провинции Тревизо в регионе Венето.

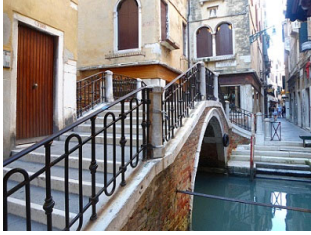
⁴³ **Венеция** (итал. Venezia, вен. Venes(s)ia) – город, административный центр одноимённой провинции в регионе Венето.

⁴⁴ **Сурьян Антон** (итал. Antonio Suriano ditto l'Armeno) (1533-1591) – инженер, морской офицер, артиллерист. Отличился в морском сражении при Лепанто (7.10.1571) между Священной лигой и Османской империи. Разработал и применил в венецианском флоте противочумную микстуру (1575). Подробнее см. [17, с. 234-264].

45.	годоим	двор-улочка Сурьян	Corte Surian, Pannee Calle de Ca' Surian, sestieri Dorsoduro , 30123 Venezia		Протяженность: 34 м
46.	надгробие	Джакомо Сурьян (? - †1488)	Tomba di Giacomo Surian, Находится первым в левом нефе, Chiesa di Santo Stefano, Campo Santo Stefano 2957, San Marco , Venezia	1493	
47.	лапидарные надписи	На латинском ⁴⁵ языке	Находятся на иммитации гроба и под ним, Там же		
48.	здание	Палаццо Зенобио. С 1850 г. училище Мурад-Рафаэлян	Palazzo Ca' Zenobio degli Armeni, Collegio Armeno Moorat Raphael, Fondamenta del Soccorso, sul Rio dei Camini nel sestiere Dorsoduro 2597, 30123 Venezia	1690	
49.	здание	Армянский колледж	Collegio degli Armeni, sestieri San Polo , Venezia		
50.	здание	Вилла Маркеза де Сейнос или Армянская	Villa Marchese De Seynos o degli Armeni, via Vecchia, Venezia		
51.	монумент	Катерины Корнаро де Лузиньян, королевы Кипра, Иерусалима и Киликийской Армении	Находится в Chiesa di San Salvador, Monumento di Caterina Cornaro, Там же	XVI в.	
52.	надгробие	Катерины Корнаро де Лузиньян с эпитафией на латинском ⁴⁶ языке	Находится перед монументом в Chiesa di San Salvador, Lastra sepolcrale di Caterina Cornaro, Venezia	10.07.1510	

⁴⁵ RURA DOMUS NUMMI FELIX / HINC GLORIA FLAUXIT // HIC SITUS EST VENETA : SURIANUS / IN URBE IACOBUS /URBE NIHIL
VENETA DIGNIUS OR / BIS HABET / NATI ET POSTERITAS SECUM MENS / REDDITA CELLO / PHYSICUS ET PATRIA NATUS ARIMINEA

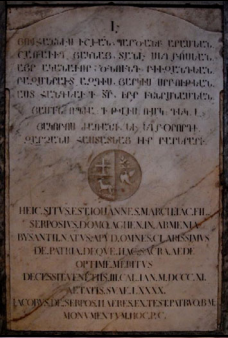
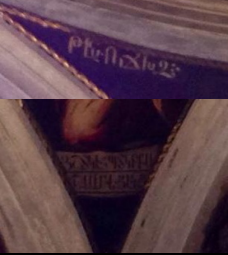
⁴⁶ D.O.M. / CATHARINÆ CORNELIÆ / CYPRI, HIEROSOLYMORUM, / AC ARMENIÆ REGINÆ / CINERES

53.	годоним	улица Джугинцев [16, с. 382]	Calle dei Ruga Giuffa, sestiere San Marco , 30122 Venezia	С XVII в.	 Протяженность: 230 м
54.	здание	Residenza Ruga Giuffa	Residenza Ruga Giuffa. Ныне мини-отель. Calle dei Ruga Giuffa, 4852, 30122 Venezia		
55.	мост	Джугинцев	Ponte di Ruga Giuffa, Sestieri San Marco, 30122 Venezia		
56.	годоним	улица Джугинцев	Fondamenta dietro Ruga Giuffa, 30122 Venezia		
57.	годоним	улица Армянская [16, с. 390]	Calle dei Armeni, sestieri San Marco , 30124 Venezia		
58.	мост	Армянский на Ферали Pons Armeniorum seu Feralium [16, с. 487]	Находится на Calle Flubera через Rio del Ferali, ныне называется Ponte dei Ferali, восточнее Chiesa di Santa Croce degli Armeni, Venezia		
59.	годоним	улица Армянская	Ramo degli Armeni, sestiere San Marco , 30124 Venezia		
60.	годоним	улица Армянская	Sotoportego dei Armeni, quartiere armeno di San Zulian, sestiere San Marco , 30124 Venezia		
61.	часовня	Св. Креста	Sotoportego dei Armeni, quartiere armeno di San Zulian, Sestieri San Marco, 30124 Venezia	До XV в.	Деревянная часовня не сохранилась
62.	церковь	Св. Креста	На месте деревянной часовни. Chiesa di Santa Croce degli Armeni, Sotoportego dei Armeni, quartiere armeno di San Zulian, Sestieri San Marco, 30124 Venezia	Осн. 1496 г. Осв. 29.12.1688 Рест. XVIII в.	

63.	альтарь	Св. Креста	Находится в восточной части церкви Св. Креста, Там же		
64.	альтарь	Св. Григория Просветителя	Находится у южной стены церкви Св. Креста, Там же		
65.	альтарь	Св. Богоматери	Находится у северной стены церкви Св. Креста, Там же		
66.	лапидарная надпись	Памятная 11 строчная на армянском ⁴⁷ языке	Находятся в церкви Св. Креста рядом с дверью, Там же	1689	
67.	лапидарная надпись	Памятная дервиша Керапета из Джуги 11 строчная на латинском ⁴⁸ языке	Находятся в церкви Св. Креста напротив предыдущей, Там же	1689	

⁴⁷ ՅՇՏԿ Է ՏԱՃ/ՐԱՍ ՋՈՒՂԱՅԵ/ՑԻ ԴԱՐՎԷՇԵՆՑ / ՀՐԷԱՊԵՏԻՆ ԾՆ/ՈՂԱՑ ՆԵՂՆԱ/ՉՄԻՆ ԹՈՒԹԻԿ/ԻՆ ԵՂԲՕՐՆ / ԱՆԴՐԷԱՍԻՆ / ԵՒ ԱՅԼԱՐԵԱՆ / ՄԵՐՁԱԲՈՐԱՑՆ / ԹՎԷՆ ՌՃԼԸ (1138+551=1689)

⁴⁸ HANC / ARAM / EREXIT / HERABET / DERUISSI / DE ZULFA / AD / HONOREM / VIRGINIS / DEIPARE / A. D. 1689

68.	надгробие	Князя Ованнеса Сегбосяна с эпитафией на армянском ⁴⁹ и латинском ⁵⁰ языках	Находится в церкви Св. Креста перед правым входом, Там же	30.12.1811	
69.	лапидарная надпись	Памятная однострочная ⁵¹ и 2-х строчная ⁵² на армянском языке	Находится на фреске помещенной на одном из четырех парусов в верхней левой и нижней угловых частях, Там же	1697	
70.	лапидарная надпись	Памятная 6-и строчная на армянском языке	Находится на соседней справа фреске, Там же	1698	
71.	лапидарная надпись	Памятная 4-х строчная на армянском ⁵³ языке	Находится на соседней слева фреске, Там же	1699	
72.	притвор	прицерковный	Примыкает к церкви Св. Креста с западной стороны, Там же	XV в.	
73.	надгробия	16 эпитафий на армянском языке (из коих 1 билингва на армянском и на латинском яз.) ⁵⁴	Находятся в притворе церкви Св. Креста, Там же	XVII-XVIII вв.	

⁴⁹ Է / ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԻՇԽԱՆ ՊԱՐԾԱՆՔ, ԱՐԱՄԵԱՆ. / ՇԱՌԱԲԻՂ ՅԱԿԵԱՅ, ՏԱՆԷ ՍԵՂԲՈՍԵԱՆ. / ԱՅՐ ԱԿԱՆԱԲՈՐ, ԾՆՈՒՆԴ ԲԻԻԶԱՂԵԱՆ. / ԲԱԶՍԵՐՊԱՅ ԱԶԳԻՍ, ՅԱՐԿԻՍ ՍՐԲՈՒԹԵԱՆ. / ԱՍՏ ՀԱՆԳԵԱԲ Դ Տ[]Ր, ԻԲՐ ԻՆՆԸՍՆԱՄԵԱՆ. / ՅԱՄԻՆ ՌՊԺԱ (1811): Դ ԹՎԻՍ ՈՒՄԿ (1260+551=1811) ԴԵԿ Լ (30) / ՅԱԿՈՐՈՍ ԺԱՌԱՆԳ ԵՒ ԵՂԲՈՐՈՐԴԻ, / ՉԱՐԶԱՆՍ ՀԱՍԱՏԵԱՅ ԻԲՐ ԲԱՐԵՐԱՐԻ

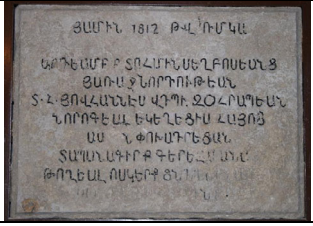
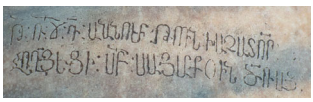
⁵⁰ HEIC SITUS EST IOHANNES MARCII IAC FIL / SERPOSIUS DOMO AGHEN IN ARMENIA / BYSANTII NATUS APUD OMNES CLARISSIMUS / DE PATRIA DEQUE HAC SACR AEDE / OPTIME MERITUS / DECESSIT UENETIIS III CAL IAN M.DCCC.XI. / AETATIS SUAE LXXXX / FACOBUS DE SERPOS IIAERES EX TEST PATRUO BM / MONUMENTUM HOC P.C.

⁵¹ ԹՎՆ ՌՃԽԶ (1146+551=1697) Ի

⁵² Յ[]Ծ[]ԿԷ: ՊՏԿՐ ԲԱ/ՇԱՄՈՑԱՆ

⁵³ Յ[Ի]Ծ[ԱՏԱ]Կ Է ՀՂՅԻ: / ՓԱՌՈ ՈՐԴԻ ՄԱԹ/ՈՍԻՆ: ԵՒ ԻՐ ԾՆՕ/ՂԱՅՆ: ՌՃԽԸ (1148+551=1699)

⁵⁴ Несколько эпитафий принадлежат выходцам из Агулиса и села Дашт. См. [17, с. 333-336].

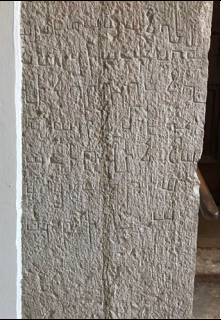
74.	лапидарная надпись	9 строчная на армянском ⁵⁵ языке реставрационная с указанием перезахоронения ктитора	Находится в притворе. Вмонтирована в восточную стену между дверьми ведущими в церковь Св. Креста, Там же	1812	
75.	здание	Армянский Дом ⁵⁶	Рядом с церковью Св. Креста, la Casa Armena, quartiere armeno di San Zulian, Venezia	1235 Рест. 25.05.1684	Ныне не принадлежит армянам
76.	картина ⁵⁷	Варфоломей крестит царя и царицу Армении	Bartolomeo battezza il re e la Regina di Armeni, Нарисована на левой стене в церкви Св. Варфоломея, (chiesa di S. Bartolomeo), Venezia	1595	
77.	карта-фреска	Армения	Palazzo Ducale, Нарисована на стене над дверью в зале La Sala degli Scudieri, Venezia	XVI в.	
78.	скульптурная композиция	«Квадрига Св. Марка» подарена царем Трдатом I императору Нерону. Захвачены венецианцами в Константинополе во время четвертого крестового похода.	Находятся в музее базилики, расположенном в верхних помещениях нартекса собора Св. Марко, копии выставлены на фронте собора, sestieri San Marco , 30124 Venezia	I в.	
79.	лапидарные надписи	Ок. 10 надписей на армянском языке	Находятся на колоннах собора Св. Марко, sestieri San Marco , 30124 Venezia	XVI-XVII вв.	
80.	надгробие	Матирос Величан из Джуги	Находится в церкви Chiesa di San Moisè Campo San Moisè, 1456, sestieri San Marco , 30124 Venezia	1686	
81.	надгробие	Акоб сын Мартироса Величана из Джуги	Находится в церкви, Там же	6.08.1733	
82.	надгробие	С эпитафией на армянском языке ⁵⁸ (сохранились лишь верхние две с половиной строки)	Находится во внутреннем дворе базилики Св. Джорджио Маджоре, basilica di S. Giorgio Maggiore, Venezia		

⁵⁵ ՅԱՄԻՆ 1812 ԹՎ ՈՍԿԱ / ԱՐԴԵԱՄԲ Բ ՏՈՀՄԻՆ ՍԵՂԵՌՈՍԵԱՆՑ / ՅԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒՓԵԱՆ / Տ. Հ. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՎԴՊԻ. ՉՕՀՐԱՊԵԱՆ / ՆՈՐՈԳԵԱԼ ԵԿԵՂԵՑԻՍ ՀԱՅՈՑ / ԱՍ ՆՓՈՆԱԴՐԵՑԱՆ / ՏԱՊԱՆԱԳԻՐԲ ԳԵՐԵԶՍԱՆԸ / ԹՈՂԵԱԼ ՈՍԿԵՐԲ ՑՆ...../

⁵⁶ **Армянский Дом** (итал. Casa degli Armeni) построен рядом с церковью. В марте 1443 г. упоминается как Армянский госпиталь (ит. Hospitale de Armeni) [16, с. 481-483].

⁵⁷ Картина кисти Джакомо Пальма Младшего (итал. Giacomo Palma il Giovane) (1544/48-1628)

⁵⁸ ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՀԱՆԳԸՍ / ՏԵԱՆ ՋՈՒՂԱՅԵՑԻ: / ... ՇԾՋՈՎ

83.	лапидарная надпись	Семистрочное граффити на армянском языке Iscrizione medievale armena sulla porta di passaggio alla sagrestia della basilica di S. Giorgio Maggiore	Находится в проходе к ризнице в базилике Св. Джорджо Маджоре, sulla porta di passaggio alla sagrestia della basilica di S. Giorgio Maggiore, Venezia		
84.	остров	Армянский остров Св. Лазаря	Isola San Lazzaro degli Armeni, 30100 Venezia		
85.	монастырь	Армянской католической конгрегации Мхитаристов	Находится на собственном острове Св. Лазаря, Venezia	1701	
86.	пристань	монастырская	Находится на острове Св. Лазаря, Venezia		
87.	мемориальное панно	Дарственная на армянском ⁵⁹ , русском ⁶⁰ , итальянском ⁶¹ и английском ⁶² языках	Закреплено на стене здания при на уровне второго этажа, видного с пристани, Там же	2017	
		Изречение на армянском ⁶³ языке	Высечено по периметру центрального узора с крестом, Там же		
88.	мемориальная доска	В память о неоднократном посещении острова лордом Байроном ⁶⁴	Установлена на той же стене на уровне первого этажа, Там же		

⁵⁹ ՍՈՒՐԲ ՂԱԶԱՐ ԿՂԶՈՒՄ / ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ / ՄԱՅՐԱՎԱՆՔԻ ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ / 300-ԱՄԵԱԿԻ ԱՌԻՌՈՎ՝ ՀԱՅ / ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ / ՌՈՒՄԱՍՏԱՆԻ և ՆՈՐ / ՆԱԽԻՉԵՎԱՆԻ ԹԵՄԻ և ՀԱՅԵՐԻ ԱՍՏՈՒԼԷԱՅԻ / ԿՈՂՄԻՑ /

⁶⁰ 1717 - 2017 / К 300-ЛЕТИЮ ОСНОВАНИЯ / МОНАСТЫРЯ / КОНГРЕГАЦИИ / МХИТАРИСТОВ НА / ОСТРОВЕ СВЯТОГО ЛАЗАРЯ / ОТ РОССИЙСКОЙ И / НОВО-НАХИЧЕВАНСКОЙ / ЕПАРХИИ АРМЯНСКОЙ / АПОСТОЛЬСКОЙ ЦЕРКВИ И / АССАМБЛЕИ АРМЯН

⁶¹ Nei Tricentenario dei / Monastero Abbaziale / Mechitarista di San / Lazzaro La Diocesi / Armena Apostolica di / Russia e Nuova / Nakhichevan e / l'Assemblea degli / Armeni

⁶² In the Tercentenary / of the Mekhitarist / Monastery of San / Lazzaro From The / Russian and New / Nakhivchevan Diocese / of the Armenian / Apostolic Church / and of / Armenians

⁶³ ՍԱ Է ՆՇԱՆ ՅԱՂԱՌՈՒԹԵԱՆ ՊԱ՛ՇԵԱ ՊԱ՛ՀՂԱՆԵԱ ԽԱԶ ԶՈ ԵՂԻՑԻ ՄԵԶ ԱՂԱԲԷՆ

⁶⁴ ALLA MEMORIA DEL POETA INGLESE / LORD BYRON / AMIGO DEVOTO DELL'ARMENIA (ныне заменено на – DEL POPOLO ARMENO) / MORTO PER LA LIBERAZIONE DELLA GRECIA // THE VISITOR WILL BE CONVINCED THAT / THERE ARE OTHER AND BETTER THINGS / EVEN IN THIS LIFE. / BYRON 1788-1824

89.	церковь		Находится в центре монастыря на острове Св. Лазаря, Там же	XVIII в.	
90.	альтарь	Св. Богородицы	Находится в центральной алтарной апсиде церкви, Там же	XVIII в.	
91.	альтарь	Св. Григория Просветителя	Находится справа от центрального алтаря в правом приделе, Там же		
92.	картина ⁶⁵	Григорий Просветитель крестит царя Армении Трдата III	Saint Grégoire baptisant le roi d'Arménie. Находится на первом этаже емонашеских келий. Центральная часть триптиха в форме алтаря ⁶⁶ . Там же	Между 1737 и 1740 гг.	
93.	мозаика	Святому Нерсесу Шнорали на армянском ⁶⁷ языке	Находится на стене левой колоннады Над первой колонной от алтарной апсиды в левом нефе с внутренней стороны, Там же		

⁶⁵ Картина кисти Франческо Дзуньо (итал. Francesco Zugno) (ок. 1708, Венеция – 1787, там же), венецианских художник, ученик Тьеполо. Его кисти принадлежат еще несколько картин в церкви, а также многие фрески. [77, с. 237, 360].

⁶⁶ Подобные триптихи довольно редкое явление в XVIII в. На двух боковых панелях изображены сцены мученичества святого Григория Просветителя, расположенные на фоне декоративных элементов.

⁶⁷ Ս. Ն. ՇՆՈՐՀԱԼԻ

94.	мозаика	Святому Григору Нарекаци на армянском ⁶⁸ языке	Находится на потолке над алтарной апсидой в церкви, Там же		
95.	мозаика	Святому Нерсесу Ламбронаци на армянском ⁶⁹ языке	Находится на стене левой колоннады Над первой колонной от алтарной апсиды в центральном нефе, Там же		
96.	мозаика	Святой Рипсиме на армянском ⁷⁰ языке	Находится на стене левой колоннады над второй колонной от алтарной апсиды в центральном нефе, Там же		
97.	мозаика	Святому Гевонду на армянском ⁷¹ языке	Находится на стене левой колоннады над третьей колонной от алтарной апсиды в центральном нефе, Там же		
98.	мозаика	Святому Н. Партеву на армянском ⁷² языке	Находится на стене правой колоннады Над первой колонной от алтарной апсиды в центральном нефе, Там же		
99.	мозаика	Святой Сандвухт на армянском ⁷³ языке	Находится на стене левой колоннады над второй колонной от алтарной апсиды в центральном нефе, Там же		
100.	мозаика	Святому Вардану на армянском ⁷⁴ языке	Находится на стене правой колоннады над третьей колонной от алтарной апсиды в центральном нефе, Там же		

⁶⁸ Ս. Գ. ՆԱՐԵԿԱՑԻ

⁶⁹ Ս. Ն. ԼԱՄԲՐՈՆԱՑԻ

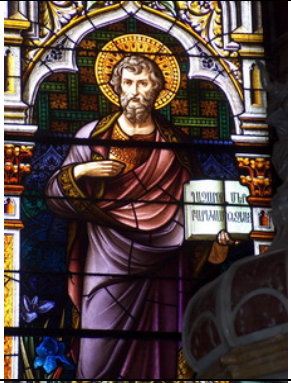
⁷⁰ Ս. ՀՌԻՓՍԻՍԷ

⁷¹ Ս. ՂԵԻՈՆԴ

⁷² Ս. Ն. ՊԱՐԹԵՎ

⁷³ Ս. ՍԱՆԴՈՒԽՏ

⁷⁴ Ս. ՎԱՐԴԱՆ

101.	витраж	На армянском ⁷⁵ языке	Находится в центральной окне алтарной апсиды, Там же		
102.	витраж	На армянском ⁷⁶ языке	Находится в окне алтарной апсиды слева от центрального, Там же		
103.	витраж	На армянском ⁷⁷ языке	Находится в окне алтарной апсиды справа от центрального, Там же		
104.	надгробие	Аббата Мхитара с эпитафией на армянском ⁷⁸ языке	Находится в церкви перед алтарем, Там же	27.04.1749	

⁷⁵ ՂԱԶԱՐՈՍ / ԲԱՐԵԿԱՍ / ՄԵՐ / ՆՆՋԵԱՅ

⁷⁶ ԳԻՐԲ / ԱԼ յԾԼ յՇՈՒՆԶ / ԾՆՈՒՆԴԲ / Ի ՍԿԶԲԱՆԷ ԱՐԱՐ / ԱՍՏՈՒԱԾ

⁷⁷ ԱՐԳԴ / ԵԶԷԸ / ԹԺԻ

⁷⁸ ՏԱՊԱՆ ՄԽԻԹԱՐԱՅ ՔԱՐՈՒԱՆԱՊԵՏԻ 1749 ԱՊՐ 27 / ԶԵԱՐ ՔԵՐՈՒԲ ՀՈՐԻՆ ՏԱ ՎԻՂ / ՆԵՐԿՈՒՌ ՄԱՏԻՆ
ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՂ / ԱԶԴԵԱԼ ԱԵՐԱՍ ՄԱՐԶԵՆ ԽԱԻՂ / ԲԱԿԵՐՏ ԱՐԲԱՅ ԼՈՒՍԱԾԱԻՂ / ՔԱՏԱԿ ՄԱՐՄՆՈՅ
ԿԱՅՏԱՌ ԻՈՒՂԻՂ / ԱՆՃԱՌ ԱՆՀԱՍ ԽՈՐՈՑ ԲԱԻՂ / ՂԱՍԲԱՐՔ ՇԵՆՐՀԱՅ ԴԵՐՇԱՌԱԻՂ / ՅԱՅՏԻԶ ԼՈՒՍՈՅ
ՇԸԼԱՅ ՇԱԻՂ / ԲԱԽՃԱՆ ԳԻՏՆՈՑ ԻՄԱՍ ԱՆՆ ԻՆԶ / ԱԶԴՈՒ ՈՒՍԱԻ ԻՆՔՆԻՆ ԱՆՋԻՆԶ / ԽՄԲԻՑ ՈՒՍՈՅՑ
ԲԻԲՐՈՒՑ ԱՌ ԻՆԶ / ՕՃԱՆ ՈԳԻՈՑ ՄԸՏԱՅ ՇԸՌ ԻՆԶ / ՍՈՓԵՐՍ ԳՐԵԱՅ ՅԱԽՏԷ ՈՉ ԻՆԶ / ԱՍՔԱՆԱԶԵԱՆ
ՏՈՀՄԻՍ ՍԱՏՐԻՆԶ / ՍԱՅԹԱՔ ՉԱՐԻՆ ԳԱՌՈՑ ԿԸՌ ԻՆԶ / ՏԱՐԱԲ ԱՆԲԱԲ ԻԲՐԵԻ ԶԵՐ ԻՆԶ / ՈՐՈՎ ՀԱՍՏԵԱՅ
ԿԱՐԳ ՀԱՍԱԾՈՒՆԶ / ԻԻՍԵԱԼ ՏԵՐԱՍԲ ԻԲՐ ՈՍԿԵՓՈՒՆԶ / ԱԿՈՒՍԲ ԿԱՅՈՅՑ ԴՊՐԱՅ ՄՐՄՈՒՆԶ / ԾԱՂԻԿ
ՎԱՐՈՒՑ՝ ՔԱՐՈԶ ԱՆՇՈՒՆԶ / ԱՐՓԻՈՅՆ ՄԱՐԶԷ ՄՏԻՑՆ Ի ՔՈՒԻՆԶ / ՅՂԿԵԱԼ ԴԱՐԱՍ ՏՆԿԵՑ Ի ՅՈՒՆԶ /
ԻԻՐԱՅՈՐԷՆ ՆԱԽ ՎԱՆԸՍ ՋՈՒՆԶ / ՆԻՓԵԱՆՑ ՆԱՐՈՑ ԿԱՐԳԻՍ Ի ՓՈՒՆԶ / ՀԱԳԱԳ ՀՈՎՈՒԻՍ ԱԽՏԻՑ ՑԸՐՈՆ
/ ՈՒՈՐՑ ՀՆԶԷՐ ՄԵՂԿԻՑ ԿԸՐՈՆ / ԳՈՒՀԱՐ ՄՏԱՅ ԽՈՆԱՐՀ ՍԻԳՆՈՆ / ԻԻՓԵԱԼ ՈԳԻՈՑ ԳԵՐ ԼԻԲԱՆՈՆ /
ՈՂՈՔ ՅԱԽՏԻՆ ԳԱՂԹԷՐ ՊԱՇՏՈՆ / ՅԱՍՊԻՍՆ ՀԱՅՈՑ ԱՐԺԱՆՆ Ի ՏՈՆ / ՆՈՐԱԳ ՈՍԿԻ ԸՆԾԱՅ Ի ԶՈՆ

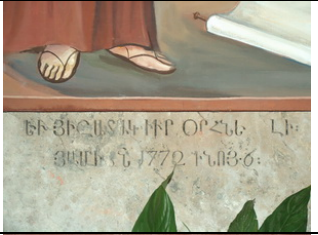
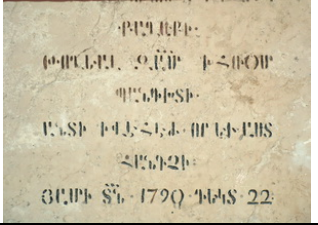
105.	притвор		Находится в монастыре, Там же	XVIII в.	
106.	мемориальная доска	реставрационная 13-и строчная надпись на армянском ⁷⁹ языке	Находится между двумя колоннами слева от входа в церковь, сверху Там же	9.05.1800	
107.	мемориальная доска	эпитафия 13-и строчная на армянском ⁸⁰ языке	Находится между двумя колоннами слева от входа в церковь, под предыдущей, Там же	6.11.1772	
108.	мемориальная доска	Памятная 12-и строчная надпись на латинском ⁸¹ языке о даре кардинала Сефано Борджиа	Находится между двумя колоннами слева от входа в церковь, сверху Там же		
109.	мемориальная доска	Эпитафия 9-и строчная на армянском ⁸² языке	Находится между двумя колоннами слева от входа в церковь, под предыдущей, Там же	22.12.1790	
110.	лапидарная надпись	Оставлена представителями рода Шаумянов на армянском языке	Находится на полу у стены в притворе церкви монастыря, Там же	1737	

⁷⁹ ՊԻՈՍ ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ ՀԱՎԻ ՀԱՆՐԱ ԿԱՆ / ԸՆՏՐԵԱԼ Ի ՎԷՀԷԺ ՅԱԹՈՌ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ / ՅԱՅՑ ԵԼԵԱԼ ՓԱՌՕՔ ՀԱՐՑ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ / ԸՆԴ ԾԻՐԱՆԱԶԳԵԱՑ ՍՏԵՓԱՆԻ ՊՕՐԾԵԱՆ / ՉՄԻԱՆՁԱՆՑ ԳՈՒՄԱՐ ԳԹՈՎՔ ԸՆԴԳՐԿԵԱԼ / ՅՈՂՁԵՅՆ ՅԱՐԱՆԱՑ ՈՏԻՑ ՏԵԱՌՆԱԳՐԵԱԼ / ՍԸՐԲՈՅ ՏԱՃԱՐԻՍ ՁԻՐ ԱՌԱՏ ՇՆՈՐՀԵԱԼ / ԲՆԱԻԻՑ ՀԱՅՎԱԶԱՆՑ ՊԱՐԾԱՆՍ ՀԱՍՏԱՏԵԱԼ / ՀԻՃՈՒԻ ԸՆԴ ՊԱՐԳԵԻՍ ԲԱՐՈՒՆ ՄԽԻԹԱՐ / ԿՐԿԻՆ ՆՈՐՈԳԻ ԿՂԶԻ ՍՈՒՐԲ ՂԱԶԱՐ / ՄԵԾԱՑ ԵՐԱԽՏԵԱՑՍ ԱՐՁԱՆ ԱՆՎԸԹԱՐ / ԿԱՆԳՆԻ ԱՍՏԱՆՕՐ ՀԱՆՈՒՐՑ ԱԶԴԱՐԱՐ / ԹՈՒԻՆ ՈՍԽԹ 1800 ՄԱՅԻՍ 9

⁸⁰ ԴԻՐ ՀԱՆԳՍՏԵԱՆ ՀԱՅՐ ՄԱՏԹԷԻ / ԵԻՌՈՎԱՑԻՈՅ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ / ՄԵԾ ԱՐԲԱՅԻՆ ՄԽԻԹԱՐԱՅ / ՀԱՄԱՎԱՍՏԱԿ ԱԾԱԿԵՐՏԻ / ՆԵՐԱՆՁՆՈՒԹՂ յԵ ԵԻ ԻՍԱՍՏԻՑ / ՎԱՐԺԻՉՆԵՐ ՀՈՒՆ ԵԻ ՀՈԳԵԼԻ / ՆՈՅՆ ՎԵՐԲԵՐԻՉ ՎԱՐՈՒՑ ԲՂ յՐԵՑ / ԵԻ ՕՐԻՆԱԿ ՈՐՈՑ ԸԶԿՆԻՎՂ յՍ ԱՅՆ ՈՐՈՇ ՅԱՅԼՈՑ ՀՂ յՆԳՉԻ / ... ՓՐԿԱՆԵ ՅԱՅՍ ՏԱՊԱՆԻ/... ՍԹ Ն ԵԻ ՀԻՆԳԱՄԱՑ ՓՈԽԵՂ յԼ/ ԵԻ ՅԻՇԱՏԱԿ ԻՐ ՕՐՀՆԵԼԻ / ՅԱՄԻՆ ՏՂ յՆ 1772 Ի ՆՈՅ 6.

⁸¹BIOM HOC MAJESTATE SUA / DECORAVIT / MONACOSQ. AD SS. PEDES / HUMILITER PROSTRATOS / PETERNO AMORE DONIS SACRIS / EMO D. CARD. STEPHANO BORGIA / PROTECTORE CURANTE / CUMULAVERIT / CONG. MONACH. ARMEN. MECHITARIST. / ORDINIS S. ANTONII ABBATIS / HOC PERENNE GRATI ANIMI MONUMENTUM / P. C.

⁸² ԲԱՐՈՒՆ ԿԱՐԱՊԵՏ ՄԵԷՔԵԱՆ / ՀԸՆՁԱՑԻ / ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԹԻՖԼԻՉ / ԲԱՂԱՔԻ / ԹՈՂԵԱԼ ՉԱՂ յՍ Ի ՀՈՍ / ՊԱՆԴԽՏԻ / ԱՆՏԻ Ի ՎԷՀԷԺ ՈՐ ԵԻ ԱՍՍ / ՀԱՆԳՉԻ: / ՅԱՄԻ ՏՂ յՆ 1790 ԴԵԿՏ 22

111.	лапидарная надпись	на армянском ⁸³ языке	Находится под фреской в притворе церкви монастыря, Там же	1772	
112.	надгробие	эпитафия на армянском ⁸⁴ языке	Вмонтирована в стену притвора справа от входа в церковь, Там же	22.12.1790	
113.	мемориал	С надписью на армянском ⁸⁵ языке	Находится в притворе церкви монастыря, Там же	1940	
114.	мемориал	К 50-летию жертв геноцида армян 1915 г.	Находится в притворе церкви монастыря, Там же	1965	
115.	хачкар	С надписью на армянском ⁸⁶ языке	Вмонтирован в стену в центре мемориала, Там же	1960	
116.	лапидарная надпись	на армянском ⁸⁷ языке	В нижней части мемориала, Там же	1965	
117.	мемориальная доска	Монахам ⁸⁸ павшим в 1915 г.	Установлена под мемориалом памяти жертв геноцида армян, Там же	1965	
118.	библиотека	монастырская	Находится в монастыре, Там же		

⁸³ ԵՒ ՅԻՇԱՏԱԿ ԻՒՐ ՕՐՀՆԵ ԼԻ: / ՅԱՄԻ Ն 1772 Ի ՆՈՅ 6:

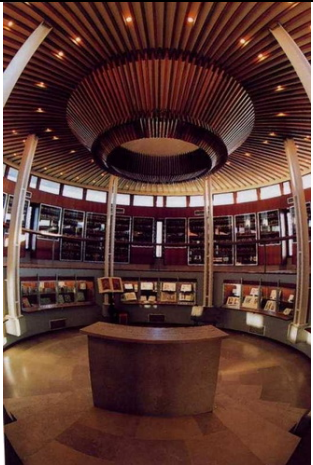
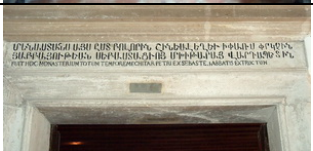
⁸⁴ / ՔԱՂԱՔԻ / ԹՈՂԵԱԼ ԶԱՂ Մ Ի ՀՈՍՄ / ՊԱՆԴԻՍԻ / ԱՆՏԻ Ի ՎԷՀԷԺ ՈՐ ԵՒ ԱՍՏ / ՀԱՆԳԶԻ : / ՅԱՄԻ ՏՂ յՆ 1790 ԴԵԿՏ 22

⁸⁵ ՊԵՏՈՍ ՀԱՅՐԱՊԵՏ ԿՐԷՏ / ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐ ԱՄՊԵՏ / ԿԱՐԳԻՆ Ս. ՄԵԾԻՆ ԳՐԻԳՈՐԻ / ԾՆ. 1865 Ի ՆՈՐ ՋՈՒՂԱ / ԲԱՐԵՐԱՐ ԵՂԱՅՐ / ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ / ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ / † 1940 Ի ԹՐԻԵՍՏ

⁸⁶ ՍԲ. ԷԶՄԻԱԽՆ ՌՆԹ (1409+551=1960)

⁸⁷ ՅԱՆՍՈՈԱՑ ՅԻՇԱՏԱԿ / ԲԻՐԱԴՈՐ ՎԿԱՅԻՑ ԱԶԳԻՍ ՀԱՅՈՑ / ՎԱՍՆ ԿՐՕՆԻՑ ԵՒ ՀԱՅՐԵՆԵԱՑ ՆԱՀԱՏԱԿԵԼՈՑ / ՈՐԴԻՔ ՄԽԻԹԱՐԱՅ ՆՏԴԵՀՔ Ի Ս. ՂԱԶԱՐ / ԿԱՆԳՆԵՆ ԶԱՅՍ ԱՐԶԱՆ / 1915 ԱՊՐԻԼ 1965

⁸⁸ Հ. ՍՏԵՓԱՆ Վ. ՍԱՐԵԱՆ 1965 / Հ. ՄԱՏԹԵՈՍ Վ. ՀԱՃԵԱՆ 1867 / Հ. ՊՕՂՈՍ Վ. ԳԱՄՊԱՐԵԱՆ 1879 / Հ. ԿԱՐԱՊԵՏ Վ. ՏԷՐ-ՍԱՀԱԿԵԱՆ 1882 / Հ. ԹՈՍԱՍ Վ. ՕՏԱՊԱՇԵԱՆ 1886 / Հ. ՎԱՀԱՆ Վ. ՄԱՏԻԿԵԱՆ 1868 / Հ. ԹԱՎԱՍՍ Վ. ԿԷՏԻԿԵԱՆ 1876

119.	музей-галерея	монастырская	Находится в монастыре рядом с библиотекой, Там же		
120.	матенадаран	Хранилище рукописей	Находится в монастыре, Там же	1967	
121.	лапидарная надпись	Памятная на армянском ⁸⁹ языке	Находится на полу в центре круга в матенадаране, Там же		
122.	лапидарная надпись	Памятная на итальянском ⁹⁰ языке	Находится на бордюре у ступенек, Там же		
123.	типография	Монастырская	Находится в монастыре, Там же		
124.	трапезная	Монастырская	Находится в монастыре, Там же		
125.	лапидарная надпись	Надпись на армянском ⁹¹ и латинском ⁹² языках	Находится на балке над входом в трапезную, Там же		
126.	лапидарная надпись	Надпись на армянском ⁹³ языке	Находится на балке с внутренней стороны над дверью трапезной, Там же		

⁸⁹ Ի ՅԻՇԱՏԱԿ / ԳԷՈՐԳԱՅ ԻՍՊԵՆԵԱՆ / ԵՒ ԿՈՂԱԿՑԻ ՆՈՐԻՆ ԼՈՒԻՉԵԱՅ / ԿԱՆԳՆԵԱՅ / ՉՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆՍ ԶԵՆԱԳՐԱՅ / ՅԻՒՐՈՑ ԱՐԴԵԱՆՑ / ՈՐԴԻ ՆՈՑԱ ՊՕՂՈՍ / ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՄԲ / ՇԻՆՈՒԱԾՈՅՍ / ՈՐԴԻՈՑ ԻՒՐՈՑ ԱՆՏՈՆԻ / ՈՆԺԶ (1416+551=1967)

⁹⁰ A PERENNE RICORDO DEI GENITORI KEVORK E LUISA ISPENIAN / ... GLIO BOGHOS PER LA CONSERVAZIONE DEI MANOSCRITTI ARMENI / ERESSE NELL' ANNO 1967

⁹¹ ՄԵՆԱՍՏԱՆՍ ԱՅՍ ԸՍՏ ԲՈՒՈՐԻՆ ՇԻՆԵԱԼ ԵՂԵԻ Ի ՓԱՆՍ ՓՐԿԶԻՆ / ՅԱՐԱՅՈՒԹԵԱՆ ՑԵՐԱՍՏԱՑԻՈՑ ՄԽԻԹԱՐԱՅ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ

⁹² FUIT HOC MONASTERIUM TOTUM TEMPOREMECHITAR PETRI EX SEBASTE. I. ABBATIS EXTRUCTUM

⁹³ ԱՍՏ ԼՈՒՈՒԹՂ Ի Է ՊԱՏԵԼԻ ԵՒ ՍՂ Ե ԳՐՈՑ ՈՒՇ ԳՆԵԼԻ:

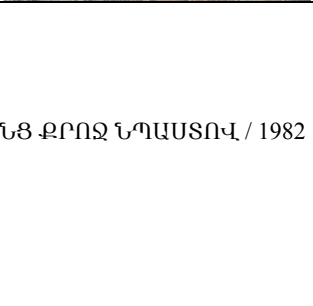
127.	памятник	Аббату Мхитару в память учреждения им конгрегации мхитаристов 8.09.1701 [5, с. 49]	Установлен во дворе монастыря, рядом с пристанью, Там же		
128.	лапидарная надпись	На итальянском ⁹⁴ языке	На круглом основании памятника, Там же		
129.	лапидарная надпись	Смешанная на армянском и итальянском языках ⁹⁵	Находится на лицевой стороне постамента памятника, Там же		
130.	хачкар	Привезен из монастыря Св. Богоматери в Бжни в Армении [5, с. 49]	Установлен во дворе монастыря, Там же	XIII в. Привезен в 1960 г.	
131.	хачкар	В память жертв Геноцида армян 1915 г.	Установлен во дворе монастыря, рядом с пристанью, Там же	1048	
132.	лапидарная надпись	На армянском ⁹⁶ языке	Находится на карнизе хачкара и под крестом, Там же		
133.	мемориальная доска	На армянском ⁹⁷ языке	Находится на лицевой стороне постамента памятника, Там же	24.04.1987	
134.	родник	монастырский	Находится во дворе монастыря, Там же		
135.	галерея	монастырская	Находится вокруг монастырского клуатра, Там же	Рест. 1982	

⁹⁴ ABATE MECHITAR / 1676 FONDATORE 1749

⁹⁵ ՄԵԽԻՏԱՐ ԱՐԲԱՀԱՅՐ / 1676-1749 / ABATE MECHITAR / ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԻՒՆ / ՄԵԽԻԹԱՐԵԱՆ / ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ / 8 ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ 1701 / FONDAZIONE / DELLA / CONGREGAZIONE / MECHITARISTA / 8 SETTEMBRE 1701

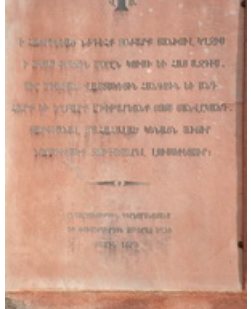
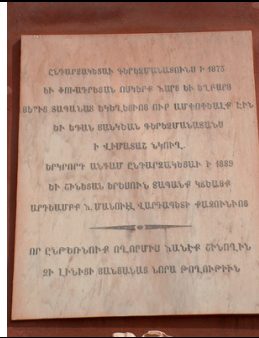
⁹⁶ ՇՆՈՐՅԻՒՆ ԱՅՅ ԿԱՆԿԱՆԵՑԱՒ ԽԱԶՍ / ՓՐԿՈՒԹԵ ՅՈԳՈՑՆ ՊԱՐՈՆ ՀԵՂԻՆԻՆ / ԹՎ ՆՂԷ:

⁹⁷ ՅԱՂԹՈՂ ՆՇԱՆ ՍՈՒՐԲ ԽԱԶՍ ՏԵՐՈՒՆԱԿԱՆ / ՍՐԲՈՅՆ ՂԱԶԱՐՈՒ ՀՉՕՐ ՊԱՀԱՊԱՆ / ԲԱՐԵԽՕՍ ՏՈՀՄԻՆ ԲԱՍՊԱԿԵԱՆ / ԿԱՆԳՆԵՑԱՒ ԱՍՏԷՆ ՓԱՌՕԲ ԱՆՍԱՍԱՆ / Ի ՌՆԼԶ ՀԱՅՈՑ ԹՈՒՄԿԱՆ / 24 ԱՊՐԻԼ 1987

136.	мемориальная доска	Дарственная на армянском ⁹⁸ языке	Закреплена под скульптурой в галерее монастырского клуатра, Там же	1982	
137.	памятник	Гевонду Алишану	Установлен в галерее монастырского клуатра, Там же		
138.	лапидарная надпись	На армянском ⁹⁹ языке	Находится на лицевой стороне постамента бюста Гевонда Алишана, Там же		
139.	родник	монастырский	Находится в галерее монастырского клуатра, Там же		
140.	колокольня с часами	монастырская	Находится в северо-западном углу острова, Там же		
141.	колодец	монастырский	Находится во дворе монастыря на площадке у пристани, Там же		

⁹⁸ ՀՕՏԱՂԵԱՆ ԵՂԲԱՅՐՆԵՐՈՒ / ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ / ՆՈՐՈԳՈՒԵՑԱԻ ԱՅՍ ԳԱԻԹԸ / ԻՐԵՆՑ ԲՐՈՋ ՆՊԱՍՏՈՎ / 1982

⁹⁹ Հ. ՂԵՒՈՆԴ Մ. ԱԼԻՇԱՆ / ՄԽԻԹ. ՎԱՐԴԱՊԵՏ

142.	памятник	жертвам Геноцида	Находится во дворе монастыря, Там же		
143.	кладбище	монастырское	Находится на заднем дворе монастыря, Там же	XIX-XX вв.	
144.	лапидарная надпись	О расширении кладбища на армянском ¹⁰⁰ языке	Находится на стене с внешней стороны на заднем дворе монастыря, Там же	1873	
145.	мемориаль- ная доска	О расширении кладбища на армянском ¹⁰¹ языке	Находится на стене с внешней стороны на заднем дворе монастыря, Там же	1889	
146.	годоним	улица и дорога Армянская	Via degli Armeni, 30013 Ca' Savio ¹⁰² Cavallino-Treporti ¹⁰³		 Протяженность: 1100 + 800 м
147.	ойконим	Св. Влас	31048 San Biagio di Callalta ¹⁰⁴		45°41' с. ш. 12°23' в. д.

¹⁰⁰ Վրժ / Ի ՀԱՅՐԵՆԵԱՅ ՆԺՌԵՀԸ ՅՕԺԱՐԸ ՅԱՆԽՈՒԼ ԿՂԶԻՍ / Ի ՍՊԱՍ ՓՐԿԶԻՆ ՄՕՐԸՆ ԿՈՒՄԻ ԵՒ ՀԱՅ ԱԶԳԻՍ, / ՈՒՐ ՄԻԱԲԱՆ ՎԱՍՏԱԿԵՑԻՆ ՀԱՆԳԶԻՆ ԵՒ ԱՆՂ / ՀԱՐԸ ԵՒ ԵՂԱՐԸ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆԸ ՅՈՅՍ ՅԱՆՎԸԿԱՆՂ. / ՅԱՐՓԻԱՆԱՆԱԼ ՄԱՀԱՀԱԼԱԾ ԿԵՆԱՑՆ ԱՐՈՒՐ / ՆՈՐԱԴԻՏԱԿԸ ԶՈՒԳԱՊԱՐԵԼ ԼՈՒՍԱՓԵՏՈՒՐ: / ԸՆԴԱՐՁԱԿՈՒԹԻՆ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏԱՆՍ / ԵՒ ՓՈԽԱՐԻԹԻՆ ՈՍԿԵՐԱՑ ԵՂԵՒ / ՅԱՄԻՆ 1873

¹⁰¹ ԸՆԴԱՐՁԱԿԵՑԱՒ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆՍ Ի 1873 / ԵՒ ՓՈԽԱՐԵՑԱՆ ՈՍԿԵՐԸ ՀԱՐՑ ԵՒ ԵՂԱՐԸ / ՅԵՐԵՑ ՏԱՊԱՆԱՑ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՈՒՐ ԱՍՓՈՓԵԱԼԸ ԷԻՆ / ԵՒ ԵՂԱՆ ՅԱՆԿԵԱՆ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏԱՆՍ / Ի ՎԻՍԱԾ ՆԿՈՒՂ. / ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՆԳԱՍ ԸՆԱՐՁԱԿԵՑԱՒ Ի 1889 / ԵՒ ԾԻՆԵՑԱՆ ԵՐԵՍՈՒՆ ՏԱՊԱՆԸ ԿՃԵԱՅԸ / ԱՐԿԵԱՄԱՐԸ Հ. ՄԱՆՈՒԷԼ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԶԱԶՈՒՆԻՈՅ / ՈՐ ԸՆԹԵՈՆՈՒԸ ՈՂՈՐՄԻՍ ՀԱՆԷԸ ԾԻՆՈՂԻՆ / ԶԻ ԼԻՆԻՑԻ ՅԱՆՑԱՆԱՑ ՆՈՐԱ ԹՈՂՈՒԹԻՆ

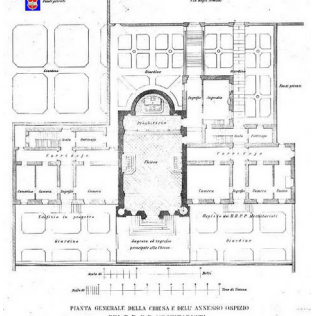
¹⁰² **Ка' Савио** (итал. Ca' Savio) – коммуна в регионе Венето, подчиняется административному центру Венеция.

¹⁰³ **Каваллино-Трепорти** (итал. Cavallino-Treporti) – коммуна в регионе Венето, подчиняется административному центру Венеция.

¹⁰⁴ **Сан-Бьяджо-ди-Каллальта** (итал. San Biagio di Callalta, вен. San Biasio de Calalta) – коммуна в провинции Тревизо в регионе Венето. Св. Власий Севастийский почитается покровителем коммуны.

06 Friuli-Venezia-Giulia¹⁰⁵

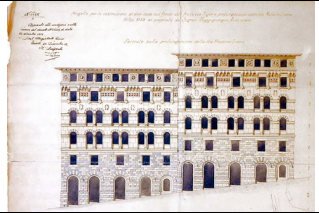

148.	надгробие	8 строчная эпитафия пилигрима епископа Мартина Карапета на латинском ¹⁰⁶ языке	Находится на полу в замке Св. Джусто (Castello di San Giusto), Piazza della Cattedrale 3, 34121 Trieste ¹⁰⁷	1756	
149.	здание	Церковь св. Люсии	Chiesa di s. Lucia, Via dei Giustinelli 5-7, 34124 Trieste		Получена в дар от Марии Терезии 30.03.1775 г. Снесена в 1839 г.
150.	здание	Монастырь (церковь, школа-интернат и иные помещения)	Построен там же, Monastero dei Mechitaristi Armeni, Via dei Giustinelli 5-7, 34124 Trieste	1858	
151.	церковь	Св. Марии	Chiesa Santa Maria delle Grazie. Находится в центре монастырского общего здания, Там же	1858	

¹⁰⁵ **Фриули-Венеция-Джулия** (итал. Friuli-Venezia Giulia, вен. Friuli-Venezsia Julia, фриульск. Friûl-Vignesie Julie, словен. Furlanija – Julijska krajina) – административный регион в Северной Италии. Порядковый номер – 06. Административный центр – город Триест. Разделен на 4 провинции. Содержит 1206 коммун.

¹⁰⁶ D. O. M. / MARTINO CARABETH / EP[O] BAGHESEN. RITVS ARMEN. / PRO CATH. FIDE / D. ATHANASIJ SORTEM NACTO / C. P. Q. T. / SPLENENDO PERACTO FUNERE / H. M. P. / VI. KAL. MAR. MDCCLVI. (1756)

¹⁰⁷ **Триест** (итал. и вен. Trieste, фриульск. Triest, словен. и хорв. Trst, лат. Tergeste, Tergestum) – город, административный центр одноименной провинции и региона Фриули-Венеция-Джулия.

152.	надгробие	Патриарх Константинопольский Григорий ¹⁰⁸	Находилось во дворе церкви Cattedrale di San Giusto, Via della Cattedrale, 3, 34100 Trieste	22.06.1791	16 строчная эпитафия на армянском ¹⁰⁹ языке. Надгробие утеряно
153.	надгробие	Арутюн ¹¹⁰ архиепископ	Находилось слева от малой двери церкви Cattedrale di San Giusto, Via della Cattedrale, 3, 34100 Trieste	14.03.1796	20 строчная эпитафия на армянском ¹¹¹ и 19 строчная на латинском ¹¹² языках.
154.	годоним	улица Армянская	Via degli Armeni, Trieste		С 1922 via Giacomo Ciamician
155.	годоним	улица Джакомо Чамчяна	Via Giacomo Ciamician, 34124 Trieste	С 1922	До 1922 Армянская Протяженность: 350 м
156.	мемориальная доска	в память о Джакомо Чамчяне (1857-1922) ¹¹³	Targa in ricordo di Giacomo Ciamician, Via dell'Università, 11, Trieste		
157.	здание	Особняк Хагги Джорджо Айдиняна	Palazzo Haggi, Ныне отреставрировано и сдаётся по комнатам под жилье. Via Marcello № 2, 4 Trieste	Нач. 1900	
158.	годоним	улица Франческо Гермета	Via Francesco Hermet, 34123 Trieste		Протяженность: 141 м
159.	годоним	улица Григорио Ананян ¹¹⁴	Via Gregorio Ananian, 34141 Trieste		Протяженность: 290 м

¹⁰⁸ **Григорий III Константинопольский Пасмаджян** (арм. Գրիգոր Դիանաճեան) (1715, Константинополь - 22.06.1791, Триест), патриарх Константинопольский (1764-1773). В 1761 г. был избран Иерусалимским патриархом, однако отказался от должности. [10, с. 333-358].

¹⁰⁹ ՏԱՊԱՆ ԾԻՐԱՄԻՒ ՏԵԱՌՆ ԳՐԻԳՈՐԻ, / ՀՕՐ ՄԵՐՈՅ ՆԱԽՆՈՅ՝ ԱՆՈՒԱՆԱԿՐԻ / ԲԻԺԱՆԴԱՑԻՈՅ՝ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ, / ԱՍՏՈՒԲԾԱՏՐԵԱՆ՝ ԲԱՐՈՒՆԱԿԻ: / ՍԱ ՊԱՏՐԻԱՐԳ՝ ԼԵԱԼ ԱՐԺԱՆԻ, / ՀԱՅԿԱԶՈՒՆԵԱՑՆ՝ Ի ԲԻԺԱՆԴԻ. ԱՊԱ ԿԱՍՕՔ՝ ԻՐ ՀՐԺԱՐԻ, / Ի ԼՐՈՒՄՆ ԱՄԱՑ՝ԸՆ ՏԱՍՆԵԿԻ: / ԴԻՄԵԱՅ Ի ՀՈՌՎՄ՝ ՄԱՅՐԸՆ ԲԱՐԻ, / ԸՍՏ ՆԱԽՆՈՅՆ ԻՐ՝ ՕՐԻՆԱԿԻ: / ԱՌ Ի ՆՄԱՆԷ՝ ՊԱՏՈՒԱՄԻՐԻ, / ՈՐԴԱՊԵՏ ԸՍՏ ԱՐԺԱՆԻ: / ԳԱՅ ՊԱՆԴԻՍԻՒ՝ ՅԱՅՍՄ ԲԱՂԱՔԻ, / ԽԱՂԱՂԱԿԱՆ՝ ԿԵՆՕՔ ՓԱՅԼԻ. / ՄԻՆԶԵԻ ԿՈԶՄԱՍԲ՝ ԸՆ ՏԵՐՈՒՆԻ, / ՓՈԽԻ ՅԱՆԱՆ՝ ԻՐ ՀԱՅՐԵՆԻ: [9, с. 129; 10, с. 356-357; 12, с. 174-175].

¹¹⁰ **Арутюн** архиепископ (арм. Յարութիւն Արքեպ.) (1695, Басен – 14.03.1796, Триест). [10, с. 364-365].

¹¹¹ ՏԵՐՈՒՆԵԱՆ ԿՈԶՄԱՆ ԵՂԵԱԼ ՉՈՒԳԱ ԿԻՐ / ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԱՆՈՒՆ ՄԵԾ ԽՈՐՀՐԴԱ ԿԻՐ / ԾԸՆՈՒՆԴ ԲԱՍԵՆՈՅ ԸՄԲՈՒՆ ԲԱՐԵ ԶԻՐ / ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԷԶՄԻԱԾՆԻ ԶԻՐ / ՄԵԾԱՆՈՒՆ ԱՐԴԵԱՍԲՔ ԲԱՆԻԲ ԾՆՈՐՀԱ ԶԻՐ / ԶԻՄԱՍԸՍ ՏԱՌԻՑ ԽՈՒԶՕՂ ԱՆԶԱՆ ԶԻՐ / ԹՈՂԵԱԼ ԱԶԳԱՅՆՈՅ ԸԶՉՈՒՔ ՅՈՔՆԱ ԴԻՐ / ԴԻՄԷ ՄԵՆԱԿԵԱՑ ՅԵՐՈՊԵԱՆ ԽԸՆ ԴԻՐ / ԱՅԼ ՅԱՌԱԶԵՏԻՆ ՓԱՌՔ ՎԱՅԵԼՉԱ ԴԻՐ / ԻՆՔՆԱԿԱԼՔ ԿՐԿԻՆ ՆԸՄԻՆ ՊԱՏՈՒԱ ԴԻՐ / ՄԱՐԻԱՍ ԹԵՐՈԶԱ ԴՇԽՈՅՆ ԳԱՀԸՆ ՏԻՐ / ԵՒ ԵՐԿՐՈՐԴՆ ՅՈՎԱԷՓ ՈՐԴԻՆ ԲԱՐՁԸՆ ՏԻՐ / ԵՐԿԵԱԿ ՈՒԹ ԱՍՕՔ Ի ԹՐԻԵՍ ՅԱՐԿԱ ԿԻՐ / ԱԶԳԻՆ ԵՒ ՏԵՂԻՈՅ ՎԵՀ ԱՐԶԱՆԱ ԳԻՐ / ԶՈՐ ԵՒ ՄԱՀԱՌԻԹ ԲՈՒՆ ԱՍՏՈՒԲԾԱ ԴԻՐ / ՀԱՐԻՐԱՄԵՆԻ ԱՄՓՈՓԵԱՅ Ի ԴԻՐ / ԱՅՍ ԶԵԶ ՀՐԱԾԱԶԱՆ ՎԱՅՐՍ ՆԻՐՀԱ ԿԻՐ / ՄԱՀ ԵՒ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ Ի ՄԻ ԼԸԾԱ ԿԻՐ / Ի ԹՈՒՆ ՀԱՅՈՑ ՈՍԽԵ. ՄԵՀԵԿԻ Բ. / 1796 Ի ՄԱՐՏԻ 17: [10, с. 365].

¹¹² D. O. M. / PASCHALI ARUTIU / ARCHIEPISCOPO ARMENIO PASSENIAE NATO / PIL... I. SIT DOCTRINA / RI RI XI AN ... DANARI CONIEPTU / APOSTOLICAE ROMAN A E SEDIS / I RIYIRINII PRYICIMO / PIO VI. PONT. MAX. / ...ICISSIMO IMPK. / JOSIPHO II. IP. MARIAE IP. THERESIAE / PIL. REMVM ACCIPIO / IIRCISIS IN TECESSV / VITA AD. ANNUM PROPE CENTISIMUM / PRODUCTA / PRID. ID. MART. A. D. MDCCXCVI / PII SANCITO DIUNCTC / RAETREO OPII 19. SUIO AMICISSIMO / JOSEPH. PASSENZI / II. I. L. M. P. [10, с. 366-367].

¹¹³ / NEL MDCCCLVII / VIDE QUI LA LUCE / GIACOMO CIAMICIAN / NEL SENATO DEL REGNO / ENTRATO PER PRIMO DEI TRIESTINI / ONORATO NEL MONDO / PER CHIMICO SAPIENTISSIMO / XXXII ANNI DIEDE LUSTRO / NELL'ARCHIGINNasio DI BOLOGNA / OVE MORI' NEL MCMXXII /

¹¹⁴ **Ананян Григорий** (итал. Gregorio Ananian) (1770-1865), врач, филантроп. В годы работы имперским гинекологом в Стамбуле, им были разработаны и введены в медицинскую практику опиоидные вещества. Социальные и политические изменения в Османской империи, вынудили Ананяна поспешно бежать в Триест. Согласно завещанию 26.02.1881 г. был создан благотворительный фонд (итал. Fondazione di stipendi scolastici Ananian). Подробнее см. [67].

160.	здание	Особняк Ананян	Palazzo Ananian. Ныне La Golden Hotel & Resort srl. Corso Italia 12, 34141 Trieste	1819	
161.	мемориальная доска	На итальянском языке ¹¹⁵ в память Григорио Ананяна	Установлена на третьем этаже между вторым и третьим окнами слева на здании Palazzo Ananian, Там же		
162.	надгробия	Представителей армянских родов	Cimitero comunale Sant'Anna, via dell'Istria 206, Trieste		
163.	родовая усыпальница	Герметов:	Tomba Hermet: campo 3. muro, classe 3. numero 745, находится на общественном кладбище Св. Анны, Там же	XIX в.	
164.	надгробие	Франческо Гермета	Там же	16.02.1883	
165.	родовая усыпальница	Ананянов и Томазик: Фаустино Ананян, Григорио Ананян	Tomba Ananian / Tomazic: campo 10. arcate, classe 1. numero 20, находится на общественном кладбище Св. Анны, Там же	10.07.1848 03.08.1865	
166.	родовая усыпальница	Чамичянов и Чессо: Джозефа Чамичяна, Карло ди Джакомо,	Tomba Ghezze / Ciamician: campo 5. classe 3. numero 216, находится на общественном кладбище Св. Анны, Там же	19.11.1854 09.05.1856 24.12.1871	

¹¹⁵ RIEDIFICATA NEL MCMVIII / COL PATRIMONIO / DI / GREGORIO ANANIAN / LEGATO A BENEFICIO / DI STUDENTI POVERI

167.	парк	Армения	Parco degli Armeni, Udine ¹¹⁶		
168.	памятник	[5, с. 45]	в городском парке "Армения" Udine	15.11.2008	

07 Liguria¹¹⁷

169.	годоним	улица Армения	via Armenia, Genova ¹¹⁸		
170.	монастырь	Св. Варфоломея ордена армянских монахов- вазилианцев [17, с. 450]	Piazza San Bartolomeo degli Armeni, 2 quartiere Castelletto , 16122 Genova Tel.: 010 8392496	1307	
171.	церковь	Св. Варфоломея Армянского Василианского монастыря ¹¹⁹	Chiesa di San Bartolomeo degli Armeni, (лиг. Gexa de san Bærtomè di Ærminni), Там же	Осн. 6.05.1308 Преобраз. 1595 Рест. 1775	

¹¹⁶ **Удине** (итал. Udine, вен. Ùdine, фриульск. Udin, словен. Videm) – город, административный центр одноимённой провинции в регионе Фриули-Венеция-Джулия,

¹¹⁷ **Лигурия** (итал. и лиг. Liguria) – административный регион в Северной Италии. Порядковый номер – 07. Административный центр – город Генуя. Разделен на 3 провинций и 1 метрополитенский город. Содержит 235 коммун.

¹¹⁸ **Генуя** (итал. Genova, лиг. Zêna, лат. Genua, Ianua) – город, административный центр одноимённой провинции и региона Лигурия.

¹¹⁹ От первоначального здания сохранились апсида, купол и левая часовня; правая часовня была разрушена в 1883 г.

172.	колокольня	монастырская	Campanile, Находится перед церковью, там же		
173.	портрет	Иисуса Христа "Нерукотворный Спас Эдессы" [2, Հիմք Գ, с. 511]	В церкви в среднем алтаре левой стены церкви Св. Варфоломея Армянского, Genova	30-е гг.	
174.	бюст	Св. Василия Великого основателя армянского ордена Василианцев	Находится на вершине своеобразного панно вмонтированных в стену церкви Св. Варфоломея Армянского различных лапидарных надписей и надгробий, Genova		
175.	лапидарная надпись	2-х строчная на латинском ¹²⁰ языке	Находится сразу под бюстом Св. Василия Великого, Там же		
176.	надгробие	10-и строчная эпитафия Айрапета сына Анании из Голтанского села Найберта на армянском ¹²¹ языке	Вмонтировано в стену церкви Св. Варфоломея Армянского, в левом нижнем углу своеобразного панно во главе бюста Святителя Василия Великого, Genova	20.04.1687	
177.	агороним	площадь Св. Варфоломея Армянского	piazza S. Bartolomeo degli Armeni, Genova		
178.	годоним	улица Св. Варфоломея Армянского	via S. Bartolomeo degli Armeni, Genova		
179.	годоним	лестничный подъем Св. Варфоломея Армянского	scalinata a via San Bartolomeo degli Armeni, Genova		
180.	ойконим	Св. Влас	18036 San Biagio della Cima ¹²²		43°49' с. ш. 07°39' в. д.

¹²⁰ S BASILIUS MAGNUS ORDINIS / ARMENORUM FUNDATOR

¹²¹ ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՅԱՅՐԱՊԵՏ Ի Ն / ՈՐ Է ՈՐԴԻ ԱՆԱՆԻԱՅ Ի Ն / ՍԱՅ ԵՐԿՐԷՆ Է ԳՈՒՏԱՆՏԱՆԻ Ն / Է Ի ԳԷՂ ԷՆԸ
ՆԱՅԲԵՐՏ Ի Ն / ՎԱՂՃԱՆԵՑԱԲ ԱՅՈ ԹՎ Ի Ն / Ա ԱՐ ԱՐԻԲԵՐԵՍՈՒՆԷ ՎԵՑԻ Ն / Է ԱՊՐԷԼԻ ԶՍԱՆԷԻՑՆ Գ Ի Ն /
ՈՎ ՅԱՆԻԲԵՐՏ ԱՅՍ ՏԱՊԱՆ Ի Ն / ԱՅՐ ՄԷՐ ՅԵՐԿԻՆԸՍ ՀՆՈՐ Ի Ն / ՎԱՍՆ ՍԻՐՈՒՆ ԶՐԻՍՏՈՍ Ի Ն

¹²² **Сан-Бьяджо-делла-Чима** (итал. San Biagio della Cima) – коммуна в провинции Империя в регионе Лигурия. Св. Власий Севастийский почитается покровителем коммуны.

08 Emilia-Romagna¹²³

181.	церковь	Св. Иоанна Крестителя [4, с. 686]	Chiesa S. Giovanni Battista, Bologna ¹²⁴	1303 ¹²⁵	
182.	церковь	Св. Духа [4, с. 686]	Bologna	1303	
183.	монастырь	Благовещения Богородицы ордена армянских монахов-василианцев [4, с. 686]	Находился на месте нынешней церкви Chiesa della Santissima Annunziata a Porta Procula, Via San Mamolo, 2, 40136 Bologna	1304 Оставлен в 1475	
184.	церковь	Благовещения Богородицы в монастыре	Находилась в монастыре. Ныне именуется Chiesa della Santissima Annunziata a Porta Procula, Там же	1304 Перестр. в XVI в.	
185.	мемориальная доска	С 13-й строчной надписью на итальянском ¹²⁶ языке	Установлена на стене справа от входа в церковь Chiesa della Santissima Annunziata a Porta Procula, Там же	XX в.	

¹²³ **Эмилия-Романья** (итал. Emilia-Romagna, эмиль.-ром. Emégglija-Rumâgna) – административный регион в Северной Италии. Порядковый номер – 08. Административный центр – г. Болонья. Разделен на 8 провинций и 1 метрополитенский город. Содержит 340 коммун.

¹²⁴ **Болонья** (итал. Bologna, эмиль.-ром. Bulâggna, лат. Bononia, Felsina) – город, административный центр одноименной провинции, а также региона Эмилия-Романья.

¹²⁵ Церкви и монастырь основаны армянским монашеским орденом василианцев прибывшим из Киликий с “Черной горы”. В конце XV в. были заброшены. С разрешения Папы Сикста IV (1471-1484) монастырь перешел во владение нищенствующего ордена Братьев Младших (лат. Ordo Fratrum Minorum Reformatorum; sigla O.F.M.) и в 1488 была переименована.

¹²⁶ CHIESA DELLA / SS. Annunziata / Fondata nel 1304 da monaci basiliani arme-ni, passò nel 1475 ai Minori Osservanti che ne / rimaneggiarono completamente la struttura. Nel corso del XVII secolo ne venne modificato / l'interno e nel 1690 si eresse il campanile. Nel / pórtico cinquecentesco si conservano pitture / di G. Lippi e P. Carracci (1619). Nell'interno, / affreschi nell'abside di A. Bigari e D. Zanotti / con sculture in stucco di profeti di G. Rossi / (1792); dipinti di B. Pupini e P. F. Cavazza. / CITTÀ DI BOLOGNA

186.	надгробие	Джакомо Чамичяна	Находится на Монументальном кладбище картезианского монастыря, Cimitero monumentale della Certosa di Bologna, via della Certosa, Bologna	1922	
187.	здание	Музей химии им. Джакомо Чамичяна	Museo di Chimica Giacomo Ciamician, Bologna		
188.	годоним	улица Джакомо Чамичяна	via Giacomo Ciamician, 40127 Bologna		Протяженность: 100 м
189.	здание	Гостиница для паломников Св. Иоанна или Армянский дом	Ospitali Armeno, Rimini ¹²⁷	1215 г. ¹²⁸ Реставр. 1296 г.	[17, с. 454; 4, с. 685]
190.	лапидарная надпись	На армянском ¹²⁹ языке	Находилась на стене Армянского дома, Rimini	1296 г.	
191.	лапидарная надпись	На армянском ¹³⁰ языке	Там же	1296 г.	
192.	церковь	Свв. Апостолов Иоанна и Матвея	Rimini	1254 г.	Не сохранилась [17, с. 454; 4, с. 685]
193.	монастырь	Св. Анна	Ferrara ¹³¹	1304 г. Заброшен к XV в.	[4, с. 686]
194.	церковь	Св. Власа	Parma ¹³²	1319 г.	[4, с. 686]
195.	хороним	квартал Армянский	numerus Armeniorum, Ravenna ¹³³	VI-VII вв.	[55, с. 85; 73, с. 93; 90, с. 813-816]
196.	хороним	квартал Армения	В пригородном порту Classis, Ravenna	VI-VII вв.	
197.	церковь	Сан-Витале	Chiesa San Vitale, Via San Vitale, 34 Ravenna		
198.	мозаика	С изображением Нарсеса экзарха Равенны [29, с. 29]	На фрагменте мозаики «Император Юстиниан I со свитой, приносящий дары храму». Между Юстинианом и Максимианусом. Находится на левой стене алтарной апсиды в церкви San Vitale, Via San Vitale, 34 Ravenna	Сер. VI в.	

¹²⁷ **Римини** (итал. Rimini, эмил.-ром. Rëmin, Remne, лат. Ariminum) – город, административный центр одноименной провинции в регионе Эмилия-Романья.

¹²⁸ Из колофона рукописи известно, что в 1254 г. переписчик Вардан (настоятель церкви) переписал в гостинице для паломников Св. Иоанна рукопись “Назидательных проповедей” (арм. Հանձնախոսություն) приписываемая Агатангелосом Григорию Просветителю [17, с. 454; 4, с. 685]. Ныне рукопись хранится в Национальной библиотеке в Париже в фонде Наполеона [66, №112. с. 55].

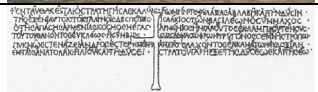
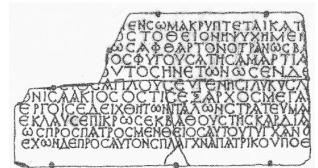
¹²⁹ Ի ԹՎ. ՉԽԵ. ԵՍ ԹՈՎԱՄ ՎԱՐԴԱՆԻՍ ԾԻՆԵՑԻ ԶՏՈՒՆՍ [17, с. 454].

¹³⁰ Ի ԹՎԱ. ՉԽԵ. ԾԻՆԵՑԱՐԻ ՏՈՒՆՍ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԹՈՎԱՄ ՎԱՐԴԱՆԻՍԷ [17, с. 454].

¹³¹ **Феррара** (итал. Ferrara, эмил.-ром. Frara, лат. Ferraria) – город, административный центр одноименной провинции в регионе Эмилия-Романья.

¹³² **Парма** (итал. Parma, эмил.-ром. Pärma, лат. Parma) – город, административный центр одноименной провинции в регионе Эмилия-Романья.

¹³³ **Равенна** (итал. Ravenna, эмил.-ром. Ravêna, лат. Ravenna) – город в регионе Эмилия-Романья, административный центр одноименной провинции.

199.	саркофаг ¹³⁴	Исаака Айказна экзарха Равенны [38, , с. 27, 29; 55, с. 65-66; 29, с. 29-30]	В церкви San Vitale, Via San Vitale, 34 Ravenna	644	
200.	лапидарная надпись	6-строчная эпитафия Исаака на греческом ¹³⁵ языке	На крышке саркофага Исаака Айказна, там же	644	 [55, Fig. 23, с. 219; 29, с. 29-30]
201.	надгробье	Шушан, жена Исаака Айказна	В церкви San Vitale, рядом с надгробием мужа, Там же	VII в.	
202.	лапидарная надпись	11-строчная эпи- тафия ¹³⁶ Григория, племянника Иса- ака Айказна со стороны отца на греческом языке [55, с. 90-93]	Museo Arcivescovile, Piazza Arcivescovado 1, Ravenna Tel.: +39 0544 541688 info@ravennamosaici.it	VII в.	 [55, Fig. 30, с. 235; 29, с. 30]
203.	мозаика	Император Константин IV Погонат (668- 685) дарует привилегии равеннской церкви	Sant'Apollinare in Classe, Via Romea Sud, 224, Ravenna	VII в.	
204.	церковь	Св. Товмы	Faenza ¹³⁷	1372	[4, с. 687]

¹³⁴ Мраморный саркофаг с барельефами “Поклонение волхвов”, “Воскрешение Св. Лазаря” и “Даниил во рву со львами” содержащий эпитафия на греческом и латыни.

¹³⁵ «1. ENTAYΘA KEITAI O CTPATHTHΓHΣAΣ KAAΩΣ PΩMHN TE ΦYΛAΞAΣ ABΛABH KAI THN ΔYCIN
2. TPIC EE ENIAYTOIC TOIC ΓAΛHNOIC ΔECTOTAIΣ IΣAAKIOC TΩN BACIΛEΩN O CYMMAXOC
3. O THΣ AΠAΣHΣ APMEHIAΣ KOΣMOΣ MEΓAΣ APMEHIOC HN ΓAP OYTOC EK ΛAMPPOY TENOYΣ
4. TOYTOY ΘANONTOC EYKΛEΩC H CYMBIOC CΩCANNH CΩΦPΩN TPYΓONOΣ CEMNHΣ TPOTΩ
5. PYKNΩC CTENAZEI ANAPOC ECTEPHMEH H ANAPOC ΛAXONTOC EK KAMATΩN EYAOEIAN
6. EN TAIC ANATOΛAIC HΛIOY KAI TH ΔYCEI CTPATOCY ΓAP HPEE THΣ ΔYCEΩC KAI THΣ EΩ» [55, с. 73-74].

¹³⁶ 1. [...] EN CΩMA KPYITTETAI KAT[.]
2. [...]OC TO ΘEION H ΨYXH MEN[.]
3. [...]OC AΦΘAPTΩN O TPANΩC BΛ[...]
4. [...]OC ΦYΓOYCA THΣ AMAPTIA[.]
5. [...] OYTOC HN ETΩN ΩC ENΔE[...]
6. [...]OC AΠAOYC EYΓENHΣ ΓAYKYC A[...]
7. ON IΣAAKIOC OC TIC EΞAPKOΣ MEΓA[...]
8. EPΓOIC EΔEICΘH TΩN ITAΛΩN CTPATETYMA[...]
9. EKΛAYCE ΠIKPΩC EK BATHOYC THΣ KAPΔIA[...]
10. ΩC ΠPOC PATPOC MEH ΘEIOC AYTOY TYΓXANΩ[...]
11. EXΩN ΔE ΠPOC AYTON CΠAΓXHA PATPKOY ΠOΘ[...]

¹³⁷ **Фаэнца** (итал. Faenza, эмил.-ром. Fēnza) – город в провинции Равенна в регионе Эмилия-Романья

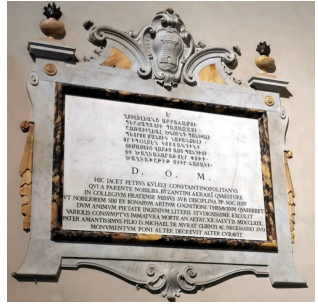
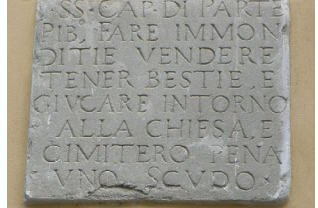
09 Toscana¹³⁸

205.	могила	Первого христианского мученика во Флоренции, вероятно армянского князя Минаса	Находилась на холме Монте алле Крочи, (monte alle Croci), Firenze ¹³⁹	Ок. 250 г.	Не сохранилась
206.	экклезионим	часовня Св. Минаса	На могиле Св. Минаса, Firenze	IV в.	Не сохранилась
207.	экклезионим	церковь Св. Минаса что на горе	На месте часовни св. Минаса San Miniato al Monte, Via delle Porte Sante, 34, 50125 Firenze Tel.: +39 055 234 2731	Нач. стр. 1013/18 передан католикам в 1491 г.	
208.	мозаика	Св. Миниато предлагает корону Пантократору	Находится в правой части конхи алтарной апсиды в церкви Св. Минаса что на горе, Там же	1297 г.	
209.	лапидарная надпись	На латинском ¹⁴⁰ языке	Находится у изголовья Св. Миниато, Там же		
210.	склеп	Св. Минаса	Находится под главным алтарем церкви Св. Минаса что на горе, Cripta di San Miniato, Там же	XI в.	

¹³⁸ **Тоскана** (итал. Toscana, лат. T(h)uscia, Etruria) – административный регион в Италии. Порядковый номер – 09. Административный центр – город Флоренция. Разделен на 9 провинций и 1 метрополитенский город. Содержит 280 коммун.

¹³⁹ **Флоренция** (итал. Firenze, лат. Florentia) – город, административный центр одноимённой провинции и региона Тоскана.

¹⁴⁰ S. MIIIIATVS / RCX / ERMINIC

211.	алтарь с мощами	Алтарь с мощами Св. Минаса	Находится в склепе Св. Минаса L'altare con le spoglie di S.Miniato, Там же		
212.	надгробие	Армянского епископа из Киликии	Находится в правой части Basilica di Santa Maria Novella, Piazza di Santa Maria Novella, Firenze	XIV в.	
213.	надгробие	Петроса Гуленца, сына Абраама КПольского с эпитафией билингвой по 9 строк на армянском ¹⁴¹ и латинском ¹⁴² языках [17, с. 451]	Вмонтирована в стену Basilica di Santa Maria Novella, Piazza di Santa Maria Novella, Firenze	1769	
214.	здание	Национальный дом	Firenze	XIII в.	[1, с. 284]
215.	монастырь	ордена армянских монахов-василианцев	Находился в квартале Burchiello, Firenze	1250-е гг. до 1491	[2, Հառոր Դ: Երևույիս, с. 17; 17, с. 450]
216.	церковь	Св. Василия Армянского ¹⁴³ (Սր. Բարսիղ)	Chiesa di San Basilio degli Armeni. Ныне chiesa Avventista del Settimo Giorno, Via Guelfa, 12, 50129 Firenze	1321 ¹⁴⁴ г.	
217.	мемориальная доска	о запрете лордов Отто держать и продавать скот рядом с церковью ¹⁴⁵	Установлена на северной стене церкви Св. Василия Армянского, Там же	XIII-XIV вв.	

¹⁴¹ Է / ՂՈՒԼԵԼԵԱՆՑ ԱՐԱՀԱՍՈՒ / ՊԵՐՃԱՊԱՏԻ ՊԱՅԱԶԱՏԻ, / ԾԱՌԱԲԻՂԵԱԼ ԾՆՈՒՆԴ ՊԱՆԾԱԼԻ / ՊԵՏՐՈՍ ՍԱՆՈՒԿ ՆԱԽԱՆՁԵԼԻ, / ՈՐ Դ ՊՕԼՍԵՆ ԿՈՍԱՄՆԴԻՆԻ / ՅԻՄԱՍՏԻՑ ՎԱՐԺՍ ԱՍՏ ՊԱՆԴԽԵՏԻ, / ԵՒ ԾԱՂԿԱՀԱՐԱՈՒ ՏԷՐ ՓՈԽԻ, / ԾԱՂԿԱՓԼԵԹԹ ՅԻՐ ՀԱՍԱԿԻ

¹⁴² D.O.M. / HIC IACET PETRUS KULELY CONSTANTINOPOLITANUS / QUI PARENTE NOBILISS. BYZANTINI AERARI QUAESTORE / IN COLLEGIUM PRATENSE MISSUS SUB DISCIPLINA PP. SOC. IESU / UT NOBILIOREM SIBI EH BONARUM ARTIUM COGNITIONE THESAURUM QUAERERET / DUM ANIMUM PIETATE INGENIUM LITERIS STUDIOSSIME EXCOLIT / VARIOLIS CONSUMPTUS IMMATURA MORTE AN. AETAT. XII. SALUTIS MDCCLXIX. / PATER AMANTISSIMUS FILIO D. MICHAEL DE MURAT ALIENTI AC NECESSARIO SUO / MONUMENTUM PONI ALTER DECREVIT ALTER CURAUIT

¹⁴³ Основана монахами-василианами. В 1491 г. здание стало приютом Конгрегации бедных священников Святого Духа, в которой размещались престарелые и нищие священники. Позже подверглась нескольким реконструкциям, до 1939 г., когда перешла в церковь Адвентистов седьмого дня. Последняя реставрация была проведена в 2008 г.

¹⁴⁴ Письмо Папы Иоанна XXII, датируемое 7 октября 1321 г., свидетельствует о вмешательстве понтифика, находившегося тогда в Авиньоне, против Приора и каноников Святого Лаврентия, которые пытались помешать армянским монахам построить молельню и кладбище. 29 июля 1324 г. Папа вновь вынужден был вмешаться, поскольку все же каноники Святого Лаврентия, с оружием в руках ворвались в монастырь “противника”, выгнали монахов, а затем, в церкви сломали алтарь, кресты, разорвали изображения святых и забрали книги, священные облачения и все что могли найти. [63.1].

¹⁴⁵ I-SS-CAP-DI PARTE / PIB° FARE IMMON / DITIE VENDERE / TENER BESTIE, E / GIVCARE INTORNO / ALLA CHIESA, E / CIMITERO PENA / VNO SCVDO

218.	памятник	Мать Армения	Grande Madre Armenia, Находился на Piazza del Duomo, Firenze	2014 ¹⁴⁶	
219.	медаль	С надписью на армянском ¹⁴⁷ языке	Museo Nazionale del Bargello, (inv. 9129), Via del Proconsolo, 4, 50122 Firenze	1673	
220.	медальон из медали	С надписью на армянском ¹⁴⁸ языке	Museo Nazionale del Bargello, (inv. 9130), Там же	1670-е гг.	
221.	надгробие	Агадженц Панос сын Хачатура из Агулиса	Находилось в монастыре Францисканцев, Livorno ¹⁴⁹	1668	С эпитафией на армянском ¹⁵⁰ языке Не сохранилось
222.	надгробие	Симон сын Мкртича из Агулиса	Находилось в церкви Св. Юлиана, Livorno	1713	С эпитафией на армянском ¹⁵¹ языке Не сохранилось
223.	церковь	Св. Григория Просвятителя Армянского [78, с. 296-302]	Chiesa Armena Di San Gregorio Illuminatore O Degli Armeni, Via della Madonna, 32/b, 57123 Livorno	Осн. 23.04.1701 Пост. 1709 Открыта 1.01.1714 Рест. 1843-45 гг. Разрушена 1944 г. Рест. фасад	
224.	алтарь	Св. Григория Просвятителя ¹⁵²	Находился в главной алтарной апсиде церкви, Там же	01.06.1778	Не сохранился
225.	лапидарная надпись	билингва на армянском ¹⁵³ и латинском ¹⁵⁴ языках	Находилась на обратной стороне мраморного алтаря, Там же		
226.	алтарь	Св. Богоматери ¹⁵⁵	Находился во второй алтарной апсиде церкви, Там же		Не сохранился

¹⁴⁶ По случаю 100-летней годовщины Геноцида армян, памятник с 25.10.2014 по 10.12.2015 находился в турне, выставляясь в разных городах Европы. В 2017 г. окончательно установлен в Марселе.

¹⁴⁷ Аверс: ԵՄԷՍ Տ...Յ ԶԻ ԸՆՏԵԼԱԶԿԷՆ ՏՈՂԱՅՐ ԳՐԻԳՈՐ ԴԻ ՄԻՐԻՄԱԷՆՑ ԳԵՐԱՔԻ
Реверс: Տ[Է]Ր Յ[ԻՍՈՒԴ]Ս ԳԱՌՆ Ա[ՍՏՈՒԾՈՂ]Յ, ՈՐ ՇՆՈՐՀԵՑ ՄԵԶ ՄԱՆԱՆԱՅ ԵՐԿՐԻ. ԹՎ. ՌՃԻԲ (1122+551=1673)

¹⁴⁸ Аверс: ԵՄԷՍ Տ...Յ ԶԻ ԸՆՏԵԼԱԶԿԷՆ ՏՈՂԱՅՐ ԳՐԻԳՈՐ ԴԻ ՄԻՐԻՄԱԷՆՑ ԳԵՐԱՔԻ

¹⁴⁹ **Ливорно** (итал. Livorno) – город, административный центр одноимённой провинции в регионе Тоскана.

¹⁵⁰ ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍԱՍ ԱՊՈՒԷՑԻ ԱՂԱՋԵՆԿ ԽԱԶԱՏՈՒՐԻ ՈՐԴԻ ՓԱՆՈՍԻՆ, ՈՐ ՀԱՆԳԵԱՒ Ի ԶՐԻՍՏՈՍ ՌՃԺԷ (1117+551=1668) ՀՈԿՏ Ծ ՇՄԱՅ [17, с. 336].

¹⁵¹ ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍԱՐԱՆ ԱՊՈՒԷՑԻ ՄԿՐՏԻ ՈՐԴԻ ՄԻՍՈՒՆ, ՀԱՆԳԵԱՒ Ի ՏԷՐ ՌՃԿԲ (=1713) ՈՒՊՏԱՐԷՐԻ Ժ [17, с. 336].

¹⁵² Построен на средства завещанные архиепископом Саргисом Сарафяном, похороненном за 5 лет до того в той же церкви [10, с. 390; 78, с. 298, 301]. На алтаре имела картина Франческо Ривьеры (итал. Francesco Riviera) “епископ и мученик Св. Григорий, крестит короля Армении Трдата” (итал. S. Gregorio vescovo e martire che battezza il re dell' Armenia Teridate). [78, с. 301].

¹⁵³ ԿԵՐՏԵԱԼ ԿԱՊՈՒՑԱԲ ՄԱՐՄԱՐԻՆԵՆԱՅ ՅՈՐԴՆՈՒԾ ԽՈՐԱՆԻՆ ԵՒ ՄԵՂԱՆՅՍ, ԱՐԵԱՍԲ ԵՒ ԸՆԶԻԲ ԿՈՍԱԿՆԵՆՈՒՊՈՒՄԵՑԻ ՇՆՈՐՀԱԼԻ ՍԱՐԳԻՍ ԱՐԶԵՐԻՍԿՈՒՊՈՒՐՆ ՄԵԾԻ ԿԵՍԱՐԻՈՅ ԿԱՂԱՎԱՌՎԵՑԻՈՑ. Ի ԹՈՒՆ ՀԱՅՈՑ ՌՄԻԷ (1778) [10, с. 403].

¹⁵⁴ HAEC ARA PINGUI HAEREDITATE SERGII DE ALEXANDRO SARAFAGLOU CONSTPLNI CAESARAE IN CAPPADOCIA ARCHIEPISCOPI, QUINQUENNIO POST OBITUM IN HANC FOEMAM REDACTA EST. DIE I JUNII MDCCLXXVIII [10, с. 403].

¹⁵⁵ На алтаре имела картина Алессандро Герардини (итал. Alessandro Gherardini) “Успение Марии” (итал. l'assunzione di Maria) [78, с. 301].

227.	надгробие	Аствацатур Ага Матевос из Агванка	Находилось в центре церкви, Там же	13.09.1709	с эпитафией на латинском ¹⁵⁶ языке Не сохранилось
228.	гробница со статуей	Ованджан сын Гаспара из Дастака в Нахиджеване ¹⁵⁷	Находилась в церкви Св. Григория Просвятителя, Там же	31.03.1746	Не сохранилась
229.	надгробие	Bartolomeo Di Pietro	Находилась в центре церкви Св. Григория Просвятителя, Там же	05.12.1751	с эпитафией на латинском ¹⁵⁸ языке Не сохранилось
230.	надгробие	Саргис арх. Сарафян ¹⁵⁹	Находилось в церкви в правой части, Там же	02.10.1773	эпитафия билингва: 13 строк на армянском ¹⁶⁰ и 10 строк на латыни ¹⁶¹
231.	притвор-галерея	прицерковная	Пристроена перед входом в церковь Св. Григория Просвятителя Армянского, Там же		
232.	бюст	Св. Григория Просветителя (скульптор Andrea Vaccà)	Находится над входом в притвор-галерею над центральной аркой, Там же		

¹⁵⁶ D. O. M. AC B. GREGORIO EPISCOPO ET MARTIRI ARMENIAE ILLUMINATORI, BASILICAM HANC ADEODATUS AGÀ DE MATHUS BARO ARMENUS EX PRINCIPIBUS OGLANKESCYS ALBANIAE AD CASPIUM MARE, AB INNOCENTIO XII P. M. AURATAE MILITAE EQUES ET COMES LATERANENSIS CREATUS, VIR PRAESTANTIA SUMMUS, MAXIMISQUE PRINCIPIBUS CARUS, UT DEI CULTUS ET CATHOLICA FIDES A PIIS CTIVIBUS LIBURNENSIBUS, ET IN PRIMIS AB ARMENA NATIONE IN DIES MAGIS AUERETUR, AC OMNIUM TOTIUS ORBIS HOMINUM AD HANC URBEM ADCENIENTIUM ANIMUS COELESTEM PORTUM FACILIUS APPETERENT, PROPRIIS INGENLIBUSQUE SUMPLIBUS, A FUNDAMENTIS MAGNIFICENTISSIME EREXIT, ANNO AERAE CHRISTIANAE 1701, DIE INCARNATO DEN SACRA ARMENORUM NATIO, TANTIS DEVINCTA BENEFICIIS, CONDITORI MUNIFICENTISSIMO PERENNE GRATITUDINIS MONUMENTUM POSUIT. [78, с. 298].

¹⁵⁷ ԱՅՍ Է ՏԱԳԱՆ ՀԱՆԳՍՏԵԱՆ ԴԱՇՏԵՑԻ ԳԱՍԿԱՐԻ ՈՐԴԻՆՅ ՅՈՎԱՆԶԱՆ, ՈՐ ՀԱՆԳԵՑԱՒ Ի ԲՐԻՍՏՈՍ ԱՄԱՑ ԶԻՑ, ԵՒ ԱԲԵԼԻ. ՔԱՆԶԻ ՍԱ ԵՐԳԵԱՑ ԶԱՂԶՐԱՆՈՐԵ ԶԱՅՆԻ ԺԱՄԱԿԱՐԳՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԴՊՐՈՒԹԻՒՆ ՍՈՐԻՐ ՊԱՏԱՐԱԳՆ. ՀԱՆԳԵԱՒ Ի ՏԵՐ ԱՍԻ ՏԵԱՆՆ 1746, ԱՄՍԵԱՆՆ ՄԱՐՏԻ 31, Ի ԼՈՆԴՈ լ [17, с. 336-337].

¹⁵⁸ BARTOLOMEO DI PIETRO / ORIGINARIO DELLA PERSIA QUI È POSTO / EGLI ABBRACCIÒ LA RELIGIONE CRISTIANA / A VENEZIA NEL 1706 / PARTITO PER COSTANTINOPOLI PER COMMERCIO, / TORNATO INFINE A LIVORNO, / RAGGIUNTA UNA FLORIDA RICCHEZZA / CON LA SUA ATTIVITÀ, FEDE, PARSIMONIA, / IN VITA FU GENEROSO CON I POVERI, / IN MORTE LASCIÒ PER TESTAMENTO UNA RENDITA ANNUA / ALLA CHIESA E ALL'OSPIZIO DEGLI ARMENI / E AI BISOGNOSI PIÙ MERITEVOLI DELLA CITTÀ. / SCELSE IL SUO SEPOLCRO / IN QUESTO TEMPIO CHE SPESSO AVEVA FREQUENTATO / E AVEVA ARRICCHITO DI SACRA SUPPELLETILE, / DEL PAVIMENTO E DI ALTRE DECORAZIONI. / VISSE 73 ANNI / MORÌ IL 5 DICEMBRE 1751 // GIOVANNI MARTINI / GOVERNATORE DELLA CHIESA DEGLI ARMENI E CURATORE DELL'EREDITÀ / CON IL CONSENSO DELL'ARCIVESCOVO DI PISA / FRANCESCO DEI CONTI GUIDI / POSE QUESTA LAPIDE.

¹⁵⁹ Տարգիս արք. Տարաֆյան (арм. Մարգիս արք. Մարաֆեան /Շնրհալի/) (1699, Кесария, Кападовкия - 2.10.1773, Ливорно) [10].

¹⁶⁰ A. Է. Ո. / ՍՈՓԵՍՏ ԱՐՇԻ՝ ՄԱՐԶԻՑ ԿԱՃԱՌ / ՇՆՈՐՀԻՐ ԲԱԿԵՐՏ՝ ԵԶԱԿ ԱՆՃԱՌ. / ԱՐԹՈՒՆ ԶԱՐՈՂ՝ ԾԱԳԱՑ ՊԱՐԶ ԾԱՌ, / ՆԵՐՀՈՒՆ ԵԶԵՐՑ ԻՄԱՍՍՍ ՊԱՏՐԱՍՏ: / ԲԱԲՈՒՆ ՊԱՐԹԵՒ ԿԱՅՏԱՌ ԱՄՕՔ, / ՈՐԴԻՍ ԻՆՔԵԱՆ ԵՐԿՆԵՐ ԴԱՍՈՒՔ. / ԳԹԱԾ ՍԱՏԱՐ ՍՐՏԻ ՈՂՈՔ, / ԲԵՏՈՐ ԿՐԹԵԱՆ՝ ԱԶՆԻ ՎԱՐՈՒՔ. / Ի ԾԱԳ ՈՒՂԴԵԱՆ՝ ԲՈՂԷՆ ԿԱՍԵԱՆ, / ՀԱՐԱՑ ՊԱՅԾԱՌ ԻՐՈՒՑ ԵՐԳԵԱՆ, / ՍԱՐԱՍ ՈՐԴԻՆՅՆ ՈՂԿՈՅՉ ԱՐԹԵԱՆ. / ԱԼԻՔՆ ՍՊԱՌԵԱՆ ՅԱՅՍ ՅԱՐԿ ՆՆՋԵԱՑ (Յաֆի Տեառն ՌԶՀԳ Հոկտեմբերի Բ. եւ ըստ Հայոց ՌՄԻԲ) [10, с. 403-404].

¹⁶¹ D.O.M. / SERGIO ALEXANDRE SARAFGLD CONSTANTINO POLITANO / MAGNAE UAESAREAE IN CAPPADOCIA ARCHIEPISCOPO / VIRO DOTTISSIMO SUMMISQUE VIRTUTIBUS ORNATISSIMO / ORTHODOXAE FIDEI PROPUGNATORI CONCIONATORI EGREGIO / ORIENTIS EX METROPOLI ROMAM REDEUNTI / HIC MENSES OCTO PERPESSA EX HYDROPSI OBEDNTI / PIE II OCTOBRIS AERAE CHRIST. MDCCLXXIII. AETATIS SUAE ANNO LXXIV. / HANC IPSAM ARMENIORUM SUAE NATIONIS ECCLESIAM / HAEREDEM TESTAMENTO RELINQUENTI CURATORES / TANTO PASTORI GRATI ANIMI MONUMENTUM POSUERE. [10, с. 404-405].

241.	лапидарная надпись	эпитафия на латинском ¹⁶⁷ языке	Находится на боковой стороне саркофага, Там же	XII в.	
242.	рака с мощами	San Davino Armeno ¹⁶⁸	Находятся в церкви под главным алтарем Chiesa San Michele in Foro, Там же	1755	
243.	витраж	Св. Давинуса арянина	В одном из окон Chiesa San Michele in Foro, Там же		
244.	лапидарная надпись	На латинском ¹⁶⁹ языке	Находится в нижней части витража Св. Давинуса, Там же		
245.	монастырь	ордена армянских монахов-василианцев ¹⁷⁰	Находился недалеко от собора Св. Мартина, рядом с церковью SS. Giovanni e Reparata, Lucca	С XIII/XIV по XV вв.	Не сохранился
246.	церковь	Св. Павла армян [4, с. 686]	chiesa San Paolo degli Armeni, Lucca	1320 Разр. в 1547	Не сохранилась
247.	церковь	Св. Мария дель Корсо	Santa Maria del Corso. Находилась рядом с воротами San Donate, Lucca	Кон. XIV в Отобрана в 1462 г.	
248.	лапидарная надпись	Якова из Карца на армянском ¹⁷¹ языке [7; 40, с. 549]	Находится над правым из трех порталов, ближе к колокольне собора Св. Мартина. Предположительно перенесена из армянской церкви Св. Павла, Lucca	XIII в.	

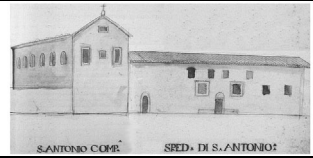
¹⁶⁷ UT CONFESSORUM SIT PERPES VITA TUORUM / EFFICIS: EX MERITIS O BONE CRISTEPIIS / IN QUIBUS E MERITUUS IACE IN PIUS ECCLESIAE DAVINUS / ADVENIENS LUCAM PARTIBUS ARMENIAE / HIC STUDUIT VITE MIRACLA CONDERE MILLE / NATURA CLAUDIUS GRESSUSS LUMINA RESTITUIT / SIC HUISMODI CURATOS REDDIDIT EGROS / DIMITTENQUE SOLUM TRANSIT INDE POLUM / POST MUNDI FLUCTIBUS ABIIT NULLOS LUCTUS / INUERIT A REQUIEM GAUDE HABERE DIEM / FEMINA ORET QUO MORBOQUE QUOD HABERET / FLECTITUR HIC SANCTUS FIT DATA CUIQUE SALUS

¹⁶⁸ После чуда мощи святого помещены в урну на алтаре св. Лики. В 1159 г. был канонизирован папой Александром III. День святого отмечается 3 июня. В 1567 г. переложены в более презентабельную урну, а в 3.09.1592 – урна размещена над алтарем. В 1755 г. мощи переложены в новыш раку и установлены под новым алтарем на всеобщее обозрение. В марте 2018 г. под научным руководством известного палеопатолога профессора Джино Форначари мумифицированное тело святого Давино подверглось тщательному исследованию [34].

¹⁶⁹ S. DAVINUS ARMENUS

¹⁷⁰ Деятельность монахов-василианцев в Лукке была достаточно активна. Так, согласно документу, датированному 8 декабря 1363 г., в 1320 г. настоятель и глава капитула церкви Санти Джованни э Репарата выделил участок армянину Джованни ди Мартино, монаху ордена Святого Василия, настоятелю «молельни или места Святого Павла в Лукке, принадлежащий вышеупомянутым монахам Армении и расположенный рядом со стеной церкви Санта Репарата». В 1363 г., новый настоятель церкви Якопо ай Джованни де Урбе назначенный в 1356 г. получает разрешение на увеличение передней стены здания. Не довольствуясь имеющимся монахи-василианцы овладевают церковью Санта Мария дель Корсо возле ворот Сан Донате, которую отобрали у них в 1462 г. и отдали кармелитам [40, с. 554-555; 63.1].

¹⁷¹ ՉՅԱՐԿԱՐ ԿԱՐՑԻՆ ՅԻՇԵՏԵՔ

249.	монастырь	ордена армянских монахов-василианцев [64]	monastero di S. Antonio di Spazzavento, Via della Qualquonia, 1, 56125 Pisa ¹⁷²	1341 ¹⁷³	
250.	церковь	Свв. Василия и Антония Василианского монастыря [17, с. 450; 2, Հիւնրդ Դ, с. 36]	Chiesa di Sant'Antonio in Qualconia, Via della Qualquonia, 1, Spazzavento , 56125 Pisa	1345	
251.	церковь	Certosa di Calci ¹⁷⁴	В монастыре Certosa, в 0,5 км на юго-вост., 56011 Calci ¹⁷⁵	1282	
252.	монастырь	Свв. Онуфрия и Василия ордена армянских монахов-василианцев	Monastery of SS. Onofrio e Basilio detta degli Armeni, Pistoia ¹⁷⁶	1340	Не сохранился [4, с. 687; 63.1]
253.	годоним	улица Армянская	Via degli Armeni, 51100 Pistoia		Протяженность: 250 м
254.	церковь	Св. Креста ордена армянских монахов-василианцев	chiesa di S. Croce, Siena ¹⁷⁷	1263 ¹⁷⁸	Не сохранилась [4, с. 685; 63.1]
255.	кладбище	Армянское	Cimitero Armeno, Siena	Уп. XV в.	Не сохранилось [63.1]
256.	монастырь	ордена армянских монахов-василианцев	San Gimignano ¹⁷⁹	Уп. XIII в.	передан оливетанцам [4, с. 685; 63.1]
257.	годоним	улица Св. Власа	Via di San Biagio 53045 Montepulciano ¹⁸⁰		Протяженность: 600 м
258.	экклезионим	церковь Мадонны Св. Власа	La chiesa Madonna di San Biagio, Via di San Biagio, 53045 Montepulciano	1518-44 гг.	

¹⁷² **Пиза** (итал. Pisa) – город, административный центр одноименной провинции в регионе Тоскана.

¹⁷³ Монастырь основан 7 февраля 1341 г. армянским монашеским орденом василианцев и просуществовал до 1475 г. Сохранились 3 рукописи на армянском языке переписанные в этом монастыре в XIV в. Одна из рукописей переписанная монахом Торосом Алврци в 1354 г. и представляющая из себя перевод богословского труда Папы Иннокентия III находится в Вене (Österreichische Nationalbibliothek). Еще две скопированы переписчиком Григориосом архиепископом Вериа: одна переписана в 1353 г. и хранится во Флоренции (Biblioteca Medicea Laurenziana), а вторая копия той же рукописи, сделанная в 1358 г. хранится в Милане (Biblioteca Ambrosiana). [1, с. 282; 63.1]. Кроме того известно, что с 1353 по 1372 гг. в Пизе был армянский епископ по имени Григор [17, с. 450].

¹⁷⁴ Первую церковь построил Михран сына Петроса, дед которого умер в 1250 г. в Пизе. В библиотеке монастыря хранятся личная печать и портрет ктитора [20, с. 235-236; 2, Հիւնրդ Դ, с. 36]. В завещании от 16 марта 1366 г. оставил значительное состояние картезианскому монастырю в Кальчи. [63.1].

¹⁷⁵ **Кальчи** (ит. Calci) – коммуна в провинции Пиза в регионе Тоскана.

¹⁷⁶ **Пистойя** (итал. Pistoia) – город, административный центр одноименной провинции в регионе Тоскана.

¹⁷⁷ **Сиена** (итал. Siena) – город, административный центр одноименной провинции в регионе Тоскана.

¹⁷⁸ В этой церкви в 1372 г. монах Мхитар Шаапонеци (арм. Մխիթար Շախապոնցի) скопировал армянский перевод римского лекционария (арм. Հաշոց լիւնիւսոց). Ныне рукопись (ms. 627) хранится в коллекции отцов-мхитаристов на острове Святого Лазаря в Венеции. [63.1].

¹⁷⁹ **Сан-Джиминьяно** (итал. San Gimignano) – город в провинции Сиена в регионе Тоскане.

¹⁸⁰ **Монтепульчано** (итал. Montepulciano) – город в провинции Сиена в регионе Тоскана.

259.	вилла	Армено	Villa Armeno, Находится в 3 км к востоку от Buonconvento ¹⁸¹		
------	-------	--------	---	--	---

10 Umbria¹⁸²

260.	ворота	Армянские	Porta degli Armeni, находятся на северной окраине города, ныне Porta Sant'Angelo, via Monteripido, 06125 Perugia ¹⁸³		
261.	церковь	Св. Богородицы	Perugia	Уп. в 1273	На сохранилась
262.	монастырь	Армянского ордена Василианцев ¹⁸⁴ [74]	Complesso monumentale di San Matteo degli Armeni, находится в 100 м от армянских ворот, ныне функционирует как музей, via Monteripido, 2 06125 Perugia	Уп. с 1273 Оставлен в 1528	

¹⁸¹ **Буонконвенто** (итал. Buonconvento) – коммуна в провинции Сиена в регионе Тоскана.

¹⁸² **Умбрия** (итал. Umbria) – административный регион в Италии. Порядковый номер – 10. Административный центр – город Перуджа. Разделен на 2 провинции. Содержит 92 коммуны.

¹⁸³ **Перуджа** (итал. Perugia, лат. Perusia) – город, административный центр одноимённой провинции и региона Умбрия.

¹⁸⁴ Считается, что монастырь основан в 1273 г. армянскими монахами василианцами. В 1308 г. был расширен благодаря индульгенции папы Климента V. К началу XVI в. монастырь был покинут василианскими монахами и в 1528 г. был превращен в лазарет. В 1997 г. многие помещения монастыря пострадали от землетрясения. После восстановительных работ начатых в 2000 г. Агентством по содействию туризму Умбрии, ставшим владельцем зданий и земельных участков, принадлежащих комплексу, за исключением церкви, реставрационные работы завершены в 2009 г.

263.	церковь	Св. Матвея ¹⁸⁵ [4, с. 685; 74]	Chiesa di San Matteo degli Armeni, Находится в монастыре армянского ордена Василианцев Там же	1271	
264.	фрески	алтарные ¹⁸⁶	Находятся в церкви Св. Матвея на алтарной стене, Там же	кон. XIII в.	
265.	фреска ¹⁸⁷		Находятся в церкви Св. Матвея на левой стене, между колонной и входной дверью Там же	1348	
266.	фреска	Св. Саргиса [75]	Находится в церкви Св. Матвея на стене на против алтаря, между колонной и дверью ведущей во двор, Там же	кон. XIII в.	
267.	граффити	Шестистрочная на армянском ¹⁸⁸ языке	Находится в нижней части фрески Св. Саргиса между головой фигурой в голубом и правой передней ногой лошади, Там же	1423	
268.	скрипторий		Находится рядом с церковью Св. Матвея, ныне Biblioteca San Matteo degli Armeni ¹⁸⁹ , Там же	Уп. в 1308 Рест. 2009-2012	
269.	госпиталь	Св. Духа армян	Ospedale di Santo Spirito degli Armeni находился на ул. via Petroria, (ныне via Tamburino), 05018 Tamburino ¹⁹⁰	XIII в.	Не сохранилась

¹⁸⁵ Ныне принадлежит Capitolo della Cattedrale di San Lorenzo.

¹⁸⁶ Фрески на стене алтаря приписываются маэстро дель Триттико Марзолини (итал. Maestro del Trittico Marzolini), включают: Вознесение Христа (на вершине); 12 апостолов (по шесть с каждой стороны окна); Мадонна с Младенцем и святым Василием (внизу слева); фигуры святых Франциска Ассизского и апостола и евангелиста Матвея (внизу справа).

¹⁸⁷ Фреска приписывается маэстро Иронику (итал. Maestro Ironico) датируется надписью 1348 годом и изображает Мадонну на троне с ангелами, святыми и коленопреклоненным дарителем.

¹⁸⁸ ... ի թվ ... :ՊԷԲ: (1423 թ.) /... u[nr]p Umrq/hu ...

В переводе «Я, Лункианос, пресвитер Кафы, который во второй раз отправился в Рим в 872 году. Я доверяю себя вам или святому Сергию, чтобы я мог прибыть вовремя. Аминь и аминь». [47, с. 4].

¹⁸⁹ Пострадала от землетрясения 1997 г. Открыта 2.06.2012 после реставрации. Специализируется на вопросах мира, ненасилия, прав человека, межкультурного и межрелигиозного диалога, с разделом, включающим библиотеку Альдо Капитини (итал. Aldo Capitini).

¹⁹⁰ **Тамбурино** (итал. Tamburino) – коммуна в провинции Терни (итал. Terni).

270.	церковь	Госпитальная Св. Духа армян	Chiesa dell'Ospedale di Santo Spirito degli Armeni, Находилась рядом с госпиталем, Tamburino		Сама церковь не сохранилась, но сохранилась лапидарная надпись о строительстве или реставрации
271.	портал	из церкви Св. Духа portale gotico chiesa Santo Spirito degli Armeni	Встроен в церковь Св. Доминика (chiesa di San Domenico), Piazza Ventinove Marzo, 13A, 05018 Orvieto ¹⁹¹		
272.	лапидарная надпись	Строительная билингва на латинском и армянском языках ¹⁹²	Находится в церкви Св. Доминика на тимпане портала под фреской, Там же	1251	
273.	лапидарная надпись	Про Петроса из Армении ¹⁹³ на латинском языке	Находится в церкви Св. Доминика, Там же	10.02.1288	
274.	лапидарная надпись	на латинском ¹⁹⁴ языке	Находится на внешней стороне фасада, Там же	1543	

Продолжение таблицы и перечень использованной литературы в следующем номере

Сдана/Հանձնվել է՝ 27.01.2024
Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 20.02.2024
Принята/Ընդունվել է՝ 27.02.2024

¹⁹¹ **Орвието** (итал. Orvieto) – коммуна в провинции Терни (итал. Terni).

¹⁹² OUESTA EULA AFAT †† IST. EST ECCL[ESI]A SCI. SP[IRITU]S, OSPITALE FRA / FERE FRATE PIETRU CR TU
ERMINIOS: ԳԵՐԵՑԱՒ ՏԱՃԱՐՍ ՀԱՅՈՑ / ԱՆՈՒՆ ԱՍԵՆԱ ՍԲ. ՀՈԳՈՅՆ ԱԶԳԻՍ ՀԱՅՈՑ ԶԵՌԱՍԲ ՊԵՏՐՈՍԻ:
ՆԱԽԱ..... / ԷԱԳԻԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻ ԻՐՆԻ ԾՆՈՂԱՅ ԻՐՈՑ Ի ԹՎ. ՀԱՅՈՑ Ի Չ (700+551=1251)

¹⁹³ надпись 1288 г:

NOVERIT UNIVERSI Q. Q. AD ECCLESIAM SCI SP[IRITU]S

В нижней части:

IN NOMINE DOMINI AMEN. ANNO NATIVITATIS EJUSDEM MILLESIMO DUCENTESIMO OCTUAGESIMO IN-
DICTIONE VIII, APOSTOLICA SEDE VACANTE, MENSE FEBRUARII DIE DECIMA. CUM FRATER PETRUS DE
ARMINIA CUPERET, UT ASSEREBAT QUAMDAM ECCLESIAM IN HONOREM S. SPI- RITUS JUXTA VIAM QUA
ITUR AD MONTEM FLASCONEM IN CONTRATA VINEARUM MONASTERII S. LAURENTII HAEDIFICARE DE NOVO
SPONTE, ET VOLUNTATE PRO- PRIA DICTAM ECCLESIAM, IN DUABUS LIBRIS CERAЕ IN FESTO ASSUMPTIONIS
B. MARIAE ANNIS SINGULIS PER- SOLVENDIS VENERABILI PATRI DOMINO FRANCISCO DEI, ET APOSTOLICAE
SEDIS GRATIA EJUSQUE SUCCES- SORIBUS AC EPISCOPATUI URBIVETANO CONSTITUIT CENSUALEM.
IDEMQUE DOMINUS EPISCOPUS ACCEDENS AD LOCUM PERSONALITER PRIMUM LAPIDEM MANIBUS PROPRIIS
POSUIT IN FUNDAMENTO ECCLESIAE CON- STRUENDAE, PRAESENTIBUS DOMINO THEODORICO PRIO- RE
S. ANDREAE, PRAESBITER. PIETRO SIGNORELLI CAP- PELLANO EJUSDEM ECCLESIAE, DOMINO STEPHANO
ABATE ET PRAEPOSITO MONASTERII MONTIS URBISV. TESTIB. ET EGO NICOLAUS DE GUARACINO AUCTORI-
TATE SEDIS APOSTOL. PUBLICUS NOTARIUS ETC. [76, с. 280]

¹⁹⁴ PAULO III PONTIF. MAX / IO. NICOLAUS LALATA / PARMEN. IURISC. EQ. OR. / URB. GUBERN. VIAM HANC / SUBLATO DIFFICILI MONTIS
/ ASCENSU PLANICIEM / AD EA QUA LOCI NATURA / PASSA EST REDUCI CURAVIT / AN MDXLIII [76, с. 279].

The role of Acharya Madhva's pilgrimages for the Mādhvas of Udupi

Gharibyan Vahe K.

PhD student, Institute of Oriental Studies, Russian-Armenian (Slavonic) University (Yerevan, RA)

<https://orcid.org/0009-0004-4371-5601>

gharibyan.vahe@rau.am

UDC: 233; EDN: EGVQLF

DOI: 10.58587/18292437-2024.1-70

Keywords: Hinduism, Vaishnavism, Madhvācārya, The Mādhvas, Madhva Vijaya, pilgrimage, Udupi, Badrinath, tradition, religion

Աչարյա Մադվայի կատարած ուխտագնացությունների դերը Ուդուպիի մադվաների համար

Ղարիբյան Վահե Կ.

Հայ-ռուսական (Սլավոնական) համալսարան

Արևելագիտության ինստիտուտ, ասպիրանտ (Երևան, ՀՀ)

Ամփոփագիր. Մադվակաները հինդուիստական բրահմանական համայնքներ են, ովքեր հետևում են Մադվաչարյայի Դվաիտա Վեդանտա դպրոցին (նաև հայտնի է որպես Տատվադա): Ուդուպիի մադվաների, ինչպես նաև ընդհանրապես վայշնավների կրոնական կյանքում կենտրոնական հոգևոր պրակտիկան ուխտագնացությունն է: Ուխտագնացության ավանդույթն ավելի կանոնավորվեց Մադվաչարյայի՝ Բադրինաթ կատարած երեք ուխտագնացություններից հետո, որոնք նկարագրված են Նարայանա Պանդիտաչարյայի «Մադվա Վիջայա» (12-13-րդ դարեր) աշխատությունում: Այս աղբյուրում մանրամասն պատմվում է Մադվայի տարբեր սրբավայրեր ու սրբազան գետեր կատարած այցելությունների մասին, ինչպես նաև Մադվայի ու Վեդալասայի հանդիպման մասին: Այս հոդվածը վերլուծվում է Մադվայի կատարած ուխտագնացությունների դերը Ուդուպիի մադվաների կրոնական մշակույթի որոշ ասպեկտների ձևավորման գործում:

Հանգուցաբառեր՝ Հինդուիզմ, վայշնավականություն, Մադվաչարյա, մադվաներ, Մադվա Վիջայա ուխտագնացություն, Ուդուպի, Բադրինաթ, ավանդույթ, կրոն

Роль паломничества Ачарьи Мадхвы для мадхвов Удупи

Гарибян Ваге К.

Российско-Армянский (Славянский) университет

аспирант, Институт востоковедения (Ереван, РА)

Аннотация: Мадхвы — индуистская брахманическая община, принадлежащая к школе Двайта Веданты (также известной как Таттвавада) Мадхвачарьи. Центральной духовной практикой в религиозной жизни мадхвов Удупи, как и для вайшнавов в целом, является паломничество. Традиция паломничества стала более упорядоченной после трех паломничеств Мадхвачарьи в Бадринах, описанных в «Мадхва-виджае» Нараяны Пандитахарьи (12-13 век). Источник детально повествует о посещении Мадхвой различных святых мест и священных рек, в частности, о встрече Мадхвы и Ведавысы. В данной работе анализируется роль паломничества Мадхвы в формировании ряда аспектов религиозной культуры мадхвов Удупи.

Ключевые слова: Индуизм, вайшнавизм, Мадхвачарья, мадхвы, Мадхва-виджая, паломничество, Удупи, Бадринах, традиция, религия

Introduction

In Hinduism, pilgrimage (Sanskrit: तीर्थयात्रा, *tīrtha-yātrā*) is a fundamental element in the lives of devotees. Pilgrimage as an integral part of religious life is used by the followers of Hinduism as a process which promotes spiritual progress. There are many places of pilgrimage in India, as it has very rich spiritual traditions. For *Mādhvas* of Udupi, *tīrtha-yātrās* is also an undivisible part of their spiritual life.

There are a few academic works (e. g. B. N. K. Sharma “The Philosophy of Madhvacharya” and “History of the Dvaita School of Vedanta and its Literature”, Vasudeva Rao “Living traditions in Contemporary Context: The Madhva Matha of Udupi”) about the ethnographic peculiarities of the *Mādhva* *Vaiṣṇava* *Sampradaya*, such as the description of pilgrimage practice in Madhva tradition. Acharya Madhva's pilgrimages to Badrinath and other holy places were discussed

historically by scholars, but there isn't study on its influence and role in religious culture for the *Mādhvas* of Udupi.

For this article the study of Narayana Panditacharya's hagiographic work called "Madhva Vijaya" which is about the life of Madhvācārya gives an opportunity to comprehend the peculiarities of the pilgrimage practice of Madhva and its cultural aspects for *Mādhvas* of Udupi.

Body

The *Mādhvas* are Hindu Brahmin communities in India (mostly in South India) who follow the Dvaita philosophy of Madhvācārya (tatvavāda). They are communities of *Mādhvas* mostly in the Indian states of Karnataka, Maharashtra, Goa, Tamil Nadu, Kerala, Telangana and Andhra Pradesh [5]. The religious traditions and spiritual practice of the *Mādhvas* are an important part of Vaishnava tradition. For the *Mādhva* Vaiṣṇava Sampradaya (tradition), pilgrimage is an essential element and the religious leaders of the *Mādhvas* have completed pilgrimages to various holy centers of India.

The principal examples for *Mādhva* Vaiṣṇava Sampradaya are the Madhvācārya's (see pic. 1) *tīrtha-yātrās* to Badrinath presented in the Madhva Vijaya.

Pic. 1. Sculpture of Madhvacharya, Udupi, India

In the Madhva Vijaya (Madhva's biography) written by the Sri Narayana Panditacharya the son of Trivikrama Panditacharya (direct disciple of Madhvācārya), was told about the Acharya's pilgrimage to Badrinath [5, p. 612]. Madhva's biography (The Madhva Vijaya) refers to the Acarya's pilgrimages to Badrinath (see pic. 2) to dedicate his earliest work, the *Gitabhāṣya* (the commentary of Bhagavad Gita) [3, p. 266] to Sri Vishnu (Supreme God in Vaishnavism) [4, p. 38] there and his subsequent visit to Vyasasrama (the monastic heritage of Vedvyasa) from there.

Pic. 2. Badrinath temple, Uttarakhand, India

In Madhva Vijaya was described the two major pilgrimages of Sri Madhvacharya to Badarikashrama. These two great examples of pilgrimage become essential and fundamental definition for *Mādhvas* as the ideal example of *tīrtha-yātrā*.

The two Badari-yātrās was described in 6th, 7th, 8th and 9th sargas (cantos) of Madhva Vijaya [7], presenting the Madhvācārya's meeting with Sri Vedavyasa and Lord Narayana, which become the wonderful occasion not only for Madhvas but also for all Vaishnavas. In the period of being in Badarikshrama Acharya presented his Gitabhasya to Vedavyasa, that work became the one of the essential sources for *tatvavāda* philosophy.

After his return from the pilgrimage, Acharya Madhva undertook to write a commentary on the Brahma-sutras (Madhvācārya ordained by Vedavyasa to write commentaries of Brahma-Sutras (also known as Vedanta Sutras) [1, p. 5]

Sri Narayana Panditacharya gave the idea of two important parts of pilgrimage as well as the two types of *tīrtha-yātrā* completed by Acharya Madhva (Madhva Vijaya, 6.35) [7] which are:

1. **The sacred places** - (rivers, temples, mountains) as the place for *tīrtha-yātrās*. In different periods of their lifetime the Madhvas complete pilgrimages to holy places, which generally belong to Vaishnava Sampradayas.

2. **Shastra study** - this type of pilgrimage is mostly common in Gurukuls (Vedic schools) and in the Ashtha Mathas of Udupi (eight monastic centers).

In the future perspective of the *Mādhva* Vaiṣṇava Sampradaya these types of *tīrtha-yātrās* become important and obligatory for *Mādhvas*, especially for the community members who have high religious status, such as sannyasins, pandits.

Acharya Madhva's pilgrimages to Badrinath become the great example of pilgrimage in the *Mādhva's* devotional life and a remarkable part of the Vaiṣṇava religious culture in general.

Examining some peculiarities of Sri Madhvācārya's Badari-yātrās, and its influence to the future tradition of *Mādhvas* it is worth to outline the uniqueness of Badrinath pilgrimages, because it serves as revival of Vedic religious culture in the frame of pilgrimage practice.

The tradition of pilgrimage in religious life of the *Mādhvas* of Udupi is inherited from the 12th century and transferred as an essential part of their community and *grihasthas* (householder, religious status acquired after marriage) life having the great example of Madhvācārya. The whole tradition of pilgrimage during the long time of practice became the section of Vaiṣṇava tradition, mostly because the

Mādhvas are presenting one of the main schools of Vaiṣṇava denomination inside Hinduism.

The practice of pilgrimage has various important aspects for all devotees of Madhva tradition, principally for *Mādhvas* of Udupi which we can observe in Badrinath pilgrimages, in the frame of these important practices.

1. **Karma yoga** (Sanskrit: कर्म योग) - the yoga of action), directly connected with pilgrimage practices, worship rituals, yajnas (Vedic sacrifices) to various Hindu temples and shrines, not only belonging to the Madhva tradition.

2. **Jnana yoga** (Sanskrit: ज्ञानयोग) - the yoga of knowledge) which includes the study of Vedic literature, such as 4 Vedas (Rig, Sama, Yajur, Atharva), Itihasas (Mahabharata, Ramayana), Bhagavad Gita, Puranas etc.

3. **Bhakti yoga** (Sanskrit: भक्ति योग) - (the yoga of devotion), particularly emphasizing devotion and love towards a personal god. Bhakti Yoga is considered a path of the heart, focusing on developing a deep and loving connection with the divine.

The Badari-yātrās include these components as the prime example for them. The spiritual culture of worship is also outlined in *Madhva Vijaya*, such as the Acharya's worship to Vedavyasa and Lord Narayana (Sri Vishnu).

Daily worship or *pūja* (worship) is very important for all *Mādhvas*, especially for brahmins. For brahmins who follow the Madhva's tradition required to perform *pūjas*. The *pūjas* (dedicated to Sri Vishnu) are intended to present the supreme status of Sri Vishnu and the doctrine of hierarchy (*tāratamya*) of the universe.

The *Mādhvas* who become pilgrims and visit different holy places generally follow the idea of attaining *mukti* (liberation). The idea of *mukti* (see in detail [6]) is highly discussed in Madhva's philosophy as the highest aim of spiritual life, being more important among other *purusharthas* [2, p. 17], such as *kama* (desires), *artha* (wealth) and *dharma* (duty).

In Madhva Vijaya we can observe this idea also in the third last *tīrtha-yātrā* of Madhvacharya to Badrinath in the year 1137 CE.

Nowadays The *Mādhvas* of Udupi following the example of Acharya Madhva, complete their pilgrimages, religious service and worship rituals in different Hindu temples, for example at Sri Krishna temple of Udupi and other two temples in Car Street (see pic. 3), which have become vastly popular places of pilgrimage for the majority of Vaiṣṇava schools and their followers.

Pic. 3. Three temples on Car Street: Sri Krishna Temple, Sri Sri Ananteshwara temple and Sri Chandramouleshwara, Udupi, India

Conclusion: Madhvācārya's pilgrimages highly promoted the Udupi as an pilgrimage center and underlined the importance of Udupi's religious life in the framework of Madhva tradition. The spiritual traditions of the *Mādhvas* of Udupi year after year are becoming more perceptible as a part of Vaiṣṇava spiritual culture and contribute Madhvācārya's philosophy for people seeking spirituality and interest to Hindu culture, as well as Vaiṣṇava culture. The *tīrtha-yātrā* tradition which has been formed specially inside the religious practice of Udupi's religious community of *Mādhvas*, became a remarkable part of Vaishnava denomination. The Madhvācārya's *tīrtha-yātrās* to Badrinath and his devotion to Sri Vishnu became the significant example for all *Mādhvas* for organizing and regulating their religious culture and values, also it will continue to serve as a guiding model for *Mādhva* Vaiṣṇava Sampradaya.

Bibliography

1. **Bannanje Govindacharya**, Madhvacharya (Life and Teachings), Shri Bannanje Sanmana Samiti, Poorna Prajna Vidyapeetha, Bangalore, 1997.
2. **Flood, Gavin**, An Introduction to Hinduism. Cambridge: Cambridge University Press, 1996
3. **Jones, Constance; Ryan, James D.**, Encyclopedia of Hinduism, 2006
4. **Kedar Nath Tiwari**, Comparative Religion. Motilal Banarsidass Publications, 1987.
5. **Sharma, B.N.K.**, History of the Dvaita School of Vedanta and its Literature, Motilal Banarsidass, Delhi, 2000.
6. **Sharma, B.N.K.**, Philosophy of Śrī Madhvācārya, Motilal Banarsidass Delhi, 2014.
7. **Madhva** **Vijaya** (<https://srimadhyasa.files.wordpress.com/2016/08/03-san-madhwavijaya-withenglishtranslation-27082016.pdf>) (accessed on 27.01.2024)

Содана/Հանձնվել է՝ 10.02.2024

Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 16.02.2024

Принята/Ընդունվել է՝ 22.02.2024

Որքանո՞վ է ընդունելի արհեստական բանականության միջոցով ստեղծված նկարը Իսլամի կողմից

Մղեկյան Վահրամ Վ.

*ԵՊՀ, Արևելագիտության ֆակուլտետ, Արաբագիտության ամբիոն,
4-րդ կուրսի բակալավրիատի ուսանող (Երևան, ՀՀ)*

<https://orcid.org/0009-0009-8272-5067>

vahram.mghdesyan@edu.ysu.am

UDC: 28:004.8; EDN: ETGJVO

DOI: 10.58587/18292437-2024.1-74

Հանգուցաբառեր՝ Իսլամ, արհեստական բանականություն, մարդկային պատկեր, հարամ, հալալ, մուսուլման, մուֆտի

В какой степени картинка, созданная искусственным интеллектом, приемлема для ислама?

Мгдесян Ваграм В.

*ЕГУ, Факультет востоковедения, кафедра арабистики
студент 4 курса бакалавриата (Ереван, РА)*

Аннотация. Данная работа посвящена современной теме, которая, безусловно, имеет очень тесную связь с изучением арабистики, особенно с позиций ислама. В профессиональных кругах хорошо известно, что ислам отвергает создание человеческого образа любым способом посредством живописи. Это утверждение имеет свое логическое объяснение со стороны ислама, то есть противоречит идее единобожия, ведь объектом поклонения может стать образ человека. В настоящее время быстрый рост информационных технологий стимулирует появление ряда инноваций, в том числе «искусственного интеллекта», бросившего сегодня вызов миру. Конечно, ислам также является неотъемлемой частью этого мира, который с его твёрдой религиозной системой не может переплетаться с инновационными изменениями, предлагаемыми искусственным интеллектом.

Цель данной работы — понять, в какой степени изображение искусственного интеллекта приемлемо исламом, т.е. считается ли оно «халяльным» или «харамом». Путем изучения мнений некоторых улемов в данной работе предпринята попытка осветить современные подходы к этому вопросу с точки зрения ислама и, наконец, понять, является ли то, что создано постмодернистским интеллектом, человеческим или техническим творением.

Ключевые слова: Ислам, искусственный интеллект, человеческий образ, харам, халяль, мусульманин, муфтий

How acceptable is a picture created by artificial intelligence by Islam?

Mghdesyan Vahram V.

*YSU, Faculty of Oriental Studies, Department of Arabic Studies,
4th year undergraduate student (Yerevan, RA)*

Abstract. This work deals with a contemporary topic, which of course, has a very close connection with the study of Arabic studies, particularly from the perspective of Islam. It is well known in professional circles that Islam rejects the creation of a human image in any way through painting. This claim has its own logical explanation from the side of Islam, that is, it contradicts the idea of monotheism, because the human image can become an object of worship. Nowadays, the rapid growth of information technology is stimulating the emergence of a number of innovations, among them "artificial intelligence", which has challenged the world today. Of course, Islam is also an integral part of that world, which, with its rigid religious system, cannot intertwine with the innovative changes proposed by artificial intelligence. The purpose of this work is to understand to what extent an artificial intelligence image is acceptable by Islam, i.e. whether it is considered "halal" or "haram". By studying the opinions of some ulema, an attempt has been made in this work to highlight the current approaches to this issue from the perspective of Islam, and finally to understand whether what is created by postmodern intelligence is a human or a technical creation.

Keywords: Islam, artificial intelligence, human image, haram, halal, Muslim, mufti

Կան բազում աշխատություններ, որոնք փորձում են պարզաբանել Իսլամի՝ որպես համաշխարհային կրոններից մեկի, դիրքորոշումն արհեստական բանականության վերա-

բերյալ: Այդ աշխատություններում, որոնցից են օրինակ՝ «An Artificial Intelligence approach to Arabic and Islamic content on the internet»-ը [11], «A Preliminary Survey of Muslim Experts' Views

on Artificial Intelligence»-ը [14], և «Islamic Ethical Foundations of AI and Its Modern Applications»-ը [2], քննարկվում են մի շարք հարցեր՝ կապված Իսլամի կողմից արհեստական բանականության ընդունելի լինելու կամ չլինելու հետ: Որոշ արևմտյան հեղինակների աշխատություններում արծարծվում է այն միտքը, որ արհեստական բանականությունն ինքնին անընդունելի չէ Իսլամի կողմից քանի դեռ այն օգտագործվում է ի բարօրություն հավատացյալի: Իհարկե, կան նաև որոշ ուլեմներ, որոնք համացանցային հարթակներում քննարկումների ժամանակ հնչեցված նմանօրինակ հարցերին պատասխանում են սուբյեկտիվորեն՝ ոմանք նշում են, որ դա ընդունելի է Իսլամի կողմից, մյուսները կտրուկ դեմ են արտահայտվում այդ մոտեցմանը: Ինչևէ, կարծիքները բազմատեսակ են և բազմաբովանդակ, ուստի կարծում են, որ այս աշխատանքն իր տեսակով ուրույն տեղ է զբաղեցնում ոլորտում, քանզի վերջինիս նպատակն է պարզել, թե իվերջո որքանով է արհեստական բանականության կողմից ստեղծված մարդկային պատկերն ընդունելի Իսլամի կողմից:

«Արհեստական բանականություն» տերմինը սկզբնապես մարդկանց մոտ առաջացնում է ռոբոտների և հսկա մեքենաների պատկերներ, որոնք ինչ-որ պահի դուրս գալով մարդկային կառավարման գոտուց ավերածություններ են գործում և գրավում աշխարհը, ինչպես պատկերված է բազում գիտաֆանտաստիկ գրքերում և ֆիլմերում: Իրականում արհեստական բանականությունը (AI) պարզապես մարդկային բանականության կրկնօրինակումն է մեքենաների միջոցով: Դա համակարգչային գիտության մի ճյուղ է, որը զբաղվում է մեքենաների և հավելվածների ստեղծմամբ: Խելացի թվային օգնականները, ինչպիսիք են «Siri»-ն և «Alexa»-ն [9], մինչև նոր ինքնակառավարվող մեքենաներ, ավելի ու ավելի հսկայական տեղ են զբաղեցնում 21-րդ դարում: Հետաքրքրական է այն փաստը, որ արհեստական բանականության արդյունաբերությունը զգալիորեն կանի առաջիկա տարիներին և մինչև 2030 թվականը 13 տրիլիոն ԱՄՆ դոլարի ներդրում կունենա համաշխարհային տնտեսության մեջ [7]:

Նախ կցանկանամ խոսել արհեստական բանականության մասին, որն այսօր դարձել է մարդկանց առօրյա կյանքի անբաժանելի մասը և ինքնին ներկայացնում է նոր դարաշրջան, որտեղ տեխնոլոգիական հեղափոխությունը փոխում է մարդկային կյանքի ընթացքը: Արդարության համար պետք է նշել, որ այն թույլ է տալիս մարդկանց հաղթահարել մի շարք դժվարություններ տարբեր ոլորտներում, ինչն էլ իր հերթին հղի է թե՛ դրական, և թե՛ բացասական հետևանքներով: Խոսելով արհեստական բանա-

կանության մասին՝ պետք է նշել 1956 թվականին Դարթմուդի համալսարանում (Նյու Հեմփշիր) կայացած սեմինարը, որն ըստ մի շարք ուսումնասիրողների համարվում է «արհեստական բանականություն» հասկացության օգտագործման անկյունաքարային դրվագներից մեկը, և վերջինիս անվանումը առաջ է քաշվել Ջոն Մակկարտիի կողմից: Արհեստական բանականության առաջացումը և զարգացումը միտված է համակարգչային և տեխնոլոգիական զարգացմանը, որի նպատակն է գործել այնպես ինչպես մարդու բանականությունը: Խոսելով իր բացասական հետևանքների մասին՝ կցանկանամ նշել, որ այն ինքնին ենթադրում է նորարարությունների մի ամբողջ կծիկ, ինչն էլ բազում բարդություններ է առաջացնում մի շարք կոռ և պահպանողական կառուցվածք ու գաղափարական հենք ունեցող համակարգերի համար: Այդպիսի կոռ համակարգ կարող է համարվել աշխարհի խոշորագույն կրոններից մեկը՝ Իսլամը, որն անկախ այժմեական նորարարություններից փորձում է պահպանել այն արժեհամակարգը, որը վերջինիս համար ծառայում է որպես հիմք: Յուրաքանչյուր նորարարական մոտեցում, որը միտված է Իսլամի կրոնական համակարգը զարգացնելուն և այսօրվա իրականությանը համահունչ դարձնելուն, կարող է խնդրահարույց լինել վերջինիս համար: Այդպիսի խնդիրները և նորարարական լուծումները, որոնք առաջին հայացքից հակասում են համակարգի էությանը, կարող են տարբեր ուլեմների կողմից մեկնաբանվել տարբեր ձևերով, ինչի արդյունքում նորարարությունը շատ դեպքերում կարող է չարժանանալ կտրուկ վերաբերմունքի: Այդպիսի մի խնդիր առաջ է քաշում արհեստական բանականությունը՝ առաջին հայացքից հակասության մեջ մտնելով Իսլամի գաղափարախոսական հիմքի հետ:

Որքանով է ընդունելի արհեստական բանականության միջոցով ստեղծված նկարը Իսլամի կողմից:

Մինչ անդրադառնալը բուն թեմային և այն մարտահրավերներին, որոնք իր հետ բերում է արհեստական բանականությունը, նախևառաջ հարկ են համարում նշել, որ Իսլամը կրոն է, որն ընդունում է տեխնոլոգիական առաջընթացի բոլոր ձևերը՝ ներառյալ արհեստական բանականության զարգացումը, սակայն արհեստական բանականության կիրառումը պետք է համահունչ լինի իսլամական բարոյական սկզբունքների և արժեքների հետ: Իհարկե, ընձեռելով մի շարք հնարավորություններ, որոնցից է օրինակ՝ Ղուրանի թարգմանումը տարբեր լեզուներով, կամ վերջինիս յուրահատուկ մեկնաբանումը, միջին վիճակագրական մուսուլմանի տեսանկյունից կարող է ընկալվել, որպես դրական գործոն, սակայն, ինչպես բազմիցս նշեցի, այն

նաև առիթ է հանդիսանում մի շարք տարածայնությունների: Այդ տարածայնությունների շարքին է դասվում մարդկային պատկերի ստեղծումը արհեստական բանականության կողմից: Ինչպես նշել էի աշխատանքի սկզբում, Իսլամում մարդկային դեմքի պատկերումը թույլատրելի չէ, առանձին մարմնի մասեր կարող են պատկերվել, սակայն դիմապատկեր կամ դեմքին բնորոշ պատկերներ՝ ոչ: Արհեստական բանականության զարգացումը ստույգ այս հարցի շուրջ բազում հարցեր առաջացրեց: Մի շարք մուսուլմանների սկսեց հետաքրքրել այն, թե արդյո՞ք արհեստական բանականության կողմից ստեղծված պատկերը, այսինքն՝ մարդկային դիմանկարը ևս համարվում է անընդունելի: Այս հարցի տրամաբանությունը կայանում է նրանում, որ մարդկային դիմանկարի պատկերումը մուսուլմանի կողմից համաձայն Իսլամի անընդունելի է, իսկ արհեստական բանականությունը չի ընկալվում որպես մարդ, ավելին չունի կրոնական համոզմունքներ անկախ այն բանի, որ այն հրահանգը ստանում է մարդու կողմից:

Այս հարցը բնականաբար ունի բազմատեսակ և բազմաբովանդակ բացատրություն և տարբեր ուլեմների կողմից մեկնաբանվում է յուրովի: Իհարկե այն փաստը, որ այս խնդիրը չափից շատ լուսաբանված չէ, ակնհայտ է, քանզի կատարելով բազմաշերտ ուսումնասիրություն այս խնդրի վերաբերյալ, չգտնվեց բավական չափով աղբյուրներ, որպեսզի հնարավոր լիներ տալ հստակ պատասխան: Բայց և այնպես կցանկանամ ընթերցողի ուշադրությանը հրավիրել այն կարծիքներին, որոնք առկա են այս հարցի շուրջ:

Իսնդրո առարկային անդրադարձած մարդկանցից մեկն է մուֆտի Մուհամմադ Թոսիր Միսիր Մեծ Բրիտանիայից, ով նշում է, որ այս հարցը բազմաշերտ է և տարբեր մուֆտիների կողմից ունի բազում մեկնաբանության և բացատրման եղանակներ: Հարցի վերաբերյալ կարծիքներն ու տեսակետները Մուհամմադ Թոսիր Միսիր բաժանում է խմբերի: Առաջին խումբ տեսակետներ ունեցողների համար մարդկային դիմանկարի պատկերումն արհեստական բանականության կամ տեսախցիկի կողմից չի կարող դասվել ոչ ընդունելի արարքների շարքին, քանզի այդ պատկերը բաղկացած է միլիոնավոր մանր մասնիկներից, որոնք մի ընդհանուր ինֆորմացիոն ազդանշանի դեպքում միահյուսվում են և դառնում պատկեր, բայց երբ նրանք առանձին են, ապա տեսանելի չեն մարդկային աչքի համար և չեն արտահայտում որևէ իմաստ, հետևաբար այս տեսանկյունից դիմապատկերը չի դիտարկվում որպես անընդունելի: Երկրորդ խմբի համար այս և այլ տեսակի պատկերները դասվում են ընդհանուր

անընդունելի համարվող պատկերների դասին և կտրականապես մերժվում են: Եվ կա մի խումբ, որոնք իրենց անորոշությամբ զբաղեցնում են այս երկուսի միջև կենտրոնական դիրք: Ըստ Մուհամմադ Թոսիր Միսիրի՝ այն նկարը, որը այնքան փոքր է իր չափսերով, որ դիտողի կանգնած դիրքից դիմագծերը հստակ չեն ուրվագծվում, ապա դա ընդունելի է [12]: Կարելի է ասել, որ վերջինիս կողմից սույն հարցի հստակ պարզաբանում, թե՛ արհեստական բանականության կողմից ստեղծված ընդունելի է թե ոչ չկա, այլ կան ընդամենը տարբեր մոտեցումներ, որոնք ընդունելի են մի խմբի համար, իսկ մյուս խմբի համար՝ ոչ:

Իրաքցի մուֆտի Սայյեդ Մուհամմադ Ալ Մուսավիի կարծիքով մարդկանց պատկերումը համակարգչի միջոցով ընդունելի է, իսկ ինչ վերաբերում է նկարչությանը, ապա այստեղ վերջինս կրկին հստակ սահմանում չի տալիս, այլ ասում է, որ մարդկային պատկերի կամ այլ կենդանի էակի ամբողջական չափսերի պատկերումն ընդունելի չէ մի շարք ուլեմների կողմից, սակայն կոնկրետ մարմնի մասի վերարտադրումը՝ ընդունելի [4]: Մուֆտի Բիլալի կարծիքով արհեստական բանականության կողմից գեներացված նկարը անընդունելի չէ, սակայն նա հավելում է որ կան ուլեմներ, որոնք նմանատիպ գեներացումը նույնացնում են մարդու կողմից նկարելու հետ դրանով իսկ այն դարձնելով անընդունելի [13]:

Կա նաև մոտեցում, որ անկախ այն բանի որ նկարը ստեղծվում է արհեստական բանականության կողմից, միևնույն է այդ գործողության կարգադրությունը տալիս է մարդը՝ անուղղակի մասնակցություն ունենալով այդ նկարի ստեղծման գործընթացում: Վերջին մոտեցումն առաջ է քաշվել մուֆտի Ֆեյսալ բին Աբդուլ Համիդ Ալ Մահմուդի կողմից [3]: Մեկ այլ կարծիքի համաձայն, որը վերահաստատում է վերը նշված մոտեցումը, այն է՝ անկախ այն բանի որ դիմապատկերը ստեղծված է արհեստական բանականության կողմից միևնույն է այդ կարգադրության ետևում կանգնած է մարդը, և այս կարծիքի հեղինակ Շեյխ Ասսիմ Ալ Հաքիմը նույնացնում է դա ուրիշի ձեռքով կամ միջոցով մի բան անելու հետ, որն անընդունելի է [1]:

Կատարված աշխատանքի արդյունքում հարկ եմ համարում նշել, որ այս հարցի շուրջ կարծիքները բազմատեսակ են և բազմաբովանդակ: Ըստ իս արհեստական բանականության կողմից ստեղծված նկարը համարել ընդունելի կամ անընդունելի Իսլամի կողմից միանշանակապես պատասխան չի կարող լինել: Այս հարցի շուրջ կան տեսակետներ և այդ տեսակետների հեղինակներն այս հարցը վերագրում են տեխնիկական զարգացմանը և կտրուկ չեն արտահայտվում վերջինիս վերաբերյալ, իսկ

շատերն այս գործընթացը մինչև նույն է վերագրում են նկարչությանը (մարդկային պատկերի) որն արգելված է Իսլամում և կտրականապես դեմ են այդ մոտեցմանը: Կարծում են, որ այս հարցի ընդունելի կամ անընդունելի լինելը կախված է տվյալ կրոնագետի մեկնաբանման եղանակից, բայց և այնպես այն կմնա խնդրահարույց հարց հասարակ մուսուլմանների և կրոնագետների շրջանում, քանզի այն չունի և չի կարող ունենալ մեկ միասնական և հստակ պատասխան:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. **Al-Hakeem, Sh. Assim.** *Youtube*. October 10, 2021. <https://www.youtube.com/watch?v=TNDfJvGQay0> (accessed 04.01.2024).
2. **Alkhir, Talal Agil Attas.** «Islamic Ethical Foundations of AI and Its Modern Applications.» *IJCSNS International Journal of Computer Science and Network Security*, VOL.22 No.5, 2022: 741-746.
3. **al-Mahmudi, Faisal bin Abdul Hamid.** *FATWA.CA*. February 22, 2023. <https://goo.su/UdHtA> (ссылка укорочена, accessed 03.01.2024).
4. **Al-Musawi, Sayyed Mohammad.** *Al-Islam*. November 2023 г. <https://goo.su/ki52M5> (ссылка укорочена, дата обращения: 04.01.2024).
5. *Al-Islam*. November 2023. <https://shorturl.at/LPSY3> (accessed 04.01.2024).
6. *Quora*. October 2022 г. <https://www.quora.com/Is-generating-AI-pictures-of-people-haram> (дата обращения: 03.01.2024).
7. **Awais, Ammar.** *Islam Explained*. November 5, 2022. <https://islamexplained.info/2022/11/05/islam-on-artificial-intelligence/> (accessed 02.01.2024).
8. **Awais, Ammar.** *Islam on Artificial Intelligence*. November 5, 2022.
9. **Gaelle.** *EVVR*. February 5, 2023. <https://evvr.io/blogs/newsroom-2/siri-vs-alexa-top-differences-you-need-to-know> (accessed 01.01.2024).
10. **Gaelle.** *Siri or Alexa? Which one do I go for? Discover the top differences between Siri vs Alexa, and learn which virtual assistant is best for you*. 5 February 2023.
11. I-AIBS Institute for Artificial intelligence and Biological Systems. "An Artificial Intelligence approach to Arabic and Islamic content on the internet." *Leeds LS2 9JT*, n.d.: 1-13.
12. **Miah, Mohammed Tosir.** *IslamQA*. б.д. <https://islamqa.org/?p=19581> (дата обращения: 02.01.2024).
13. **Mufti Billal.** *forum.islamicfinanceguru*. 23 March 2023 г. <https://goo.su/nW7nD> (ссылка укорочена, дата обращения: 03.01.2024).
14. Tinjauan Awal Pandangan Pakar Muslim tentang Kecerdasan Buatan. «A Preliminary Survey of Muslim Experts' Views on Artificial Intelligence.» *ISLAMIIYAT*, January 2021 г.: 1-14.

Տժննդ/Հանձնվել է՝ 10.02.2024

Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 16.02.2024

Принята/Ընդունվել է՝ 22.02.2024

Human Capital Management in the Context of Artificial Intelligence

Shahnazaryan Nelli H.

Associate Professor at the faculty of Management

Ph.D. in Economics Armenian State University of Economics (Yerevan, RA),

<https://orcid.org/0000-0002-5409-6832>

nelly.shahnazaryan@gmail.com

Shahnazaryan Gagik H.

Lecturer of the chair of Business Administration of the Faculty of Marketing and Business

Organization, Armenian State University of Economics (Yerevan, RA),

<https://orcid.org/0000-0003-1573-7200>

g.shahnazaryan1959@gmail.com

UDC: 308; **EDN:** ERMZQP; **JEL:** A2, E24, J24, H75, I2

DOI: 10.58587/18292437-2024.1-78

Keywords: Artificial Intelligence, Human Capital Management, Education, AI Subsets, New Opportunities

Управление человеческим капиталом в контексте искусственного интеллекта

Шахназарян Нелли А.

к.э.н., доцент кафедры Менеджмента факультета Управления

Армянский государственный экономический университет (Ереван, РА)

Шахназарян Гагик А.

преподаватель кафедры Делового администрирования факультета Маркетинга и организации

бизнеса, Армянский государственный экономический университет (Ереван, РА)

Аннотация: Искусственный интеллект (ИИ) выступает в качестве преобразующей силы, имеющей глубокие последствия для различных областей, включая управление человеческим капиталом (HRM), в частности в сфере образования. В образовании интеграция ИИ обещает революционизировать традиционные методы обучения, предлагая адаптивный опыт обучения и персонализированную обратную связь, бросая вызов традиционным педагогическим структурам. Тем не менее, риски включают растущее неравенство в доступе к качественному образованию и разрушение человеческих связей в учебной среде, что подчеркивает необходимость этичного управления ИИ и подходов, учитывающих социально-культурные особенности. В конечном счете, эффективное использование искусственного интеллекта в сфере образования требует тонкого понимания его возможностей и опасностей в рамках социокультурных контекстов, в которых они функционируют, способствуя достижению справедливых и инклюзивных результатов.

Ключевые слова: искусственный интеллект, управление человеческим капиталом, образование, ИИ составляющие, новые возможности

Մարդկային կապիտալի կառավարումը արհեստական բանականության համատեքստում

Շահնազարյան Նելլի Հ.

տ.գ.թ., Հառավարման ֆակուլտետի Հառավարում ամբիոնի դոցենտ,

Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարան (Երևան, ՀՀ)

Շահնազարյան Գագիկ Հ.

Մարքեթինգի և քիզնեսի կազմակերպման ֆակուլտետի քիզնես վարչարարության ամբիոնի դասախոս

Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարան (Երևան, ՀՀ)

Ամփոփագիր. Արհեստական ինտելեկտը (ИИ) ի հայտ է գալիս որպես փոխակերպող ուժ, որն ունի խորը հետևանքներ տարբեր ոլորտներում, ներառյալ մարդկային կապիտալի կառավարման (HRM), մասնավորապես կրթության ոլորտում: Կրթության մեջ AI-ի ինտեգրումը խոստանում է հեղափոխել ուսուցման ավանդական մեթոդները՝ առաջարկելով հարմարվողական ուսուցման փորձ և անհատականացված արձագանք՝ մարտահրավեր նետելով ավանդական մանկավարժական կառույցներին: Այնուամենայնիվ, առկա են ռիսկեր, որոնք ներառում են որակյալ կրթության հասանելիության աճող անհավասարությունները և ուսումնական միջավայրում մարդկային կապերի խզումը, ինչը ընդգծում է ИИ-ի էթիկական կառավարման և սոցիալ-

մշակութային զգայուն մոտեցումների անհրաժեշտությունը: Ի վերջո, արհեստական ինտելեկտի արդյունավետ օգտագործումը կրթության ոլորտում պահանջում է դրա հնարավորությունների և սպառնալիքների նրբերանգ ըմբռնում այն սոցիոմշակութային համատեքստում, որտեղ նրանք գործում են արդար և ներառական արդյունքների խթանման նպատակով:

Հանգուցաբառեր՝ Արհեստական բանականություն, մարդկային կապիտալի կառավարում, Կրթություն, արհեստական բանականության բաղկացուցիչներ, նոր հնարավորություններ

Artificial Intelligence, frequently shortened to AI, emerges as one of the foremost captivating and transformative fields of modern science and technology. It is a fascinating field that has captured the imagination of scientists, engineers, and dreamers alike. AI encapsulates not just the technical prowess of creating intelligent machines but also delves into profound philosophical questions about the nature of intelligence, consciousness, and the human experience. In this context, Alison Cawsey, prominent researcher, and author in the field of artificial intelligence, in her seminal work, "The Essence of Artificial Intelligence" [1] (1997) artificial intelligence define as the endeavor to replicate and extend human intelligence through computational means, encompassing a spectrum of techniques and methodologies aimed at creating machines capable of perceiving, reasoning, learning, and adapting in ways that emulate human cognition. Her work encompasses a multifaceted exploration of AI, combining philosophical inquiry, ethical reflection, technical expertise, and societal involvement to enhance our comprehension of artificial intelligence and its significant ramifications for mankind. Ethical considerations are central to Cawsey's work. She critically examines the ethical implications of AI technologies, addressing issues such as bias, fairness, transparency, accountability, and the societal impact of intelligent systems. Cawsey advocates for the responsible and ethical use of AI to ensure that it aligns with human values and promotes the common good.

The Oxford Learner's Dictionaries describe the Artificial Intelligence as the study and development of computer systems that can copy intelligent human behavior [13].

So, AI refers to the simulation of human intelligence in machines that are programmed to think, learn, and problem-solve like humans. It encompasses a range of technologies and methodologies designed to empower computers or machines to execute tasks usually associated with human intelligence, like comprehending natural language, identifying patterns, decision-making, and adjusting to novel circumstances. AI systems can be broadly categorized into two types:

- **Narrow AI (Weak AI):**
- **Artificial General Intelligence (AGI):**

Narrow AI pertains to AI systems crafted and trained to execute a particular task or series of tasks.

These systems excel in performing specific tasks within a limited domain but do not possess general intelligence or understanding. Examples of narrow AI include virtual assistants like Siri and Alexa, image recognition systems, recommendation algorithms, and autonomous vehicles.

AGI, alternatively referred to as Strong AI or Human-level AI, denotes artificial intelligence systems capable of comprehending, acquiring knowledge, and deploying intelligence across diverse tasks and fields, akin to human cognitive abilities. The realization of AGI remains conjectural and has yet to be accomplished.

AI technologies encompass various techniques and methodologies, including:

❖ **Machine Learning (ML)**, a facet of artificial intelligence (AI), encompasses the process of instructing algorithms to glean insights from data and make informed predictions or decisions devoid of explicit programming. Techniques like supervised learning, unsupervised learning, and reinforcement learning are frequently utilized in machine learning endeavors.

❖ **Deep Learning (DL)**, a subset of machine learning, employs complex artificial neural networks comprising multiple layers (referred to as deep neural networks) to model and decipher intricate patterns within datasets. Notably, deep learning has demonstrated remarkable achievements in various domains such as image recognition, natural language processing, and speech recognition.

❖ **Natural Language Processing (NLP)** represents a segment of AI concentrated on facilitating computers to comprehend, interpret, and generate human language. NLP methodologies find utility in diverse applications like language translation, sentiment analysis, chatbots, and text summarization.

❖ **Computer Vision** entails the formulation of algorithms and strategies to enable computers to perceive and dissect visual data extracted from images or videos. Applications of computer vision encompass tasks such as object detection, facial recognition, medical image analysis, and autonomous driving.

❖ **Robotics** amalgamates AI with mechanical engineering to conceptualize and fabricate intelligent machines adept at executing tasks in the physical realm. The spectrum of robotics applications spans from industrial automation and

manufacturing to healthcare, agriculture, and even space exploration.

At its core, the essence of AI is about creating algorithms, systems, and technologies that exhibit intelligence the ability to perceive their environment, comprehend intricate patterns, render decisions, and execute actions to accomplish particular objectives. This intelligence can manifest in various forms, from simple rule-based systems to complex neural networks capable of deep learning and autonomous decision-making.

For more deep understanding of AI we need to have overview of Artificial Intelligence history. The history of AI is a captivating journey marked by visionary ideas, technological breakthroughs, and periods of both enthusiasm and skepticism. The concept of artificial beings endowed with human-like qualities can be traced to ancient civilizations, with myths and folklore featuring tales of artificial creatures such as the ancient Greek automata. Philosophers like Aristotle contemplated the nature of thought and reason, laying the groundwork for future inquiries into artificial intelligence. The contemporary era of AI commenced in the 1950s, marked by seminal contributions from pioneers including figures like Alan Turing, who introduced the Turing Test to gauge machine intelligence, and John McCarthy, credited with popularizing the term "artificial intelligence" and orchestrating the Dartmouth Conference in 1956, considered a seminal event in the establishment of AI as an academic discipline. The 1950s and 1960s witnessed rapid progress in AI research, with initial efforts focused on symbolic AI, logic, and problem-solving. Researchers developed programs capable of playing games like chess and checkers, as well as symbolic reasoning systems such as the Logic Theorist and General Problem Solver. Despite early successes, the field of AI experienced a period of stagnation and reduced funding known as the "AI winter" in the 1970s and 1980s. Initial optimism gave way to disillusionment as early AI systems failed to live up to expectations, leading to a decline in interest and investment in AI research. During the AI winter, interest shifted towards expert systems and knowledge-based AI, which focused on encoding human expertise in rule-based systems. Expert systems found applications in fields such as medicine, finance, and engineering, demonstrating the practical potential of AI technologies. The 1990s saw a resurgence of interest in AI, driven by advancements in computing power, algorithmic techniques, and the availability of large datasets. Machine learning emerged as a dominant paradigm, with approaches such as neural networks, genetic algorithms, and support vector machines gaining traction. In the 2000s, there was a surge in deep

learning, a subset of machine learning concentrating on training deep neural networks with numerous layers. Progress in deep learning algorithms, combined with the accessibility of vast datasets and potent GPUs, transformed AI research and facilitated notable strides in domains like computer vision, natural language processing, and speech recognition. Presently, AI technologies are seamlessly integrated into various facets of our daily routines, fueling virtual assistants, recommendation systems, autonomous vehicles, and more. Ongoing research is dedicated to enhancing AI capabilities in fields like reinforcement learning, unsupervised learning, explainable AI, and artificial general intelligence (AGI), with the overarching objective of constructing intelligent systems that match or surpass human-level intelligence.

Overall, the history of AI is characterized by a dynamic interplay of scientific discovery, technological innovation, and societal influence, shaping the trajectory of AI research and its impact on the world. As AI continues to evolve, its history serves as a testament to human ingenuity and our relentless pursuit of understanding and harnessing the power of intelligence.

Yet, the essence of AI transcends mere technical achievements and delves into profound philosophical inquiries. Questions about the nature of consciousness, self-awareness, and the ethical implications of creating sentient machines challenge our understanding of what it means to be intelligent. The prospect of artificial general intelligence (AGI) — machines possessing human-level intelligence — raises existential questions regarding the destiny of humanity and our role in shaping the evolution of intelligence. Moreover, the essence of AI intersects with broader societal, ethical, and cultural dimensions. Concerns about job displacement due to automation, algorithmic bias in decision-making, privacy violations, and the concentration of power in the hands of AI developers underscore the need for responsible AI development and regulation. The essence of AI demands not just technical expertise but also ethical reflection, empathy, and a commitment to ensuring that AI serves the collective good and upholds human values.

Now, let's examine the trajectory of artificial intelligence growth. According to the most recent data available as of 2023, the global AI market stands at \$196.63 billion, reflecting an increase of roughly \$60 billion since 2022. This surge is primarily attributed to the expanding practical applications of AI technology, spanning from content creation to autonomous vehicles. Projections suggest that the global AI market is anticipated to reach \$1.81 trillion by 2030. Although the current AI market is substantial, it is poised to expand by

more than thirteen times over the next decade. Throughout this forecasted period, experts anticipate

the AI market to undergo a compound annual growth rate (CAGR) of 38.1% [7].

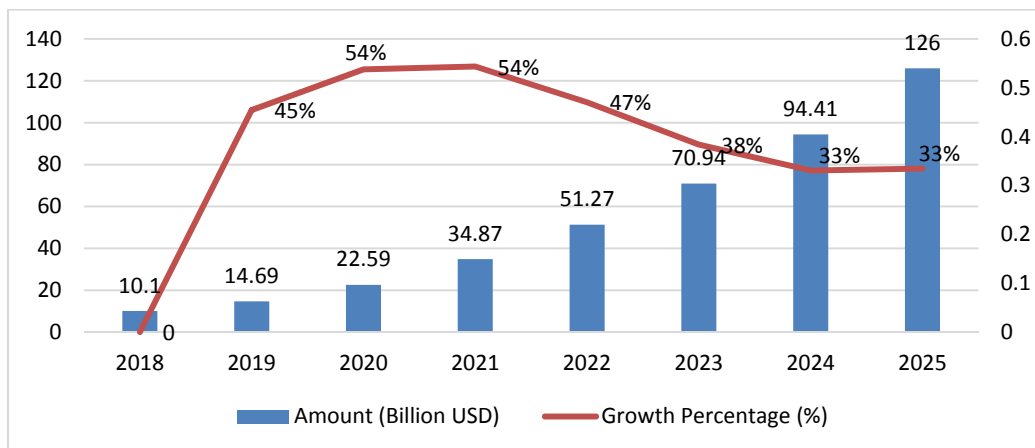

Figure 1. Global Artificial Intelligence Software Market Revenue (2018-2025) (Projected) [10]

As per Omdia, the worldwide yearly revenue from AI software presently exceeds \$70 billion. Should the anticipated growth projections materialize within the AI sector, additional human resources will be essential (see Figure 1). By the year 2025, an estimated **97 million** individuals will be needed to meet the escalating demands of this surging industry [5; 15].

It is also important to understand how businesses incorporate artificial intelligence. Around 4 in 5 companies consider AI a foremost concern in their business strategies. An impressive 83% of companies prioritize integrating AI into their business strategies. Automated emails and chatbots stand out as prevalent AI applications in daily business communications [6].

The ChatGPT, which is a conversational AI model developed by OpenAI, capable of generating human-like responses in natural language conversations across diverse topics and contexts, leveraging the GPT architecture trained on extensive volumes of textual data sourced from the internet, in late 2022, there was a remarkable achievement as the AI platform garnered 1 million users within a week. By early 2023, ChatGPT had amassed more than 100 million monthly users.

According to PWC around 17 in 20 CEOs anticipated AI becoming a "mainstream technology" within their company by 2021. Statistical evidence indicates that AI holds the capability to enhance employee productivity by around 40% by 2035. In light of this, certain projections propose that AI technology could yield \$15.7 trillion in revenue by 2030, consequently bolstering the GDP of local economies by an extra 26% [4].

It is also noteworthy that:

❖ Projections indicate that the AI market in the United States is poised to achieve a value of **\$299.64 billion** by 2026 [17].

❖ Netflix generates annual revenue of **\$1 billion** through automated personalized recommendations [12].

❖ About **48%** of businesses employ AI in some capacity to effectively leverage big data [14].

❖ **38%** of medical providers utilize computers as an integral part of their diagnostic processes [5].

Nevertheless, **40%** of executives acknowledge that the current cost of implementing advanced AI technologies and the requisite expertise is prohibitively high [16].

The rise of artificial intelligence (AI) has sparked concerns about potential unemployment and job displacement in various industries. While AI technologies offer numerous benefits, including heightened efficiency, productivity, and innovation, AI systems also possess the capability to automate tasks conventionally executed by humans, potentially causing disruptions in the workforce.

AI technologies, particularly machine learning and robotics, excel at automating routine and repetitive tasks across various industries, including manufacturing, transportation, retail, and customer service. As these tasks become automated, there is a risk of job displacement for workers who perform them, particularly those in low-skilled or routine-based occupations. Also, the transition to an AI-driven economy may exacerbate skill mismatches in the labor market, as the demand for workers with technical, analytical, and digital skills increases while the demand for low-skilled jobs decreases. This can lead to unemployment for workers who lack the necessary skills to adapt to the changing job landscape. Addressing these skill gaps through education, training, and reskilling programs is essential to mitigate unemployment and ensure a smooth transition to the AI-driven economy.

The automation of routine tasks can lead to job polarization, where high-skilled, high-paying jobs

and low-skilled, low-paying jobs increase, while middle-skilled jobs decline. This trend can exacerbate income inequality, as workers in low-skilled occupations face job insecurity and downward pressure on wages, while those in high-skilled occupations benefit from increased demand and higher salaries. In some cases, the widespread adoption of AI technologies may lead to structural unemployment, where entire industries or sectors experience prolonged job losses due to technological disruption. This can have far-reaching economic and social consequences, including

reduced consumer spending, increased social welfare costs, and social unrest.

The displacement of human workers by AI raises ethical and social implications, including questions about fairness, equity, and the distribution of wealth and resources. It also underscores the need for policies and regulations to ensure that the benefits of AI are shared equitably and that vulnerable populations are protected from the negative effects of automation.

Let's now consider what kind of jobs may face significant changes or even become obsolete.

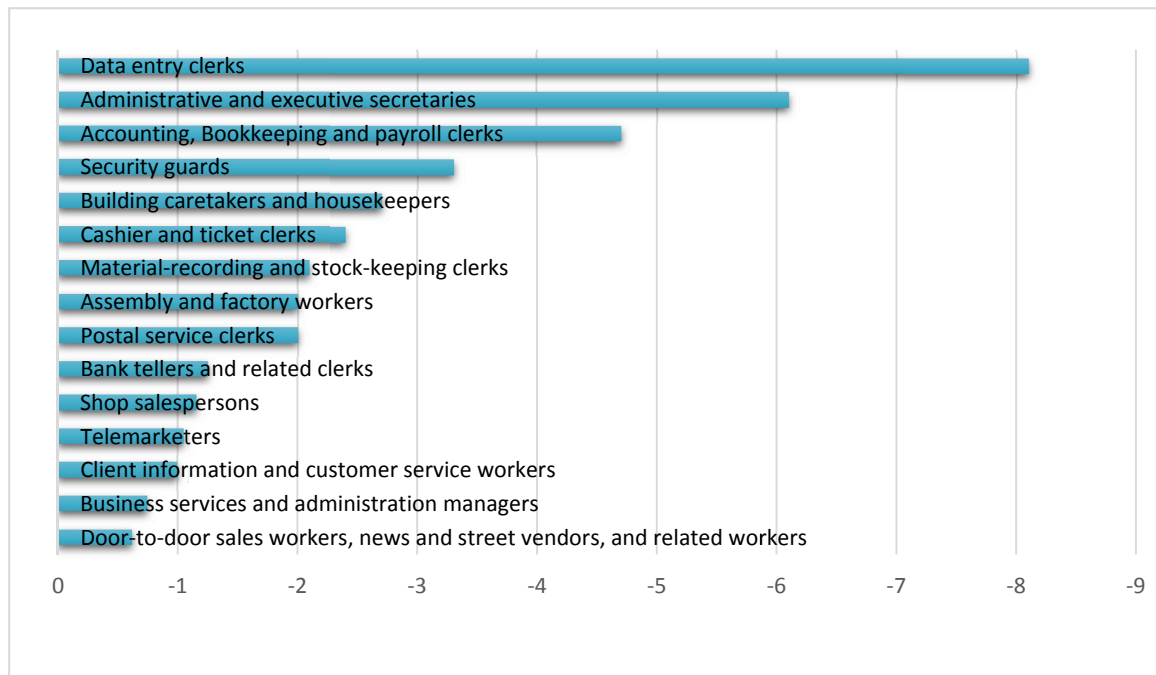

Figure 2. Largest job decline, millions [2; 31]

Here are some types of jobs that may be impacted:

1. **Repetitive and Routine Jobs:** Jobs that involve monotonous, repetitive tasks are at risk. For instance:
 - **Data Entry Clerks:** AI can efficiently handle data entry and processing.
 - **Assembly Line Workers:** Automation can replace manual assembly tasks.
2. **Customer Service and Call Centers:** Basic customer inquiries can be handled by AI-powered chatbots and virtual assistants.
3. **Transport and Delivery Drivers:** With the advent of self-driving vehicles, traditional driving jobs may decline.
4. **Cashiers and Retail Salespeople:** Automated checkout systems and online shopping reduce the need for human cashiers.
5. **Manufacturing and Factory Workers:** AI-driven robots can perform tasks like welding, painting, quality control, etc.
6. **Telemarketers:** Cold-calling and telemarketing roles may diminish as AI handles outreach.
7. **Document Review and Legal Research:** AI algorithms can analyze legal documents and precedents more efficiently.
8. **Routine Medical Diagnostics:** AI can assist in diagnosing routine medical conditions, affecting roles like radiologists.
9. **Bookkeeping and Accounting:** Automated software can handle financial record-keeping.
10. **Warehouse Workers:** AI-driven robots can manage inventory and logistics.

Nevertheless, it's important to recognize that AI is improbable to substitute roles demanding human capabilities like judgment, creativity, physical agility, and emotional intelligence (Picture 1).

Surveys conducted for the Future of Jobs Report indicate that the most substantial job expansion between 2023 and 2027 will be observed

in occupations such as agricultural equipment operators, heavy truck and bus drivers, and

vocational education instructors. Mechanics and machinery repair personnel rank fourth in this list.

Picture 1. *Businesses' Top 10 Skill Priorities for 2027 [9]*

1. Analytical thinking	6. Curiosity and lifelong learning
2. Creative thinking	7. Technological literacy
3. AI and big data	8. Design and user experience
4. Leadership and social influence	9. Motivation and self-awareness
5. Resilience, flexibility and agility	10. Empathy and active listening

Type of skill

 Cognitive skills Self-efficacy Technology skills Working with others

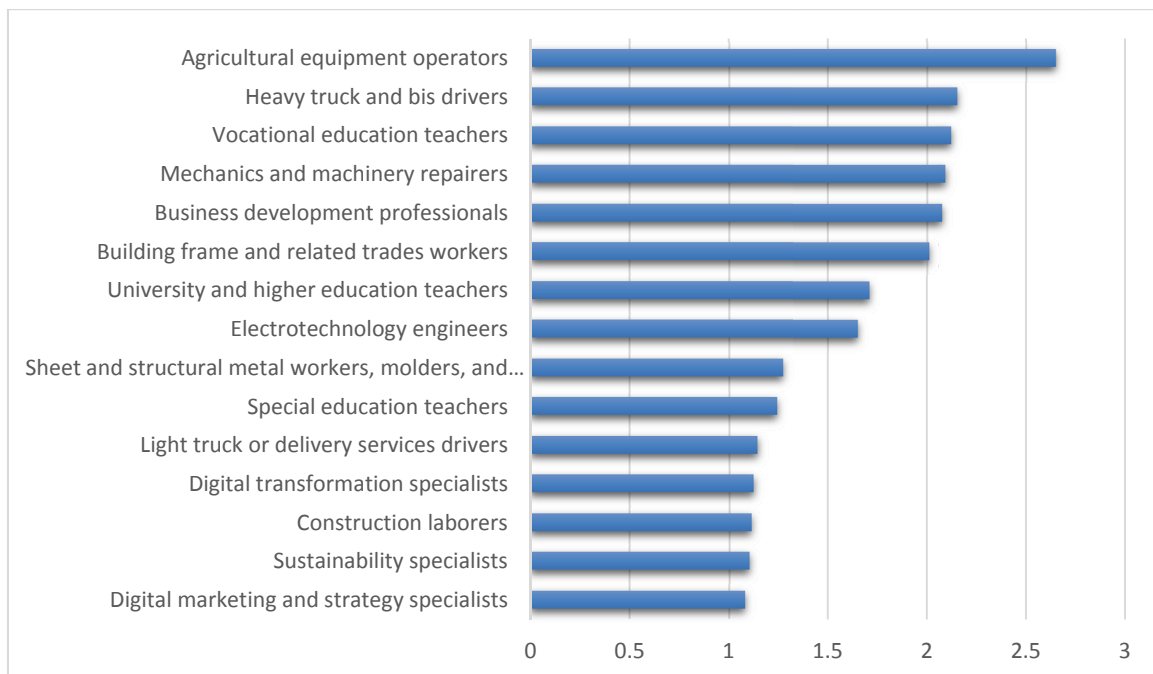

Figure 3. *Largest job growth, millions [2; 31]*

This implies that one of the human brain's significant advantages over AI lies in its connection to an actual human body. Indeed, the anticipation of machines displacing physical and manual labor has diminished, with companies surveyed for the report revising down their projections for further automation. They now estimate that 42% of tasks could be automated by 2027, compared to predictions in the Future of Jobs Report 2020 suggesting that 47% could transition this way by 2025. Surveys for the 2023 report indicate a net increase of 2 million jobs, equivalent to 12.5% of the workforce, expected in the supply-chain and logistics sector. Trends in this domain are influenced by shortages of heavy truck and lorry drivers observed in mid-2022. However, relatively modest

expectations regarding the impact of autonomous vehicles on job creation, as depicted in the chart below, also indicate that the occupation of driver is unlikely to vanish in the foreseeable future [8].

However, in numerous instances, individuals with higher levels of education are likely to face more significant threats compared to those with lower levels of education. Consider, for instance, individuals employed in hotel room cleaning - automating such tasks proves to be extremely challenging. In essence, the report from the Forum indicates that 50% of organizations anticipate AI to foster job growth, whereas only 25% anticipate it resulting in job losses [8].

In summary, as mentioned above, the skills most sought after by employers in the next five

years will encompass analytical thinking, empathy, active listening, leadership, and social influence, as outlined in the report.

Addressing the issues of unemployment caused by artificial intelligence requires a multi-faceted approach involving policymakers, businesses, educators, and workers. This includes investing in education and training programs to equip workers with the skills needed for the jobs of the future, implementing policies to support displaced workers through job retraining and income support, and fostering a culture of lifelong learning and adaptability in the workforce. Additionally, responsible AI development and deployment practices can help mitigate the negative impact of automation on employment by prioritizing human-centric design, transparency, and accountability. By addressing these challenges proactively, society can utilize the transformative capabilities of AI while minimizing its adverse effects on employment and livelihoods.

It is noteworthy that human capital management change its essence as well. Particularly in the context of education. It is clear now that artificial intelligence most knowledge of the world and can answer most questions, when human even scientist are unable. People can specialize in limited fields, and though incomplete. It's not humanly possible. AI has no limitations. But there is one thing he cannot do, and it is much less likely that he will ever be able to do it. To make judgments and implement innovations, especially large ones. AI works within the framework that human give him and does not create a new framework for himself. In addition, it cannot improve on its own without human interaction. However, it's essential to acknowledge that artificial intelligence algorithms are engineered to make decisions, frequently utilizing real-time data. Unlike passive machines limited to mechanical or predetermined responses, AI algorithms amalgamate information from various sources, analyze it instantaneously, and act upon the insights obtained. Utilizing sensors, digital data, or remote inputs, they process data from diverse origins. Consequently, they are intentionally designed by humans and draw conclusions based on immediate analysis [3].

So, the field of artificial intelligence is developing rapidly and it's quite difficult to understand what they might look like in the near future. In this context the question arises about the availability of high-quality human capital that will have a deep understanding of artificial intelligence, provide its support, be able to use it and make improvements. Thus, this should be a challenge for modern countries. This goal can be achieved through education. Because at the university, people

get the knowledge they use and acquire skills. Of course, they can improve their knowledge through training and self-education, but the university provides the basis for knowledge. And here we have a confusion – why do we need education and science if we can just ask AI. We can, but without understanding the concept, a person will not be able to offer a single valuable innovation. Because it's one thing to know, and another to use. To use it, we need a deep learning process, not just asking questions and getting quick answers.

It is noteworthy that according to The Cambridge Handbook of Artificial Intelligence [11].

Advanced artificial intelligence (AI), or superintelligence, holds the potential for significant disruption across the realms of law, economy, and society. The world stands on the brink of a critical juncture, facing the existential threat posed by superintelligence, which could potentially supplant human control and decision-making. It is imperative to prioritize efforts aimed at mitigating the adverse impacts of such disruption and employing intelligent design strategies to preclude AI from ever evolving into an existential threat to humanity.

However, it is noteworthy that above-mentioned process is being guided and implemented by human. Therefore, despite the technology growth including the use of artificial intelligence the human is the key player in whole process. However, not ordinary human – the highly educated person, whom we will call talent. The robots and artificial intelligence can replace the job of not qualified human, but not talents, since machine cannot make judgement and think out of scope when talent can and will. In this context, there is a big problem to manage them – teach, guide, motivate, assess and promote. It is too sensitive, since talents are unique and it is too difficult to make a talent from the ordinary human, but too easy to lose them with the loss of whole efforts and resources invested. Therefore, the talent management is very sensitive issue and should be considered too serious. Therefore, this process must begin with education.

Considering above mentioned we suggest:

- ❖ In schools create new subject called “Introduction to Artificial Intelligence”, where pupils will get basic understanding of artificial intelligence and neural networks.

- ❖ In universities to make obligatory the course of “Basics to Artificial Intelligence”, where student get overall understanding about artificial intelligence and deep knowledge of one of its techniques (Machine Learning, Deep Learning, Natural Language Processing (NLP), Computer Vision, Robotics). Since there is a shortage of qualified specialists with appropriate digital competencies, and it will be difficult to hire highly

qualified specialists for teaching, we suggest that universities conduct artificial intelligence classes online on a flexible schedule. This will enable universities to hire highly qualified specialists from outside as additional work for them.

- ❖ Organize the training of teachers for learning based on artificial intelligence and set up artificial intelligence systems to understand educational processes.

- ❖ Using international research, create a list of occupations that may become obsolete in the near future. We suggest that employees of these occupations be given the right to use the income tax amount for artificial intelligence training.

- ❖ Create a database of Armenian online AI courses where older people who wish can study in their native language.

Also we suggest to use Artificial Intelligence in the higher education. In the realm of higher education, AI offers immense potential to enhance learning outcomes, streamline administrative processes, and personalize the educational experience for students. Personalized learning platforms powered by AI have the capacity to address the unique needs, preferences, and learning methods of individual students. These platforms employ algorithms to scrutinize student data, including performance metrics, levels of engagement, and individual preferences, thereby facilitating tailored learning experiences for each student. For example, platforms like Khan Academy and Coursera leverage AI to recommend specific courses, modules, or learning materials based on a student's academic background, interests, and learning pace. This personalized approach not only increases student engagement but also enhances retention and comprehension of course materials. Also traditional methods of assessment often rely on standardized tests or assignments, which may not accurately gauge a student's true understanding or abilities. AI-powered adaptive assessment tools offer a more nuanced approach by dynamically adjusting the difficulty and format of questions based on a student's responses. For instance, platforms like ALEKS and Smart Sparrow use AI algorithms to analyze student responses in real-time and adapt subsequent questions to target areas of weakness or challenge. This adaptive assessment not only provides more accurate insights into student mastery but also enables educators to identify areas where additional support or intervention may be needed. AI-driven intelligent tutoring systems offer students personalized support and guidance outside the traditional classroom setting. These systems simulate one-on-one tutoring experiences by providing real-time feedback, explanations, and hints tailored to individual student needs. For

example, Carnegie Learning's Cognitive Tutor and Duolingo's language learning platform utilize AI algorithms to assess student performance, identify misconceptions, and deliver targeted interventions. These systems not only help students' master complex concepts but also promote self-directed learning and problem-solving skills. In addition to enhancing the learning experience, AI technologies can streamline administrative processes within higher education institutions. AI-powered chatbots, for example, can handle routine inquiries, such as admissions procedures, course registration, and financial aid inquiries, freeing up staff to focus on more complex tasks. Furthermore, AI analytics tools can analyze vast amounts of data, such as student demographics, academic performance, and retention rates, to identify patterns and trends that can inform strategic decision-making. For example, institutions can use predictive analytics to identify students at risk of dropping out and intervene proactively to provide support and resources.

Conclusion:

Artificial Intelligence (AI) represents a paradigm shift in how we interact with technology, offering immense potential to revolutionize various aspects of society. However, whether AI is perceived as an opportunity or a danger largely depends on people's readiness to navigate the complexities of the AI landscape and meet the criteria of an AI-driven reality. In modern conditions the focus should be on reskilling and upskilling the workforce to adapt to the evolving job landscape. Human skills like critical thinking, creativity, and empathy will remain valuable even in an AI-dominated world. Also Artificial Intelligence has the potential to revolutionize higher education by personalizing learning experiences, improving assessment methods, providing intelligent tutoring support, and streamlining administrative processes. By leveraging AI technologies effectively, higher education institutions can better meet the diverse needs of students, enhance learning outcomes, and prepare graduates for success in the rapidly evolving workforce of the future. However, it is essential to approach the integration of AI in education thoughtfully, ensuring that ethical considerations, data privacy, and equity are prioritized to maximize the benefits for all students.

References

1. **Alison Cawsey** "The Essence of Artificial Intelligence", Prentice Hall, First Edition, 1997, 200 pages
2. **Attilio Di Battista, Sam Grayling, Elselot Hasselaar and others** "Future of Jobs Report 2023", World Economic Forum, Insight Report, May 2023, 296 pages

- (https://www3.weforum.org/docs/WEF_Future_of_Jobs_2023.pdf)
3. **Darrell M. West** “What is artificial intelligence?”, 2018, (<https://www.brookings.edu/articles/what-is-artificial-intelligence/>)
 4. **Dr. Anand S. Rao and Gerard Verweij** “PwC’s Global Artificial Intelligence Study: Sizing the prize”, PwC, 2017 (<https://www.pwc.com/gx/en/issues/data-and-analytics/publications/artificial-intelligence-study.html>)
 5. **Faith Adams** “Digital Transformation in Healthcare”, Gartner, 2023 (<https://www.gartner.com/en/industries/healthcare-providers-digital-transformation>)
 6. **Falon Fatemi** “3 Ways Artificial Intelligence Is Transforming Business Operations”, Forbes, 2019 <https://goo.su/ze5hZ> (the link has been shortened)
 7. **Grand View Research** “Artificial Intelligence Market Size & Trends”, 2023 (<https://www.grandviewresearch.com/industry-analysis/artificial-intelligence-ai-market>)
 8. **Ian Shine** “These are the jobs that AI can’t replace”, WEF, 2023 (<https://www.weforum.org/agenda/2023/05/jobs-ai-cant-replace/>)
 9. Infographics of The Future of Jobs Report 2023 (<https://www.weforum.org/publications/the-future-of-jobs-report-2023/infographics-2128e451e0/>)
 10. **Josh Builta, Natalia Modjeska and others** “Artificial Intelligence”, 2023, (<https://omdia.tech.informa.com/topic-pages/artificial-intelligence>)
 11. **Larry A. DiMatteo, Cristina Poncibò and Michel Cannarsa** “The Cambridge Handbook of Artificial Intelligence, Global Perspectives on Law and Ethics” Cambridge University Press, 2022, 428 pages, DOI: <https://doi.org/10.1017/9781009072168>
 12. **Nathan McAlone** “Why Netflix thinks its personalized recommendation engine is worth \$1 billion per year”, Business Insider, 2016 (<https://www.businessinsider.com/netflix-recommendation-engine-worth-1-billion-per-year-2016-6>)
 13. Official website of “Oxford Learner’s Dictionaries” (<https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/artificial-intelligence?q=artificial+intelligence>)
 14. **Roger Magoulas and Steve Swoyer** “The state of data quality in 2020”, O’Reilly, 2020 <https://goo.su/uhDfmd> (the link has been shortened)
 15. **Saadia Zahidi, Vesselina Ratcheva, Guillaume Hingel and Sophie Brown** “The Future of Jobs Report 2020”, WEF, 2020, 163 pages (https://www3.weforum.org/docs/WEF_Future_of_Jobs_2020.pdf)
 16. **Thomas H. Davenport and Rajeev Ronanki** “Artificial Intelligence for the Real World”, Harvard Business Review, 2018 (<https://hbr.org/2018/01/artificial-intelligence-for-the-real-world>)
 17. **Zak Ali** “Global Artificial Intelligence (AI) Market to Reach \$228.3 Billion by 2026”, 2021 <https://goo.su/l8DzCbq> (the link has been shortened)

Сдана/Հանձնվել է՝ 19.02.2024
 Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 26.02.2024
 Принята/Ընդունվել է՝ 28.02.2024

ФИЛОСОФИЯ И СОЦИОЛОГИЯ

The Development and Manifestations of Fallibilism in the Epistemology of Descartes and Hume

Akelyan Davit G.

Ph.D. student of the chair of History, Theory and Logic of Philosophy of Faculty of Philosophy and Psychology of Yerevan State University (Yerevan, RA)

<https://orcid.org/0000-0002-0100-5773>

davidakelyan@gmail.com

UDC: 165.6/.8; EDN: DWENCB

DOI: 10.58587/18292437-2024.1-87

Keywords: fallibilism, descartes, hume, epistemology, knowledge, belief, skepticism, methodological skepticism, inductivism, infallibilism, foundationalism

Ֆալիբիլիզմի զարգացումը և դրսևորման ձևերը Դեկարտի և Հյումի իմացաբանությունում

Արեկյան Դավիթ Գ.

Երևանի պետական համալսարան, փիլիսոփայության և հոգեբանության ֆակուլտետ, փիլիսոփայության պատմության, տեսության և տրամաբանության ամբիոնի ասպիրանտ (Երևան, ՀՀ)

Ամփոփագիր. Անտիկ հունական սկեպտիցիզմը ներկայացնող տարատեսակ դպրոցները և ուսմունքները հիմնարար նշանակություն են ունեցել հավանական գիտելիքի, սխալական համոզմունքների, մեթոդաբանական ռացիոնալ կասկածի վերաբերյալ նախնական իմացաբանական պատկերացումների ու մոտեցումների ձևավորման համար: Իմացաբանական այսպիսի ավանդույթների վրա ձևավորված մեղմացված սկեպտիցիզմի անտիկ ուսմունքը հիմք հանդիսացավ անտիկ փիլիսոփայությունում ֆալիբիլիզմի նախնական ըմբռնման և դրա տարրերի ձևավորման համար: Ֆալիբիլիզմը, յուրջ հայտ ներկայացնելով դասական իմացաբանությանը, այնուամենայնիվ, դարեր շարունակ մնում էր տիրապետող դոգմատիկական և ֆունդամենտալիստական հայեցակարգերի ստվերում: Ֆալիբիլիզմի հետագա զարգացումը կապված է Ռենե Դեկարտի և Դեյվիդ Հյումի իմացաբանական հայացքների և ուսմունքների հետ, որտեղ իմացաբանական և մեթոդաբանական մի շարք սկզբունքներ ու մոտեցումներ մի կողմից սերում են հին հունական փիլիսոփայությունից և, հատկապես, սկեպտիկական ուսմունքներից, իսկ մյուս կողմից մոտենում են ֆալիբիլիզմի ժամանակակից ըմբռնումներին՝ հիմք հանդիսանալով ֆալիբիլիզմի տարրերի և հիմնական սկզբունքների ձևավորման և զարգացման համար: Սույն աշխատանքը նպատակ ունի պարզելու ֆալիբիլիզմի զարգացումը և դրա դրսևորման ձևերը Դեկարտի և Հյումի իմացաբանական հայացքներում: Առաջադրված նպատակին հասնելու համար ձևակերպվել են հետևյալ հարցադրումները՝

1. Ինչպիսի՞ դեր ունի ֆալիբիլիզմը Դեկարտի ինֆալիբիլիստական և ֆունդամենտալիստական իմացաբանությունում և որո՞նք են դրա դրսևորման ձևերն ու տարրերը:

2. Ինչպե՞ս է զարգանում ֆալիբիլիզմը Հյումի իմացաբանական հայացքներում:

Կատարված վերլուծության արդյունքում պարզ է դառնում, որ թեև Դեկարտն ու Հյումը լիարժեքորեն չեն մնում ֆալիբիլիզմի շրջանակում, այնուամենայնիվ, Դեկարտի կասկածի մեթոդը և կասկածին հակադրվող ֆունդամենտալիզմն ու ինֆալիբիլիզմը և Հյումի ինդուկտիվիստական սկեպտիցիզմը հիմնարար դեր և նշանակություն են ունեցել ֆալիբիլիզմի հետագա զարգացման համար և ֆալիբիլիզմի հիմնական սկզբունքների ձևավորման համար:

Հանգուցաբառեր՝ ֆալիբիլիզմ, դեկարտ, հյում, իմացաբանություն, գիտելիք, համոզմունք, սկեպտիցիզմ, մեթոդաբանական սկեպտիցիզմ, ինդուկտիվիզմ, ինֆալիբիլիզմ, ֆունդամենտալիզմ

Развитие и проявления фаллибилизма в гносеологии Декарта и Юма

Акелян Давид Г.

Ереванский государственный университет, факультет философии и психологии, аспирант кафедры истории, теории и логики философии (Ереван, РА)

Аннотация. Различные школы и учения, представляющие древнегреческий скептицизм, сыграли фундаментальную роль в формировании первоначальных эпистемологических представлений и подходов к вероятностному знанию, ошибочным убеждениям и методологическим рациональным сомнениям. Древнее учение умеренного скептицизма, сформировавшееся на таких гносеологических традициях, явилось основой первоначального понимания фаллибилизма и формирования его элементов в античной философии. Фаллибилизм, представлявший серьезный вызов классической эпистемологии, тем не менее, на протяжении веков оставался в

тени господствовавшего догматизма и фундаментализма. Дальнейшее развитие фаллибилизма связано с гносеологическими взглядами и учениями Рене Декарта и Дэвида Юма, где ряд гносеологических и методологических принципов и подходов вытекают из древнегреческой философии и, особенно, скептических учений, а с другой стороны, приближаются к современным представлениям о фаллибилизме, являющиеся основой формирования и развития элементов и основных принципов фаллибилизма. Целью данной работы является выяснение развития фаллибилизма и его проявлений в эпистемологических воззрениях Декарта и Юма. Для достижения поставленной цели были сформулированы следующие вопросы:

1. Какова роль фаллибилизма в инфаллибилистской и фундаменталистской гносеологии Декарта и каковы формы и элементы его проявления?
2. Как развивается фаллибилизм в гносеологических воззрениях Юма?

В результате анализа становится ясно, что хотя Декарт и Юм не остаются полностью в рамках фаллибилизма, тем не менее, фундаментализм и инфаллибилизм Декарта, противостоящие сомнению и методу сомнения, а также индуктивистский скептицизм Юма, сыграли основополагающую роль и значение в дальнейшем развитии фаллибилизма и формировании основных принципов фаллибилизма.

Ключевые слова: фаллибилизм, декарт, юм, эпистемология, знание, убеждение, методологический скептицизм, скептицизм, индуктивизм, инфаллибилизм, фундаментализм

The landscape of the modern Western philosophy, particularly within the domain of epistemological inquiry, has been profoundly influenced by the seminal contributions of the encyclopedic thinkers: the French philosopher René Descartes (1596-1650) and the Scottish philosopher David Hume (1711-1776). Their perspectives have redefined numerous epistemological challenges inherent to both philosophy and science, laying the groundwork for the advancement of novel conceptual and methodological frameworks to address these challenges. Despite the marked differences between their epistemological frameworks, the philosophies of Descartes and Hume share several significant points of convergence that are particularly relevant to general fallibilism. For Descartes, the path to effective knowledge and the apprehension of truth is primarily forged through reason, emphasizing the understanding and application of its most fundamental principles and laws. Conversely, Hume posits that the foundation of epistemology rests upon experience and direct observation. Nonetheless, both philosophers' systems exhibit several notable similarities, especially pertinent in the context of fallibilism. These include:

1. A pronounced skepticism and doubt concerning the external world, questioning the veracity of our perceptions and the existence of an external reality.

2. An earnest quest for indubitable and definitive epistemological foundations, which are deemed essential for the attainment of true knowledge.

3. The indispensable role of rationality and thought in the process of cognition and the formation of knowledge, underscoring the cognitive faculties' centrality in epistemological endeavors.

4. The significance and function of methodological approaches in the acquisition of

knowledge, highlighting the importance of systematic inquiry and analysis.

5. An acknowledgment of the inherent limitations of human cognitive capabilities, recognizing the bounds within which human understanding operates.

6. The challenges associated with securing certain and reliable beliefs and knowledge, reflecting on the inherent fallibility of human epistemic endeavors.

Descartes' epistemological framework is predicated on the dual principles of methodological skepticism and foundationalism. Methodological skepticism advocates for a universal doubt in the cognitive process, compelling a thorough scrutiny of all purported knowledge. Foundationalism, on the other hand, posits the existence of certain, indubitable epistemological foundations for all knowledge. This foundationalist stance is based on the following two epistemological propositions:

1. some of our beliefs are epistemologically privileged and have higher certainty, are indubitable, incorrigible and infallible (dogmatism),

2. any other beliefs that we consider justified derive their justification through the support provided by these privileged beliefs (Euclideanism) [10, p. 168].

Descartes espouses an infallibilist stance, firmly believing that knowledge as a condition requires infallibility (excludes the existence of doubt and mistakes), and we know certain things infallibly (have indubitable and finally justified knowledge) [15, pp. 54-55]. This infallibilist and foundationalist perspective is prominently reflected in Descartes' rules for scientific inquiry and method:

1. The objective of scientific endeavors ought to be the cultivation of the mind's ability to formulate accurate and verifiable judgments regarding any phenomena it encounters.

2. The interrelated nature of all scientific disciplines suggests that an integrated approach to

study is more efficacious than the isolation of individual fields. A comprehensive understanding of truth necessitates an engagement with the entirety of scientific knowledge and not focusing on a specific field of science, as all disciplines are fundamentally interconnected and mutually reliant.

3. Rational investigative efforts should be confined to question within the capabilities of our cognitive capacities, ensuring that the knowledge acquired is both certain and beyond dispute [3, pp. 78-79].

However, according to Descartes, a method is necessary for cognition and the discovery of the truth about things, and only as a result of a certain epistemological process can final and infallible epistemological foundations be reached [3, p. 85]. In discussing his epistemological approach and methodology for uncovering the truth, Descartes writes: *"I would devote myself solely to the search for truth, I thought it was necessary that I should . . . reject, just as though it was absolutely false, everything in which I could imagine the slightest doubt, so as to see whether after that anything remained in my belief that was entirely indubitable"* [9, p. 101]. *"I shall proceed by setting aside all that in which the least doubt could be supposed to exist, just as if I had discovered that it was absolutely false"* [9, p. 149]. Certainly, in the pursuit of identifying absolute and incontrovertible epistemological bases, Descartes required a proper framework and scenario that would justify questioning the objective reality, thereby enabling the application of radical doubt to all propositions as a foundational principle. For this purpose, Descartes proposes the allegory of a deceiving demon, designed to illustrate the susceptibility of all human knowledge to potential errors and misconceptions. This allegory serves to underscore the precariousness of human cognition and the necessity of methodological skepticism in establishing firm epistemological foundations. *"I shall then suppose, not that God who is supremely good and the fountain of truth, but some evil genius not less powerful than deceitful, has employed his whole energies in deceiving me... I shall consider myself as having no hands, no eyes, no flesh, no blood, nor any senses, yet falsely believing myself to possess all these things. I shall remain obstinately attached to this idea, and if by this means it is not in my power to arrive at the knowledge of any truth, I may at least do what is in my power"* [9, p. 148]. Applying the principle of doubt as a method, Descartes *"attempts to overcome skepticism through doubt"*, searching for unquestionable and infallible epistemological foundations upon which all knowledge can be securely established [4, p. 114]. The essence of Descartes' method is to subject

existing beliefs to a severe test, as a result of which only those beliefs that have passed the intended test should be preserved. Moreover, it should be taken into account that this kind of epistemological process can also allow errors to appear. Therefore, the test for beliefs must be strict enough to exclude as much as possible the possibility of even slightly vague beliefs escaping the test. Beliefs that do not pass the test, that are uncertain, must be suspended and put aside, although to do so, if the beliefs are well-entrenched, it may be necessary to make some mental effort to think skeptical and feign skepticism about them [10, p. 163].

The allegory of the deceiving demon in Descartes' epistemology may be interpreted as symbolizing the intellectual endeavor and the establishment of a skeptical framework essential for challenging objective reality, all of existence, and even the most secure and dependable beliefs. For Descartes, this foundation is encapsulated in the maxim **"Cogito, ergo sum"** ("I think, therefore I am") (only doubt itself is indubitable, which becomes evident to Descartes when he applies his method of doubt. And the act of doubting itself presupposes thinking, and the latter in turn presupposes the existence of self or subjectivity), which according to philosopher, can be a reliable and unquestionable starting point for the construction of further considerations. In general, throughout the history of philosophical epistemology, there are many epistemological concepts that in various ways, draw upon the foundational principles of skepticism, including the epistemological and methodological role and importance of doubt. It is widely acknowledged that academic and methodological skepticism have laid the groundwork for the development of fallibilism. [8, p. 77]. With this in mind, defined broadly, fallibilism is the epistemological viewpoint that all human knowledge and beliefs are inherently fallible and can never be completely justified to exclude rational doubt entirely. This perspective underscores the provisional nature of our understanding and the perpetual possibility of revision in light of new evidence or reasoning [1, pp. 76-77]. Descartes' skeptical views, and especially methodological doubt, aligns closely with the contemporary understanding of fallibilism. However, whereas fallibilism regards doubt as an essential and enduring component of epistemological inquiry, for Descartes, doubt functions as a preliminary yet transformative instrument within his methodological framework, intended to be set aside upon the identification of indubitable epistemological foundations. For Descartes, the method of doubt is the *initial and critical stage*, after which the philosopher moves to the *constructive stage* wherein

the irrefutable foundations uncovered through methodological doubt serve as the immutable base upon which all subsequent knowledge and further considerations are established. Susan Haack observes that Descartes arrives at two significant conclusions: (1) that at least one belief is indubitable, that is, successfully passes the test of the method of doubt (infallibilism), and (2) from this belief, it is possible to derive a criterion of truth. This, according to Descartes, underpins the proof of God's existence, which, in turn, facilitates the attainment of comprehensive knowledge regarding a multitude of phenomena and entities. Haack posits that the acknowledgment of the first conclusion is sufficient to categorize Descartes as adopting a dogmatic stance, given his assertion of possessing an indubitable belief as the cornerstone for further epistemological construction [10, p. 168].

Susan Haack is not the sole critic of Descartes' application of methodological doubt, foundationalism, and infallibilism. Charles Peirce (1839–1914), who was the first to formulate fallibilism as an epistemological concept and principle, offered a rigorous critique of Descartes' epistemological stance, particularly targeting the method of doubt for being both impossible and meaningless. According to Peirce, we are not endowed with the intuition that would allow us to achieve self-awareness through reflection, as Descartes suggested. Here, cognition can only take place through the study of external facts. *"There is no fact that we have such a faculty (intuition), except that we may think that we are endowed with it"* [18, p. 103]. We do not have the faculty of intuition. What we have is our hypothetical and fallible knowledge. Humans are incapable of thinking beyond certain signs with direct judgment and cannot conceive of the absolute unknowable [18, pp. 103–114]. Peirce's criticisms of Descartes' methodological approach are multifaceted:

1. The method of doubt is impossible, and instead we must start with the beliefs we actually have,

2. Descartes' epistemology is impermissibly individualistic, and we must base our epistemology on community (scientific) and the experience and knowledge produced by collective effort,

3. Descartes' epistemological-methodological procedure is based on a singular chain of reasoning and arguments. But a more scientific epistemology would prefer a diversity and plurality of arguments,

4. A genuine skepticism and doubt must be based on some concrete reason, and not be voluntary,

5. Descartes ultimately relies on inexplicable facts, such as the idea of God, which is unacceptable in epistemological discourse [19, pp. 140–157].

According to Peirce, it is not possible to start from doubt, as mandated by Descartes' methodological skepticism. Philosophy should start from all the presuppositions and beliefs that we have at the onset of investigation and inquiry. Attempting to eliminate all beliefs is misguided, because there are beliefs that cannot be refuted only through doubt. Peirce contends that universal doubt constitutes a form of self-deception, given that genuine doubt cannot be voluntarily and artificially induced but must arise from specific, concrete reasons and motives [19, p. 140]. *"No one who follows the Cartesian method will ever be satisfied until he has finally recovered all the beliefs he had originally renounced"* [19, p. 141]. Science is a collective endeavor and it cannot be brought to the individual and its consciousness. Descartes' method of doubt is generally criticized by Peirce in two main ways: (1) doubt cannot be voluntary, and (2) it requires a very clear and specific reason. Susan Haack, responding to Peirce, notes that Descartes' skepticism is, in fact, predicated upon specific reasons. The allegory of the deceiving demon, along with Descartes' other skeptical propositions, provides just such reasons that could justify doubt, necessitating a thorough examination and critique. This, Haack indicates, is precisely what Descartes endeavors to achieve with his methodological approach [10, p. 163]. It should be noted that Descartes' method of doubt, exemplified through the allegory of the deceiving demon, laid the groundwork for the conceptualization and evolution of the "Brain in a Vat" thought experiment, introduced by Gilbert Harman and further popularized by Hilary Putnam. This thought experiment has emerged as a pivotal argument in contemporary skepticism, sparking significant epistemological debates among proponents of various philosophical positions, including fallibilism [21, pp. 213–222]. Descartes noted that *"it is sometimes requisite in common life to follow opinions which one knows to be most uncertain"* [9, p. 100]. The philosopher acknowledged very well that it is not possible to always clear the mind of uncertain and doubtful propositions and that sometimes we have to be guided by seemingly probable, dubitable and uncertain propositions. *"Not that indeed I imitated the skeptics, who, only doubt for the sake of doubting, and pretend to be always uncertain. My approach was only to form a good basis for my assurance"* [9, p. 99]. Susan Haack considers Charles Peirce's critique of Descartes' method of doubt—for lacking specific reasons—as somewhat misplaced. The allegory of the misleading devil and the general skeptical context created in Descartes' epistemological system was intended to show the unreliable and uncertain nature of sensory

cognition and beliefs formed through concrete sensations. In this context, Descartes did not regard the allegory or the deceptive scenarios as the reasons themselves, but rather the fallible and error-prone nature of sensory-based cognition as revealed through such allegorical scrutiny. Peirce himself believes that any of our beliefs can be wrong and that even though we have knowledge, we cannot be certain which of our beliefs genuinely constitute knowledge and which are mistaken or unfounded [10, p. 166]. Furthermore, Peirce incorporates the examination of hypothetical scenarios, such as dreaming or being under hypnosis, to argue that one cannot be fully confident in the veracity of their beliefs, particularly those acquired through sensory experience. This stance serves as a cornerstone for his argumentation on the fallibility of beliefs (fallibilism) [17, p. 1150]. Haack asserts that Peirce is most effective and persuasive in his critique of Descartes' foundationalism, infallibilism, and dogmatism by grounding his arguments in the fundamental precepts of fallibilism. Peirce does not believe that anything will remain indubitable after applying Descartes' critical method, because, according to Descartes, all our beliefs are potentially doubtful and erroneous, and therefore if we endeavor to cleanse our knowledge of uncertain beliefs, we will have to give up all our beliefs. This approach would not only halt scholarly inquiry but also fundamentally undermine knowledge itself. Analyzing Descartes' epistemological system and the method of doubt, Peirce concludes that Descartes' method does not make sense because, on the one hand, it is too skeptical of everything and thus eliminates all epistemological foundations on which cognition and any system of reasoning can be built. On the other hand, it is highly dogmatic, because it considers the possibility of infallible and absolute epistemological foundations possible and derives them through a chain of arguments to establish its further considerations. Peirce himself relies on doubt to form his fallibilism and overcome dogmatism, but on the other hand, he rejects extreme skepticism, trying to build his epistemology on fallible but valid, credible beliefs and arguments. Haack draws a similar inference, stating: "*Peirce rejects Descartes' excessive optimism, because the latter does not realize the impossibility of infallible beliefs. However, at the same time, he also rejects Descartes' pessimism, viewing the method of doubt and its resulting chain of arguments as a precursor to radical skepticism. And this is unacceptable because, according to Peirce, all our beliefs cannot be wrong*" [10, pp. 172]. Stephen Hetherington also criticizes Cartesian fundamentalist approaches, noting that Descartes also needs additional, properly supporting, and trustworthy knowledge to have

reliable grounds for knowing that reason is not deceived by a misleading source. Any such hypothetical knowledge must be knowledge about the external world, which in turn can be considered knowledge only if it is supported by other reliable knowledge [12, pp. 85-86]. Karl Popper, a prominent philosopher and fallibilist of the 20th century, analyzing Descartes' epistemological views, writes: "*Knowledge is always based on another background knowledge, which assumes a provisional status, serving as the initial point of reference and foundation at any given time*" [5, p. 75]. He further asserts, "*There is nothing in our experience that can be directly received and not mediated. All experience is decoding and interpretation, which we develop as a skill over time, but which does not guarantee the absoluteness of our knowledge. Undoubtedly, the search for knowledge as a reliable basis must be abandoned*" [5, p. 44]. However, **Descartes not only overcomes skepticism, but also moves from fallibilism to fundamentalism and infallibilism, ultimately leading to dogmatic thinking.** For ancient philosophers like Carneades and Philo, who were proponents of moderate skepticism, doubt and early notions of fallibilism held significant epistemological and philosophical value within the context of moderated skepticism. **In contrast, for Descartes, these concepts primarily served a methodological purpose, aiming to purify the mind of potential errors and to seek out absolute epistemological foundations.**

Apart from Cartesian philosophy, Hume's inductive skepticism and fallibilism were also important for the development of the basic principles of fallibilism. It is no coincidence that Hume's contribution to the development of epistemology and inductivism was marked by contemporaries as "a great turning point in Western epistemology" [14, p. 67]. Hume was primarily interested in how people draw conclusions about facts and what the nature of these conclusions are. Moreover, Hume was especially focused on inferences drawn not directly from sensory experiences but from indirect experience, arguing that such inferences cannot be determined a priori and are instead based on accumulated past experiences [2, p. 168]. In this context, Hume poses the fundamental question regarding the problem of induction: "***On what grounds do we rely on past experiences to predict future events or situations that are not immediately observable?***" [7, p. 29]. In his examination of this issue, Hume observes that if we treat the justification for extrapolating past experiences to the future as based on either a priori reasoning or empirical evidence supporting the consistency between past and future experiences,

then such extrapolation cannot be legitimized through either a priori reasoning or empirical evidence. A priori reasoning is insufficient because one can conceive, a priori, of scenarios where the congruence of past and future experiences is disrupted. Similarly, a posteriori or empirical justifications are inadequate because they inherently depend on empirical conclusions, which, in turn, presuppose the application of past experiences to future scenarios as the foundation for further analysis and predictions [2, p. 168]. Hume was convinced that observations of past experience and events and rational thought can never guarantee or provide convincing evidence that future events to be observed will be exactly like previously observed events. In order to argue such a proposition, Hume put forward two arguments:

1. Observations made in the present and past are not necessarily indicative of what will be observed in the future.
2. Our cognitive abilities are inherently limited and face their own limitations during observation [11].

Hume posited that all beliefs derived from, or potentially derivable from, the inductive generalization of observational data are inherently flawed and susceptible to misleading conclusions. He articulated, *“Even at best, such beliefs are only fallibly justified”* [11]. Hume believes that people are often involuntarily and even forced to come to similar conclusions (based on previous experience), *“...and even if a person were convinced that his mind played no role in this process, he would continue to believe otherwise. This seems to be an internal principle, and that principle is a habit”* [7, pp. 36-37]. Therefore, people are not only fallible because they have very limited cognitive capacities such as the senses and the mind, but they also very often make conclusions out of habit, each time they study a new phenomenon based on the probable, plausible, and limited knowledge they have about similar phenomena from the past experience. Unlike Descartes, who ultimately builds his epistemology on foundationalist and infallibilist propositions, like the existence and benevolence of God and God as the necessary cause of all that exists, Hume challenges the application of the principle of causality as a linear chain of cause and effect stemming from an absolute cause. Descartes’ framework leaves no room for alternative interpretations to the deductions made from this causal chain, nor for the acknowledgment of phenomena unaccounted for within this knowledge system (i.e., random phenomena). Hume fundamentally disputes this methodology, arguing that in examining the principle of causation, it is

conceivable to view the cause as distinct from the phenomenon or object it causes. Consequently, if it is possible to conceptualize and observe them independently, it is also feasible to envisage separate phenomena that lack causes within the established knowledge system, thereby being considered random [6, pp. 135-136]. Hume’s skepticism and critique extend to the formal sciences and knowledge systems characterized by a significantly higher level of validity, such as mathematics. Hume, of course, admits that mathematical-logical propositions are much more well-argued, grounded and certain. In this regard, he writes, *“Mathematical sciences ... are always clear and determinate, the smallest distinction between them is immediately perceptible, and the same terms are still expressive of the same ideas, without ambiguity or variation. An oval is never mistaken for a circle, nor a hyperbola for an ellipsis. The isosceles and scalenum are distinguished by boundaries more exact than vice and virtue, right and wrong”* [13, p. 45]. However, he also posits that humans are capable of erring in this domain of knowledge. Consequently, mathematical deductions, or premises predicated on mathematical understanding, should be considered on par with empirical inferences of a similarly probable and fallible nature, whose likelihood of being true, Hume argued, decreases with each additional test. David Stove, addressing the contemporary interpretation of inductivist fallibilism, states, *“To say that inductive inferences are all incurably invalid is another way of saying that there is a permanent possibility of falsity in even the best confirmed empirical generalizations and predictions. This is certainly a belief having extremely wide currency at the present time. Philosophers, I think, almost without exception accept it; but not only they. It has been absorbed into the common-sense philosophy of science which most educated men now share”* [22, p. 91]. Furthermore, Stove remarks that the assertion **“Predictive-inductive conclusions are inherently fallible”** emerges from Hume’s inductivist skepticism, more accurately termed **Hume’s “predictive-inductive fallibilism”**. This is because Hume’s inductive skepticism aligns more closely with a less stringent form of skepticism than fallibilism, which contends that induction can never attain certainty (that is, that the inferences are never valid). Nonetheless, Stove highlights that Hume maintained the belief that *“no invalid argument can still be reasonable”* [16].

Views on Hume’s inductivism and its implications for fallibilism vary within epistemological discourse. Hetherington contends that Hume significantly undermined the notion of science as the ultimate source of knowledge [11].

Quine writes: *“For Hume and others, it is disheartening to acknowledge that the science of the external world cannot derive definitive conclusions from sensory evidence”* [20, p. 75]. Despite appreciating Hume’s critical stance on inductive skepticism, Popper critiques Hume’s inductive theory for its potential to render cognition irrational. He argues, *“Hume’s claim that repetition has absolutely no evidential value, even though it plays a dominant role in our cognitive life or our understanding, led him to conclude that arguments play only a minor role in the process of understanding. It turns out that our “knowledge” does not undergo rational reasoning, turning into a mere irrational belief”* [5, p. 15]. Popper’s critique of Hume illuminates a core principle of fallibilism: **the acquisition of knowledge through rational reasoning, criticism and argumentation.** Unlike skepticism, fallibilism acknowledges the feasibility of gaining knowledge and articulates a concept of knowledge where a certain level of validity and argumentation is acknowledged to coexist with the possibility of error within the same knowledge framework. Knowledge growth, in this perspective, is achievable by identifying errors within the knowledge framework and making concerted efforts to rectify them. This approach underscores a dynamic, self-corrective process in the pursuit of understanding, distinguishing fallibilism’s constructive response to the challenges posed by skepticism. However, **unlike Descartes, Hume does not destroy all foundations of knowledge and nor attempts to construct his epistemology upon certain definitive and absolute epistemological bases.** Instead, Hume, while acknowledging the comparatively certain and reliable nature of formal-mathematical knowledge over empirical knowledge and experience, asserts that **all our beliefs and inferences are fallible, and that all our conclusions about the future can best be grounded in fallibility and probability. This epistemological stance brings Hume’s philosophy and inductivist fallibilism closer to the foundational principles initially laid out by Peirce and subsequently by contemporary fallibilism.**

Descartes and Hume, each operating within the bounds of classical epistemology, have played pivotal roles in shaping post-classical epistemological traditions and addressing their challenges. Their critical examination of classical epistemology’s approaches and issues, including the feasibility of cognition, the nature of beliefs, the processes of knowledge acquisition and justification, scientific methodology, and other significant concerns, reveals their substantial impact. Within the scope of these discussions, it

becomes pertinent to explore the shared conceptual frameworks and principles that link these two philosophers, despite the distinctiveness of their epistemological systems. The academic community generally recognizes their overarching skeptical tendencies and the nuanced incorporation of skepticism within their philosophical explorations. Yet, the discourse on how fallibilism, along with its core tenets, is reflected and developed in the epistemological theories of Descartes and Hume represents a relatively recent area of inquiry. This burgeoning interest underscores the necessity for further research into the evolution and expression of fallibilism within this critical juncture of philosophical epistemology and the contributions of these thinkers. From the conducted analysis, it can be concluded:

1. The epistemological contributions of Descartes and Hume have been instrumental in the evolution of fallibilism, elucidating its foundational principles. Although both philosophers did not remain fully within the realm of fallibilism, both Descartes’ and Hume’s skeptical views, studies of the method of knowledge, and critical approaches to epistemological problems have been highly valuable in shaping the more general principles and modern understanding of fallibilism. Furthermore, their contributions have been pivotal in transitioning from classical to post-classical epistemological frameworks.

2. Descartes’ employment of the method of doubt played a pivotal role not only in fostering methodological skepticism but also in advancing fallibilism as an epistemological concept, particularly highlighting its methodological relevance. While Descartes recognized the methodological utility of doubt and flirted with fallibilistic ideas under the guise of radical skepticism, he ultimately diverged from fallibilism, dismissing the notion of epistemological uncertainty and the error-proneness of knowledge and beliefs. It can be said that fallibilism served as a ladder in Descartes’ epistemological system at the first and disruptive stage of the construction of his epistemology, providing a transition from skepticism to fundamentalism and infallibilism.

3. Even though Descartes leveraged doubt and the acknowledgment of potential fallibility to establish a foundation for infallibilism and definitive epistemological bases, his steadfast positions on foundationalism and infallibilism crucially contributed to the epistemological debate between fallibilism and infallibilism, thereby influencing the further development of these concepts.

4. Hume’s adoption of skeptical epistemology, particularly his inductivist skepticism, was vitally important not just for critically

appraising classical epistemology and its reinterpretation but also for advancing the concept of fallibilism. Diverging from Descartes' extreme skepticism, Hume embraced the notion of probable fallibility and the inherent uncertainty of empirical phenomena, aligning more closely with Peirce's conception of fallibilism. Consequently, Hume's approach is often described as inductive fallibilism within contemporary epistemologists.

5. The interplay between fallibilistic and infallibilistic elements within Descartes' philosophy laid the groundwork for numerous critical and constructive debates within philosophical epistemology and the philosophy of science, inspiring noted fallibilists such as Peirce and Popper. It is plausible to suggest that Descartes' methodological skepticism and its critique served as a foundation for Peirce's fallibilistic perspective and the broader development of fallibilism, positioning the epistemologies of both Descartes and Hume as seminal starting points for various interpretations of fallibilism (e.g., mild, optimistic, strong fallibilism).

References

1. **Աբելյան, Դ.** Փալիթիկոմի ակունքները անտիկ փիլիսոփայությունում: - Եր.: Գիտական Արցախ, №3 (18), 2023: - 74-88 էջ:
2. **Валерьевич В.** Эпистемология Дэвида Юма и ее современное значение. - Эпистемология и философия науки, Т. 57. No 1, 2020 - 166–180 с.
3. **Декарт, Р.** Сочинения в двух томах. Том 1. – М.: Мысль, 1989. – 654 с.
4. **Иргит А. В., Саркисян К. Р., Кузнецова А. Я.** Метод Радикального Сомнения Рене Декарта. // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук, № 1, 2020 - 114-117 с.
5. **Поппер К. Р.** Объективное знание: Эволюционный подход 4-е изд. – М., ЛЕНАНД, 2022 – 384 с.
6. **Юм, Д.** Сочинения в 2 т. Т.1. – М., Мысль, 1996. – 733 с.
7. **Юм, Д.** Сочинения в 2 т. Т.2. – М., Мысль, 1996. – 799 с.
8. **Akelyan, D.** Epistemological and methodological aspects and problems of conceptual debate of fallibilism and infallibilism. - Region and the world scientific-analytical journal, volume XIV, № 6 (49), 2023. - Pp. 74-82.
9. **Descartes R.** Discourse on Method (1637), in E. S. Haldane, and G. R. T. Ross, Philosophical Works of Descartes. - Cambridge University Press, vol. 1, 1911. – Pp. 469.
10. **Haack, S.** Descartes, Peirce and the cognitive community. - The Monist, vol. 65, no. 2, 1982. - Pp. 156–181.
11. **Hetherington S.** Fallibilism. // The Internet Encyclopedia of Philosophy. ISSN 2161-0002. <https://iep.utm.edu/fallibil/> (Accessed: 01.02.2023).
12. **Hetherington, S.** Fallibilism and knowing that one is not dreaming. // Canadian Journal of Philosophy, 32(1), 2002. - Pp. 83-102.
13. **Hume, D.** An Enquiry concerning Human Understanding. // Oxford University Press Inc., New York, 2007. - Pp. 305.
14. **Johnsen, B.** Righting Epistemology: Hume's Revolution. – Oxford: Oxford University Press, 2017. - Pp. 303.
15. **Kraft, T.** Scepticism, Infallibilism, Fallibilism. // Discipline Filosofiche 22 (2), 2012. – Pp. 49-70.
16. **Lorkowski, C.** The Internet Encyclopedia of Philosophy. ISSN 2161-0002. <https://iep.utm.edu/hume-causation/> (Accessed: 01.02.2023).
17. **Pierce, C. S.** Collected Papers, ed. C. Hartshorne, P. Weiss, and A. Burks. - MA: Harvard University Press, Cambridge, 1931-1958 - Pp. 5092.
18. **Peirce, C. S.** Questions concerning certain faculties claimed for man. - The Journal of Speculative Philosophy, vol. 2, no. 2, 1868 - Pp. 103–114.
19. **Peirce, C. S.** Some consequences of four incapacities. - The Journal of Speculative Philosophy, vol. 2, no. 3, 1868 - Pp. 140–157.
20. **Quine, W. V.** Epistemology Naturalized, Ontological Relativity and Other Essays. - Columbia University Press, New York, 1969 – Pp.166.
21. **Steinitz, Y.** Brains in a Vat: Different Perspectives. // The Philosophical Quarterly, Vol. 44, No. 175, 1994 - Pp. 213-222.
22. **Stove, D.** Probability and Humes Inductive Scepticism. - Oxford University Press, 1973 - Pp. 140.

Տժննդն/Հննդն/Է՝ 06.02.2024

Քնննչոն/Գրննչոն/Է՝ 12.02.2024

Քնննչոն/Գրննչոն/Է՝ 15.02.2024

Социальные взгляды Гермеса Трисмегиста

Григорьян Эрнест Р.

доктор философских наук, профессор социологии, академик РАЕН, профессор
Московский финансово-юридический университет (Москва, РФ)

<https://orcid.org/0000-0003-1464-1637>

ernestgrig@hotmail.com

УДК: 304/316.6; EDN: GHZNYU

DOI: 10.58587/18292437-2024.1-95

Ключевые слова: Гермес Трисмегист, социальные взгляды, воспитание человека, социальные модели, история, древний Египет

Հերմես Տրիսմեգիստոսի սոցիալական հայացքները

Գրիգորյան Էռնեստ Ռ.

փիլիսոփայության դոկտոր, պրոֆեսոր

Մոսկվայի ֆինանսաիրավական համալսարանի (Մոսկվա, ՌԴ)

Ամփոփագիր. Հոդվածում վերլուծվում են հայտնի հին իմաստունի՝ Հերմես Տրիսմեգիստոսի սոցիալական հայացքները: Մանրամասն վերլուծվում է մարդու բարոյական բնավորության բարելավման նրա հայեցակարգը, ընդգծվում են հասարակության կրթելու անհրաժեշտության մասին նրա տեսակետները, և այդ տեսակետները համեմատվում են ժամանակակից սոցիոլոգիական հասկացությունների հետ: Ընդգծվում է Հերմես Տրիսմեգիստի ավելի խորը մոտեցումը՝ ներծծված ունիվերսալիզմով, սինթեզելով բնական և սոցիալական օրենքները: Վերջում տեղեկություններ են տրվում նրա ծագման և գոյության ժամանակաշրջանի մասին:

Հանգուցաբառեր՝ Հերմես Տրիսմեգիստոս, սոցիալական հայացքներ, մարդկային կրթություն, սոցիալական մոդելներ, պատմություն, Հին Եգիպտոս

Social Views of Hermes Trismegistus

Grigorian Ernest R.

Doctor of Philosophy, Professor of Moscow Financial and Legal University (Moscow, RF)

Abstract. The article analyzes the social views of the famous ancient sage - Hermes Trismegistus. His concept of improving a person's moral character is analyzed in detail, his views on the need to educate society are highlighted, and these views are compared with modern sociological concepts. The deeper approach of Hermes Trismegistus is emphasized, imbued with universalism, synthesizing natural and social laws. At the end, information about its origin and period of existence is provided.

Keywords: Hermes Trismegistus, social views, human education, social models, history, ancient Egypt

Непревзойденный гений

Гермес Трисмегист – один из самых выдающихся деятелей человечества, ученый, философ, прославленный мудрец древности.

Вот как представляет Б. А. Тураев деятельность египетского Ермы – Гермеса Трисмегиста: «Ерма, собственно, посредник между двумя мирами, облегчающий и устраивающий сношения между ними, Ерма считался богом счастья, владыкой словес. Его считают отцом математики, астрономии и медицины, изобретение музыкальных инструментов возводилось к нему уже в древности»... [4, сс. 518-519]. Далее он цитирует греческого христианского писателя Диодора, который повествует: «У него (т. е. Осириса) наибольшим почетом пользовался Ерма, наделенный отменными способностями относительно того, что может быть полезно для общежития. Прежде всего им сделана членораздельной общая речь, многое из безымян-

ного получило имена, изобретены буквы и заведен порядок богопочитания и жертв. Он же был первым наблюдателем порядка звезд, гармонии и природы звуков, был изобретателем палестры, заботился о пропорциональности и об изваянии тела в надлежащей форме. Он устроил трехструнную лиру, наподобие времен года, так как установил три тона: острый, тяжелый и средний, острый — от лета, тяжелый — от зимы и средний — от весны. И греков он научил красноречию, за что и назвали его Ермой. Он же основал город Ермополь (Гермополь – Э.Р.Г.) – источник древней цивилизации. Одним словом, Осирис (древнеегипетский бог), у которого он был иероглифом, обо всем сообщал ему и очень пользовался его советами. И оливковое дерево изобрел он, а не Афина, как говорят греки» [4, сс. 519-520].

Известный средневековый богослов Лактанций восклицает: «Трижды величайший закончил

тем, что открыл, я не знаю как, почти всю Истину» [4, с. 205]. Лактанций заканчивает предложение так: «Это то, с чем согласны почти все философы» (там же) и называет пифагорейцев, стоиков, перипатетиков. К этому мнению присоединяется и халдейский философ Ямвлих: «Похоже, что именно у Гермеса Платон заимствовал это мнение о материи». [4, с. 207]. В «Лексиконе» Свида читаем: «Гермес Трижды величайший был мудрый египтянин, живший раньше Фараонов» [4, с. 210].

Кстати, хотя его обычно упоминают в контексте греческой культуры, но все прославленные греческие философы древности прошли у него многолетнее обучение. А его отношение к грекам выразилось в одном из его сочинений, где Асклепий передает фараону просьбу Гермеса не переводить его сочинения на греческий язык, ввиду пустоты и высокопарности этого языка. «Ведь у греков, о царь, есть только пустые изречения..., а в действительности вся их философия — только пустой звон слов». [4, с. 80]. В подлинных текстах Гермеса называют Ерма, «у некоторых авторов встречается форма — Армис» [4, с. 602], и Нерман - в латинском начертании (см. [4, с. 471]).

Этот прославленный, фантастически гениальный египтянин на протяжении пары тысячелетий был богом у многих народов — у египтян, римлян, греков, коптов, кельтов, германцев, сирийцев, армян и др. Возвращенное им христианство в начале первого тысячелетия отмежевалось от него, после чего на Гермеса наложилась фигура умолчания. Но все последующие эпохи расцвета культуры и наук обязательно предварялись извлечением из небытия его сочинений (или того, что осталось от них). Об этом свидетельствуют многочисленные работы европейских авторов [2; 9; 10].

Необъятная ширина творчества Гермеса обусловила наш выбор всего лишь одной темы — его социальных взглядов, которые практически не освещены в литературе.

Провозвестник социологии

Гермес Трисмегист первым поставил задачу социального обучения человека, формирования его социального поведения, отвечающего не только интересам и потребностям социальных верхов как это практиковалось в течение тысячелетий, и не искоренено и сегодня, а образования, полностью удовлетворяющего потребности здорового общества. Т.е., общества, функционирующего как справедливо налаженный механизм, выполняющего все обязательные функции, в числе главных из которых: обеспечивающие безопасность и неконфликтное взаимодействие, т.е., определенную гармонию. В

полном соответствии с Гармонией, которой по его убеждениям, пронизаны и природа и космос.

Тем самым Гермес, впервые в исторической мысли, предпринял попытку остановить характерный для древних обществ злополучный цикл самообоснования, который выражался прославлением царей, их величия, их заслуг, их превосходства над остальными. Бытовавший в древности до-христианский эгоцентризм приводил к господству силы как единственного критерия социальной иерархии. Гермес извлек на вершину общества слой людей знания. «Гермес и Зороастр сказали, что род философов стоит выше Судьбы, поскольку они не наслаждаются счастьем, которое она дает, ибо они владеют своими желаниями и не подвергаются ее ударам посредством зла, которое она посылает, ибо всю свою жизнь проводят в нематериальности. Кроме того, они не принимают чудесные подарки, которые она предлагает, если правда, что они смотрят в конец зол» [4, с. 207].

Формирование норм и правил социального поведения, общественной морали в целом, возлагалось на жрецов, мудрецов, общественных деятелей. Общепризнанный первый философ в истории человечества, Гермес Трисмегист, первым же и взялся за практическое решение этой задачи. Он впервые обозначил новую формулу социального порядка: Бог — не в вере, а в Знании.

В основе его решения была предпосылка о естественном невежестве всех людей, не прошедших специального образования. Стихийно формирующийся человек мало чем отличается от животного, так же стихийно усваивающего нормы и правила животных коллективов. Но затем эти люди приступают к формированию социальных порядков, социальных норм, организации общин, городов, империй и др. И что лежит в основе их идейных конструкций, как не упомянутое выше повторение инстинктов?

Ведь основной вывод, к которому пришла современная наука как раз и состоит в укреплении этого исторического алгоритма. Как указывает Н. В. Петров, «Основной закон развития систем в природе говорит: всякое последующее действие происходит по памяти предыдущих действий, при этом формируется новая структурная форма памяти, куда первая входит без изменений, благодаря непрерывному воспроизводству самой себя в точной копии в условиях ритмичной смены полярности магнитного поля среды» [1, с. 19].

Таким образом, алгоритм воссоздания жизни прочитывается так: это способность структуры памяти воспроизводить свою точную копию через процесс копирования (размножения) в сочетании с оперативной памятью,

оснащённой перцептивной чувствительной оболочкой, которая создаёт условие существования старого опыта в новой внешней среде. Но идеальная модель поведения никогда не может быть достигнута, процесс жизни динамичен – все изменяется, а изменения – сохраняются. Только Бог знает истину, но она непостижима, человек довольствуется знанием модели Бога. Бог, Целое, Абсолют, Все – всегда маячит за горизонтом, оставаясь за пределами любой социальной формы жизни. Это предполагает потенциальную ограниченность любой модели, что предвещает и неизбежный ее кризис.

Таким образом, социальная система должна уметь обучаться и держать в памяти опыт прошлого обучения, предвидя неизбежность прихода кризиса в изменившихся условиях. Т.е., в постоянной динамике социальных процессов формируемые механическим образом нормы и структуры создают множество излишних, чрезмерно ограничивающих социальное поведение качеств, норм и характеристик, коренящихся также в человеческих недостатках. И они не должны быть однозначными формулировками каких-либо догматов или заповедей, как это принято во всех религиях, ведь каждая новая среда может потребовать уникальных форм адекватной жизнедеятельности, ставящих перед человеком задачу создания, изобретения, нахождения соответствующих им алгоритмов и действий. В силу указанного выше закона памяти, воспроизведение старых форм приведет к кризису. Иными словами, необходимо постоянно освобождаться от устаревшей социальности, не быть привязанным к конкретной среде. Особенно важно в войнах между народами не поддаваться навязываемой победителями идеологической ориентации. Как это произошло с Советским Союзом, а позже с постсоветской Россией. Нужен поиск себя в новых условиях, рост самостоятельной сознательной ориентации, критерием которой является социальная гармония.

И Гермес берется за решение этой задачи. Насколько успешно он ее решает, об этом свидетельствуют суждения его современников и историков. Например, упоминания о нем содержат следующие факты: *«Ибо он дал законы египтянам и научил их, как жить спокойно, чтобы они могли сохранить человеческое общество; он записал священные ритуалы и учредил коллегии жрецов, которые индивидуально поклонялись богам страны с особыми церемониями и приносили жертвы этим богам в разные периоды года. Ибо он был священником, философом и царем среди египтян и процветал до эпохи фараонов»* [2, с. 53].

Это уже говорит о незаурядном опыте социального управления, а также о его взглядах на идеальное общество. Тем более становится интересно узнать, как ему это удалось на заре человеческой цивилизации. Приведем еще ряд восторженных утверждений из книги Блаватской Е. П. *«Разоблаченная Изида», «...Гермес в книге Тота открыл всему человечеству Единственный Путь, и уже целые века мудрецы всех народов и вер достигают бессмертия через Путь, установленный Гермесом среди мрака во искупление человечества/...Библия так же, как Веды и Буддийские писания, – все они могут быть понятны и тщательно исследованы лишь при помощи Герметической философии. Великие мудрецы древности, мудрецы средних веков и мистические писатели нашей современности – все были герметистами. Они пришли к этому интуитивно или в результате посвящения в таинства герметизма. Они пошли по пути, проложенному этим учением»* [3, с. 448].

Как мы уже говорили, Герметизм – это Знание Бога, в герметизме отсутствует одно из основных понятий христианства – вера в Бога. Вместо него предлагается Знание Бога. И повторим еще раз утверждение Е. П. Блаватской, что любая доктрина или писание, появившиеся в истории человечества, связаны с эзотерическими учениями Гермеса, который – в качестве египетского ли Тота, греческого ли Гермеса – был у древних Богом Мудрости и, согласно Платону, *«открыл числа, геометрию, астрономию и буквы»*.

С точки зрения Гермеса, любая государственная Конституция излишня. Поскольку условия внешней среды постоянно меняются, то Конституция постоянно будет не соответствовать новым условиям жизни, её надо временами корректировать согласно внешним условиям. Следовательно, невозможно составить Конституцию как постоянно действующую, с одним и тем же набором положений. В том числе, ограничивающими активность человека являются и слишком дробные правила и заповеди религий. Ключевое положение Гермеса состоит в том, что справедливыми являются только законы природы, их надо знать, им надо повиноваться, и не ошибаться в их применении. Искусство природы сильнее всех сил, взятых вместе. Этому искусству и надо следовать.

Эпоха Возрождения также во многом была обязана знакомству европейцев с текстами Гермеса, которые попали в Европу через арабов. Они внесли кардинально новые акценты в мышление европейцев, в их процесс познания природы. В герметической мысли все вещи связаны и все они служат Целому – физический

контакт не считается отдельным условием связи и влияния между духовным и физическим. Герметизм представлял не просто как «связный набор доктрин», в которые следует верить, но как метод духовной эволюции, ведущий постепенно к лучшему пониманию Вселенной и, в конечном счете, к *«познанию трансцендентного и даже соединению с ним»* [2]. И с Богом, который и является его конечной целью. Прежнее, разорванное между природными и социальными явлениями механическое мышление обогатилось новыми подходами к научным исследованиям и открытиям эпохи Возрождения. Процесс познания физической вселенной стал упражнением в духовном развитии, приближающим исследователя к Источнику его существа. (Об этом см. в источниках литературы [2; 9; 10]).

Противоречия в социальной жизни существуют всегда, однако Гермес не считал обязательной их борьбу. Сущность противоположностей – одна и та же, поэтому всегда есть возможность найти гармонию между ними и преодоление их вражды. Позже, прямо противоположные и противодействующие функционально обоснованным социальным действиям виды поведения стали относить к антисистемным элементам, хотя не всегда они имеют такой целенаправленный и сознательный характер. Но уже тогда Гермес принял необходимость социального воспитания всех, неудачи в котором приводят общество к постоянным катаклизмам. Неумение общества воспитать, культивировать некоторые части своего населения, приводит к решению изгнать их из своего состава. Так, некогда действовали и древние греки, выражая свое мнение «черепками», приговаривая провинившихся к ostracismu.

При частой практике изгнания появляются кочевые полупреступные элементы, в которых закрепляется аномальный, асоциальный и аморальный образ действий. Ввиду отсутствия навыков к созидательной работе, они вынуждены жить разбоем. Порядок в них, вследствие этого должен поддерживаться жесткой дисциплиной, которая коррелирует и с агрессивной их сущностью. Далее, спустя века, эти кочевые народы вновь обрушиваются на те же цивилизованные общества, которые когда-то изгнали их. Но за это время эти агрессивные группы усилились, что ведет к подавлению, подчинению или уничтожению цивилизованных сообществ. Так возникают так называемые псевдо-государства. О этом красочно поведал Ибн-Хальдун, также не оставшийся вне герметизма.

Но дикость не была устранена появившимися на смену герметизма религиями. Уже и в

современный период кочевые элементы и выросшие на их основе агрессивные псевдо-государства начинают использоваться различными странами как орудие устрашения и устранения своих соперников. Поэтому с этим удобным для них орудием не спешил расстаться и цивилизованный мир, и оно до сих пор активно используется в международной политике. Хотя первым в истории сознательно сформировал и использовал это оружие древний Египет в лице Моисея. А люди, тем не менее, снова лелеют ту же мечту – создание цивилизованного общества. Вот для знакомства с методами Гермеса по его построению и будет полезна эта статья.

Как улучшить нравы общества?

Выделив дюжину отрицательно влияющих на общество форм и характеристик поведения, Гермес задается вопросом: как устранить эти недостатки, и разворачивает ряд предлагаемых им рекомендаций по улучшению и очищению социальной ауры. В принципе, это первая, письменно зафиксированная и реализованная постановка вопроса о необходимости социального обучения и воспитания человека, преобразования его инстинктивных, биологически заданных реакций в полностью адаптивную к окружающему обществу форму поведения. И само общество также должно было приобрести распознаваемый целесообразный облик, к которому и адаптировались формируемые характеристики поведения. Всем «революционерам» последующих эпох наглухо закрывался вход, жаль, что не навсегда.

Гермес определяет это идеальное общество как Целое, как Абсолют, как Все – вбирающее в себя и гармонически вытекающее из закономерностей природы и космоса. Так же, как *«Природа приспособливает гармонию тела к сочетанию звезд и соединяет эту смесь стихий согласно гармонии звезд так, чтобы между ними было взаимное расположение (симпатей)»* [4, сс. 515- 519], так и в обществе должна торжествовать гармония (взаимная симпатия). Но сам Гермес отрицал связь его учения с астрологией, что позже приписывали ему. Более того, Гермес утверждал, как выше уже было отмечено, что мудрецам присуща способность не подчиняться судьбе.

Гермес впервые в истории предложил человечеству избавление от дикости и разработал способ создания цивилизованного общества через особую группу специально подготовленных людей – жрецов (которых сегодня можно было бы назвать «социологами», если бы социология не приняла бы под давлением Европы уродливую форму службы «Чего изволите?»). Они должны были овладеть наукой (и

искусством) приведения социальной реальности в соответствие с волей «оператора» – Бога, или Науки – его заместителя на Земле.

Социология Гермеса опирается на предпосылку о существовании единой Вселенной и единой, общей всем, системы закономерностей, которая пронизывает космос, природу и все общества. Гермес видит их всех совместимыми со всеми, адаптивными друг к другу. И перед «социологами» ставится задача – вне всякого рода откровений и «сакральных» авторитетов, опираясь на *личную волю* и личный *опыт*, на базе коллективного опыта различных обществ, сталкивавшихся с такими же проблемами и разработавших научные пути преодоления этих проблем, создать прочные взаимосовместимые общества.

Важнейшим условием эффективности социально действенных подходов этих условных «социологов»-жрецов является их подготовка в соответствии со специально разработанной программой организации общества, в которой «социолог» был бы образцом, каноном поведения. Сочетая практические элементы разнородных традиций, «социолог» должен попытаться синтезировать их идеи в устойчивую социальную структуру.

Но это было возможным только в начале пути. Высокий уровень социальных идей Гермеса не мог быть воспроизведен в последующих веках войн и завоеваний. Далее реализация социального проекта стала осуществляться выхолощенным образом, с формальным привлечением тех сил, чьи векторы всего лишь внешне коллинеарны и сравнимы по направлению с вектором проекта. При этом формирование нужного порядка достигалось за счет доктринального (и принудительного, и даже насильственного, вспомним христианство) прикрепления вектора осуществляемого проекта к вектору используемой силы. Иными словами, сами социальные закономерности как силы, принуждающие к исполнению именно данного проекта, были преданы забвению. Осуществление в последующей истории множества подобных социальных проектов лишь формально имитировало схему Гермеса и не приводило к высокой эффективности действий. Все это лишь усиливало степень тирании и давления на человека угрозами костров, пыток, членовредительства и вновь возрождало дикость. Подобные попытки неоднократно реализовывались в истории с помощью предварительно сформированных групп, например: разных партий, орденов, масонских лож, секретных сообществ или квазирелигиозных групп и др. Но эти группы были далеки от первоначально

заложенного Гермесом требования кристальной моральной чистоты. Как бы ни пытались отдельные такие группы идентифицировать себя с герметизмом, например, розенкрейцеры, иллюминаты и др., дух Гермеса в них отсутствовал начисто.

Подобными лже-методами, уже гораздо позже были сформированы США, где направляющей была масонская группа; в СССР ту же роль выполняла ложно-коммунистическая партия; в Турции доминировали их собратья в обличье национал-этатизма; недалеко ушли и другие страны, опорой долговечности которых не могли быть материальные инстинкты присвоения. Последние стали всего лишь опорой диверсии марксизма. Аналогичные задачи стояли перед арабами и в целом мусульманским миром, уже пытавшимся применить знакомые им идеи герметизма. Однако между всеми ними и Гермесом стоит высокая разделительная черта.

Гермес выходит из чисто социально-смысловой ауры и в самой природе ищет вечные закономерности, не зависящие от социальных факторов. Он оперирует, в том числе, природными алгоритмами, включающими электромагнитные колебания, вибрации, световые волны, периоды и циклы в механике солнечной системы, в орбитах небесных созвездий и их воздействие на социум. Они включались в смысловую ось общества как неотъемлемые природные компоненты, составляющие по возможности наиболее гармоничную систему Всего. Тогда не только качества человека, но и среда его действий упорядочиваются, приобретают свойство когерентности как природной, так и социально-смысловой. Это темой позже занялись К. Э. Циолковский и А. Л. Чижевский. А в то время жрецы-социологи Гермеса – это высокоморальные люди, своим образом жизни показывающие пример населению.

При такой организации каждый шаг влечет за собой взаимосвязанный уподобленный следующий шаг – «Все во Всем», и так далее. И жизнь превращается из простого перехода из дня в день в поход – за реализацию бесконечно удаляющейся цели. Подобная смысловая ось, которую разработал Гермес, осталась главной недостижимой осью и для всех остальных социальных проектов, которые когда-либо возникали в истории. Но до сих пор люди восхищаются высокими образцами древнеегипетской культуры, заложенной Гермесом.

Универсалистская платформа Гермеса послужила фундаментом культуры не только древнего Египта, но и многих, почти всех стран западного полушария. Известно, что Гермес считается на Западе основателем европейской

культуры. Эпоха европейского Возрождения, века научного расцвета целиком связываются с влиянием его трудов. А, как известно, древний Египет был кузницей управленческих и мировоззренческих кадров для многих стран древнего мира. Достаточно упомянуть Пифагора, Платона, Зороастра, прошедших многолетнее обучение в Египте, и также причастных к политической деятельности у себя на родине.

Программы обучения

Частично о программе обучения свидетельствует следующее признание Гермеса: *«Я – Тот (Гермес), изобретший и создавший целебные средства и письма. Приди ко мне, ты, живущий под землей, явись передо мной, великий дух! Если я не буду знать всего, что таится в душах всех египтян, греков, сирийцев и эфиопов, всех народов и племен, если я не буду знать всего, что было и что должно произойти, если я не получу объяснения об их обычаях, трудах и жизни, об их именах и именах их отцов, матерей, сестер и друзей, а также именах умерших, то...»* [5, с. 11].

Приблизительно аналогичным знанием должен владеть сегодня и социолог, чтобы быть в состоянии выполнять свою прикладную работу. В определенной степени социология сближается с Теургией своим действенным, *практическим* характером: она также олицетворяет реальный опыт со-действия богам; и она должна использовать все, что служит такому со-действию. Для герметического социолога такими богами служат философские воззрения Гермеса – бога многих народов. По определению в Теургии *сочетаются* божественное действие и человеческое усилие, но хотя боги не подчиняются человеку и действуют по собственному произволению, их деятельность можно *перенаправить* в желаемое русло, если «договориться» с богами и не вызвать их гнев. Тем более, такая способность должна быть присуща социологам. В худшем смысле они ее доказали, плодя в течение столетий примитивные квазирелигиозные концепции либерализма, экуменизма и глобализма. Суть всей европейской «социологии» в разработке вредоносных, атомизирующих, разрушающих социум концепций, внедряемых в колонизирующиеся Западом страны и народы. Принятие такой концепции – уже полное поражение страны и народы. А ведь по закону памяти им еще предстоит долгое повторение содеянных некогда ошибочных действий.

Усугубляет положение таких стран сложность и даже недоступность таких знаний для непросвещенных слоев. И точно так же, как египетская магия была *тайной*, ревностно хра-

нимой жрецами; они строго следили за тем, чтобы она не проникла в непросвещенный народ (для этого и требовалось его просвещение), так и сегодняшние жрецы-социологи не решаются открыть этим народам тайну установившегося столетия назад жесточайшего мирового (отчасти, криминального) террора, который поддерживают и, так называемые, «священные» книги. И, как и в древности, уже после Гермеса, так и сегодня, строго наказывается каждая попытка приоткрыть завесу овладевшего человечеством чувства беспокойного бессилия.

А ведь уже пора знать, что когда в конце 15 века после падения Византии началась эпоха завоевания мира Западом, то она была благословлена пакетом документов главного религиозного учреждения – Ватикана, где завоевателям даровалось «право» подчинения людей, живущих на колонизируемых территориях. Отменили эти документы только в 2023 году. Так что не без пособничества отмежевывавшегося от Гермеса христианства Запада совершался многостолетний террор стран Востока. Но насколько наша незападная интеллигенция готова способствовать развитию и усилению того мира, от которого зависит наше выживание как цивилизации?

А ведь Гермес уже тогда предвидел возможные злодеяния Запада и предостерегал от потаканий его материальным инстинктам: *«Существо человеческое в совокупности своей чрезвычайно склонно к пороку – он (порок) рождается и возрастает вместе с ним, потому оно получает от него наслаждение. И существо сие, если оно узнает, что мир имел начало и что все происходит согласно Провидению и Необходимости, поскольку Судьба правит всем, не станет ли оно еще хуже? Оно начнет презирать мир как нечто сотворенное и возлагать на Судьбу ответственность за зло, и с этого момента не будет зла, от совершения которого оно бы воздержалось. Так берегись же говорить с толпой, чтобы, будучи в неведении, она была менее преступна из страха перед неизвестным»* [4, с. 76].

Тогда получает объяснение и идущее сегодня от верхов мирового глобального истеблишмента редкое по накалу варварство. Сегодня, в эпоху информационного потопа, это предостережение Гермеса вряд ли будет услышано. Не оправдали себя и многостолетние старания религий. Например, манера возлагать на других вину за собственные прегрешения ничуть не уменьшилась за тысячелетия, несмотря на усилия христианства, в котором осуждалась эта манера. А может быть мы еще не выбрались из состояния социального животного?

Так что, философские воззрения Гермеса достаточно актуальны и широки для выбора и сегодня наиболее уместного подхода. А может быть, предвидя эти трудности, Гермес и ставил перед человеком задачу – стать богом.

Общность задач теургии и социологии проявляется в особом состоянии только что родившегося человека. Он рождается как социальное животное (опыт Маугли это подтверждает), которое в силу темпа созревания интеллектуальных качеств, еще долго остается им же (а некоторые и навсегда, до самой смерти, так и не перешагивают этот рубеж). Теургическая практика содержит комплекс активных ритуальных действий, направленных на получение божественной помощи в каком-либо деле. Эти действия должны способствовать переходу человека в социальное качество, т.е. **«Посвящения в человека»**. Жреческие посвящения – это реальная подготовка, необходимая для того, чтобы взаимодействие с социальными Силами, намного превышающими человеческие возможности, не нанесло вреда человеку, это своего рода защитное действие при вхождении человека в социальный мир. Достаточно взглянуть окрест и увидеть многочисленных информационных хищников, поджидающих в качестве своих жертв детей, подростков и просто несведущих людей. Без сил социальной, пусть даже информационной защиты, им не справиться. Даже монотеистические религии сохранили жреческое сословие для проведения теургических операций, которыми, конечно, являются «богослужения».

Если в теургии жрец стремится влиться в божественную волю и правильно в ее рамках действовать, то аналогично, социолог, принимая некоторую социологическую концепцию (не каждую!), как бы предполагает, что он влияет и на божественность в том смысле, в котором эта концепция уже вмещает в себя опору на природные закономерности, однопорядковые с волей бога.

Между теургией и социологией стоят те же задачи: обеспечить плавное вхождение человека в зрелое общество привитием ряда социальных качеств, выводимых из принятой философской доктрины (в том числе, и Гермеса также). Именно из этой доктрины родился и современный системный анализ, который и делает акцент не на вещах и объектах, а на связях и уподоблениях между ними, подчеркивая, прежде всего, духовный аспект их существования в Целостности связей Всего со Всем.

В теургической практике неоплатонизма был специально выделен символ и изображение – «Кап» (связь), которое является проводником

личности божества, проявляющегося в теургическом действии. Взывания к божественному в человеке бессмысленны без материального проводника их силы – образа, Капи. Сегодня этим инструментом становятся фракталы и их многочисленные конфигурации. Это обстоятельство приглашает прикладную социологию к разработке вполне рациональных методов духовного роста и достижения духовных качеств человека и общества. К тому же жрец должен был понимать, что риск навлечь гнев богов для него весьма велик, поэтому теургические ритуалы должны были быть более тщательно продуманными, а подготовка к ним – более основательной и более осмотрительной. Она должна была учитывать даже возможность «отказа» божества.

Социолог же вполне может заменить жреца и пророка, но уже в другом, еще более важном и возвышенном смысле: не только религиозная идея будет владеть ими, но и они сами будут владеть ею и сознательно управлять ее земными воплощениями. Социолог как теург творит новое социальное бытие. Но не как мифотворец, а как носитель научного знания – знания о Боге как Абсолюте. В социологии завершается традиционная культура, как дело рук человеческих, и начинается «сверхкультура», как дело рук божественных, чьим выразителем и споспешником является социолог. Ибо современная социология есть действие человека совместно с богом, — богодейство, богочеловеческое творчество, где богом выступает Гермес.

К богатому наследию Гермеса в этой области мы еще вернемся чуть позже.

Учение Гермеса – путь к высшей стадии развития человека и общества

Рассмотрим фрагменты учения Гермеса, касающиеся его взглядов на человека как социального существа. Он считал, что пока человек не избавится от своих мучителей (палачей), коих он насчитывал 12 и более, он не имеет права именоваться человеком. До этого, он просто социальное животное. Далее мы изложим в свободной манере сохранившийся текст Гермеса из первого на русском языке научного издания переводов его текстов (см. [4, сс. 70-75]).

«Гермес. Само Незнание есть первый из этих палачей. Второй — печаль; третий — неумеренность; четвертый — вождение; пятый — несправедливость; шестой — алчность; седьмой — лживость; восьмой — зависть; девятый — хитрость; десятый — гнев; одиннадцатый — опрометчивость; двенадцатый — коварство. Числом — двенадцать, но под ними, под их главенством еще большее количество. Посредством пленения тела они заставляют находящегося внутри его

человека страдать через ощущения. Они удаляются мало-помалу, правда, не все сразу, от того, кого Бог наделил милостью Своею, после чего и Ум (Слово Божие) рождается в нем. Вот в этом-то и состоит способ и смысл возрождения (человека)» [4, с. 71].

На протяжении веков ученые и религиозные деятели пользовались сопоставлением, которое сделал Гермес, чтобы выработать при помощи этого материала идеальный тип, олицетворение лучших душевных сил и способностей человека. При этом они очень редко упоминали самого автора.

Как же приходит искомое позитивное олицетворение человека? Гермес описал и этот процесс.

Противопоставим отрицательным качествам (палачам), те качества, которые искомые, положительны и знаменуют сознательную социальную среду. Методом отрицательного замещения Гермес противопоставляет недостаткам аннулирующие их качества, делающие поведение человека адаптивным к социальной среде.

«Само Незнание есть первый из этих палачей. Но до нас дошло Знание Бога, а с его приходом невежество изгнано». Т.е., здесь теургия прямо отождествляется с усвоением научного знания (социологии).

«Второй — печаль; но дошло до нас знание радости (хара), и с его приходом печаль уйдет к тому, в ком еще есть для нее место». Т.е., социолог-теург, не осуждая находящегося в печали, должен создать условия или произвести действия, влекущие радостное состояние.

«Третий — неумеренность; Сила, которую я призываю после радости, это воздержание (эгкратейя). О, сладчайшая сила! Подготовим ей, сын мой, самый дружелюбный прием: смотри, как своим прибытием она изгоняет неумеренность!» Уже в древности было развито много техник воздержания, среди которых были и аскетизм и отшельничество и другие. Неумеренность — это и жадное поглощение пищи, и бесконечное приобретательство и др. Очевидно, что в социальном окружении такое поведение оставляет неблагоприятное впечатление и должно быть умерено. Но в современном обществе шопинг не считается постыдным явлением, что должно быть укором нам.

«Четвертый — возжеление; на четвертое место я призываю терпение (картерия) — силу, противостоящую возжелению. Отвращение противостоит возжелению. Отвращение и возжеление были таким образом приведены к равновесию согласно определенному смыслу, они служат друг другу противовесом и влекут к себе кругообразный образ мышления, устанавливают

между собой цикличность». Сегодняшние техники освобождения от алкоголизма и других вредных пристрастий вполне повторяют рекомендации Гермеса.

«Пятый — несправедливость; Этот уровень, сын мой, есть местопребывание праведности (крисеос): смотри, как она без суда изгоняет несправедливость. Мы оправданы: стали справедливыми, сын мой, несправедливости здесь больше нет». Путь праведника — это не только религиозный образ действий, но и символизирует полностью социализированное поведение. А без него путь в общество закрыт.

«Шестой — алчность; Как шестую силу я призываю к нам общность (койнония), борющуюся с алчностью. Эгоизм порождает алчность, коллективное бытие ее рассасывает». Именно по этой причине капиталистический способ жизни тщательно атомизирует, разрознивает людей, лишает их коллективного общения, ослабляющего, а то и вытравляющего алчность как двигатель потребления. Так что, советы Гермеса вполне современны и их можно адресовать и современным экономистам, потакающим алчности.

«Седьмой — лживость; Когда алчность отступила, я призываю еще истину (алетейя): обман исчезает, и к нам приходит истина. Она есть следствие и результат коллективного взаимодействия. Истина рождается в сопоставлении взглядов». Да, верно, коллективное бытие быстро развенчивает запущенную ложь, поэтому люди тщательно выбирают себе друзей.

«Восьмой — зависть; но с приходом истины благодать достигает своей полноты. Зависть отделяется от нас (как и остальные пороки). Если есть истина, то она урезонивает зависть коллективным выигрышем». Здесь также апелляция к коллективному существованию, чего никогда не допустит политическая олигархия.

«Девятый — хитрость; она обезоруживается мудростью и все проникающим умом».

«Десятый — гнев; он умиротворяется справедливостью и обращением к нормам».

«Одиннадцатый — опрометчивость; она урезонивается размышлением и удержанием от действия».

«Двенадцатый — коварство. Его можно обезопасить отдалением от взаимодействия, чреватого коварством».

«К нам приходит Истина, за нею следует благодать, сопровождаемая жизнью и Светом, в нас не осталось больше палачей тьмы, все улетели, поверженные, громко трепеща крыльями. Теперь ты знаешь, сын мой, как происходит возрождение. С прибытием Десятки, сын мой, духовное рождение произошло, Двенад-

цатка изгнана и мы обожествлены этим рождением. Тот, кто получил по милости Божией рождение в Боге, освобожденный от телесных ощущений, познает божественные стихии, из которых он составлен этими Силами, и наслаждается совершенным блаженством».

Отвращение и вождение были, таким образом, приведены к равновесию: согласно определенному смыслу, они служат друг другу противовесом и влекут к себе кругообразный, циклический образ мышления. Резюмируя, мы видим, что таким образом совершенный человек освобождается от своих инстинктов, он не зависит от них, он сам дает правила и нормы социальной жизни.

Далее Гермес дает ряд напутствий, освобождающих от невежества.

- Отыщи в жизни своей беспорядок и уничтожь его.
- Сбалансируй и упорядочи жизнь свою.
- Истреби весь хаос своих эмоций и обретёшь тогда ты гармонию в жизни.
- Покоряй молчанием привычку многословия.
- Направляй всегда взор к Свету.
- Ключ к Высшим мирам внутри тебя.
- Распахни врата внутри себя, и ты будешь жить жизнью истинной.

Вот так, Гермес возвышает поведение в обществе от уровня инстинктов до социального. Впервые в истории задача воспитательного воздействия достигает такой практичности и такой эффективности. Мнящие себя людьми, еще таковыми не являются. Человек – это звание, которое надо заслужить упорным духовным подъемом. Если применить подход Гермеса к сегодняшнему обществу, то в число людей попадает лишь небольшая, но и самая значимая часть. Объективные критерии для этой дифференциации сообществ Гермес разработал с задолго до наших дней.

Так же, как в цивилизованном обществе здоровье – коллективная ценность и общество подвергается диспансеризации, то не меньшей ценностью является моральное здоровье общества, которое также должно отслеживаться именно алгоритмами Гермеса, а не только правовыми нормами.

В отличие от религиозных заповедей, Гермес остается на сугубо научной, системной платформе и его выводы предельно универсальны. Пока его рекомендации не будут проведены в жизнь, в обществе будет по-прежнему господствовать насилие, коварство, вырождение, деградация и тирания сумеречных полу-людей. Вместо равенства Гермес проводит жесткое разделение на тех, кому позволено

считаться людьми и тех, кто еще должен социализироваться, чтобы заслужить статус человека. Поэтому с большой натяжкой Гермеса можно причислить к мыслителям социалистической ориентации.

Но Гермес и сегодня очень актуален. Несмотря на многовековую культурную поступь, дикость не исчезла из человеческой практики. Наиболее сильная ненависть к цивилизации должна была возникнуть у тех кочевых народов, которым был чужд созидательный труд. Великие цивилизации, угрожающие их социальной неформальности, независимости от культуры, внушали им ужас. Мы встречаем эту ненависть сегодня и в регионе Закавказья и на Ближнем Востоке, и хоть и в меньшей степени, и в других местах кровопролитных сражений. Цивилизация — это преодоление человеком стихий природы, приведение себя к гармонии с этими силами. А поскольку благодетель природы сопровождается неизбежными трудностями, не известными скотоводческим племенам, вполне естественно, что изобретение ремесел рассматривается ими как безбожная дерзость. Ибо только тот, кто господствует над самим собою, может господствовать и над другими; только тот, кто сам свободен, может приводить к свободе других. И по логике истории и в соответствии с фактами, изложенными в Самаритянской летописи, именно Абель, как скотовод, убивает Каина – земледельца, своим земледелием уменьшающим пространства выпаса скота. А тлетворная ложь, оборачивающая факты и логику истории, еще глубже погружала будущее воспитание людей в трясину невежества.

Арканы – типичные сценарии человеческих судеб

Подготовка жрецов в древнем Египте включала и изучение типичных человеческих коллизий, душевных травм, психологических переживаний и способов их разрешения. В современной социологии они называются case-study. Например, такой крупнейший античный халдейский авторитет, как мистик и философ Ямвлих (Ямбликус), говорил о существовании ритуала посвящения в мистерии именно египетского плана, где важнейшую роль играли символические изображения на стенах, напоминающие символы современных иллюстрированных карт Таро или двадцати двух Арканов. Об этом пишет в книге "История магии" П. Христиан:

«Посвященный оказывался в длинной галерее, поддерживаемой кариатидами в виде двадцати четырёх сфинксов — по двенадцать с каждой стороны. На стене, в промежутках между сфинксами, находились фрески,

изображающие мистические фигуры и символы. Эти двадцать две картины располагались попарно, друг против друга... Проходя мимо двадцати двух картин галереи, посвященный получал наставление от жреца... Каждый аркан, ставший благодаря картине видимым и осязательным, представляет собой формулу закона человеческой деятельности по отношению к духовным и материальным силам, сочетание которых производит все явления жизни» [6].

Об этой же функции Арканов говорит Шюре в своей книге "Великие Посвященные", а также Мебиус в своих лекциях, изданных его ученицей: «Как гласит предание, эти изображения помещались на стенах подземной галереи, в которую попадал неопит лишь после целого ряда испытаний». Мистериальная практика древнего Египта, дошедшая позднее до Греции и Рима и воспринятая античными системами посвящения, предполагала духовную работу кандидата по усвоению глубинного символического смысла каждого изображения с помощью размышления, созерцания и медитации (там же).

Т.е., тогдашние «социологи» получали фундаментальную подготовку по всем аспектам социально-психологических коллизий в обществе, в том числе специальную практику концентрации на визуализированных образах сил, с которыми им предстоит взаимодействовать. Причем эта визуализация требовала мысленного и энергетического слияния с ними до ощущений отождествления. Ровно то же предполагает использование современных социологических методов эмпатии, слияния с чужой точкой зрения, принятие взгляда респондента, растворение в ситуации (включенное наблюдение) и др.

Гермесовская практика была проще, но точнее выражала тот аспект, который позже Шри Ауробиндо Гхош назвал внутренним стремлением войти в контакт с высшей действительностью, имманентной космосу, а также нашему существу; быть с ней в связи, соединиться с ней и, в результате этого контакта и соединения, преобразить всё своё существо, превращая его в новое существо, в новую личность, в новую природу. Духовность – неотъемлемое достояние человека. Это ценность, превыше которой нет ничего на Земле... Признаки духовности скрыты глубже и остаются с человеком всегда, порою выявленными, порою скрытыми! Духовность означает, прежде всего, разрушение животной природы в человеке и раскрытие в нём его божественного сознания [7].

Это стремление было утеряно современной социологией, слишком позитивной для требуемой духовности. Она не в состоянии инициировать Духовность как способность человека

трансформировать энергию Космоса и направлять её на других людей с целью дальнейшего развития вселенской любви, добра и саморазвития. Поэтому эта социология нуждается в кардинальной перетряске.

Из далекого прошлого, как напутствие Гермеса человечеству, звучат его слова:

«Не забывай, что наука обладает двумя главными ключами: «Внешнее подобно внутреннему; малое таково же, как и большое; закон один для всего. Нет ничего малого и ничего великого в божественной экономии».

«Люди - смертные боги, а боги – бессмертные люди» ... Счастлив тот, кто понимает эти слова, ибо, поняв их, он овладеет ключом ко всему. Не забывай, что закон таинства покрывает собой великую истину. Полное знание может быть открыто лишь тем, кто прошел через испытания. Раскрывать истину следует в меру разума, прикрывая ее перед слабыми, чтобы не свести с ума, пряча ее от злых, чтобы они не смогли схватить ее урывки и сделать из них орудие разрушения. Замкни ее в сердце своем и да проявится она через дела твои. Знание будет твоей силой, вера – твоим мечом, а молчание – твоим непроницаемым доспехом... Душа есть свет, закрытый покрывалом; когда за ним нет ухода, свет темнеет и гаснет, когда же он поддерживается - как светильня маслом - святой любовью, он разгорается в неугасимую лампаду.

Не довольствуясь проработанными им социальными алгоритмами исправления социального поведения, Гермес разрабатывает обширную систему социальных координат – опорных точек всеобщего социального поведения. Получившая впоследствии именование системы Арканов Таро, она отображала социальные модели, вобравшие в себя весь Путь эволюции души человека, весь набор циклов ее перерождений, с описанием возможных траекторий разрешения трудностей и способов выхода за пределы этой системы. Опорой этой конструкции было положение системного анализа: Так как все в мире есть система, и не существует ни одной замкнутой системы, то все системы находятся в постоянном взаимодействии друг с другом, влияя друг на друга, в основном, предсказуемыми способами и образами.

В этой всеобъемлющей системе социология и психология представлены неизбежными человеческими паттернами поведения, затем вытекающими из этих паттернов следствиями, формирующими судьбы людей и коллективов. Они извлекают на поверхность наши инстинкты и тайные желания, направляют на путь самосовершенствования и понимания своей

миссии. Многие психологи, включая Юнга, считали Арканы самым важным инструментом в исследовании человеческой психики. Они содержат практически все типичные алгоритмы человеческого поведения.

Самое нижнее значение Аркана может быть вполне бытовым и проживаемым в повседневной реальности. Оно может отображать событие, которое нам не составит труда классифицировать и идентифицировать в этом мире. Оно так же может быть моделью поведения конкретного человека или советом, как вам лучше следует поступить в той или иной ситуации. На более высоком (медитативном) уровне Аркан откроет вам суть события, видимость его уже в более возвышенных и глобальных масштабах. Здесь могут быть и духовные упражнения по вхождению в Аркан, пониманием на каком уровне он находится и что он может означать в высших мирах. Так закладываются семена познания человеческой природы, раскрываются алгоритмы и функции физического тела, разума и души.

Сердце – дирижер всего организма, а не головной мозг. Древний мир не допускал, чтобы эти вещи разделялись. Во всех областях принималась им в расчет тройная природа человека. Социологии еще предстоит внимательное изучение заложенных в Арканы архетипов, отражающих мифы и легенды, которые люди отождествляли с высшими Божественными Силами или силами Природы. И социологии предстоит раскрыть высший (гностический) уровень понимания Арканов – как Закона творения общества и сотворения вселенной.

Однако Гермес был против использования знаний во вред человеку. И он вовсе не несет вины за развившуюся после него магическую практику на основе использования Арканов. В своей книге «О нематериальности», уделяя внимание магии, он говорит, что «нельзя, чтобы человек духовный, который научился познавать самого себя, употреблял для чего бы то ни было магию, даже если бы это сошло за благое, и чтобы он насильствовал Необходимость, но (нужно), чтобы он позволил ей действовать согласно ее природе и ее предписаниям, чтобы он развивался только изучая себя самого, и чтобы, познав Бога, он твердо держал невыразимую Троицу, и чтобы он позволил Судьбе поступать на свое усмотрение с принадлежащей ей глиной, то есть с телом» [4, сс. 208-209].

И еще о многом может поведать Гермес, не говоря уже о его сегодняшней необычайной популярности в Европе и Азиях, благодаря научно принятому в мире системному подходу, основание которого в его «Изумрудной

скрижали». И, как он говорил: Мудрость не является собственностью человека; получивший ее становится ответственным за благо народов мира.

Много веков миллионы людей шли за ним, старались стать совершенными по его лекалам. Они так и назывались – «совершенные». Это и катары, и богомилы, и павликиане, и альбигойцы, и суфии и еще сотни разных названий, объединявших людей, стремившихся к развитию своего духа. И как с ними расправлялись христианские церкви? Умолчим, чтобы не тревожить прах миллионов мучеников. А ведь сегодня практически во всех вузах мира читаются курсы по системному анализу – детище Гермеса, за упоминание положений которого некогда волочили на костер.

Поэтому жажда Гносиса является самым необходимым желанием человека. Гносис бесконечен в себе самом; это лишь только начало Истинного Познания Бога, равно Целого. Те, кто принял бесконечность Ума, сделались «совершенными людьми», оставаясь несовершенными в каждой попытке действительно выразить это совершенство, до той поры, пока не получают они подтверждение гармоничности прикосновения своего сознания ко всему окружающему, что позволит им оказаться в состоянии истинного человека.

Происхождение Гермеса

Относительно ставящейся иногда под сомнение древности учения Гермеса, мы приведем всего лишь один факт: «Библиотека Астора в Нью-Йорке недавно обогатилась египетской рукописью – трактатом по медицине, написанном в XVI в. до р. Христова (или, более точно, в 1552г. до н.э.). Подлинник написан на внутренней стороне коры... и состоит из единого листа желто - коричневого папируса наилучшего качества три десятых метра в ширину и более чем 20 метров в длину... Этот папирус носит на себе доказательства, что он является одной из шести книг Гермеса по медицине, упоминаемый Климентом Александрийским» [3]. Сколько же еще интереснейших и необходимых для людей знаний скрыто в еще найденных или нерасшифрованных трудах Гермеса?

Родиной Гермеса считается Аркадия, расположенная на полуострове Пелопоннес. Известный английский историк, Дэвид Рол считает его выходцем из Пеласгов – великих предков западной цивилизации. Сегодня – это палестинцы, наследники древних пеласгов. Д. Рол констатирует: «Сама Греция называлась Пеласгией (Палестиной) [8, с. 329] – гиксосы – переселенцы из Анатолии, Лидии, к северу от

Измира – Смирны» [8, с. 501]. «Пеласги из Ионии первоначально жили на Пелопонесе, Микенах. Греки считали пеласгов – прародителями цивилизации Элады» [8, с. 502]. «Именно они, прибыв из Восточной Анатолии, основали династию больших гиксосов в Аварисе» [8, с. 328]. «Все древнегреческие правители, независимо от их династических имен, были пеласгами по происхождению до прихода пелопидов, тоже происходивших из Анатолии» [8, с. 327].

Перечень использованной литературы

1. **Петров Н. В.** Витакосмология : основа для понимания реального знания / Петров Н. В. – Санкт-Петербург : ООО «Береста», 2013. – 388 с.
2. **Maurizio Campanelli.** Marsilio Ficino's portrait of Hermes Trismegistus and its afterlife. Intellectual History Review, Sapienza University of Rome, Rome, Italy - 2019, 29:1, pp. 53-71, DOI: 10.1080/17496977.2019.1546439. To link to this article: <https://doi.org/10.1080/17496977.2019.1546439>
3. **Блаватская Е. П.** «Разоблачённая Изида». Том I. Наука. Ключ к тайнам древней и современной науки и теологии. Ассоциация Духовного Единения, «Золотой Век». – Москва. 1993. <https://m108.ru/books/66>
4. Гермес Трисмегист и герметическая традиция Востока и Запада: Сост., коммент., пер. с др.-греч., лат., фр., англ., нем., польск. К. Богуцкого. — К.: Ирис; М.: Алетея, 1998. — 623 с.. (Стобей, "Физические эклоги", LII, 3.)» стр. 515- 519).
5. Пути Гермеса: Международный симпозиум, материалы симпозиума, 14 февраля 2008 года. Москва. ВГБИЛ, Центр книги, 2009, 210 с.
6. **Поль Христиан.** Арканы Египетского Таро. Из книги "История магии", 1870, http://www.libma.ru/yezoterika/svjashennaja_nauka_c_hisel/p4.php
7. Учение Живой Этики. ГАЙ, XIII, 192, § 443, 7.08.72 <https://goo.su/RGfxmo> (ссылка укорочена).
8. **Дэвид Рол.** «Боги Авариса». Москва, Эксмо, 2011 г.
9. **Sarah Green.** Why and how did Neo-Platonism and Hermeticism offer new perspectives on man and nature at the beginning of the Renaissance? University of Bristol, Western Esotericism: A brief History of Secret Knowledge (London: Equinox Publishing, 2005), p. 12.
10. **György E. Szönyi.** The hermetic revival in Italy. In "The occult world" (4 vols.). Edited by Christopher Partridge. London-New York: Routledge, 2015.

Сдана/Հանձնվել է՝ 12.02.2024

Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 18.02.2024

Принята/Ընդունվել է՝ 21.02.2024

ПРАВО

Гражданско-правовая ответственность за нарушение прав на объекты интеллектуальной собственности

Тунян Анна А.

Адвокат, патентный поверенный,
аспирант Российско-Армянского университета (Ереван, РА)

<https://orcid.org/0009-0000-2934-9650>

anntunyan@gmail.com

УДК: 34; EDN: HUTCHU;

DOI: 10.58587/18292437-2024.1-107

Ключевые слова: интеллектуальная собственность, социальная ответственность, гражданско-правовая ответственность, правонарушение

Civil liability for violation of intellectual property rights

Tunyan Anna A.

Advocate, Patent Attorney,

PhD student at the Russian-Armenian University (Yerevan, RA)

Abstract: The article discusses current issues of regulation of intellectual property in the legal sphere with an emphasis on civil liability for its violation. The importance of intellectual property and the risks associated with its use are examined through the prism of civil liability. The article also analyzes the theoretical and legal aspects of responsibility, including its social dimension.

Keywords: intellectual property, social responsibility, civil liability, offense

Քաղաքացիական պատասխանատվությունը մտավոր սեփականության իրավունքների խախտման համար

Թունյան Աննա Ա.

Փաստաբան, արտոնագրային հախառարմատար,
Հայ-Ռուսական համալսարանի ասպիրանտ (Երևան, ՀՀ)

Ամփոփագիր. Հոդվածում քննարկվում են իրավական ոլորտում մտավոր սեփականության կարգավորման արդի հիմնախնդիրները՝ շեշտը դնելով դրա խախտման համար քաղաքացիական պատասխանատվության վրա: Մտավոր սեփականության կարևորությունը և դրա օգտագործման հետ կապված ռիսկերը քննարկվում են քաղաքացիական պատասխանատվության լույսի ներքո: Հոդվածում վերլուծվում են նաև պատասխանատվության տեսական և իրավական ասպեկտները:

Հանգուցաբառեր՝ մտավոր սեփականություն, սոցիալական պատասխանատվություն, քաղաքացիական պատասխանատվություն, իրավախախտում

Введение

В современном мире вопросы, касающиеся регулирования интеллектуальной собственности, занимают центральное место в правовой сфере. Они становятся особенно актуальными в контексте гражданско-правовой ответственности, одного из ключевых видов юридической ответственности. Воздействие гражданско-правовых норм на экономику играет важную роль в формировании благоприятного инновационно-инвестиционного климата и устойчивого развития всех секторов экономики. Исследования, проведенные в этой области, подчеркивают тесную взаимосвязь между юридической и социальной ответственностью. Считается, что юридическая ответственность является неотъемлемой частью социальной

ответственности, играющей важную роль в регулировании общественных отношений. Поэтому обсуждается не только карательная функция юридической ответственности, но и ее позитивное воздействие на формирование правового государства и предотвращение правонарушений. В контексте интеллектуальной собственности особенно важно учитывать гражданско-правовую ответственность за нарушение исключительных прав. Однако, подходы к гражданско-правовой ответственности могут различаться в разных странах, включая вопросы о предоставлении компенсации как альтернативной меры.

Таким образом анализ гражданско-правовой ответственности за нарушение интеллектуальных прав требует учета многообразия

подходов и различий в законодательстве, а также рассмотрения социальных и экономических аспектов данной проблемы.

В настоящее время, в контексте правовой сферы, наиболее актуальными становятся проблемы, связанные с регулированием интеллектуальной собственности.

Одним из ключевых аспектов в этой области является вопрос гражданско-правовой ответственности за нарушение интеллектуальных прав.

Важно отметить, что именно через призму такой ответственности оценивается значение интеллектуальной собственности в контексте действующего регулирования, а также риски, связанные с использованием результатов интеллектуальной деятельности и средств индивидуализации.

Гражданско-правовая ответственность является одним из видов юридической ответственности. Воздействие гражданско-правовых норм на экономику играет ключевую роль в формировании системы, способствующей созданию благоприятного инновационно-инвестиционного климата и устойчивого развития всех отраслей экономики, особенно промышленного сектора [5, с. 184].

В своем исследовании А. В. Малько анализирует основные компоненты социальной ответственности, демонстрируя также тесную взаимосвязь между юридической и социальной ответственностью. Он приписывает юридическую ответственность к категории социальной ответственности, подчеркивая ее важность в контексте общественных отношений [7, с. 7-10].

Подчеркивается необходимость взаимной ответственности как ключевого фактора в процессе формирования правового государства. Это предполагает признание института ответственности как универсальной ценности человечества. В данном контексте выдвигается идея широкого понимания понятия юридической ответственности, основанного на теории позитивной ответственности.

В узком смысле юридическая ответственность выполняет функцию наказания, выступая одной из государственно-принудительных мер за правонарушение [1]. О. Е. Кутафин отмечает, что юридическая ответственность есть негативная реакция государства за совершенное правонарушение в виде применения по отношению к виновному мер государственного воздействия [6]. Согласно взглядам А. В. Малько, Д. А. Липинского и Р. С. Маркунина, эффективность юридической ответственности является определяющим фактором для функционирования ее различных форм и видов, формирования

правового государства и предотвращения правонарушений. Их убеждение заключается в том, что предотвращение правонарушений через активное применение позитивной юридической ответственности осуществляется с использованием "мягких" методов и инструментов [7, с. 13-14].

В контексте обсуждения юридической ответственности важно отметить, что она укоренена в нескольких ключевых принципах. Среди них гуманизм, законность, обоснованность, справедливость, неотвратимость, своевременность наказания, однократность, презумпция невиновности, целесообразность, а также состязательность.

Предполагается, что корни проблемы, связанной с юридической ответственностью за нарушение прав в сфере интеллектуальной собственности, включая промышленную, можно проследить до социально-правовой ответственности, культуры управления и законности в бизнесе и реальном секторе экономики. Бизнес, как проявление общественного развития, обязан нести ответственность и демонстрировать законопослушание в условиях рыночной экономики, цифровой трансформации и усиленной конкуренции.

В рамках механизма правового регулирования, юридическая ответственность занимает ключевое положение, играя роль как средство поощрения законного поведения, так и неизбежного наказания за нарушения. С точки зрения экономической выгоды, предотвращение незаконных действий является более привлекательным, особенно при рассмотрении нарушений в области интеллектуальных прав. Социальный аспект юридической ответственности подчеркивается в ее позитивном толковании.

Исследования показывают разнообразие подходов ученых-цивилистов к определению форм и содержания этой ответственности, учитывая развитие гражданского общества и предотвращение правонарушений. Гражданско-правовая ответственность имеет более конкретное и перспективное значение по сравнению с административной и уголовной ответственностью.

В сфере юридической науки признается, что гражданско-правовая ответственность всегда сопровождается имущественными санкциями для нарушителей, направленными на возмещение убытков, причиненных потерпевшим в результате нарушения их прав. Это рассматривается как форма "экономического воздействия" за совершенные противоправные действия [4].

Защита интеллектуальных прав осуществляется как общими, так и специализированными нормами.

Как известно, главной целью гражданско-правовой ответственности является компенсация финансовых убытков потерпевшего и восстановление его финансового положения. В юридической литературе признается, что ключевой характеристикой гражданско-правовой ответственности является ее фокус на имущественные вопросы. Применение гражданско-правовой ответственности всегда направлено на компенсацию ущерба, возмещение причиненных убытков и уплату неустоек [2]. Следовательно, в контексте гражданского права всегда существует вероятность имущественных санкций при гражданско-правовой ответственности.

Меры гражданско-правовой ответственности могут включать лишь те санкции, которые приводят к неблагоприятным финансовым последствиям для нарушителя и которые не возникли бы в случае его законного поведения.

В контексте многих стран, включая Российскую Федерацию, законодатели предусматривают две формы гражданско-правовой ответственности за нарушение исключительных прав: возмещение убытков и выплату компенсации, как альтернативную меру. В то время как в законодательстве Республики Армения не предусмотрено предоставление компенсации в рамках гражданско-правовой ответственности за нарушение исключительных прав.

Опыт судебной практики в Российской Федерации показывает, что часто используется компенсационный подход к гражданской ответственности за нарушение интеллектуальных прав. Этому свидетельствуют материалы судебной практики, в частности, в рамках арбитражного процесса об отказе в возмещении убытков в виде упущенной выгоды. Законодательством не установлен перечень допустимых доказательств, по которым можно установить факт нарушения прав на интеллектуальную собственность [12].

В контексте института компенсации за нарушение исключительного права, одним из фундаментальных аспектов является анализ условий, необходимых и достаточных для применения этой меры, то есть гражданско-правовой ответственности в форме компенсации. От правильного определения этих условий зависит решение целого ряда более конкретных вопросов, таких как определение размера компенсации и круга лиц, с которых она может быть взыскана.

С внесением изменений в Закон об авторском праве [10] в 2004 году появилась

компенсация в виде двукратной стоимости контрафакта, которая стала частью законодательства Российской Федерации.

Стоит отметить, что в европейских правовых порядках нехарактерно применение правила о взыскании с нарушителя стоимости контрафакта или полученных им доходов в двукратном размере. Согласно положениям Директивы Европейского парламента и Совета Европейского союза от 29 апреля 2004 года N 2004/48/ЕС "Об обеспечении прав интеллектуальной собственности" [9], недобросовестно полученная нарушителем выгода должна учитываться при определении размера убытков за виновное нарушение исключительных прав. Это правило реализовано в законодательстве многих европейских стран, таких как Германия, Австрия и Великобритания. Кроме того, в законодательстве некоторых стран, например Италии, предусмотрено взыскание с нарушителя полученной им прибыли в однократном размере [11].

Интеллектуальная собственность, будучи ключевым элементом в современной экономике, требует особой внимательности и защиты. Подход к её защите должен быть комплексным и эффективным, учитывая быстрое развитие технологий и появление новых вызовов, связанных с цифровой средой. Это включает в себя не только применение законодательства и нормативных актов, но и развитие механизмов сотрудничества между государствами, обмена информацией и лучших практик в области защиты интеллектуальной собственности. Кроме того, важно обеспечить эффективную работу правоохранительных органов и судебной системы, чтобы гарантировать быстрое и справедливое рассмотрение дел о нарушении интеллектуальных прав. Только такой подход позволит сохранить инновационную динамику и стимулировать развитие в области интеллектуальной собственности в современном мире.

В заключении стоит отметить, что защита интеллектуальной собственности является краеугольным камнем для развития инновационной и знаниевой экономики. Гражданско-правовая ответственность за нарушение исключительных прав играет ключевую роль в этом процессе, обеспечивая справедливость и стимулируя инновации. Опыт судебной практики в различных странах, включая Россию и страны Европейского союза, свидетельствует о том, что компенсационный подход к гражданско-правовой ответственности часто оказывается эффективным инструментом защиты прав и интересов правообладателей.

Кроме того, важно отметить различия в подходах к гражданско-правовой ответственности между разными юрисдикциями. В то время как в некоторых странах применяется компенсация в виде двукратной стоимости контрафакта, в других преобладает взыскание с нарушителя полученной им прибыли. Это отражает не только разнообразие правовых систем, но и поиск оптимальных решений для обеспечения справедливости и защиты прав интеллектуальной собственности.

В свете быстрого развития цифровых технологий и появления новых вызовов, связанных с цифровой средой, необходимо продолжать развивать и совершенствовать механизмы защиты интеллектуальной собственности. Это включает в себя не только усовершенствование законодательства, но и сотрудничество между государствами, обмен опытом и информацией, а также обучение и развитие правоохранительных органов и судебной системы.

Только через совместные усилия государств, правообладателей и общественных организаций можно обеспечить эффективную защиту интеллектуальной собственности и создать благоприятную среду для инноваций и экономического развития.

Перечень использованной литературы

1. **Алексеев С. С.** Проблемы теории права. – Свердловск: Свердловский юридический институт, 1972. Т. 2. – 401 с.
2. **Брагинский М. И., Витрянский В. В.** Договорное право. Книга первая: Общие положения (автор главы Витрянский В.В.). 2-е изд. – М.: Статут, 2005. – 842 с.
3. **Богданова Е. В.** Реформа обязательственного права России: проблемы и перспективы : монография. – М.: Проспект, 2018. – 416 с
4. **Городов О. А.** Патентное право: учеб. пособие. – М.: ТК Велби, Изд-во "Проспект", 2005. – 544 с.
5. **Кожевина О. В., Кожевин В. И.** Вопросы регулирования и социально-правовой ответственности бизнеса // Бизнес в законе. 2007. N 4. С. 184.
6. **Кутафин О. Е.** Основы государства и права. – М.: Юрист, 2002. – 432 с.
7. **Малько А. В., Липинский Д. А., Маркунин Р. С.** Юридическая ответственность как средство предупреждения правонарушений: актуальные проблемы // Право. Журнал Высшей школы экономики. 2020. N 4.
8. **Шагиева Р. В.** Юридическая ответственность: теоретико-правовое осмысление основных подходов к ее пониманию // Вестник Московского областного университета. Серия: Юриспруденция. 2019. N 1. С. 40.
9. Директива Европейского парламента и Совета Европейского союза от 29 апреля 2004 года N 2004/48/EC
<https://www.wipo.int/wipolex/ru/text/473877>
10. Закон РФ от 09.07.1993 N 5351-1 "Об авторском праве и смежных правах", изменения были внесены Федеральным законом от 20.07.2004 N 72-ФЗ "О внесении изменений в Закон РФ "Об авторском праве и смежных правах"
11. Кодекс промышленной собственности Италии от 10 февраля 2005 г.,
<https://www.wipo.int/wipolex/en/text/569324>
12. Постановление Пленума Верховного Суда РФ от 23.04.2019 N 10 "О применении части четвертой Гражданского кодекса Российской Федерации". Общие вопросы защиты интеллектуальных прав.

Сдана/Հանձնվել է՝ 22.02.2024

Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 26.02.2024

Принята/Ընդունվել է՝ 28.02.2024

К гармонизации «Евразийского законодательства» сквозь призму технического регулирования и стандартизации (на примере России и Армении)

Донченко Анна В.

Торговый представитель Российской Федерации в Республике Армения (Москва, РФ)

<https://orcid.org/0009-0006-5815-9024>

anna.donchenko@hotmail.com

УДК: 33; EDN: HWFTKR

DOI: 10.58587/18292437-2024.1-111

Ключевые слова: евразийское законодательство, техническое регулирование, стандартизация, гармонизация договорно-правовой базы, цифровая трансформация

Դեպի ներդաշնակեցում «Եվրասիական օրենսդրության» տեխնիկական կանոնակարգման և չափորոշման (Հայաստանի Հանրապետության և Ռուսաստանի Դաշնության օրինակի վրա)

Դոնչենկո Աննա Վ.

Առևտրային ներկայացուցիչ Ռուսաստանի Դաշնության

Հայաստանի Հանրապետությունում (Մոսկվա, ՌԴ)

Ամփոփագրում. Սույն հոդվածում վերլուծվում է ինտեգրման գործունեության խնդիրները ԵՏՄ-ի նորմերում, տեխնիկական վերահսկման շրջանակներում, այդ թվում նաև չափորոշման, հավատարմագրման, պետական վերահսկման, ԵՏՄ-ի տեխնիկական կանոնակարգման համապատասխանատվության, միանման փոփոխությունների ապահովման, ինչպես նաև էլեկտրոնային անձնագրերի և տրանսպորտային միջոցների գործունեության: Հոդվածում առաջացված հիմնական դրույթներից մեկն է՝ միաջև չափորոշչի մշակումը բոլոր ինտեգրված մասնակիցների համար, որը կրերի ներմուծվող ապրանքների կրճատման և ներմուծման փոխարինման ծրագրի դրական փոփոխության:

Հանգուցաբառերը՝ Եվրասիական օրենսդրություն, տեխնիկական կարգավորում, չափորոշում, իրավապայմանագրային հիմքի ներդաշնակեցում, թվային փոխակերպում

On the Way to Harmonization of «Eurasian Legislation» Through Technical Regulation and Standardization (Russia and Armenia Overview)

Donchenko Anna V.

Trade representative of Russia in Armenia (Moscow, RF)

Abstract. The article analyzes the issues of the Eurasian integration in the context of the applicable technical regulation standards, including standardization, accreditation, conformity assessment, state control (supervision) over compliance with the EAEU technical regulations. One of the main article's endpoints is that the development of uniform standards for the Union member states will lead to a reduction in import of goods and positively effect on the import substitution programs.

Keywords: the Eurasian legislation, technical regulation, standardization, legal framework harmonization, digital transformation

Введение

Евразийский экономический союз в настоящее время существует и развивается в сложных условиях глобальной нестабильности и обострения геополитической конъюнктуры. Для адекватного реагирования на результаты научно-технического прогресса, следует задуматься об использовании эффективной системы технического регулирования и стандартизации. В контексте общей инфраструктуры экономики такая система сможет обеспечить общество основной базой актуальных и новейших технических требований к продукции, различным

техническим системам и услугам, будет способствовать формированию и реализации правил их выхода на рынок.

Важно, чтобы в каждой стране на пространстве ЕАЭС эффективно работала прозрачная актуальная модель в сфере технического регулирования, основными специфическими особенностями которой должны быть гибкий и адаптивный характер такой системы, транспарентность, баланс интересов всех акторов, полное обеспечение безопасности, поощрение проведения экспериментов в высокотехнологичной и инновационной сферах, опережающее регули-

рование, основанное в том числе на риск-ориентированном подходе.

Приоритетным направлением развития ЕАЭС является расширение научно-технической и производственно-технологической кооперации, которое является основой для последовательного наращивания объемов взаимной торговли и совместных инвестиций, поступательного экономического и социального развития ЕАЭС. Повышению связанности национальных экономик будет содействовать также реализация совместных проектов развития инфраструктуры, повышающих транспортную доступность и способствующих выстраиванию логистических сетей.

В системе постоянно развивающихся интеграционных связей на евразийском контуре выделяют два так называемых уровня взаимодействия: кооперация на двусторонней основе и многостороннее сотрудничество в рамках реализации интеграционных проектов. В качестве первого уровня это хорошо видно на примере взаимодействия двух государств, направленного на сотрудничество и заключение паритетных договоров. Второй уровень представляется интересным рассматривать в контексте ЕАЭС.

Проходя перманентное развитие, данное интеграционное объединение выглядит весьма конкурентоспособным и привлекает государства в экономическом плане. Для защиты внутреннего рынка на территории ЕАЭС вводятся системы технического регулирования в экономике, инструменты защиты внутреннего рынка от монополии, разрабатываются методы государственного регулирования внешнеэкономической деятельности. Договорно-правовая основа технического регулирования в ЕАЭС представлена рядом соглашений, куда входят решения, принятые Евразийской экономической комиссией, которые подлежат непосредственному применению государствами, на территориях которых был заключен договор. В каждом государстве функционирует закон о техническом регулировании на уровне национального законодательства, что что может стать причиной конфликта интересов при несоответствиях в сопоставлении норм и правил техрегулирования как на уровне международных договоров, так и на уровне национального законодательства.

Таким образом, законодатель разработал и внес в Договор о Евразийском экономическом союзе и в текст Таможенного кодекса Союза соответственно особые наднациональные правовые нормы. Большинство предписаний Закона о техрегулировании применяются при условии, что такие положения не противоречат действу-

ющему законодательству Таможенного союза и ЕАЭС.

Единообразие стандартов и гармонизация законодательства стран-участниц в области технического регулирования и приведение их в соответствие с международными договорами упростят передвижение товаров и услуг по всей территории ЕАЭС, приведут к ликвидации недобросовестной конкуренции и улучшению качества жизни общества, сокращению импорта из третьих стран товаров несоответствующего качества и росту экспорта из стран-участниц ЕАЭС [1].

Практические шаги по гармонизации сферы технического регулирования на пространстве ЕАЭС

С 12 февраля этого года вступили в силу Решение Совета Евразийской экономической комиссии от 23 июня 2023 г. № 67 «О порядке координации работ по стандартизации в рамках Евразийского экономического союза» и Решение Совета ЕЭК от 27 сентября 2023 г. № 100 «О порядке проведения обязательной периодической оценки научно-технического уровня вступивших в силу технических регламентов Евразийского экономического союза и перечней стандартов к ним». Данные законодательные инициативы обусловлены вступлением в силу Протокола о внесении изменений в Договор о ЕАЭС, подписанного 31 марта 2022 года.

Общие принципы работы по стандартизации в Союзе направлены на повышение результативности кооперации национальных органов по стандартизации государств-членов ЕАЭС в отношении подготовки и дальнейшего применения межгосударственных стандартов в части исполнения техрегламентов, а также гарантии свободного товарооборота внутри евразийского объединения. В то же время общий порядок закладывает основу для разработки тех стандартов, которые призваны обеспечить промышленную кооперацию государств-членов, решить транспортно-логистические проблемы, выйти на новый уровень взаимодействия в иных сферах.

Документ предусматривает координацию усилий по развитию стандартизации в части техрегулирования, в том числе его действие направлено на создание новых возможностей по производству и выпуску государствами-членами высокотехнологичной и инновационной продукции.

Что касается общих правил, регулирующих необходимость проведения периодической обязательной оценки научно-технического уровня техрегламентов ЕАЭС, которые уже вступили в силу, а также перечней стандартов в отношении, то они предусматривают прохождение поэтап-

ного порядка организации и проведения оценки научно-технического уровня техрегламентов, имеющих цель приведения в соответствие их требований с современным развитием новых технологий, научных исследований, испытательной базы и производств. Кроме того, это позволяет создавать хорошие условия для повышения уровня конкурентоспособности, экспортного потенциала продукции, которая относится непосредственно к применению соответствующих технических регламентов внутри Союза.

Оценка научно-технического уровня технических регламентов ЕАЭС будет проводиться с периодичностью не реже одного раза в пять лет в соответствии с планом, утверждаемым распоряжением Совета ЕЭК.

На сегодняшний день принято 52 техрегламента в рамках ЕАЭС, 47 из них уже вступили в законную силу. Разрабатываются еще 10 технических регламентов [2].

Приоритетными задачами в области техрегулирования на пространстве ЕАЭС всегда были повышение качества и конкурентоспособности продукции, защита рынка от некачественной и опасной продукции, снятие барьеров в торговле, в том числе с третьими странами. Первое влечет за собой внедрение современных инструментов и технологий обеспечения качества, включая применение перспективных международных стандартов, а также скоординированное развитие национальных инфраструктур качества. В рамках защиты рынка целесообразно создание мощного механизма выдачи и регистрации документов оценки соответствия и внедрение эффективного механизма взаимодействия надзорных органов всех членов ЕАЭС. Что касается снятия барьеров, здесь на первый план выходит гармонизация требований к продукции и процедуре выпуска товара на рынок, а также обеспечение соответствующего доверия к результатам оценки соответствия.

Техническое регулирование является по сути одной из наиболее эффективных практик выстраивания наднационального регулирования и драйвером интеграционных процессов.

На сегодняшний день накоплен уникальный опыт применения стандартов, разработанных в рамках одного интеграционного образования – СНГ, для целей обеспечения качества, безопасности продукции в рамках ЕАЭС. При этом в этих странах действуют разные законодательные принципы в сфере стандартизации, метрологии, есть свои особенности в системах оценки соответствия. Сейчас определены основополагающие векторы развития евразийской системы стандартизации до 2025 года. Сегодня Межгосу-

дарственный совет по стандартизации является одной из самых эффективных площадок в СНГ.

Однако, существует еще ряд именно технических проблем, которые необходимо решить в ближайшее время для более эффективного функционирования и внедрения общих норм и правил в части гармонизации законодательства ЕАЭС в отношении техрегулирования продукции. Сегодня в области техрегулирования информация о продукции, к которой предъявляются обязательные требования, прописаны в разных документах: в международных договорах, а также актах в рамках правовой базы ЕАЭС, в техрегламентах Союза, международных и национальных стандартах, которые применяются добровольно в целях соблюдения соответствующих требований, в международных справочниках и классификаторах, классификаторах единой системы НСИ ЕАЭС, национальных классификаторах и нормативных правовых актах государств-членов [3].

Помимо того, что сведения разрозненные, они поделены на сегменты в зависимости от назначения документа и не дают полноценного представления о номенклатуре продукции, в отношении которой введены обязательные требования, в привязке к правоустанавливающим их документам по техрегулированию. Кроме того, на сегодняшний день нет и конкретной взаимосвязи между различными справочниками. На территории ЕАЭС не существует специфического классификатора, который должен иметь место в сфере технического регулирования. Именно поэтому в сфере технического регулирования следует создать собственную базу по идентификации продукции, которая позволит развивать потенциал цифрового пространства, будет способствовать сопоставимости и прослеживаемости информационных данных.

Цифровая трансформация системы техрегулирования Евразийского экономического Союза является приоритетным направлением цифровой повестки ЕАЭС на 2021-2024 годы. Такая модель необходима, прежде всего, для оптимизации координации и взаимодополняемости наднациональных органов, уполномоченных органов государств-членов и всех участников рынка техрегулирования, которая способствует скорости процедуре в части проектной деятельности, выпуску и свободе передвижения продукции на территории ЕАЭС, в том числе продукции, которая импортируется из третьих стран и отвечает обязательным требованиям.

Основной целью проекта является цифровизация процессов формирования обязательных требований к продукции; разработки техниче-

ких регламентов и перечней международных и региональных (межгосударственных) стандартов, необходимых для применения и исполнения требований техрегламентов ЕАЭС, осуществления оценки соответствия; подготовки предложений в программы разработки таких стандартов, а также создания единого перечня продукции, в отношении которой устанавливаются обязательные требования в рамках Евразийского экономического союза.

Задачей «Цифровое техническое регулирование» в рамках является создание цифровой среды разработки технических регламентов и всех взаимосвязанных с ними документов (перечней взаимосвязанных стандартов, программ их разработки, перечней продукции с кодами ТН ВЭД). Решение этой задачи позволит существенно повысить эффективность работы регуляторов, сократить сроки разработки документов сферы технического регулирования, систематизировать массивы данных. Кроме того, формируемые в рамках данного проекта сведения об обязательных требованиях к продукции и формах оценки соответствия могут стать источником информации для органов государственного надзора при проведении идентификации продукции в рамках надзорных мероприятий.

Тем не менее требуется определение статуса информации, которую будут получать пользователи сервисов, чтобы исключить разногласия. В рамках возможных рисков – различное толкование в государствах-членах того, что является обязательными требованиями к продукции. Принятие пользователем решения об оценке соответствия продукции на основании информации может вызвать разногласия между надзорными органами, либо органами по оценке соответствия в отношении его корректности.

Особый риск представляет ситуация, когда пользователь сервиса на основании полученной информации сделает вывод, что на его продукцию отсутствуют обязательные требования, и она будет выпущена в обращение без проведения необходимых процедур оценки соответствия.

Цифровая повестка ЕАЭС в настоящее время является исключительно актуальной и полезной для совместного уверенного развития его государств-членов, как приоритетная возможность создания глобально конкурентной цифровой экосистемы с дополнительной ценностью для всех ее потенциальных участников [4].

Техническое регулирование и стандартизация в России и Армении. Правовые нормы.

Ежегодно в Российской Федерации разрабатывается более 1600 стандартов, больше

половины из которых – по инициативе бизнеса, что является важным индикатором востребованности стандартов.

По имеющимся сводным данным в части исполнения Программы национальной стандартизации, более 52% стандартов, которые впоследствии были утверждены (1706 стандартов всего было утверждено в 2023 году), были предложены и разработаны именно бизнес сообществом. Более того, по отчетным данным 2023 года средний срок разработки одного стандарта составил всего 7,5 месяца. Основным вектор направлен на сохранении тенденции активного участия России в работе по международной стандартизации. В течение 2023 года на основании инициатив Российской Федерации было утверждено и опубликовано 7 международных стандартов, что явилось новым рекордным достижением. В настоящее время обсуждается проект федерального закона № 51744-8 «О внесении изменений в Федеральный закон «О стандартизации в Российской Федерации» в части включения в Федеральный информационный фонд стандартов организаций и технических условий, что способствует широкому продвижению инновационной продукции на рынки, а также в части предоставления свободного доступа к национальным стандартам.

Российская Федерация принимает активное участие в международных работах по стандартизации как в рамках международных организаций, так и программ двустороннего сотрудничества. Отдельное внимание уделяется роли стандартизации в формировании технологического суверенитета страны, глобальной цифровой трансформации.

Нарастающие темпы цифровой трансформации требуют широкого внедрения цифровых технологий, в том числе и в стандартизацию. В целом цифровая трансформация – это более широкое понятие, чем цифровизация. Она представляет собой интеграцию цифровых технологий во все сферы деятельности организации, коренным образом изменяя методы работы и способы предоставления преимуществ клиентам или заинтересованным сторонам [5]. В контексте цифровой трансформации своевременное и согласованное внедрение стандартов играет ключевую роль, как средство усиления взаимодействия, производительности и инноваций, а также обеспечения эффективного расширения масштабов решений для реализации на глобальном уровне. Стандартизация может предложить ряд преимуществ и возможностей для цифровых технологий. Эти перспективы могут быть особенно благотворны для восстановления

прежней жизнеспособности международного производства и торговли.

Техническое регулирование – эффективный механизм формирования унифицированного товарного рынка, создания благоприятной среды для внедрения инноваций, развития экспорта.

К тенденциям развития техрегулирования в России можно отнести обеспечение единства измерений (метрология), установление требований к продукции (стандартизация), госконтроль (надзор), аккредитация и оценка соответствия. В части направления комплексной работы по совершенствованию инструментов технического регулирования следует обратить внимание на реализацию антикризисных мер, обеспечение прослеживаемости единицы продукции к документу об оценке соответствия, восстановление надзора за техрегламентами, взаимное признание результатов метрологических работ на территории ЕАЭС, защиту рынка и повышение конкурентоспособности продукции, перезагрузку сферы добровольного подтверждения, установление требований ко всем видам взаимообращаемой продукции, утверждению концепции обеспечения качества продукции и запуску проекта «Цифровое техническое регулирование ЕАЭС» [6].

Начиная приблизительно с 2019 года в Республике Армения вступили в силу почти все евразийские техрегламенты. Национальные требования к качеству экспортируемых товаров регулируются Законом Республики Армения № 603-П «О техническом регулировании». Основной орган, который осуществляет государственный надзор, – Национальный институт стандартов при Министерстве экономики Республики Армения [7]. За период своей деятельности техническими комитетами по стандартизации, созданными при институте, совместно с организациями РА, разработаны для отраслей экономики и внедрены 1015 национальных стандартов, гармонизированных с международными стандартами (ИСО) и европейскими стандартами (ЕН). Институтом также разработано 120 организационно-методических и терминологических стандартов в соответствии с международными требованиями.

В целях выполнения требований Всемирной торговой организации и обеспечения безопасности населения по заданию Министерства экономики республики Институт подготовлено свыше 45 технических регламентов. Кроме указанных институтов в Армении функционирует также Национальный орган по аккредитации.

Заключение

Одним из ключевых приоритетов внешнеэкономической дипломатии на евразийском кон-

туре является создание механизма поддержки совместных кооперационных проектов. В 2023 году было принято важное решение о запуске механизма субсидирования процентных ставок по кредитам на кооперационные промышленные проекты, в которых принимают участие предприятия трех и более стран ЕАЭС. Финансирование теперь должно осуществляться за счет средств бюджета Союза. Источником данных средств станут отчисления государств-членов от специальных, антидемпинговых и компенсационных пошлин в размере 10 процентов. Новый механизм рассчитан на пять лет с возможностью его пролонгации. Согласно предварительным расчетам, будет сформирован фонд в размере около 20 млн долл. США в год.

В настоящее время в рамках ЕАЭС активно продолжается работа по внедрению цифровых инструментов функционирования общего рынка, в скором времени в силу должно вступить соглашение о гармонизированной системе определения страны происхождения товаров, которые вывозятся с таможенной территории ЕАЭС; формирование рейтингового агентства Союза гарантирует повышение уровня независимости государств-членов ЕАЭС от иных международных финансовых институтов и поможет стимулировать взаимные инвестиции.

При ключевой роли ЕАБР в Армении реализуется программа по финансированию проектов в таких отраслях, как электротехническое производство, малая генерация на возобновляемых источниках энергии, сельскохозяйственное производство, переработка и ряд других.

Среди успешно реализуемых примеров таких проектов можно отметить, например, строительство молочно-товарной фермы и свинофермы, расширение с/х площадей, модернизацию активов ГК «Еремян Проджектс», строительство 11 солнечных электростанций общей мощностью 55 МВт в Гегаркуникской и Арагацотнской областях (проект ЗАО «Нью Энерджи»), модернизацию завода инновационного оборудования приборов учета потребления электроэнергии (ООО «Каскад Энерго»), модернизацию всей энергетической системы Армении (совместно с ГК «Ташир»). По предварительным оценкам, объем инвестиций Евразийского банка развития в Республику Армения в 2023 году составил около 100 млн долл. США.

Экономическая интеграция и внедрение единых стандартов для всех участников интеграционного блока послужит стимулом к сокращению импорта товаров и позитивному развитию программы, направленной на импортозамещение. Этот процесс повлечет за

собой открытие новых возможностей в части представления товаров и услуг, произведенных на территории ЕАЭС, их конкурентоспособности на мировом рынке.

Наличие единых стандартов также послужит в качестве антидемпинговых мер для защиты внутреннего рынка, запустит новый этап его развития. Так или иначе, но для защиты интересов добросовестных производителей стран ЕАЭС необходимо обеспечение единообразного контроля исполнения обязательных требований техрегламентов во всех государствах-членах ЕАЭС, а также создание системы оперативного информирования о выявленных несоответствиях.

Следует отметить, что развитие социальных и экономических отношений напрямую связано с прогрессом в сфере цифровых и информационных технологий. К основным чертам экономики 21 века можно отнести утверждение концепции и модели информационного общества, развитие цифры в экономике, быстрая и глобальная трансформация цифровых решений почти во всех сферах деятельности. Под цифровой экономикой здесь подразумевается система экономических и социокультурных отношений, в основе которой лежит повсеместное внедрение цифровых технологий и переход качества на новый уровень в социальной и экономической сферах [9]. «Цифровое техническое регулирование» – это масштабный проект, направленный на оцифровку тысяч документов. Его основной целью является цифровизация процессов формирования обязательных требований к продукции, разработке технических регламентов, а также перечней международных и национальных стандартов в сфере техрегулирования.

Перечень использованной литературы

1. Техническое регулирование экономической деятельности Евразийского экономического союза [режим доступа: <https://u.to/HN1tIA> (ссылка сокращена)].
2. Вступили в силу Прядок координации работ в сфере стандартизации в рамках ЕАЭС и Порядок оценки научно-технического уровня технических регламентов ЕАЭС [режим доступа: <https://u.to/vt1tIA> (ссылка сокращена)].
3. **Сушецкий Д. В., Олигер М. А.** Методология создания единой цифровой среды ЕАЭС [режим доступа: <https://fsa.gov.ru/press-center/press/20789>].
4. **Бианкина А. О.** Цифровые технологии и их роль в современной экономике // Экономика и социум: современные модели развития. 2017. №16. С.12-19.

5. Стандарты и цифровая трансформация: эффективное управление в цифровую эпоху [режим доступа: <https://lnnk.in/jqgp>].
6. **Юрин М. Н.** Основные направления развития технического регулирования в 2024 году [режим доступа: http://www.rgtr.ru/data/events/2024/НРБ_06-02-2024/Юрин%20М.Н..pdf].
7. По данным Национального органа по стандартизации и метрологии Республики Армения [режим доступа: <https://www.metrology.am>].
8. По данным Национального органа по аккредитации Республики Армения [режим доступа: <https://www.armnab.am>].
9. Цифровизация экономических систем: теория и практика: монография / под ред. А. В. Бабкина. – СПб.: ПОЛИТЕХ-ПРЕСС, 2020. – 796 с.
10. **Бурмистров В. А., Солнцева Е. А.** Развитие технического регулирования в условиях санкционного давления // Стандарты и качество. 2022. № 8. С. 14-18.
11. Верхнеуровневый план мероприятий («дорожная карта») по реализации проекта «Цифровое техническое регулирование в рамках Евразийского экономического союза» утвержден Решением Совета ЕЭК от 14.07.2021 г. № 63.
12. Договор о Евразийском экономическом союзе (Подписан в г. Астане 29.05.2014.) (ред. от 08.05.2015) [режим доступа: http://www.consultant.ru/doc-ument/cons_do-c_LAW_163855].
13. Договор о Таможенном кодексе Таможенного союза, принятый Решением Межгосударственного Совета ЕврАзЭС на уровне глав государств от 27.11.2009. N 17 [режим доступа: <https://lnnk.in/f8gP>].
14. П. 1 ст. 25 Федерального закона от 28.12.2013 г. № 412-ФЗ «Об аккредитации в национальной системе аккредитации».
15. Паспорт проекта «Цифровое техническое регулирование в рамках Евразийского экономического Союза» утвержден Решением Совета ЕЭК от 14.07.2021 г. № 63.
16. **Пугачев С. В., Павлов Д. В.** Система технического регулирования в РФ: проблемы и перспективы развития // Стандарты и качество. 2022. № 2. С. 26-32.
17. Решение Коллегии ЕЭК от 06.09.2022 г. № 125 «О техническом задании на развитие интегрированной информационной системы Евразийского экономического союза».
18. Решение Совета ЕЭК от 14.07.2021 г. № 63 «О реализации проекта «Цифровое техническое регулирование в рамках Евразийского экономического союза».
19. ФЗ от 27.12.2002 N 184-ФЗ «О техническом регулировании».

Сдана/Հանձնվել է՝ 22.02.2024

Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 25.02.2024

Принята/Ընդունվել է՝ 28.02.2024

ЭКОНОМИКА

The influence of monetary policy on capital market in Georgia

Teryan Diana G.

PhD student at the Chair of Finance of Armenian State University of Economics (Yerevan, RA)

<https://orcid.org/0000-0003-1253-9567>

teryan.diana@gmail.com

UDC: 336.7; EDN: IFDSPE; JEL: E5, E52, O16;

DOI: 10.58587/18292437-2024.1-117

Keywords: Georgia, monetary policy, capital market, SVAR, impulse response analysis

Դրամավարկային քաղաքականության ազդեցությունը կապիտալի շուկայի վրա Վրաստանում

Տերյան Դիանա Գ.

Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարան,
Ֆինանսական ֆակուլտետ, ֆինանսներ ամբիոնի ապիրանտ (Երևան, ՀՀ)

Ամփոփագիր. Դրամավարկային քաղաքականությունն ազդեցություն է ունենում երկրի տնտեսության տարբեր հատվածների, այդ թվում՝ նաև ֆինանսական շուկաների վրա: Ֆինանսական շուկայի կարևոր հատված հանդիսացող կապիտալի շուկայի ցուցանիշները ևս ենթարկվում են դրամավարկային քաղաքականության ազդեցությանը: Միջազգային փորձի ուսումնասիրությունից պարզ է դառնում, որ փոխազդեցություններն ավելի ուժեղ են և ակնհայտ զարգացած կապիտալի շուկաների և դրամավարկային քաղաքականության ցուցանիշների միջև: Միևնույն ժամանակ, հետաքրքրություն է ներկայացնում ուսումնասիրել դրամավարկային քաղաքականության գործիքների և կապիտալի շուկայի տարբեր սեգմենտների փոխհարաբերությունները զարգացող շուկաներ ունեցող երկրներում: Նպատակ ունենալով հետազայում համեմատել ստացված արդյունքները ՀՀ համանման ցուցանիշների հետ՝ մեր կողմից հետազոտվել է Վրաստանի կենտրոնական բանկի դրամավարկային քաղաքականության ազդեցությունը կապիտալի շուկայի տարբեր հատվածների վրա՝ օգտագործելով վեկտոր ավտոռեգրեսիոն մոդելավորման (SVAR) մեթոդաբանությունը: Որպես կապիտալի շուկայի բաղկացուցիչ մասեր են վերցվել պետական պարտատոմսերի շուկան, կորպորատիվ պարտատոմսերի շուկան և բաժնետոմսերի շուկան: Փոփոխականների միջև կոռելյացիոն կապերի վերլուծությունից և կառուցվածքային վեկտոր ավտոռեգրեսիոն մոդելի կառուցումից ու գնահատումից հետո մեր կողմից իրականացվել է իմպուլս արձագանքման ֆունկցիաների (impulse response functions) հետազոտություն: Ուսումնասիրվել են էկոնոմետրիկ մոդելում ընդգրկված ցուցանիշների արձագանքները Վրաստանի կենտրոնական բանկի դրամավարկային քաղաքականության հիմնական գործիքի՝ տոկոսադրույքի դրական շոկին:

Հանգուցաբառեր. Վրաստան, դրամավարկային քաղաքականություն, կապիտալի շուկա, SVAR, իմպուլս արձագանքման վերլուծություն

Влияние монетарной политики на рынок капитала в Грузии

Терян Диана Г.

Армянский государственный экономический университет,
Финансовый факультет, аспирант кафедры финансов (Ереван, РА)

Аннотация. Денежно-кредитная политика влияет на различные отрасли экономики страны, в том числе на финансовые рынки. Денежно-кредитная политика также влияет на показатели рынка капитала, который является важной частью финансового рынка. Из изучения международного опыта становится ясно, что между развитыми рынками капитала и показателями денежно-кредитной политики взаимодействия более сильные и очевидные. В то же время интересно изучить взаимосвязь между инструментами денежно-кредитной политики и различными сегментами рынка капитала в странах с развивающимися рынками. С целью дальнейшего сравнения полученных результатов с аналогичными показателями в Армении, мы исследовали влияние денежно-кредитной политики центрального банка Грузии на различные сегменты рынка капитала с использованием методологии векторного авторегрессионного моделирования (SVAR). В качестве составных частей рынка капитала были взяты рынок государственных облигаций, рынок корпоративных облигаций и фондовый рынок. После анализа корреляций между переменными, построения и оценки структурной векторной авторегрессионной модели, мы провели исследование функций импульсного отклика (impulse response functions). Была изучена реакция индикаторов, включенных в эконометрическую модель, на положительный шок процентной ставки – основного инструмента денежно-кредитной политики центрального банка Грузии.

Ключевые слова: Грузия, денежно-кредитная политика, рынок капитала, SVAR, анализ импульсного отклика

Monetary policy tools and financial markets are closely interrelated. The bond between monetary policy changes and capital market fluctuations is more visible in more developed countries. Sometimes, the connection between central banks' interest rates and private sector securities, such as corporate bonds and shares, can be considered weak. In the frame of this article, we analysed monetary policy and capital market relations in the Republic

of Georgia to have an idea how different segments of capital market react to changes of National Bank of Georgia.

We selected six variables that describe both monetary conditions and different parts of capital market in Georgia. Interest rate set by National Bank of Georgia was the main indicator of monetary policy direction. Figure 1 shows the dynamics of monetary policy interest rate.

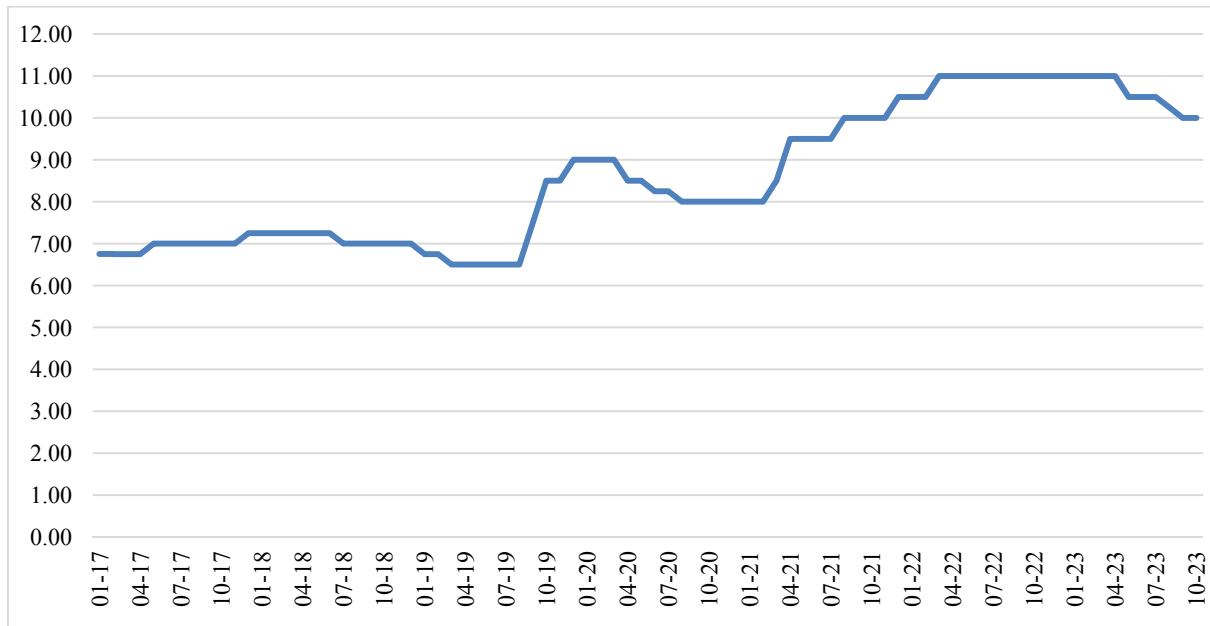

Figure 1. National Bank of Georgia interest rate [1]

M3 monetary aggregate and consumer price index were picked up to represent overall monetary situation in the country. Moreover, they are under

direct influence of central bank's policy. Figure 2 and 3 present the movements of M3 and CPI over the same month of the previous year respectively.

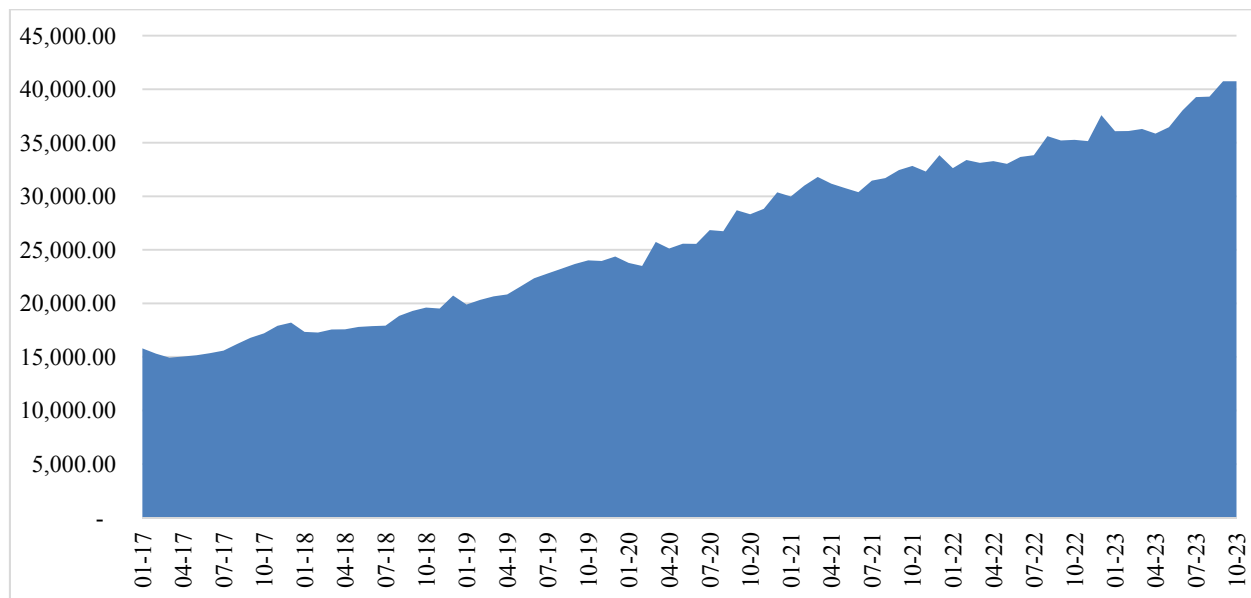

Figure 2. M3 monetary aggregate (millions GEL) [1]

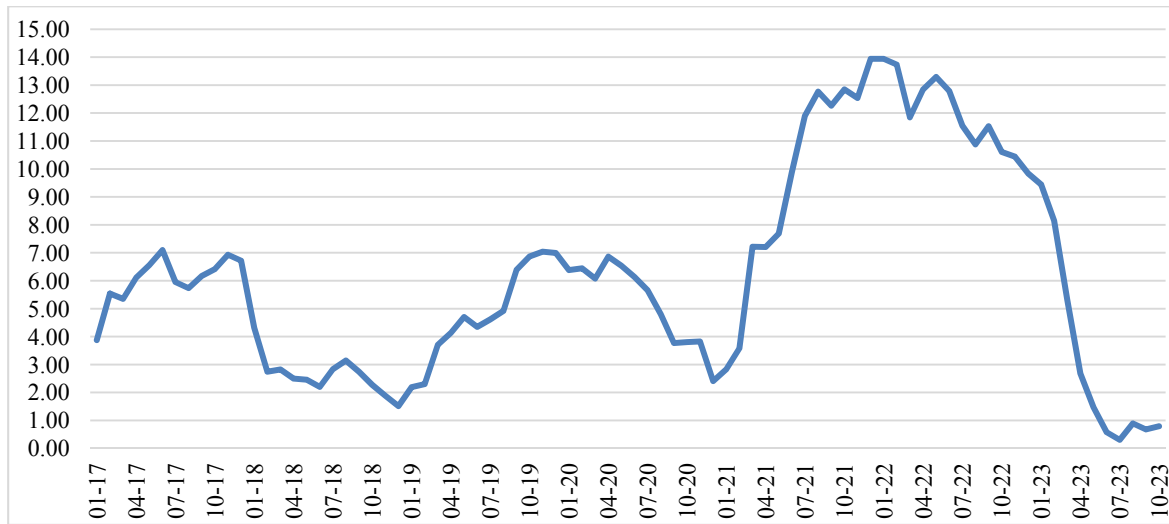

Figure 3. Consumer price index (%) [2]

To study capital market we divided it into government bond, corporate bond and stock markets. We took the average yields of government bonds with longer maturity to present state sector of capital market (Figure 4).

The corporate bond and stock markets were shown with the help of total trading values on Georgian Stock Exchange (Figure 5 and 6).

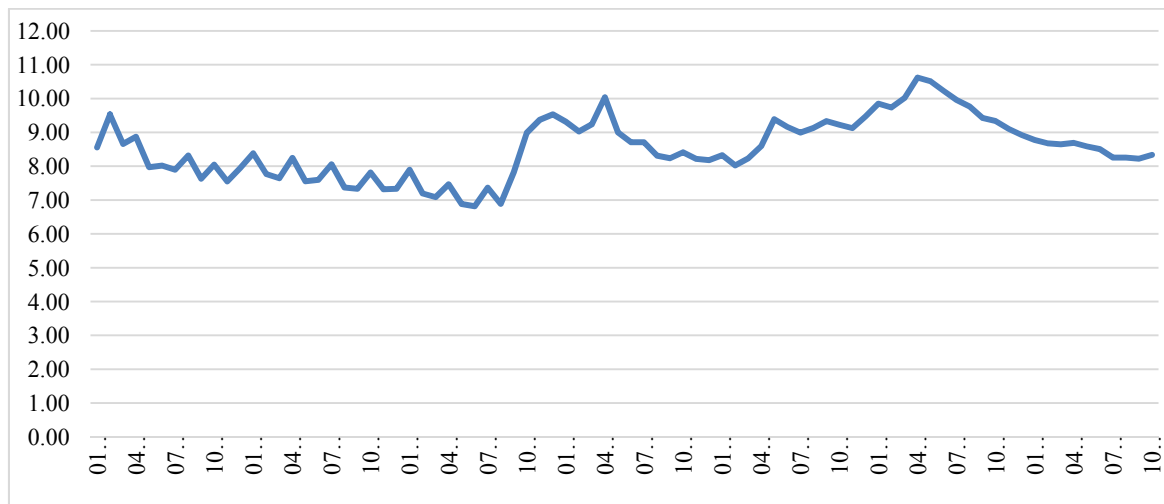

Figure 4. Government bond average yields (%) [1]

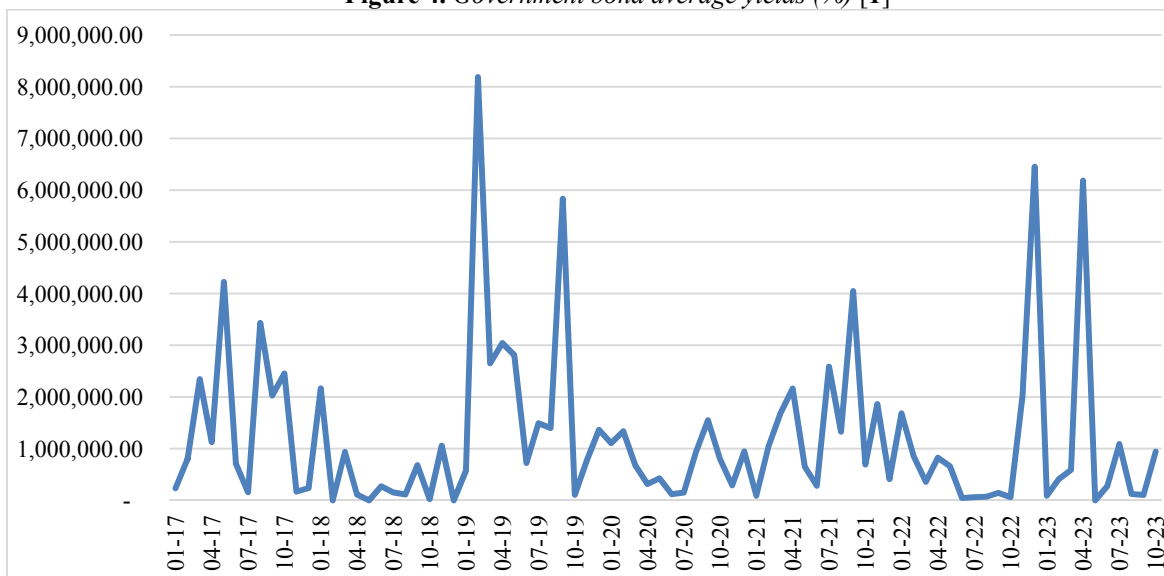

Figure 5. Corporate bond trading value (USD) [3]

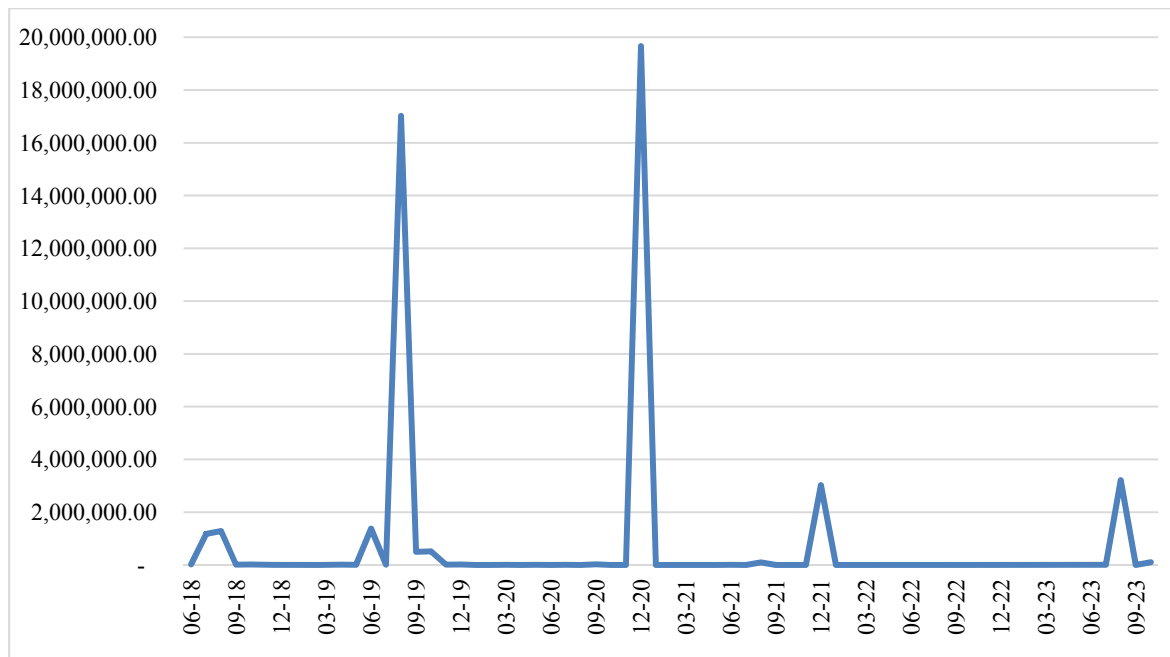

Figure 6. Stock trading value (GEL) [3]

We calculated correlation coefficients between the mentioned six variables to investigate the connections. Table 1 represents the correlation

between monetary policy and capital market segments in Georgia.

Table 1. The correlation matrix of NBG interest rate (R), M3 monetary aggregate, CPI, government bond yields (GB), corporate bond trading value (CB) and stock trading value (S)

	R	M3	CPI	GB	CB	S
R	1.000000	-0.075147	0.559660	0.740865	-0.025958	-0.040053
M3	-0.075147	1.000000	-0.110395	-0.247827	-0.070846	0.175534
CPI	0.559660	-0.110395	1.000000	0.720025	-0.087246	-0.111227
GB	0.740865	-0.247827	0.720025	1.000000	-0.114922	-0.044188
CB	-0.025958	-0.070846	-0.087246	-0.114922	1.000000	-0.001312
S	-0.040053	0.175534	-0.111227	-0.044188	-0.001312	1.000000

The table was created by the author based on own calculations

The highest positive correlation coefficient was registered between government bond yields and interest rate. The correlation is quite strong and positive among government bond yields and consumer price index. In case of corporate bonds and stocks connections appear to be weak and sometimes insignificant. There is also high level of positive correlation between consumer prices and the interest rate of the central bank.

Using monthly time-series of the abovementioned six variables we designed standard structural vector autoregressive model to investigate how monetary policy and capital market interact in Georgia. The order of the variables included in the model is as follows: NBG interest rate (r), M3 monetary aggregate (M3_change), consumer price index (cpi), government bond yields (gb), corporate

bond trading value (cbvalue_change) and stock trading value (stockvalue_change) registered in Georgian Stock Exchange.

In order to determine the order of integration of the variables we conducted Augmented Dickey-Fuller, Phillips-Perron and Kwiatkowski-Phillips-Schmidt-Shin (KPSS) unit root tests. Stationarity analysis revealed that interest rate, cpi, M3 and government bond yields were stationary at first difference (I(1)), while the remaining variables were stationary at level (I(0)). Lag length examination results highlighted that the most appropriate lag number was 10, taking into consideration the characteristics of our dataset, lag specification criteria analysis results and shortness of time-series available. Our structural VAR model was stable, and

all inverse roots of AR polynomial were inside the unit circle, according to VAR stability diagnostics.

After SVAR model identification and estimation, we performed impulse response functions analysis to see how variables included in the model react to the shock of monetary policy interest rate. The magnitude of the shock was one standard deviation. The time horizon of the projection was set at 24 months. Figure 7 represents the responses of interest rate, M3, consumer prices, government bond yields, corporate bonds and stocks traded values to the interest rate impulse.

The response of the monetary policy interest rate to its own shock was strong and positive. Consumer price index responded negatively to interest rate rise, which was expected according to

the theory. The negative effect on inflation lasted quite long returning to pre-shock levels after around 14 months. The response of M3 monetary aggregate to interest rate impulse was weak and positive at the first lag. Then it started to decline becoming significantly negative by the second month. Overall, the reaction of M3 was quite volatile. Government bond yields' initial response was negative, but it started recovering and turning positive by the second lag, staying above zero until almost fourth period. Corporate bond value traded on the stock exchange reacted negatively to the interest rate shock at the beginning, however it grew to become positive the second month. Stock market response to the impulse was very muted during first periods, but then the fluctuations became more visible.

Figure 7. Responses to Cholesky One S.D. (d.f. adjusted) innovations ± 2 S. E.

The figures were exported from Eviews software, based on our SVAR model impulse response analysis

Based on our estimations, it can be noted that capital market in Georgia is developing. Monetary policy of National Bank of Georgia affects government bonds segment at a greater extent compared to other parts of capital market. Impulse

response analysis found out that central bank's interest rate positive shock led to government bond yields immediate negative reactions, which then started to recover turning positive and aligning with the expectations and theory. In case of corporate

bonds and stocks trading value changes, the reaction was negative at the beginning of the projection period. Corporate bond market reaction became positive in response to the interest rate shock over following lags, while stock value changes' response remained a bit muted.

References

1. Official website of the NBG
(<https://nbg.gov.ge/en/statistics/statistics-data>)
2. Official website of National Statistics Office of Georgia
(<https://www.geostat.ge/en/modules/categories/26/cpi-inflation>)
3. Official website of Georgian Stock Exchange
(<https://gse.ge/en/trades>)

Сдана/Հանձնվել է 06.01.2024

Рецензирована/Գրախոսվել է 18.01.2024

Принята/Ընդունվել է 24.01.2024

Analysis of International Experience in the Introduction and Development of Mandatory Insurance Types

Hakobyan Gagik M.

Faculty of Finance, Department of Banking and Insurance at
Armenian State University of Economics, Ph.D. student (Yerevan, RA)

<https://orcid.org/0000-0002-6879-974X>

gagikhakobyan05@gmail.com

UDC: 368; EDN: JUDZPX; JEL: G22, I13, I18;

DOI: 10.58587/18292437-2024.1-123

Keywords: compulsory insurance, CMTPL, mandatory health insurance, state insurance system, insurance compensations, compulsory insurance integration

Պարտադիր ապահովագրատեսակների ներդրման և զարգացման միջազգային փորձի վերլուծություն

Հակոբյան Գագիկ Մ.

ՀՊՏՀ, Ֆինանսական ֆակուլտետ,

Բանկային գործի և Ապահովագրության ամբիոն, ասպիրանտ (Երևան, ՀՀ)

Ամփոփագիր. Այս հոդվածում ուսումնասիրվել է պարտադիր ապահովագրության համաշխարհային փորձը, վերլուծվել են բազմաթիվ երկրների բազմազան պարտադիր ապահովագրատեսակների ներդրման և զարգացման գործընթացները: Պարտադիր ապահովագրատեսակների շրջանակը յուրաքանչյուր երկրում արտացոլում է հասարակության և պետության առջև ծառացած մարտահրավերները, որոնք առաջացել են հասարակության կարիքների և կառավարության առաջնահերթությունների հարաբերակցությունների արդյունքում: Չնայած այն հանգամանքին, որ պարտադիր ապահովագրության տեսակները տարբերվում են ըստ երկրների, առկա են որոշակի օրինաչափություններ և ընդհանուր առանձնահատկություններ: Հոդվածում ուսումնասիրվել են պարտադիր ապահովագրության համակարգերի ներդրման, զարգացման և կանոնակարգման բարդությունները՝ համեմատելով մի քանի պետությունների կողմից ընդունված մոտեցումները: Ուսումնասիրելով պարտադիր ապահովագրության տեսակները, դրանց կիրառման առանձնահատկությունները աշխարհի ինչպես զարգացած, այնպես էլ զարգացող երկրներում, համեմատելով դրանց արդյունավետության գնահատման և տնտեսական ազդեցության ցուցանիշները՝ նպատակ է դրվել կատարել վերլուծություն, որը կտա պարտադիր ապահովագրության համաշխարհային պատկերը:

Հանգուցաբառեր՝ պարտադիր ապահովագրություն, ԱՊՊԱ, պարտադիր բժշկական ապահովագրություն, պետական ապահովագրական համակարգ, ապահովագրական հատուցումներ, պարտադիր ապահովագրության ներդրում

Анализ международного опыта внедрения и развития обязательных видов страхования

Акопян Гагик М.

Армянский государственный экономический университет,

Финансовый факультет, кафедра банковского дела и страхования, аспирант (Ереван, РА)

Аннотация. В данной статье рассматривается глобальный ландшафт обязательного страхования, анализируется разнообразный опыт многих стран по внедрению и развитию различных видов обязательного страхования. Спектр видов обязательного страхования отражает уникальные задачи, стоящие перед каждой страной, а различия обусловлены общественными потребностями и государственными приоритетами. Хотя конкретные виды обязательного страхования в разных странах отличаются друг от друга, можно выделить некоторые общие черты. В исследовании рассматриваются сложности внедрения, реализации и институционализации систем обязательного страхования, проводится сравнительный анализ подходов, применяемых несколькими государствами. Изучая виды обязательного страхования, особенности их применения как в развитых, так и в развивающихся странах мира, сравнивая оценку их эффективности и показатели экономического воздействия, цель состояла в том, чтобы провести анализ, который дал бы глобальную картину обязательного страхования.

Ключевые слова: обязательное страхование, ОСАГО, обязательное медицинское страхование, система государственного страхования, страховые возмещения, интеграция обязательного страхования

INTRODUCTION

In many countries of the world, several types of compulsory insurance are introduced and effectively operating. The types of mandatory insurance can

vary depending on the country and the issues that the state and its society are dealing with. However, some types of compulsory insurance are more common.

Compulsory health insurance. In many countries, health insurance is mandatory for all citizens. Health insurance in Germany has been mandatory since 1883, and about 86% of the population is covered by the state insurance system. In the United States, the Affordable Care Act (ACA) was introduced in 2010, requiring individuals to purchase health insurance or face a penalty (the law became invalid in 2019, but some states still have a mandatory requirement). Health insurance is also mandatory in Azerbaijan from 2021.

Compulsory car insurance. Car insurance is compulsory in many countries, including the UK, Canada, Australia and most European countries. Drivers in these countries are required to carry minimum liability insurance to cover damages they may cause in an accident.

Compulsory workers' (compensation) insurance. In many countries, employers are required to provide workers' compensation insurance to employees to cover work-related injuries or illnesses. In the United States, workers' compensation insurance is mandatory in all states.

Mandatory social security insurance. In some countries, social insurance is mandatory for all employees. In France, for example, the working population participates in a social security system that provides benefits such as pension, disability and health insurance.

Compulsory professional liability insurance. In some professions, such as doctors, lawyers and accountants, professional indemnity insurance is required to protect against claims of malpractice or negligence. In the United States, professional liability insurance is mandatory for many professionals, including doctors and lawyers.

Compulsory public liability insurance. In some countries, public liability insurance is mandatory for organizations to protect against claims for personal or property damage caused to the public. In Australia, for example, public liability insurance is mandatory for many businesses.

Compulsory agricultural insurance. Agricultural insurance requirements vary from country to country and there is no global standard for mandatory agricultural insurance. However, some countries have made agricultural insurance mandatory for certain crops or regions. For example, in India, the government has made crop insurance mandatory for farmers who have taken loans from financial institutions. In Turkey, agricultural insurance is mandatory when farmers have received government subsidies.

Within the framework of this paper, the issues of introducing, charging and establishing mandatory insurance systems in several states will be analyzed.

ANALYSIS

In the **United States of America**, there are several types of mandatory insurance, which differ according to state and federal laws. Generally, we can say that the following types of insurance are mandatory in the United States:

- **Motor insurance:** motor insurance is mandatory in almost all states of the USA. Each state has its own minimum requirements for liability insurance of vehicle use, in the framework of which damage is compensated to the victims, for property or personal damage caused to them [1].

- **Health Insurance:** beginning from 2010, compulsory health insurance became mandatory in the US on a federal level, according to the Affordable Care Act (Affordable Care Act-ACA), but in 2019, the principle of forced imposition and penalty application system was removed [2]. Today, while there is no federal law mandating individuals to have insurance, some states have their own laws that require residents to have health insurance (Massachusetts, California, New Jersey, etc.), imposing additional taxation systems if they do not [3].

- **Employees Insurance:** this insurance is mandatory in all states and provides benefits/reimbursement to employees who have suffered or become ill as a result of their employment [4].

- **Disability insurance:** some states require employers to provide temporary or permanent disability insurance to their employees [4].

- **Unemployment Insurance:** employers are required to pay unemployment insurance premiums or taxes that provide benefits to workers who are laid off or lose their jobs through no fault of their own [3].

- **Insurance of Public Liability:** some states require certain industrial organizations to carry public liability insurance to cover damages caused to the public or any third party as a result of events occurring on their premises or as a result of their operations [5].

- **Professional liability insurance:** in some specialties such as doctors, lawyers and architects and engineers, they are obliged to have professional liability insurance (Errors and Omissions (E&O)). However, the requirement for professional liability insurance differs according to state and federal legislation [6].

Despite the widespread use, life insurance in the USA is not mandatory. Though it is not required by law, some employers may offer life insurance as part of the benefits package of their employees, and some mortgage lenders may require that borrowers have life insurance to cover the mortgage in the event of the borrower's death.

The insurance market in the US is regulated at the state level: each state has its own insurance department or regulatory authority. However, some federal agencies play a role in regulating some aspects of the insurance market. Some of these insurance structures are the Federal Insurance Office (FIO) and the National Association of Insurance Commissioners (NAIC). FIO is part of the US Treasury Ministry and is responsible for monitoring the insurance market and advising the federal government on issues related to insurance. NAIC is a voluntary association of government insurance

commissioners working to establish uniform standards and regulations for the insurance sector in the whole country [8].

Compulsory motor vehicle liability insurance is one of the oldest in the United States. Figure 1 depicts the dynamics of compulsory insurance premiums for motor vehicles and compensations provided within its framework for 2004-2021, as well as the share of mandatory insurance premiums for motor vehicles in the total insurance premiums collected in the US market.

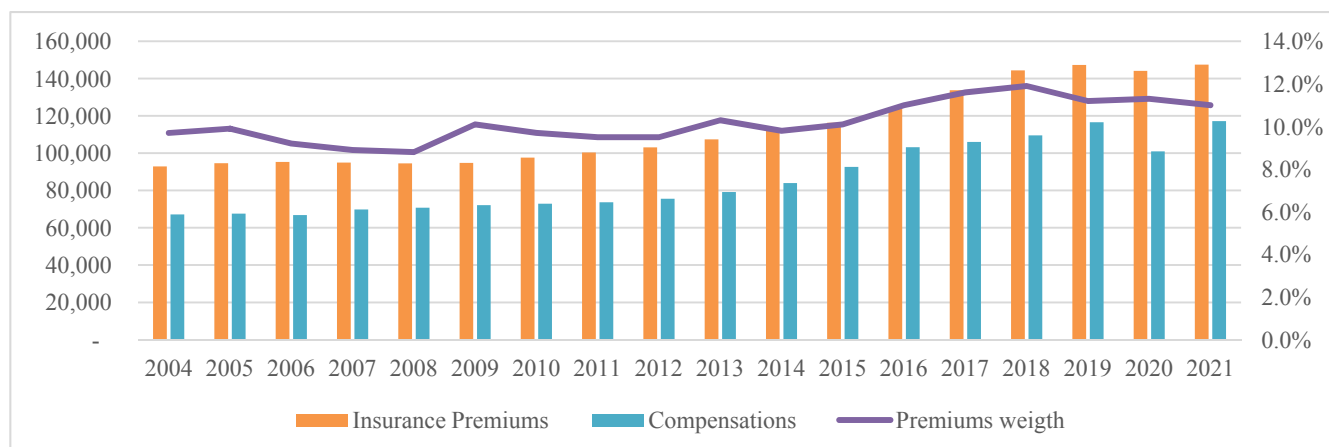

Figure 1. *Compulsory motor vehicle liability insurance net premiums, compensations and premiums relative weight in total net premiums, million USD, 2004-2021 [7]*

From the figure, we see that liability insurance of vehicles has always had a growth tendency, declining only in 2020, it kept its share in the US insurance portfolio throughout the entire period, fluctuating within 9-12% of the entire portfolio. In 2021, car liability insurance premiums were more than \$147 billion, and compensation amounted to almost \$118 billion. We also see from the chart that in the framework of this insurance compensation, in the last ten years, compensation totaled to 77% of the collected insurance premiums.

The other type of compulsory insurance, which is widely used in the United States, is health insurance. In the United States, health insurance continues to be at the center of political debates. In 2021, the number of people with health insurance exceeded 300 million, approximately 92 percent of the population. In the US, the healthcare system is based on services provided by both public and private insurers, but the U.S. population gives preference to private health insurance systems (more than 66% of the population prefers private insurance). In 2021, about half of people with health insurance received private insurance through their employer while more than 34 percent of respondents have been insured through state Medicare and Medicaid insurance programs. Since the US does

not have universal health insurance coverage, millions of people remain uninsured every year [10].

The United States (USA) has a population of over 330 million and it operates here, one of the most complex health systems in the world, formed through the interrelations between state and private, for-profit and non-profit insurers and health service providers. The federal government funds coverage for adults 65 and older and some disabled people through the national Medicare program, as well as various programs for veterans and low-income people, including Medicaid (which provides health coverage to patients with limited income and resources - it is the largest source of funding for medical and health care services for low-income people in the United States) and Children's Health Insurance programs. Uninsured people make up 8.5% of the population as of 2021, the same figure in 2010 was twice as high. In 2010, when the Affordable Care Act (ACA) was adopted, the number of uninsured began to decline, which continues to this day, even though the law has not been in effect since 2019. State and private insurers define their own service packages and cost distribution structures within the framework of federal and state regulations. Thus, the US healthcare system is in permanent evolution [11].

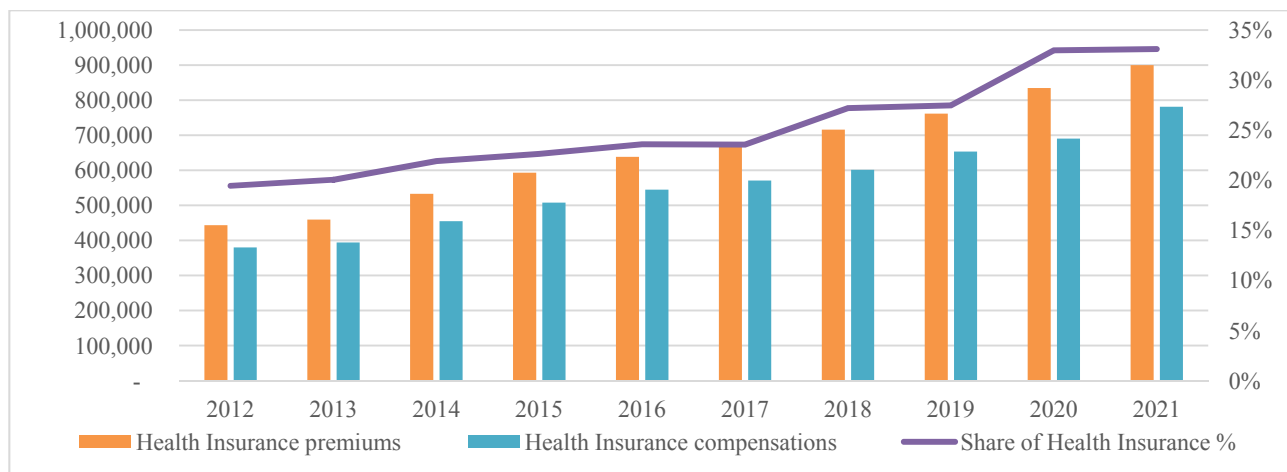

Figure 2. Health insurance indices in the United States in 2012-2021, million dollars [12]

Figure 2 depicts US private and public health insurance indicators expressed in million US dollars. We see from the figure that health insurance premiums amounted to \$443 billion in 2012, and compensations amounted to \$380 billion (85.7% of insurance premiums). Health insurance premiums amounted to 19% of the US insurance portfolio in 2012. Health insurance has a steady growth tendency throughout the studied 10 years, regardless of geopolitical and economic changes. In 2021, it reached 33% of the US insurance market or more than 900 billion dollars, within the framework of which 781 billion dollars (86.8% of insurance premiums) was compensated to insured people. Thus, as of 2021, health insurance is the most common type of insurance in the US economy, collecting 33% of all insurance premiums.

Another type of insurance that is mandatory in most American states is disability insurance. According to 2019 (latest available) data, insurance premiums of 5 billion dollars or 0.2% of total

insurance premiums were collected within the framework of disability insurance [7].

The next type of insurance, which has general coverage and is carried out on a mandatory basis, is the insurance of compensation for employees. The workers' compensation insurance (WCI) serves two purposes:

- it ensures that injured workers receive medical care and compensation for a portion of their lost income when they are unable to return to work,
- Protects employers from lawsuits of employees injured at work.

Employees receive benefits regardless of who was the culprit. If an employee dies during a job, the employee's death benefits are provided to the employee's guardians or other beneficiaries of the contract. However, both the legislative regulations and the employee reparation systems vary from state to state.

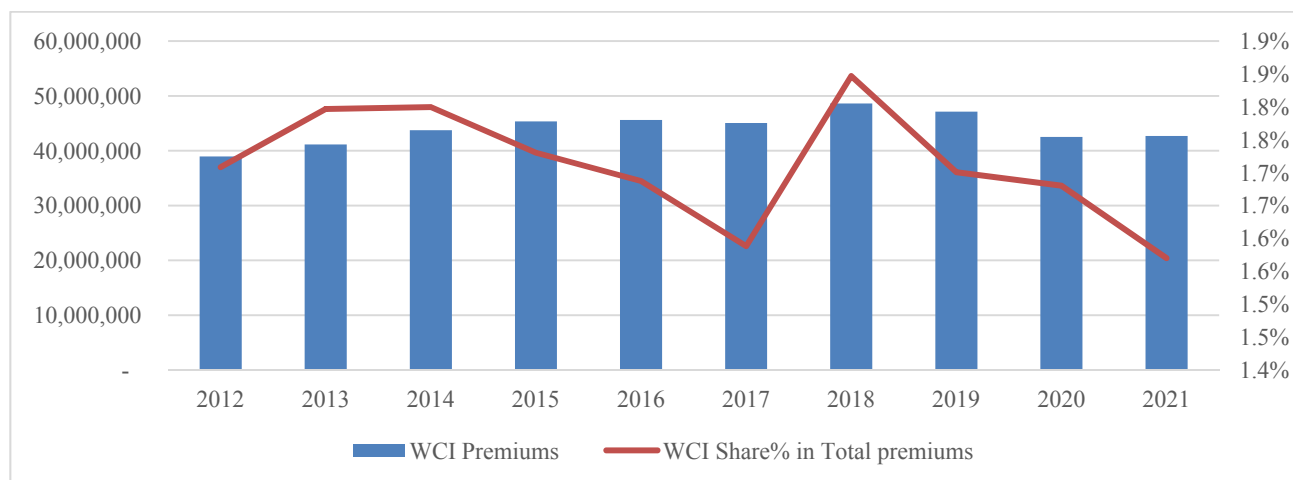

Figure 3. Workers' Compensation Insurance (WCI) premiums for 2012-2021, thousand USD [7]

From Figure 3, we see that in the whole period studied WCI premiums fluctuated between \$40-50 billion, accounting for 1.6-2% of total insurance premiums.

The other type of compulsory insurance is unemployment insurance. In the US, the Ministry of Labor provides unemployment benefits to employees who become unemployed without their

fault and meet certain requirements. Unemployment insurance is a state-federal joint program. Each state runs a separate unemployment insurance program, but all states follow the same guidelines set by the federal law. Unemployment insurance is carried out by the state in full, and insurance premiums are charged from organizations as a tax. As of 2021, the unemployment insurance taxes are 6.0% of the employer's taxable wages. The taxable wage base is the first \$7,000 paid in wages to each employee during a calendar year. Employers who pay their state unemployment taxes on a timely basis receive an offset credit of up to 5.4% regardless of the rate of tax paid to the state. The rate of this tax for employers is 0.6% (6.0% - 5.4%), the maximum amount of \$42 per employee, per year [14].

Unemployment insurance has provided unprecedented reimbursements to persons who lost their jobs due to COVID-19. In 2020, compensation grew to more than \$143.5 billion, as a comparison report stated that compensation stood at \$44 billion in 2021 [10].

The last of the US mandatory insurance types are general liability and professional liability insurance. Liability insurance is a type of insurance coverage that protects individuals and enterprises from legal requirements and financial losses that are derived from their negligence, professional mistakes or liability for injuries, damages, or losses to other parties. Liability insurance in the US has many forms and types. One of the most common insurance types under the general insurance class is product liability insurance. Insurance of product liability protects against the manufacturer, distributor or seller of the product from legal liability, which stems from the defective state this case, which caused a personal injury or loss as a result of goods use. Within the framework of this insurance, during 2019-2021, a net insurance premium of \$ 3-3.4 billion was collected, which is 0.1% of the total insurance premiums [7].

Among the types of professional liability insurance, professional liability insurance for

doctors has the largest share, with premiums totaling more than \$8 billion (2019) or 0.3% of total insurance premiums [8].

To summarize, we can argue that the US has a fairly diverse insurance system. In addition to the fact that the US has the largest insurance market in the world, it also has a wide variety of insurance types, many of which are conducted on a mandatory basis, however, it must also be taken into account that mandatory insurance products differ according to state and federal laws.

There are several mandatory insurance policies **in the United Kingdom** that individuals and businesses should possess. Compulsory insurances in the UK are:

- *Car Insurance:* Motor insurance is a legitimate requirement for anyone who owns or operates a car in the UK. This insurance is a type of insurance against damage to a third party. This means that the insurance incurred is compensation for any other person's third-party damage to the car, health, animal or property as a result of an accident [15].

- *Liability Insurance for Employers:* Organizations must have Employers' Liability (EL) insurance upon becoming an employer. The coverage should be at least £5 million and come from an authorized insurer. EL Insurance provides compensation if the employee is injured or sick during his/her performance of his/her work duties at the workplace [15].

All other types of insurance are not required by law in the UK, they are carried out voluntarily. In the UK voluntary insurance include health, life, property and liability insurances.

Figure 4 depicts the insurance premiums of GB vehicles in USD for 2011-2021, as well as the share of car insurance in the total insurance premiums for the same period. As we see from the chart the insurance premiums varied between 19-25 billion USD, averaging 5.3% of the total insurance portfolio.

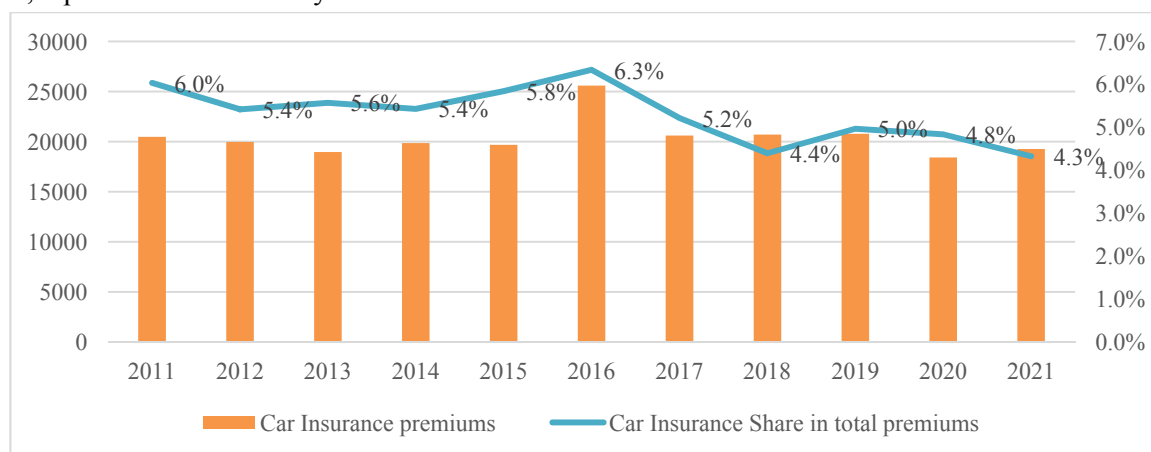

Figure 4. Car insurance premiums in the United Kingdom 2011-2021, million dollars [16]

The next Figure 5 shows employers' liability insurance premiums for 2018-2021, as well as their share in the total insurance premiums. Exchange rate fluctuations were calculated at the average annual exchange rates [56]. From Figure 5 we see

that in 2021 the volume of insurance premiums was over \$ 2.6 billion, and in total insurance premiums it was only 0.6%. UK total insurance premiums were more than 445.4 billion USD, of which only 5% fell from the mandatory insurance policy [16].

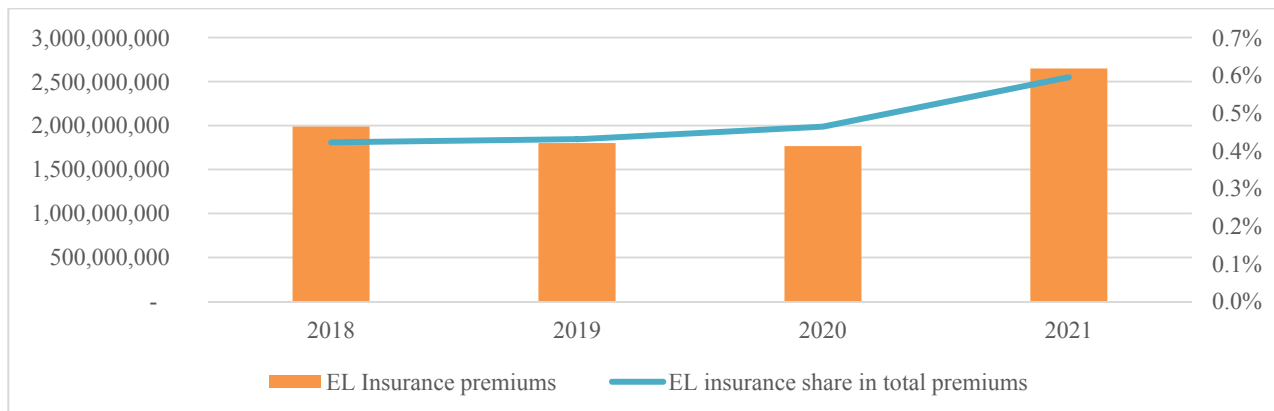

Figure 5. *Employers Liability (EL) Insurance premiums in the UK, for 2018-2021, USD [17]*

In the UK the system of budgetary financing of healthcare is used, which is also due to the nature of highly centralized state management. In the UK, the National Health System (NHS) acts as a health care provider, whose services - hospital treatment, doctor's services and prescription drugs - are available to any citizen, as well as to people permanently resident in the UK [18].

In 2021, the healthcare costs in Britain amounted to about 12.4% of the GDP, which is about £280 billion. The total cost per person is about 4,000 pounds. Most of the NHS revenues are made from the state budget, roughly 83% of the total. NHS reaches investments from additional payments that come from the private sector when using NHS services. Voluntary health insurance covers only 2.4% of health care costs [19].

The next country whose mandatory insurance system we studied is **Germany**. Germany has a variety of insurance types, but there are a few that are mandatory for individuals and businesses. These insurance policies are designed to ensure financial protection and mitigate risks in all aspects of life. Germany's main mandatory insurance products are health insurance, social insurance and vehicle liability insurance [20].

Health insurance in Germany is one of the most popular types of compulsory insurance. Anyone living and working in Germany should have a health insurance policy. The exception is persons who have less than three months left in Germany. All others should have compulsory health insurance. Germany has a dual health insurance system, which consists of health insurance defined by law (also called the Health Insurance Foundation) and private health insurance.

With state medical insurance (Gesetzliche Krankenversicherung - GKV or SMI), most of the

population of Germany is insured. Individuals who work in Germany and earn less than 66,600 euros a year (in 2023) are automatically included in this system. This insurance includes visits to your doctor, staying in the hospital, basic dental care, and medicines and pharmaceuticals.

Persons insured in the state insurance system also have accident and long-term care insurance and are entitled to receive disease allowance, child disease allowance and maternity allowance [20].

Mandatory insurance funds all charge the same basic rate - 14.6% of the gross salary (as of 2023, a maximum of 4,987.50 euros per month). This expenditure is equally distributed between the employee and the employer (7.3% each) and replenished with state subsidies.

Self-employed, sole entrepreneurs, business owners and employees of higher salaries (those with a salary of over €66,600 a year or more than 5,550 a month in 2023) may abandon their statutory health insurance in favor of private health insurance (Private Krankenversicherung - PKV). About 10% of the population is covered by private health insurance.

Private medical insurance in general (PMI) generally offers more comprehensive coverage, including alternative treatment and private hospitals. On the other hand, private insurers' investments are usually related to the personal risk of an insured at the moment of insurance, such as health, age, coverage type or any other supplements. It is also important that spouses and children living in Germany (under the age of 18) are also insured under the state health insurance policy of free family health insurance. An application to receive this coverage should be submitted to the Health Insurance Foundation [21].

In the case of the SMI, all insureds receive the same services. Those who earn more pay more. This approach is the application of the principle of generational solidarity in the medical insurance system. Each insurance fund can also charge a premium, which currently comprises an average of about one percent, of which the employer again pays half. Also, when using private insurance, insured persons can be subsidized by their employer or pension fund as well. In the case of SMI, the coverage is extended to children without additional expenses and for the insured spouse, if they have little or no income. Health insurance premiums for those receiving unemployment or social security benefits are generally paid by the appropriate benefits agency.

About 86% of the population receives their basic coverage through SMI, and only 11% through PHI. The rest (soldiers, police officers) acquire coverage under special programs. Expenses of illegal immigrants' acute illness and pain, as well as expenses on pregnancy and childbirth from social security [22].

In Germany, all owners of vehicles must have *motor liability insurance* to cover the damage caused to third parties in case of an accident. It is mandatory for all registered vehicles, including cars, motorcycles and other motor vehicles.

The German social security system consists of several forms of compulsory insurance. Anyone who is an employee in Germany makes mandatory payments to these insurance systems within the framework of the Social Security program, such as pension insurance, long-term care insurance, work Accident Insurance, unemployment insurance.

The German pension system combines the "pay when you enter" system (where the working population pays for pensioners' benefits) with additional pension programs. Individuals (through independent or specialized systems) participate in pension programs to "fill" what they have received from the state pension fund, thus constantly replenishing their pension accounts.

Another mandatory type of social security insurance is employee insurance. In Germany, employers are required to have employee reimbursement insurance (*gesetzliche Unfallversicherung*) in order to provide coverage for job-related accidents or occupational diseases. This insurance ensures that employees receive the necessary medical treatment, rehabilitation services, disability benefits, and benefits to survivors in the event of injuries or death at work [23].

There is also a type of compulsory health insurance, which is concluded primarily in parallel with compulsory health insurance. It is a long-term care insurance (*Pflegeversicherung*). Long-term care

insurance was added to the German social security system in 1995 to ensure that everyone is ready for long-term care requiring medical care, regardless of the cause of occurrence; whether it is due to accident, sickness or old age. Long-term care benefits are financed by all employees in Germany (3,05%-3,4% of annual salary according to 2023 data). This insurance is mandatory for all residents with health insurance in Germany.

The latest mandatory insurance type of social security is unemployment insurance. This insurance provides compensation to people who have lost their jobs involuntarily but are able to work. Insurance premiums for unemployment insurance ("*Arbeitslosenversicherung*") are paid from wages. As a rule, insurance premiums are transferred to the fund by the employer, and the insurance premium is divided equally between the employee and the employer.

According to recent legislative updates, the rate of insurance is 2.5% of the gross salary, half of which is paid by employers. Those who meet the criteria of law (i.e., who worked in Germany immediately before becoming unemployed and paid social security payments in Germany at least 12 months during the last 2 years) and have the right to demand a German unemployment benefit [24].

It's important to note that insurance of individual liability, although not imposed by law, is one of the most popular in Germany. Private liability insurance (*Privatexport*) provides coverage of claims of personal liability arising from accidental harm to others' health or property.

To sum up, the working population in Germany pays 7.3% from their pocket for health insurance, 9.35% for pension insurance, 1.525% for long-term care insurance and 1.2% for unemployment insurance. Together it makes 19.375%, but this does not include the costs of other types of insurance, in particular the costs of car insurance, as well as income taxes, which in Germany range from 14-45% [20].

If we consider social security programs as a unity of health, pension, long-term care, unemployment and insurance from labor accidents, then social security programs in Germany will be the direction of prevailing insurance. With these insurances, the employer and employee together pay about 40% of the gross salary.

France is one of the countries with the most developed insurance market in Europe. In France, several types of insurance are also mandatory and they are listed below:

Health Insurance: France has a universal health system - it is managed by the Ministry of Health and supplemented by private insurers. Health insurance is mandatory for all citizens, regardless of whether

they work or not. France also requires all foreigners or long-term visitors (three months and more residing in France, including Guadeloupe, French Guiana, Martinique, Reunion Island, Saint Barthelemy and Saint Martin) to have health insurance. Compulsory health insurance in France is carried out within the framework of social security programs and covers about 70% of medical expenses. The French, in order to fully insure themselves, use voluntary medical insurance, which covers the remaining 30% of expenses. For the working population, an insurance premium is paid by the employer through automatic wages, while low-income or unemployed employees can apply for free insurance [25].

The advantage of the French model is that all of them are obliged to have a health insurance, be it a private or state type of insurance. It provides health insurance to those who are unemployed or do not insolvents at the expense of the state, and levying taxes from employees provides state health insurance, which is better than free medical insurance. Along with all this, the private insurance system operates effectively, which fills the gaps in the state insurance, reaching the size of the coverage to 100%. In 2020 compensations provided by private insurance companies were more than 18 billion euros or about 21 billion dollars, if we compare total insurance fees, about 6% of the market will [10].

Car Insurance: In France, car owners are required to have insurance, at least, liability insurance that covers losses caused to property or health of other persons by their vehicles. This minimum coverage required by law is called “Third Party Liability” insurance, which covers the damage caused to others in the event of an accident. This insurance is not obligated to be signed with a French insurance company if it has the minimum necessary coverages, that are mandatory in France. If the car does not have insurance, the fine is 3750 euros [26].

In 2017, 84.3% of French households had a car, as a result of which car insurance is the second most popular insurance type in France, after home insurance. In 2018, France was among the leaders in the European car insurance market in terms of gross insurance premiums [10]. In 2021 the car insurance premiums amounted to € 27.9 billion, which is 7.7% of the total insurance premiums of the country (362.5 billion) [16].

Property/Home Insurance. If you are renting or have a house/apartment in France, you must have house/apartment insurance. Two main types of house insurance stand out in France [26]:

- Civil liability insurance, that covers the damage caused by you or your home to third parties and their property,

- Multi-risk insurance, which includes liability insurance plus protection for your own home and its contents.

Civil liability insurance is the minimum legal requirement for tenants of rental properties, landlords of rental properties and owners of flats in community buildings. However, about 90% of homeowners prefer to have multiple-risk home insurance.

In France, there is also an additional type of housing insurance, called construction insurance, which is mandatory in case of the purchase of a new building or carrying out large-scale repairs. This insurance covers building flaws for the first ten years. Often, this insurance is also included in multiple-risk insurance.

Liability insurance is the main type of insurance for houses in France. It compensates for injuries and damages caused to third parties or their property. This may be due to an accident at the insured person's home or as a result of illegal acts that occurred as a result of the insured person's negligence. Under the expanded coverage of this insurance, it may include accidents that you are attracted to outside the home or in damages that have been caused by your family members or pets. However, the policy of responsibility does not cover any expenses related to your own property.

Professional Liability Insurance: some professions, such as doctors, lawyers, and architects, must have professional liability insurance to cover possible losses or damages caused to customers or third parties [27].

Work-related Accident Insurance: employers must provide insurance coverage for job-related accidents and occupational diseases for their employees. This insurance covers medical expenses, disability benefits and rehabilitation costs. The local Health Insurance Fund or the General Social Security Fund pays allowances for job accidents and occupational diseases. Occupational diseases are considered when the disease arises as a result of the performance of their duties and leads to deterioration of health. France has an official list of occupational diseases. However, the disease may be recognized as professional even if it is not included in the official list. All employees registered in France are insured from the date of employment from industrial accidents and occupational diseases (no waiting period is applied). This coverage also refers to several other categories (students from technical schools, students, trainees, participants in the recruitment program, prisoners working during imprisonment, etc.) [28].

In 2021, life insurance premiums were \$ 180 billion and non-life insurance premiums were about \$ 135 billion in France. Figure 6 shows non-life

insurance premiums by collection direction. From the figure, we see that 90 percent of non-life insurance premiums are collected from the types of

insurance that are fully or partially implemented as mandatory [16].

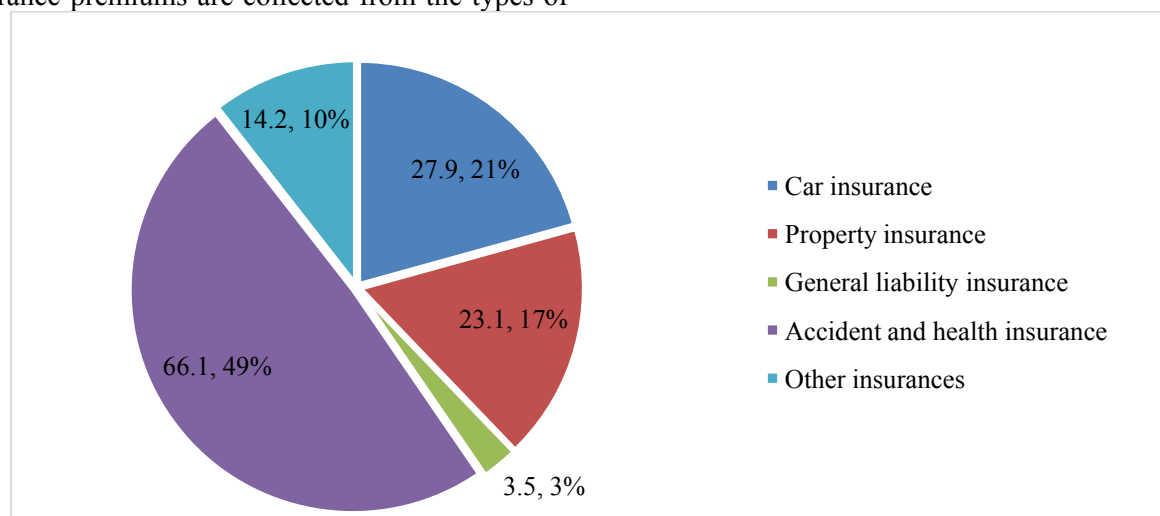

Figure 6. Non-life insurance premiums of France by directions in 2021

The next insurance market that we have analyzed is the **Israeli** insurance market. In Israel, there is a mandatory legal requirement for the following types of insurance:

- *National Health Insurance (Bituach Leumi)*: Every resident of Israel (aged 18 and older) is required to have national health insurance coverage that is provided by the National Health Insurance Law. This ensures that all basic medical services and treatments are available to Israeli residents.

- *Cars third-party liability insurance (CTPL)*. This insurance is mandatory for all vehicles registered in Israel. CTPL provides compensation for bodily harm and property damage caused to third parties in the event of a car accident. It does not cover the damage caused to the car or the health of an insured person.

The most important body of the Israeli insurance system is the National Insurance Institute of Israel (NII). NII is a government agency responsible for the management of social security

programs in Israel. It was established in 1953 and operates under the jurisdiction of the Ministries of Labor, Social Affairs and Social Services.

NII provides a wide range of social security programs to Israeli residents. These projects include various options of insurance and assistance. Unemployment, occupational accident, pension, accident and disability insurances are provided to the residents of Israel through the NII. NII is a system, where the condition of participating is mandatory and as a result of mandatory payments, all residents of Israel receive a wide range of insurance services and not only [29].

The population of Israel makes payments to two funds within the framework of the compulsory social security law. The first is the mandatory allocations to the NII, and the second is to the National Health Insurance Fund (NHI). Insurance premiums for NII and NHI are shared between the employee and the employer. The distribution is shown in the table below [30]:

Table 1.

	For the share of income which is up to 60% of the average wage			For the share of income which exceeds 60% of the average wage		
	Employer	Employee	Home	Employer	Employee	Home
<i>NII</i>	3.55%	0.4%	3.95%	7.6%	7%	14.6%
<i>NHI</i>	--	3.1%	3.1%	--	5%	5%
<i>Total</i>	3.55%	3.5%	7.05%	7.6%	12%	19.6%

Since the principle of income declaration of self-employed people is also effectively operating in

Israel, there is a limit to the provision of insurance premiums from the income of self-employed people:

Table 2.

	For the share of income which is up to 60% of the average wage	For the share of income which exceeds 60% of the average wage
<i>NII</i>	2.87%	12.83%
<i>NHI</i>	3.1%	5%
<i>Total</i>	5.97%	17.83%

Health insurance in Israel has been mandatory since 1995. Every resident of Israel, aged 18 and over, is legally obliged to be insured by the “National Insurance” and pay insurance premiums. According to Israeli legislation, only housewives (married women who do not work outside the household) are exempted from the obligation to pay insurance premiums, and a person who has become Israeli for the first time his age is above the age established by law (age gradually increases from 60 to 62). Each insured must be registered in one of the

insurance funds and is entitled to use health services provided by law. The rates of the payment will not be less than the minimum, prescribed by law, and will not be more than the maximum threshold for insurance premiums [30].

Life insurance in Israel is not compulsory, but collects the vast majority of insurance premiums - more than 53% or \$ 11.5 billion. Non-life insurance accounts for 47% of insurance premiums or \$ 10.1 billion. If we look at the structure of the non-life insurance portfolio, it looks like this:

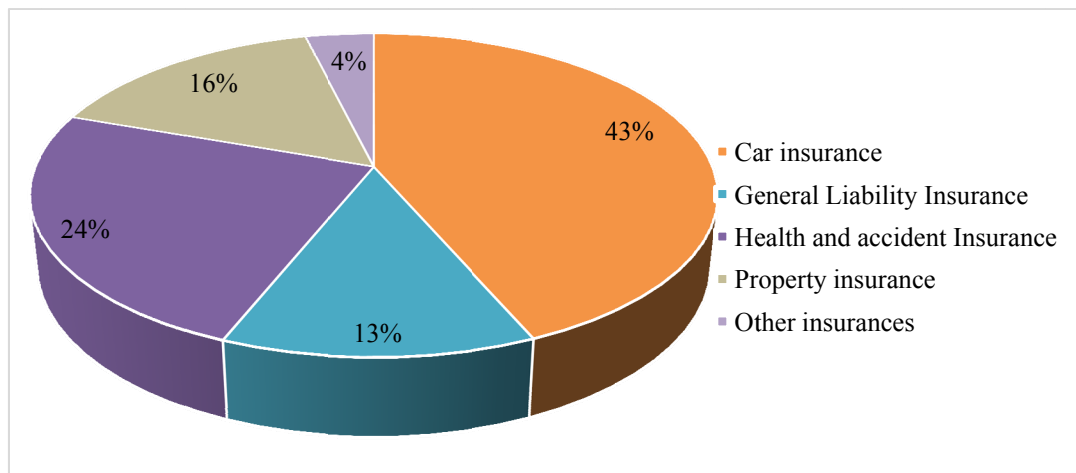

Figure 7. *The structure of non-life insurance in 2021*

In the figure, we see that in the structure of the total non-life insurance premiums collected in Israel in 2021, car insurance has the largest share at 43.5%, followed by health and accident insurance at 24.2%. If we also take the liability insurance portfolio (these three together contain all compulsory insurance types), they together account for more than 80% of Israel's non-life insurance or 38% of total premiums.

Japan occupies an important place in the global insurance market. The Japanese insurance market is famous for its huge volume of natural disaster insurance premiums and compensation, but few people know which types of insurance are mandatory in Japan. Below the insurance products that are considered mandatory in Japan are:

- **Health Insurance.** The right of the Japanese to health is defined by the Constitution and the obligation to ensure it is imposed on the state. Mandatory health insurance in Japan is valid from 1961. It provides universal coverage for citizens of any country living in Japan for 3 months and more, and the insurance premiums are paid depending on the size of the income and have a regression character [31].

- **Pension Insurance.** Pension insurance provides pension benefits, disability benefits and survivor benefits. Japan has two pension insurance systems: the National Pension System and the Employee Pension System [32].

- **Employee accident insurance.** In Japan, compensation for accidents of employees is mandatory for all hired employees. This type of insurance is provided to all employees (or their family members in case of the death of an employee) in exchange for the medical care they need as a result of injury or illness caused by their stay at work or commute [33].

- **Compulsory insurance for car exploitation.** According to Japanese legislation, all registered cars must have this insurance. This compulsory insurance, in its concept, is very similar to the compulsory insurance operating in other countries, and it is designed to protect third parties from any damage or loss caused by an accident. This insurance does not cover the repair or replacement of the damage caused to the faulty driver's/insured's car [34].

Japan's statutory health insurance system (SHIS) covers 98.3% of the population, while the separate social assistance program for poor people covers the remaining 1.7%. Immigrants and short-term visitors without documents are not insured [35].

SHIS consists of three types of mandatory insurance [36]:

- **Employee Health Insurance (EHI):** this insurance covers about 59 percent of the population. In case of MTSA, insurance premiums are paid equally by the employer and the employee, and the

insurance is also completely distributed to the family members of the employee. This insurance type covers 70% of all health expenses. The amount of the insurance premium depends on many conditions: age, family composition, salary size, etc. Mainly varies within 10%, half of which is paid by the employer.

- *Insurance for residents (National Health Insurance):* this insurance is intended for those who are unemployed and up to 75 years of age (27% of the population), self-employed (including contractual) or retired, as well as for the family members of the abovementioned persons. Here, the insurance also covers 70% of hospital expenses. The insurance premium is calculated based on the age and income of previous years.

- *Long life or elderly health insurance system:* this insurance automatically covers all adults (12.7% of the population) and persons over 65 years of age with disabilities. In the case of this insurance, the insurance coverage depends on the income of the insured. For low-income people, insurance can cover up to 90 percent of all medical payments, while for others it is applied to a standard 70%.

Each of Japan's 47 prefectures or regions has its own plan for insurance and there are more than 1400 employment-based programs. As a result of the current health insurance system, in Japan, people's out-of-pocket expenses in Japan are below the world average (16.36%), approximately 12.6% for 2020 [37].

The next mandatory insurance system in Japan is pension insurance. The pension system in Japan can be divided into two parts: National Pension Scheme (NPS) and Employee's Pension Insurance System (EPI) [32].

National Pension System is a mandatory insurance, in which all persons between the ages of 20 and 59 who live in Japan (are residents) participate, regardless of nationality. NPS has a fixed monthly fee of ¥16,610 (about US\$120). Persons who are full-time employed, are registered in the EPI system. In this pension system, employer and employee pay equally. The amount of payments is not fixed and depends on the employee's salary. It is also important that the employed population pays to both EPI and NPS systems.

The next mandatory insurance for Japanese is Accident insurance for Employees. Employees do not pay for this insurance, instead the insurance premium is paid by the employer. The insurance tariff for employers varies significantly depending on the sphere of activity. Insurance premiums are usually calculated as a tax rate for each employee's salary. It depends on the type of activity implemented at the workplace: the maximum rate is 8.8% (for metal/non-metal/coal extraction branches), and the minimum is 0.25% (for finance, insurance telecommunications and broadcasting) (last updated in April 2018) [38].

The latest mandatory type of insurance in Japan is the insurance of vehicle owner civil liability. In parallel with compulsory car insurance, people in Japan also use voluntary insurance services. About 74% of the population prefers to extend the limits and scope of services with voluntary insurance [39].

The following limits are conducted in mandatory insurance [34]:

- 30 million yen (approximately US\$ 215 000) in case of death
- In case of personal injuries, 1.2 million yen (about \$ 8,600)
- In case of disability - 700.000-40 million yen (around 5.000-287.000 US dollars).

The chart below demonstrates structural changes in Japan's insurance portfolio during 2011-2021. As we can see from Figure 8, non-life insurance premiums had a downward trend in 2011-2015, after which they started to grow. During the analyzing period, the largest share had car insurance, approximately 43-57%, with a decline, but less than the overall market tendency. The next was property insurance with its specific weight from fire and natural disasters, although it was the fact that it is not mandatory, people acquire insurance from natural disasters, as the country is in a risk zone. This insurance accounts for 16-21% of non-life insurance premiums. The other major insurance type is health insurance and accident insurance, which had a constant weight of 10-11% during the almost entire period in the insurance premiums of non-life insurance.

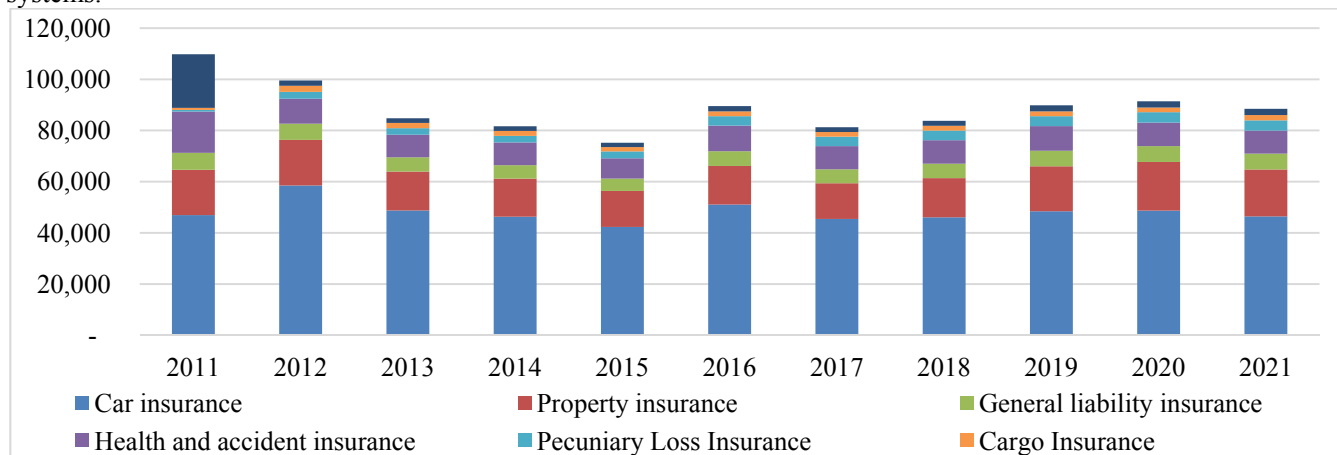

Figure 8. Structure of Japan's Non-Life Insurance Payments for 2011-2021, USD million [16]

China is the second largest country by the volume of insurance premiums collected worldwide. There are several mandatory insurance systems in China, designed to protect individuals, businesses and society from potential risks and ensure financial security for unpredictable events. Mandatory insurance systems in China are the following:

- Compulsory traffic insurance. Both third party liability and accident insurance are compulsory in China, and are known as compulsory traffic insurance. This compulsory insurance covers the injury or death of a third party in the event of an accident [40].

- Social insurance. China has a unique social security system, which includes several compulsory insurance programs for employees. These programs are [41]:

- pension (Endowment Insurance): covers pension benefits and is financed by the payment made by employers, employees and government.

- medical insurance: provides coverage for medical expenses, including hospitalization, ambulatory care and medicine.

- unemployment insurance: provides financial assistance to individuals who are unwillingly losing their jobs by providing temporary income compensation.

- labor injury insurance: covers medical expenses and reimburses income lost as a result of work injuries or professional diseases.

- maternity insurance: benefits are provided for women during pregnancy, childbirth and postnatal period, including medical expenses and maternity leave allowances.

- property insurance: although not generally binding, some Chinese states have introduced mandatory property insurance requirements. These requirements can be applied to certain types of property, such as residential buildings or commercial facilities, and aim to protect against risks such as fire, flood, or other property damages.

The medical insurance system in China is one of the most important parts of the country's social security system. It aims to provide accessible and affordable healthcare services to all citizens regardless of their socio-economic background. In China, the medical insurance system is divided into two categories: basic medical insurance and additional medical insurance.

Basic medical insurance in China is mandatory and covers most of the main medical expenses, including hospitalization, ambulatory visits and prescription drugs. It is financed from contributions of both employers and employees, by the way, the government provides additional funding to those who cannot afford to pay insurance premiums. The

main medical insurance rate varies according to region. In Beijing, the employer and employee rates are 16% and 8%, respectively, in Shanghai, 16% and 8%, and in Guangzhou, 14% and 8%.

Additional medical insurance is voluntary and provides additional coverage for certain medical expenses such as dental and vision care, as well as more expensive treatments that may not be fully compensated by the basic package. It is funded by individuals who choose to enroll in the system and pay an additional insurance premium.

China's unemployment insurance provides financial support to individuals who have lost their jobs through no fault of their own, such as company bankruptcy, restructuring or downsizing. The unemployment insurance system in China is funded by both employers and employees. The financing rate for employers varies between 0.32-0.8%, and for employees between 0.2-0.5%.

Work-related insurance provides protection and compensation to employees who suffer from work injuries or occupational diseases. The insurance system is mandatory for all employers in China and they are required to pay insurance premiums for the coverage of their employees. These insurance rates range from the nature of the organization as well as from the region. In Beijing and Shanghai, it ranges between 0.16-1.52% in Guangzhou - 0.1-0.7%.

Maternity Insurance in China is an essential part of the country's social security system, which provides financial support to working women during pregnancy, childbirth, and post-natal recovery. Insurance is mandatory for all employers in China and they are obliged to pay insurance premiums for the coverage of their female employees. This insurance premium is paid only by the employer and may vary between 0.8-1% of the salary. Thus, in China, the population pays 22.2% of their income as a social tax to the state for social welfare programs [42].

In 2022, in China a total of 4.6 trillion yuan (US\$656 billion) insurance premiums were collected, of which 2.5 trillion yuan (US\$343 billion) in life insurance, health and accident and 972.6 billion yuan (US\$136 billion) in property insurance. 1.3 trillion yuan (US\$178 billion). As a result, 52% of insurance premiums collected in China are life insurance, 21% personal insurance, and 27% property insurance [43].

In addition to countries with advanced and developed insurance markets, it is also very important for us to study the experience of the introduction and development of compulsory insurance of regional states. Let's start the study of these countries from **Russia**. Currently, there are 6 types of mandatory insurance in Russia. Each of them is regulated by federal law, by the decree of

the President, as well as by various regulations. Unlike voluntary insurance types, tariffs and limits in compulsory binding are strictly regulated at the legislative level [44].

1. *Compulsory motor third-party liability insurance (CMTPL)*. This insurance law was adopted in 2002, and since then all owners of the vehicles must insure their liability on the road. The CMTPL agreement guarantees that in the case of an accident, the affected party will get compensation from the insurance company for the damaged property as well as for the damage to life and health. CMTPL tariffs and coverage limits are regulated by the Central Bank of the Russian Federation. Thus, the maximum coverage size is currently 400,000 rubles (about 4500\$*), directed to the property a loss of 500,000 rubles (approximately \$ 5,600*) for the life and health of the affected party.

2. *Dangerous manufacturing facilities insurance during operation*. This type of insurance applies to legal entities: owners of hazardous facilities. According to Federal Law No. 225 (in force since 2012), they are obliged to insure their civil liability at their own expense for the life, health or property of victims during the operation of dangerous facilities. Examples of typical hazardous facilities are gas stations and hydroelectric plants. The insurance pays compensation to third parties who have suffered, for example, an explosion in the facility.

3. *Liability insurance of the Carrier for damage to the life, health, property of passengers by any vehicle, except for taxis and subway*. All Russian carriers, including commercial companies, are obliged to sign the following insurance. Due to this, passengers of buses, planes, trains water passenger transport are insured and have the right to compensation for life or health during travel, as well as for property damage. Each case of reimbursement has its limits and depends on the specific type of damage. Thus, the limit of payment for damage to the life of the passenger must be at least 2.025 million rubles (about \$ 22.700*), health - minimum of 2 million rubles (about \$ 22,500*), and property - at least 23 thousand rubles (about \$ 250*) per passenger.

4. *Military health and life insurance*. Life and health insurance for military personnel is another type of compulsory insurance and a form of social responsibility of the state to the military. Such insurance shall be issued and paid for by the Department of Defense. In case of any injury or death of a serviceman during the service, including in hot spots, as well as within 12 months after that, compensation will be paid to him or his family members within the framework of the contract already signed with the insurance company.

5. *Compulsory social insurance*. This type of insurance is part of the state protection of the population in case of illness, loss of breadwinner, disability or unemployment. The social insurance foundation is an extra-budgetary structure and is responsible for the distribution of funds and payments of compensation. All allocations to the fund are made by Russian organizations in which insured persons work. In the event of one of the relevant events, all citizens of the country (working and non-working) have the right to apply to the fund to receive financial benefits (in case of job loss, birth of a child, etc.), pay for sick leave, get a ticket to a sanatorium and other types of assistance.

6. *Mandatory medical insurance*. This is another type of state social guarantee, due to which citizens have the right to receive free medical care in state clinics. Compulsory health insurance fund accumulates and distributes recruited insurance premiums, which are supplemented by the payments of employers and provincial governing bodies. Insurance companies participate in the compulsory medical insurance structure, but their role is limited only by the distribution of funds from the regional mandatory medical insurance funds to clinics, as well as by monitoring their expenses and evaluating the quality of services.

If we look at the Russian insurance market in terms of numeral indicators, we will see that it has had a growth trend from 2016 to 2022, reaching 1.18 trillion rubles (about \$ 13.2 million*) from 1.82 trillion rubles (about \$ 20.4 million*). The collected insurance premiums were almost not increased only in 2022, having a slight positive change of 0.5%. In 2022, the insurance premiums collected in the insurance market amounted to 1.2% of RF's GDP [45].

According to the data of the Central Bank of the RF, the volume of insurance premiums collected by insurers in 2022 increased by 0.5%, while insurance indemnities increased by 12.1% to 893.2 billion rubles. Payments increased by all main types of insurance. In 2022, the share of compensations increased to 49.2%, while the figure made 44.1% a year ago. The share of insurance premiums in insurance contracts signed with individuals was 62.3% (in 2021 - 65.2%), in case of private entrepreneurs and legal entities 37.7% (in 2021 - 34.8%) [46].

In 2022, 83.8% (or 1.5 trillion rubles) of all insurance premiums collected in Russia fell to the types of voluntary insurance, while a year earlier it was 86.1%. It is important to note that this indicator does not include insurance premiums of those types of mandatory insurance, which are collected by specialized state funds [46].

CMTPL has the most significant share of compulsory insurance products, making up 15% of total insurance premiums. Insurance companies collect 16.2% of total insurance premiums on mandatory types of insurance, or the same amount is 294.3 billion rubles. The largest share of voluntary insurance products is life insurance premiums - 28.1%, after which property insurance (including CASCO) is 27.4%. Insurance from voluntary medical and accidents is a total insurance portfolio respectively, 11.8% and 11.4%. Insurance premiums amounted to 1.8 trillion rubles in 2022. This does not include insurance premiums for compulsory pension insurance, compulsory social insurance and compulsory medical insurance, the fees for which are collected in state funds. In 2022, insurance premiums of 2.9 trillion rubles were collected for compulsory medical insurance, 6.5 trillion rubles for pension insurance, and 1.8 trillion rubles for compulsory social insurance. Thus, even though Russian insurance companies collect modest insurance premiums (1.2% of GDP in 2022), the Russian insurance system manages significant financial resources due to compulsory insurance (9% of GDP in 2022) [46].

Turkey has an interesting range of mandatory insurance types. According to the legislation of the Republic of Turkey, the following types of insurance

are mandatory: liability insurance for vehicle users, personal damage insurance to public transport/bus seats. This insurance represents passenger and personnel insurance against accidents [47].

- Passenger transportation liability insurance.
- Liability insurance for sale, storage, transportation and other use of hazardous substances,
- Liability insurance for bottled gas. It includes all aspects of the industry, including producers and retailers, but not individual buyers,
- Earthquake insurance
- Insurance of goods subject to financial leasing,
- Air passenger liability insurance
- Professional liability insurance of insurance and reinsurance brokers,
- Insurance of dangerous goods transported by the straits of Turkey,
- Compensation insurance of employees/insurance of employees from work accidents. This type of mandatory insurance is carried out by the state.

From 2011 to 2021, the insurance premiums collected in Turkey fluctuated between \$10-14 billion, up from 1.2-1.4% of the country's GDP.

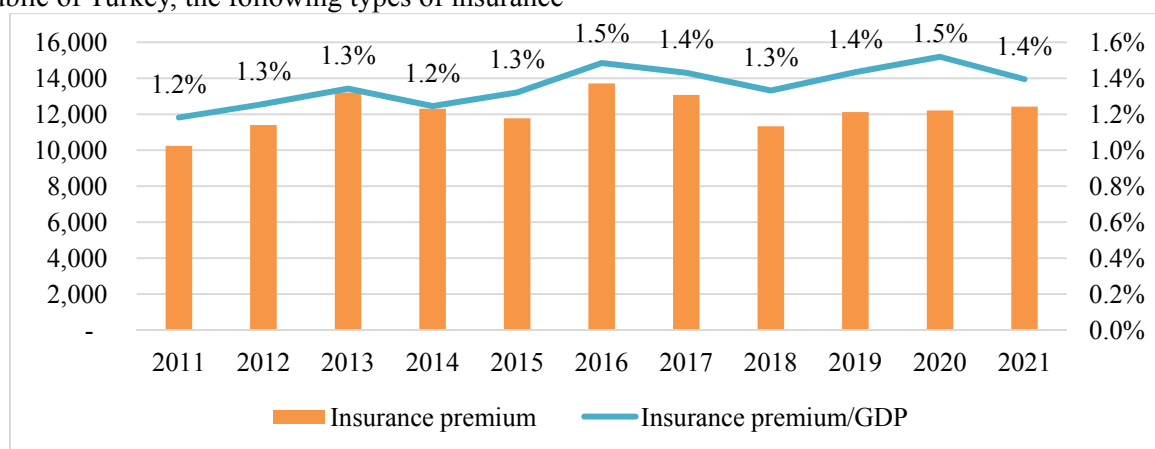

Figure 9. Total insurance premiums (million US dollars) collected in Turkey and their share in GDP, 2011-2021 [16]

During this analysis, we also studied the compulsory insurance markets of **Azerbaijan**. As of 2023, the following types of mandatory insurance are used in Azerbaijan: compulsory insurance of property and liability for its use, compulsory motor third-party liability insurance (CMTPL), compulsory insurance against passenger accidents, mandatory insurance against industrial accidents and occupational diseases, compulsory medical insurance [47; 48].

The following mandatory types of insurance have already been presented many times in the framework of this work, but we will highlight the

circumstances that are special for Azerbaijan's economy.

Medical insurance is mandatory in Azerbaijan from 2021. From April 1, 2021, the mandatory medical insurance is extended to the entire population of the country. The package of services includes primary care, emergency care, specialized outpatient treatment, laboratory-instrumental services, physical therapy, invasive radiology and inpatient treatment. Compulsory medical insurance applies to Azerbaijan citizens, foreigners and stateless persons. The law on Medical Insurance obliges those individuals to pay insurance premiums. The launch of mandatory reform of

medical insurance in Azerbaijan has gradually been conducted, with key steps in the last six years. The State Compulsory Medical Insurance Agency was established still in 2007 by the order of the President of Azerbaijan, but started its activities only after Presidential Decree No. 765, signed on 15 February 2016. First, in two regions (from 2016 in Mingecevir and Yevlakh regions), a mandatory medical insurance examination was launched, then increased to the third stage (Aghdash region, since 2018). From January 2, 2020, the number of regions involved in the compulsory medical insurance system has again increased. From January 1, 2021, the number of participating regions was again expanded, to 36 regions and cities, in general, but not entire capital Baku and several other regions. Finally, only from April 1, 2021, compulsory medical insurance covers 100% of the republic [49].

The compulsory fees for medical insurance in Azerbaijan are established in the following way: for employees, the employer pays 2 percent of the employee's salary up to 8,000 manats (about 4,700 US dollars), and 0.5 percent of the salary for the part exceeding 8,000 manats. On the part of the employee, 2 percent of his salary for up to 8,000 manats, and 0.5 percent of the part exceeding 8,000 manats. It should also be noted that a 50 percent discount is applied to the amount of insurance premiums paid by employees up to 8,000 manats of the salary paid by employees who do not work in the oil and gas or state sector. Individuals pay a health insurance fee of 4% of the minimum wage (currently 250 manats or about 150 US dollars) [50].

Persons involving in-service activities based on service contracts are insured and pay a health insurance fee of up to 8000 manat income of 2% of 8000 manat; 1% of income over 8000 mandates.

Unemployed people as well as persons not engaged in entrepreneurial activities are exempted from the insurance premium until January 1, 2024. Meanwhile, the insurance premium for those persons is paid from the state budget [47].

Life insurance premiums in Azerbaijan* based on the data of 2019 were 0.26% of GDP, and non-life insurance premiums were 0.37% of GDP. If we consider the structure of the portfolio of insurance companies, it looked as follows in 2018: life insurance - 47%, non-life insurance - 53%, property insurance - 12% of the total, and car insurance - 17% [51; 52].

In parallel with compulsory insurance, there is also a social security system operating in Azerbaijan, which consists of the following social insurance and social protection sectors. Social insurance systems include the following types of insurance: pension and disability insurance, insurance for disease, maternity and unemployment.

The last state whose mandatory insurance system structure was studied by us is **Georgia**. The mandatory insurance market in Georgia includes compulsory motor third-party liability insurance (CMTPL), compulsory insurance against industrial accidents and occupational diseases [53; 54].

It should be noted that there has also been a state health program operating in Georgia since 2013, which is very similar to the mandatory health insurance system, which provides funding for health services for a certain part of the population. There are also markets for life and non-life insurance in Georgia, but the non-life insurance market is much more developed. In 2021, an insurance fee equivalent to \$ 219.1 million was collected in Georgia. The structure of the insurance portfolio of Georgia is presented below [55].

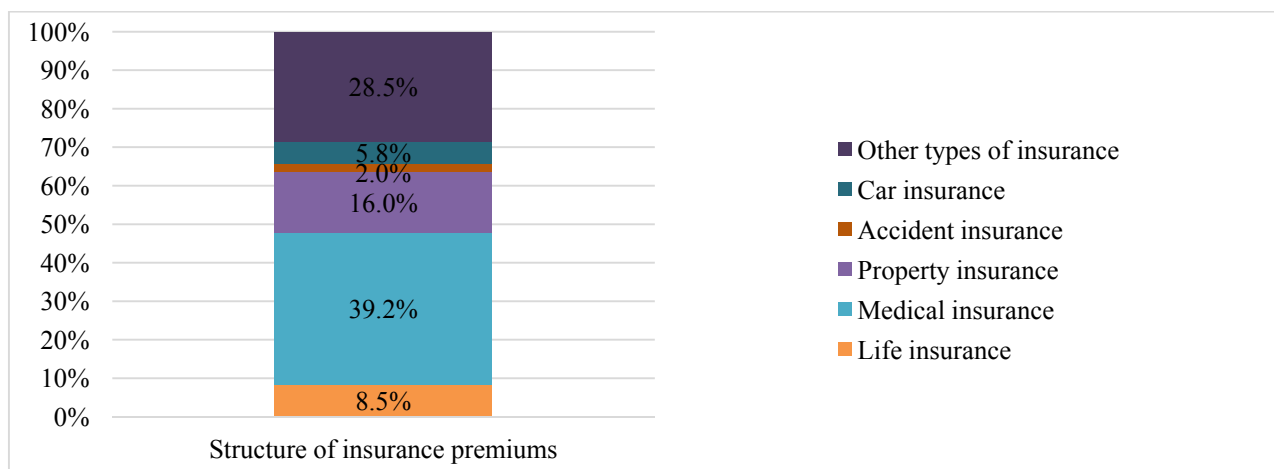

Figure 10. Structure of Insurance Payments in Georgia in 2021

DISCUSSION AND CONCLUSION

Thus, our study showed that depending on the level of socio-economic development in different

countries of the world and the policies adopted by the states, different insurance systems operate and there are various types of mandatory insurance.

Compulsory insurances differ by country, not only in their type, but also in the principles of implementation and regulation, the scope of compensated services and methods of financing. In other words, the same type of compulsory insurance in different countries is introduced and implemented in different ways, due to which each country has its characteristic insurance model. State insurance models may vary depending on the country and the issues facing the state and its society. Despite all these, all types of compulsory insurance have one similarity – all of them are aimed at ensuring the supremacy of state and public interests and the continuity of economic activity.

The introduction of mandatory insurance systems in the economy is also a tool for the collection of free funds of the economy, their expansion and the formation of powerful investment instruments. The increase in the ratio of compulsory insurance premiums and insurance assets to the countries' GDP speaks of all this.

Insurance is an integral part of the economy and is present in almost all sectors of the economy. Insurers not only ensure financial stability and peace of mind for households and businesses, but also are considered as a vital source of long-term capital providing stability for financial markets and the overall economy. Insurance is a necessary prerequisite for many types of economic activities that could not otherwise occur. Insurance in various branches of the economy acts as a guarantee of the success of the activity, taking over the losses and financial obligations arising from any failure.

References

1. The National Association of Insurance Commissioners (NAIC). Link - <https://content.naic.org/consumer/auto-insurance.htm> (Access date: 16/04/2023)
2. KFF: the independent source for health policy. Link - <https://www.kff.org/health-reform/> (Link is shortened, Access date: 16/04/2023)
3. INVESTOPEDIA: Link - <https://www.investopedia.com/is-health-insurance-mandatory> (Access date: 16/04/2023); Link - <https://www.investopedia.com/terms> (Link is shortened, Access date: 16/04/2023)
4. U.S. DEPARTMENT OF LABOR Website. Link - <https://www.dol.gov/general/topic/workcomp> (Access date: 16/04/2023), Link - <https://www.dol.gov/general/topic/disability> (Link is shortened, Access date: 16/04/2023)
5. U.S. Small Business Administration (SBA) Website. Link - <https://www.sba.gov/business-guide> (Link is shortened, Access date: 16/04/2023)
6. Insureon independent agency. Link - <https://www.insureon.com/blog/> (Link is shortened, Access date: 26/04/2023)
7. Insurance Information Institute. Links - <https://www.iii.org/fact-statistic/facts-statistics-auto-insurance> (Access date: 26/04/2023), <https://www.iii.org/fact-statistic/facts-statistics-auto-insurance> (Access date: 26/04/2023), <https://www.iii.org/publications/insurance-handbook/> (Link is shortened, Access date: 16/05/2023), <https://www.iii.org/fact-statistic/facts-statistics> (Link is shortened, Access date: 18/05/2023), <https://www.iii.org/fact-statistic/facts-statistics-product-liability> (Access date: 18/05/2023)
8. III Insurance Statement book 2021 https://www.iii.org/sites/default/files/docs/pdf/insurance_factbook_2021.pdf (18/05/2023)
9. Swiss Re Institute, World Insurance Sigma. Link - <https://www.swissre.com/institute/research> (Link is shortened, Access date: 16/06/2023); Link - <https://www.swissre.com/dam/jcr/> (Link is shortened, Access date: 16/06/2023)
10. Statista (global data and business intelligence platform). Links (Access date: 16/06/2023) <https://www.statista.com/topics/7807/health-insurance-in-the-us/#topicOverview>, <https://www.statista.com/statistics/284857/total-unemployment-benefits-paid-in-the-us/>, <https://www.statista.com/statistics/437168/health-insurance-benefits-paid-value-france/#>, <https://www.statista.com/topics/6443/motor-insurance-in-france/#topicOverview>
11. ISPOR, US Healthcare System Overview - <https://www.ispor.org/heor-resources/> (Link is shortened, Access date: 16/04/2023)
12. NationMaster statistics database <https://www.nationmaster.com/nmx/timeseries/united-states-total-gross-insurance-premiums> (Access date: 24/06/2023)
13. NAIC - U.S. Health Insurance Industry | | 2021 Annual Results - <https://content.naic.org/sites/default/files/2021> (Link is shortened, access date: 24/06/2023)
14. UNITED STATES DEPARTMENT OF LABOR Website- <https://oui.doleta.gov/unemploy/uitaxtopic.asp> (Access date: 24/06/2023)
15. UK Government website - <https://www.gov.uk/vehicle-insurance#> (Link is shortened, Access date: 16/04/2023), <https://www.gov.uk/employers-liability-insurance> (Access date: 24/06/2023)
16. Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD) Website (Access date: 24/07/2023) <https://data.oecd.org/insurance/gross-insurance-premiums.htm#indicator-chart>, <https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=PT5#>, <https://data.oecd.org/insurance/gross-insurance-premiums.htm#indicator-chart>, <https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=PT5>, <https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=PT5#>, <https://data.oecd.org/insurance/gross-insurance-premiums.htm#indicator-chart>

17. Bank of England website - <https://www.bankofengland.co.uk/statistics/insurance-aggregate-annual-data-report> (Access date: 12/06/2023)
18. G.M. Hakobyan - "IMPLEMENTATION OF THE COMPULSORY HEALTH INSURANCE SYSTEM - WORLD EXPERIENCE", CRISIS MANAGEMENT AND TECHNOLOGIES. 2021. No 2(19)
19. UK Office for National Statistics - <https://www.ons.gov.uk/peoplepopulationandcommunity/> (Link is shortened, Access date: 14/07/2023)
20. IamExpat platform - <https://www.iamexpat.de/expat-info/insurance-germany>, <https://www.iamexpat.de/expat-info/german-health-insurance>, <https://www.iamexpat.de/expat-info/taxation/german-tax-system> (Access date: 24/06/2023)
21. Berliner Sparkasse. Link- <https://www.berliner-sparkasse.de/en/home/> (Link is shortened, Access date: 16/04/2023)
22. German Federal Ministry of Health, The German healthcare system - <https://www.bundesgesundheitsministerium.de/> (Link is shortened, Access date: 16/04/2023)
23. Ottonova website - <https://www.ottonova.de/en/expat-guide/health-wiki/compulsory-insurance> (Access date: 28/07/2023)
24. EURAXESS-Germany - <https://www.euraxess.de/germany/information-assistance/social-security-and-optional-insurances/unemployment-insurance#> (Access date: 28/07/2023)
25. AXA - Global Healthcare- <https://www.axaglobalhealthcare.com/en/international-health-insurance/france/> (Access date: 28/07/2023)
26. Expatica online global platform - <https://www.expatica.com/fr/finance/insurance/car-insurance-in-france-184625/> (Access date: 28/07/2023), <https://www.expatica.com/fr/finance/insurance/home-insurance-in-france-189859/> (Access date: 01/08/2023)
27. N26 bank in France, website - <https://n26.com/en-fr/blog/should-i-take-out-compulsory-or-voluntary-insurance> (Access date: 28/07/2023),
28. Center for European and International Social Security Liaisons, France - https://www.cleiss.fr/docs/regimes/regime_france/an_2.html (Access date: 28/07/2023),
29. Official website of NPUA <https://www.btl.gov.il/English%20Homepage/Pages/default.aspx> (Access date: 28/07/2023),
30. The National Health Insurance Fund (NHI) of Israel, Links - <https://www.btl.gov.il/English%20Homepage/Insurance/Ratesandamount/> (Access date: 28/07/2023), <https://www.btl.gov.il/English%20Homepage/Insurance/Selfemployedperson.aspx> (Access date: 28/07/2023),, <https://www.btl.gov.il/English%20Homepage/Insurance/> (Link is shortened, Access date: 16/08/2023)
31. Japan Health Policy NOW (JHPN) - <https://japanhpn.org/en/hs1/> (Access date: 28/07/2023),
32. The Japanese Pension System state page - <https://argentumwealth.com/the-japanese-pension-system-a-guide-for-expats/> (Access date: 28/07/2023),
33. RSM Shiodome Partners webpage - <https://shiodome.co.jp/en/column/11705/> (Access date: 28/07/2023),
34. Japan Insurance NET - <http://www.japaninsurance.net/driving.html> (Access date: 28/07/2023),
35. The Commonwealth Fund, International Health Care System Profiles Japan - <https://www.commonwealthfund.org/international-health-policy-center/countries/japan> (Access date: 28/07/2023),
36. Health Insurance in Japan: A Guide for Long-term Residents - <https://www.realestate-tokyo.com/living-in-tokyo/japan-medical/health-insurance/> (Access date: 28/07/2023),
37. World Bank Links - https://data.worldbank.org/indicator/SH.XPD.OOPC.CH.ZS?most_recent_value_desc=false (Link is shortened, Access date: 16/04/2023)
38. Japan External Trade Organization (JETRO) - https://www.jetro.go.jp/en/invest/setting_up/section4/page9.html (Access date: 28/07/2023),
39. Traffic Accident Interpretation Japan - <https://auto-insurance.jp/overview-automobile-insurance-jp/> (Access date: 28/07/2023),
40. AngloInfo, Vehicle Insurance in China - <https://www.angloinfo.com/how-to/china/transport/vehicle-ownership/vehicle-insurance> (Access date: 08/08/2023),
41. China's Social Security System - <https://www.registrationchina.com/articles/china-social-security-system/> (Access date: 08/08/2023),
42. HROne - Foreign Enterprises Service Companies (FESCO) in China - <https://www.hrone.com/blog/guide-chinas-social-security-system-pays/> (Access date: 08/08/2023),
43. National Statistics Office of China- http://www.stats.gov.cn/english/PressRelease/202302/t20230227_1918979.html (Access date: 08/08/2023),
44. Banki RU <https://www.banki.ru/news/daytheme/?id=10980647> (Access date: 08/08/2023),
45. Kommersant Agency - <https://www.kommersant.ru/doc/5941189> (Access date: 08/08/2023),
46. InerFax RU - <https://www.interfax.ru/business/891202> (Access date: 08/08/2023), <https://www.interfax.ru/business/903272> (Access date: 08/08/2023),
47. Mondaq syndication platform- <https://www.mondaq.com/turkey/insurance-laws-and-products/75378/insurance-law-in-turkey> (Access date: 08/08/2023), <https://www.mondaq.com/insurance-laws> (Link is shortened, access date: 08/08/2023),

48. Insure AZ, centralized insurance portal of Azerbaijan - <https://insure.az/en/info/insurance> (Access date: 06/08/2023)
49. P4H- Social Health Protection Organization - <https://p4h.world/fr/node/10872> (Access date: 06/08/2023)
50. Caspian Legal Center - <https://www.caspianlegalcenter.az/news/more/health-insurance-azerbaijan> (Access date: 06/08/2023)
51. FRED, Economic Data - <https://fred.stlouisfed.org/series/DDDI09AZA156NWDB> (Access date: 06/08/2023)
52. XPRIMM insurance market press group - <https://www.xprimm.com/Azerbaijan-39-20.htm> (Access date: 06/08/2023)
53. OFFICE of the COMMISSIONER of INSURANCE and SAFETY FIRE, Georgia - <https://oci.georgia.gov/insurance-resources/auto#:~:text=Georgia> (Access date: 06/08/2023)
54. Asinta Global - <https://www.asinta.com/countries/employee-benefits-country-of-georgia/> (Access date: 06/08/2023)
55. National Statistical Committee of Georgia <https://www.geostat.ge/en/modules/categories/415/2609> (Access date: 06/08/2023)
56. Global Exchange Agency - <https://www.exchangerates.org.uk/GBP-USD-spot-exchange-rates-history-2018.html> (14/05/2023)

Сдана/Հանձնվել է՝ 19.01.2024

Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 26.01.2024

Принята/Ընդունվել է՝ 31.01.2024

Coordination of Factors Characterizing Stable Economic Growth

Davtyan Kamo A.

PhD student of the Department of Economic and Mathematical Methods at ASUE (Yerevan, RA)

<https://orcid.org/0000-0001-8063-5548>

davtyankamo1997@gmail.com

ՀՏԳ 330.354; EDN: LFJYVK; JEL: O47, F43, P11, P21, P41

DOI: 10.58587/18292437-2024.1-141

Keywords: stable economic growth, coordination of factors, external factors, internal factors

Կայուն տնտեսական աճը բնութագրող գործոնների համակարգումը

Դավթյան Կամո Ա.

ՀՊՏՀ տնտեսամաթեմատիկական մեթոդների ամբիոնի ասպիրանտ (Երևան, ՀՀ)

Անփոփագիր. Սույն աշխատանքում գործոնների համակարգումը իրականացվել է ըստ աճի աղբյուրի, որոնց կարելի է դասակարգել երկու խոշոր խմբերի մեջ՝ արտաքին և ներքին գործոններ: Աշխատանքում դիտարկվել են զարգացող ու փոքր բաց տնտեսություն ունեցող երկրներում մակրոտնտեսական տատանումների կարևոր պատճառ հանդիսացող արտաքին պահանջարկի, առաջարկի ինչպես նաև դրամավարկային քաղաքականության ցնցումները, որոնք հանդիսանալով փոխանցումային ուղիներ իրենց ազդեցությունն են թողնում կայուն տնտեսական աճ ապահովող գործոնների հետագծի վրա ինչպիսիք են ՕՈՒԲ-ը, դրամական փոխանցումները, արտահանում կամ ներմուծումը, փոխարժեքը և մի շարք այլ ցուցանիշներ: Տարբեր տեսական և էմպիրիկ հետազոտությունների ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս եզրակացնելու, որ ներքին գործոնները, որոնցից են գնաճը, զբաղվածության և աղքատության մակարդակները, եկամուտների անհավասարության մակարդակը մարդկային կապիտալին առնչվող ցուցանիշները, պետական ծախսերը և մի շարք այլ գործոններ հանդիսանում են ֆունդամենտալ հիմք արտաքին գործոնների ազդեցությունը փոփոխելու գործում: Հետևաբար, գործոններ դասակարգումը ըստ առաջնայնության, ինչպես նաև դրանց խորքային ուսումնասիրությունը միայն հնարավորություն կտա քաղաքականություն իրականացնողներին զննատեղում առկա իրավիճակը և հետագա քայլերը իրականացնելու տնտեսությունում կայունություն հաստատելու կամ արդեն իսկ առկա կայունությունը պահպանելու գործում:

Հանգուցաբառեր՝ կայուն տնտեսական աճ, գործոնների համակարգում, արտաքին գործոններ, ներքին գործոններ

Координация факторов, характеризующих устойчивый экономический рост

Давтян Камо А.

Аспирант кафедры экономико-математических методов АГЭУ (Ереван, РА)

Аннотация. В данной статье координация факторов осуществлялась по источнику роста, который можно разделить на две большие группы: внешние и внутренние факторы. В работе были рассмотрены колебания внешнего спроса, предложения, а также денежно-кредитной политики, которые являются важной причиной макроэкономических колебаний в развивающихся странах и странах с малой открытой экономикой, что оказывает влияние на траекторию факторов, обеспечивающих устойчивый экономический рост такие как ПИИ, денежные переводы, экспорт или импорт, обменный курс и ряд других показателей. Обзор различных теоретических и эмпирических исследований позволяет сделать вывод, что внутренние факторы, среди которых инфляция, уровень занятости и бедности, уровень неравенства доходов, показатели связанные с человеческим капиталом, государственные расходы и ряд других факторов, являются фундаментальной основой для изменения воздействия внешних факторов. Следовательно, классификация факторов в порядке приоритетности, а также их углубленное изучение позволят лицам, осуществляющим политику, оценить текущую ситуацию и предпринять дальнейшие шаги для установления стабильности в экономике или поддержания уже существующей стабильности.

Ключевые слова: устойчивый экономический рост, координация факторов, внешние факторы, внутренние факторы

Stable economic growth is a primary objective for many countries, serving as the foundation for poverty reduction, improved living standards, and the stable development of the country's economy. Various economists, at different times, have conducted both theoretical and empirical studies to

identify and explain the underlying factors of economic growth and the extent of their impact on economic growth. these studies, using different theoretical and empirical methods, have highlighted various sets of parameters to explain economic growth. Additionally, the sentence mentions that

these studies have proposed different approaches to understanding the factors affecting economic growth. As a result of those studies, various potential determinants of growth were evaluated and identified. But at the same time growth factors for individual countries has consistently posed a challenge and has been a subject of discussion, particularly in the context of developing and small open economy countries. For example, some economists have shown in their research that the degree of trade openness is important in ensuring economic growth. Another group of economists emphasized the significance of the geographical position in ensuring growth. The latter is possibly due to the fact that in the 16th century, the welfare of the population in landlocked countries was quite different compared to that of coastal countries. During the late 18th to the 19th centuries, one of the crucial determinants of economic development was the ability to capitalize on technological innovation, specifically the ability to participate in and benefit from the Industrial Revolution. With all this, the diversity of viewpoints makes it challenging to identify the most effective policies and factors that promote growth.

In the given context, achieving stable economic growth and preserving the desired result necessitate a systematic study of the country's economy. This involves identifying more important factors affecting economic growth, researching their trends, and systematically presenting these factors. The article focuses on identifying the main factors characterizing stable economic growth in developing countries with a small open economy, and emphasizes the necessity for their systematic presentation.

In economic literature, there is classification of factors affecting economic growth based on various criteria such as direct and indirect, intensive and extensive, supply and demand, controllable and uncontrollable, economic and non-economic, as well as external and internal factors influencing economic growth. The diversity in the classification of factors can be attributed to differences in researchers' views on the problems of economic growth. In this particular work, the grouping of factors was done based on the source of growth, which has been classified into two broad groups: external factors and internal factors. Here we consider it important to mention the fact that despite such a division of factors, they are interconnected.

The connection between external and internal factors, as described above, can be illustrated by the example of foreign direct investment (FDI), which is identified as one of the most studied external factors. Most economists and researchers believe that foreign direct investment (FDI) stimulates

technology development through investment in the sector, increases capital accumulation, and raises employment levels. However, the impact of foreign direct investment (FDI) depends on the readiness of the economy and economic agents to utilize these investments in a manner that leads to long-term economic results [1]. Thus, we can conclude that internal factors are mostly fundamental in determining the impact of external factors. Therefore, it is the combined result of the two groups of factors that can lead to favorable conditions in ensuring stable economic growth. Studies in the literature also support this claim. For example, similar research has been conducted to determine the role of external shocks in explaining macroeconomic fluctuations in African countries. According to the results, external shocks play a crucial role in the sustainability of growth in these countries. In particular, trade shocks account for roughly half of economic fluctuations in aggregate output. Moreover, adverse trade shocks cause prolonged recessions because they cause a significant reduction in aggregate investment [2]. A number of reports conducted by the International Monetary Fund state that external shocks can have a significant impact on economic growth, macroeconomic stability, and poverty in developing countries [3]. Thus, it was revealed and substantiated that the vulnerability of countries with a small open economy to external fluctuations is based on their economic structure, trade dependence, limited opportunities and options to implement policies. Therefore, macroeconomic stability in these types of economies requires the implementation of mainly adaptive and precise risk management policies that will allow to overcome the challenges caused by external shocks.

Based on a number of studies in the literature, external demand shocks, supply shocks, and monetary policy shocks can be considered as the main external shocks in countries with a small open economy, including Armenia. The latter are transmission channels for the influence on various indicators, which can be presented in the form of a diagram as follows. The external demand shock can manifest as an increase or decrease in demand. In one scenario, it can lead to greater exports, stimulating production and economic growth in a small open economy. In the opposite scenario, it can result in a reduction in exports, leading to a decrease in production and a slowdown or decrease in potential economic growth. External supply and external monetary policy shocks have their positive and negative effects in a similar way. These shocks, acting through various indicators, can either contribute to the stabilization of economic growth or result in negative consequences for the trajectory of

economic development. And the following indicators were considered as the main transmission channels of the above shocks: money transfers,

foreign direct investments, foreign trade (export or import), exchange rate.

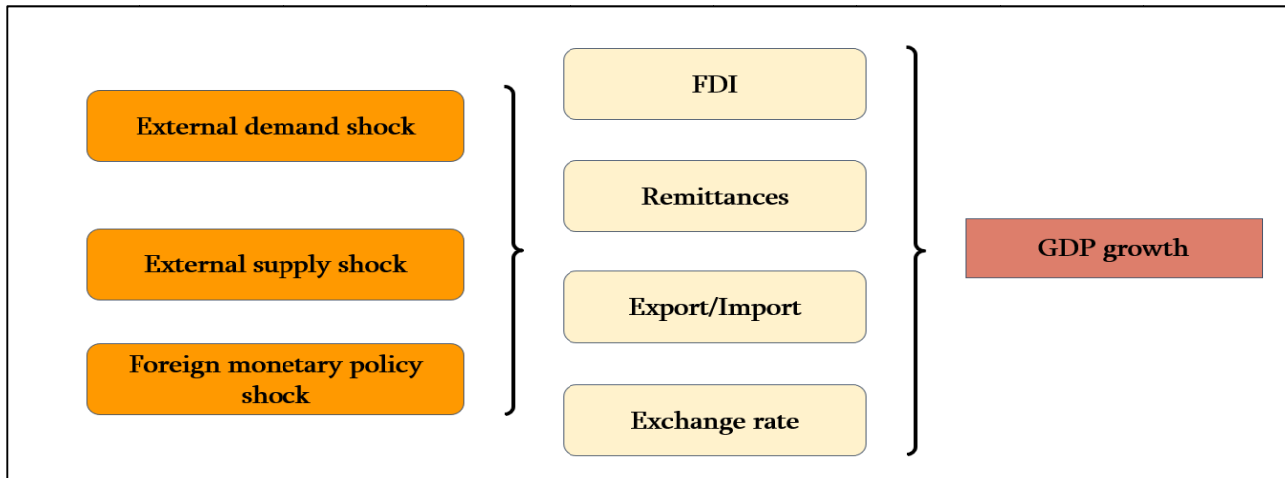

Figure 1. External factors and possible transmission channels [4]

Authors	Title of the research	Countries included in the research	The main conclusions
Mamingi N., Martin K.	Foreign direct investment and growth in developing countries: Evidence from the countries of the Organisation of Eastern Caribbean States	Caribbean countries	Although FDI has a positive effect on growth, its effect is minimal when considered as an individual factor [5].
Arif, I., Khan, L., & Ali Raza, S	External Resources and Economic Growth: An Empirical Analysis of South Asian Countries	South Asian Countries	The impact of remittances, FDI and imports on GDP growth was assessed through panel analysis. The results show that remittances play a vital role in the economic growth of selected South Asian countries, while the effects of imports and foreign direct investment are insignificant [6].
Barrot, L. D., Calderón, C., & Servén, L.	Openness, specialization, and the external vulnerability of developing countries	Developing countries	a panel vector autoregressive model with sign restrictions is applied to investigate the effects of four exogenous structural shocks (demand, supply, monetary, and commodity prices) on economic growth. External shocks are found to account for a small part of the variation in GDP, especially in the short run. However, their influence has grown in recent decades. Furthermore, global monetary shocks have become a major external source of GDP volatility in developing countries [7].
Ayouni, S. E., Farhani, R., & Hamdaoui, M.	External factors and economic growth in Tunisia: ARDL approach with structural change analysis	Tunisia	There is no correlation between economic growth and FDI in BOTH the long run and the short run. Remittances and imports negatively affect economic growth, while exports boost economic growth [8].
Ali, Ş. E. N., Şentürk, M., Özkan, G., & Ducan, E.	External Determinants of Economic Growth in Developing Countries: Panel Data Analysis	Brazil, India, China, South Africa and Turkey	Current account, exports, foreign direct investment and energy imports were selected as exogenous determinants of GDP growth. According to the results of the tests, the variables are cointegrated, so there is also a long-run relationship between them [9].
Mehdi Taghavi, Masoumeh Goudarzi, Elham Masoudi, Hadi Parhizi Gashti	Study on the Impact of Export and Import on Economic Growth in Iran	Iran	The obtained results confirm that the relationship between these variables is positive in Iran [10].
John Nana Francois, Nazneen Ahmad, Andrew Keinsley, Akwasi Nti-Addae	Heterogeneity in the long-run remittance-output relationship: Theory and new evidence	Developing countries	The results of the analysis prove the existing relationship between the selected factors, but the latter differs in its strength in different countries [11].
Khan, M.F.	Impact of Exchange Rate on Economic Growth of Bangladesh	Bangladesh	The results showed that the exchange rate has a significant effect on economic growth [12].
Li, Xiaoying, and Xiaming Liu	Foreign Direct Investment and Economic Growth: An Increasingly Endogenous Relationship	Developing and developed countries	From the results, it can be concluded that FDI has a direct and positive effect on growth [13].

Table 1. A brief description of the research done by different authors [14]

The table provides a summary of research conducted by various authors on the impact of external factors on economic growth. The geographies of research implementation are diverse, and so are the econometric approaches. In particular, various econometric approaches, such as autoregressive distributed lag models (ARDL), rolling window regression method, vector autoregression models (VAR), structural vector autoregression models (SVAR), panel data analysis methods, etc., have been utilized to estimate the influence of external factors on growth.

Summarizing the analyzes of the external factors affecting economic growth found in the literature, we can state that the observation of the mentioned factors is especially important for countries of our type, which have a small open economy, and the latter are certainly an important source of stable economic growth. In particular, we can conclude that the influence of external factors on economic growth can vary based on the specifics of the country, and their impact may differ in terms of both magnitude and direction (positive or negative). Therefore, the importance of the considered external factors is unequivocal, but the extent of the impact and even whether it is positive or negative is determined by many other circumstances and factors, as well as other characteristics of a specific country.

In the study of internal factors, the development policy focused on short-term growth has, according to some authors, resulted in a greater emphasis on external factors and less attention to internal factors. We consider internal factors to be those practically located within the borders of the country, which are the target of policy actions conducted by the country. The study of the literature allowed us to understand that such factors are mainly included in the areas related to demography, fiscal policy, institutional quality, etc.

Among many other variables that can be cited as internal determinants of economic growth, inflation also plays an important role in this context. Inflation is a crucial element within the overall system of economic interdependencies. Furthermore, it emphasizes that achieving high and sustainable economic growth in the context of low inflation remains relevant for macroeconomic policymakers in developing countries. Many economists have worked on this topic; however, a unanimous opinion on the issue has never been formed. Some studies have estimated a negative relationship between inflation and economic growth, as indicated by the works of Barro (1991) [15], Fisher (1983, 1993) [16; 17], Bruno and Easterly

(1998) [18], and Farira and Carneiro (2002) [19]. However, some studies have demonstrated the opposite, as seen in the works of Tobin (1965) [20] and Lucas (1973) [21], where they concluded that there is a positive relationship between economic growth and inflation. According to the results of Nobel laureate Akerlof's research, there is an indication that significant pressure on the inflation level can likely constrain the rate of economic growth, especially during structural changes in the economy [22]. In one study by Berentaeva, where the necessary conditions for achieving stable economic growth were justified, the author concluded that even if the same level of current inflation is recorded in different countries at the same moment, the rates of economic growth will still vary. This variation depends on the significance of the threshold level of inflation and vice versa [23].

One of the most important problems in the field of stable economic development in developing countries with a small open economy is also to identify the connection between the concepts of poverty and economic growth, as well as employment and economic growth. Although economists held different views on this connection at various times, it became clear over time that studying economic growth is not possible without considering the poverty and employment levels of the given country. After many decades of research, there is a generally accepted view among economists that an inverse relationship exists between poverty, unemployment, and economic growth. Therefore, the current task for economists is not to prove this inverse relationship but rather to determine the strength of the impact of growth on poverty and unemployment, specifically the magnitude of their elasticity with respect to growth. Economists A. Sargsyan and K. Davtyan also assessed the relationship between employment and GDP for Armenia using the ARIMAX model in their article "Employment trends and macroeconomic interactions" [24]. The researchers came to the idea that a 1% increase in GDP in Armenia implies a 0.26% reduction in the number of unemployed.

The studies in the literature also document the importance of a number of other internal factors affecting economic growth, such as: indicators characterizing human capital, government expenditures and state budget revenues, the level of domestic investment through savings, fiscal and monetary stimulus policies, state budget deficit, the country's debt level, the level of uneven income distribution, etc. The main conclusions of these studies are presented in the table.

Authors	Title of the research	The main conclusions
Ranis Gustav	Human Development and Economic Growth	The development of human capital directly contributes to the development of labor productivity and ensures an increase in economic output [25].
Okoye, L.U., Omankhanlen, A.E., Okoh, J.I., Urhie, E., Ahmed, A.	Government expenditure and economic growth: The case of Nigeria	In Nigeria, capital expenditure has a positive effect on economic growth [26].
Loizides, J., & Vamvoukas, G.	Government expenditure and economic growth: Evidence from trivariate causality testing	Using data on Greece, UK and Ireland, the analysis shows: i) government size Granger causes economic growth in all countries of the sample in the short run and in the long run for Ireland and the UK; ii) economic growth Granger causes increases in the relative size of government in Greece, and, when inflation is included, in the UK. [27].
Ahmad Ghazali	Analyzing the Relationship between Foreign Direct Investment Domestic Investment and Economic Growth for Pakistan	There is a mutual dependence between economic growth and national investment, in other words, investment affects economic growth, and the progress of the economy contributes to additional domestic investment [28].
Pattillo et al.	External Debt and Growth	A doubling of the external debt-to-GDP ratio reduces economic growth by one-third to half a percentage point [29].
Baum, A., C. Checherita-Westphal and P. Rother	Debt and Growth: New Evidence for the Euro Area	When the debt-to-GDP ratio is less than 67 percent, it has a positive and statistically significant effect on GDP [30]. This ratio is the threshold of sensitivity, which was defined by the famous Armenian economist A. Tavadyan [31].
Amir Rubin and Dan Segal	The Effects of Economic Growth on Income Inequality in the US	In the half century preceding the crisis in the United States, the level of unequal distribution of income affected economic growth [32].

Table 2. *A brief description of the research done by various authors [33]*

Summarizing the results of research in the literature, it is crucial to note that studies focused on economic growth within specific groups of countries or at different levels of development may not be universally applicable. Therefore, it is necessary to consider the specifics of each country when determining the importance and significance of various factors. The latter has also received certification in the roadmap for medium-term and long-term economic growth developed by the International Monetary Fund ('IMF'). The main approach, depending on the level of development of the country, involves the development of differentiated policies. The International Monetary Fund claims in one of its studies that, for example, research and development (R&D) investments are more effective in developed countries, instead developing countries should focus more on infrastructure and supply development [34]. This can be explained by the higher marginal yield from infrastructure in developing countries and the need for a favorable environment for research and development (R&D) work and the uncertainty of results.

Summarizing the results of the empirical and theoretical studies studied in the article, it can be concluded that:

- Stable economic growth is the outcome of the harmonious coordination of various factors that

collectively contribute to creating a stable environment for that economy.

- Some studies have concluded that there is a positive causal relationship between investment and economic growth. However, there are other studies that show that this connection is weak or non-existent.

- International trade has become a primary subject of study for explaining economic growth, whether it is through trade liberalization and openness or the export growth hypothesis. In general, most studies have concluded that high exports increase and stabilize the rate of economic growth.

- The exchange rate has a significant impact on economic growth, and its fluctuations are an important factor influencing the stable economic growth of a country, particularly in the context of developing countries.

- Internal factors have a leverage effect to increase or decrease the influence of external factors, which is especially evident in the case of a developing country.

- In countries with small open economies, macroeconomic stability requires the implementation of precise risk management policies, taking into account the challenges posed by external shocks.

- The vulnerability of countries with small open economies to external shocks is based on the structure of the country's economy, trade dependence, as well as limited opportunities to implement policies.

References

1. **Upreti, P.** Factors Affecting Economic Growth in Developing Countries. *Major Themes Econ.* 2015, 17, 37–54.
2. **Kose, M.A. & Riezman, R.** Trade shocks and macroeconomic fluctuations in Africa. *Journal of Development Economics* 2001, 65, pp. 55-80.
3. IMF Working Paper 20(3). The Transmission of External Shocks in Asia: Country Characteristics and Policy Responses, January 2021. DOI: [10.5089/9781513566115.001](https://doi.org/10.5089/9781513566115.001).
4. The chart was created by the author based on the analysis of the literature.
5. **Mamingi N., Martin K.** Foreign direct investment and growth in developing countries: Evidence from the countries of the Organisation of Eastern Caribbean States. *CEPAL Review N 124*, April 2018.
6. **Arif, I., Khan, L., & Ali Raza, S.** External Resources and Economic Growth: An Empirical Analysis of South Asian Countries. *Zagreb International Review of Economics & Business*, Vol. 21, No. 2, pp. 1-17, 2018. DOI: 10.2478/zireb-2018-0010.
7. Policy Research Working Paper 7711. Openness, specialization, and the external vulnerability of developing countries, June 2016.
8. **Ayouni, S. E., Farhani, R., & Hamdaoui, M.** External factors and economic growth in Tunisia: ARDL approach with structural change analysis. *Front Manage Bus*, 2022, 3(1): 178-193. DOI: 10.25082/FMB.2022.01.004.
9. **Ali, Ş. E. N., Şentürk, M., Özkan, G., & Ducan, E.** External Determinants of Economic Growth in Developing Countries: Panel Data Analysis. *Marmara Üniversitesi İ.İ.B. Dergisi*, 36(1): 15-28. DOI: [10.14780/iibdergi.201417534](https://doi.org/10.14780/iibdergi.201417534)
10. **Mehdi Taghavi, Masoumeh Goudarzi, Elham Masoudi, Hadi Parhizi Gashti.** Study on the Impact of Export and Import on Economic Growth in Iran. *Journal of Basic and Applied Scientific Research*, Volume 2, pp. 12787-12794.
11. **John Nana Francois, Nazneen Ahmad, Andrew Keinsley, Akwasi Nti-Addae.** Heterogeneity in the long-run remittance-output relationship: Theory and new evidence. *Economic Modelling Volume 110*, 2022, <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2022.105793>
12. **Khan, M.F., 2021.** Impact of Exchange Rate on Economic Growth of Bangladesh. *European Journal of Business and Management Research*, 6, 173-175.
13. **Li, Xiaoying, and Xiaming Liu.** 2005. Foreign Direct Investment and Economic Growth: An Increasingly Endogenous Relationship. *World Development* 33(3): 393-407.
14. The table was created by the author.
15. **Barro, R.J., 1991.** Economic Growth in a Cross Section of Countries. *Quarterly Journal of Economics*, 106: 407-433.
16. **Fischer, S., 1983.** Inflation and Growth. *Working Paper, National Bureau of Economic Research*, 1235.
17. **Fischer, S., 1993.** The Role of Macroeconomic Factors in Growth. *Journal of Monetary Economics*, 32: 485-512
18. **Bruno, M. and W. Easterly, 1998.** Inflation Crises and Long-Run Growth, *Journal of Monetary Economics*, 41: 3-26.
19. **Faria, J. and F. Carniero, 2002.** Does high inflation affect growth in the long and short run? *Journal of Applied Economics*, 4(1): 89-105.
20. **Tobin, J., 1965.** Money and Economic Growth, *Econometrica*, 33(4): 671-684.
21. **Lucas, R.E., 1973.** Some International Evidence on Output-Inflation Trade Offs, *American Economic Review*, 63: 326-44.
22. **Акерлоф Дж.** Поведенческая макроэкономическая теория и макроэкономическое поведение // *Эковест.* – 2004. – № 4 (2). – С. 188-228.
23. **Берентаев К., Асылханова С.** Макроэкономическая стабилизация и условия, необходимые для последующего подъема экономики Республики Казахстан, *Альпари.* № 2.
24. **Sargsyan A., Davtyan K.** Employment Trends and Macroeconomic Interactions. *MESSENGER OF ASUE* 2021.5
25. **Gustav R.** Human Development and Economic Growth. *New Haven, CT: Economic Growth Center, Yale University*, no. May 2004 (2004):
26. **Okoye, L.U., Omankhanlen, A.E., Okoh, J.I., Urhie, E., Ahmed, A. (2019).** Government expenditure and economic growth: The case of Nigeria. *Proceedings of SOCIOINT 2019-6th International Conference on Education, Social Sciences and Humanities 24–26 June 2019. Istanbul, Turkey*, 1184–1194
27. **Loizides, J., & Vamvoukas, G. (2005).** Government expenditure and economic growth: Evidence from trivariate causality testing. *Journal of Applied Economics*, 8(1), 125–152.
28. **Ahmad Gh. 2012.** Analyzing the Relationship between Foreign Direct Investment Domestic Investment and Economic Growth for Pakistan, <https://doi.org/10.13140/2.1.1730.0484>.
29. **Pattillo, C., Poirson, and Ricci, L. A.** External Debt and Growth, *Review of Economics and Institutions*, vol. 2, no. 3, 2011.
30. **Baum, A., C. Checherita-Westphal and P. Rother (2012).** Debt and Growth: New Evidence for the Euro Area. *European Central Bank Working Paper Series No. 1450*.
31. **Tavadyan A.** Uncertainty Bands: A Guide to Predicting and Regulating Economic Processes, Anthem Press (June 14, 2022)
32. **Amir Rubin and Dan Segal.** The Effects of Economic Growth on Income Inequality in the US, *Journal of Macroeconomics* 45 (September 2015): 258–73, <https://doi.org/10.1016/j.jmacro.2015.05.007>.
33. The table was created by the author.
34. International Monetary Fund. Fiscal Policy and Long-Term Growth, *Policy Papers* 15 (April 20, 2015): 35, <https://doi.org/10.5089/9781498344654.007>.

Сдана/Հանձնվել է՝ 08.01.2024

Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 22.01.2024

Принята/Ընդունվել է՝ 29.01.2024

Հայաստանի տնտեսական արդյունավետության պարամետրային և ոչ պարամետրային գնահատումը

Մկրտչյան Թաթուլ Մ.

Տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր,

Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարան (Երևան, ՀՀ)

<https://orcid.org/0000-0003-2057-8590>

tatulmkrtchyan@yahoo.com

Նավասարդյան Միքայել Ա.

Մակրոէկոնոմիկայի ամբիոն, ասպիրանտ

Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարան (Երևան, ՀՀ)

<https://orcid.org/0000-0002-5474-6401>

navasardianmichael@gmail.com

ՀՏԳ՝ 338.3; EDN: LXSLXI; JEL: O40, D24, C10, C43

DOI: 10.58587/18292437-2024.1-147

Հանգուցաբառեր՝ արտադրության սահման, տնտեսական արդյունավետություն, ընդհանուր գործոնային արտադրողականություն, իրական ՀՆԱ, արտադրական ռեսուրսներ, Մալմքվիսթի համաթիվ, ստոխաստիկ սահմանի մոդել

Параметрическая и непараметрическая оценка экономической эффективности

Армении

Мкртчян Татул М.

Доктор экономических наук, профессор,

Армянский Государственный Экономический Университет (Ереван, РА)

Навасардян Микаел А.

Армянский Государственный Экономический Университет

Кафедра макроэкономики, аспирант (Ереван, РА)

Аннотация. В современной экономике используются два основных подхода к оценке эффективности производства: граничный и неграничный. Каждый из них может быть рассчитан параметрическим и непараметрическим способами. Неграничный подход основан на теории, согласно которой страна технически эффективна, иными словами, фактический объем производства сам по себе является максимально возможным выпуском. Принимая во внимание, что согласно пограничному подходу эффективность определяется как фактическое положение выпуска относительно границы производства, что считается ощутимым преимуществом по сравнению с неграничным подходом. На основе данных 2000-2021 годов для 47 стран со средним уровнем дохода, включая Армению, мы рассчитали эффективность производства ВВП каждой страны параметрическим и непараметрическим способами с использованием стохастической модели границы и индекса Малмквиста соответственно. Армения имеет более низкий показатель эффективности, чем в среднем по исследуемым странам за рассматриваемый период, однако с точки зрения роста эффективности рейтинг страны относительно высок. В первые десять лет наблюдаемого периода рост уровня жизни РА не был вызван ростом эффективности, в отличие от следующего десятилетия. Эффективность производства ВВП РА в основном обусловлена технической эффективностью. Стране необходимо расширить границы производства и повысить эффективность масштаба.

Ключевые слова: граница производства, экономическая эффективность, совокупная факторная производительность, реальный ВВП, производственные ресурсы, индекс Мальмквиста, модель стохастической границы

Parametric and non-parametric evaluation of economic efficiency of Armenia

Mkrtchyan Tatul M.

Doctor of economic sciences, professor,

Armenian State University of Economics (Yerevan, RA)

Navasardyan Michael A.

Armenian State University of Economics

Department of Macroeconomics, Postgraduate student (Yerevan, RA)

Abstract. In modern economics, two main approaches are used to measure production efficiency: frontier and non-frontier. Each of them can be calculated in parametric and non-parametric ways. The non-frontier approach is based on the theory that the country is technically efficient, in other words, the actual output itself is the maximum possible output. Whereas, according to the frontier approach, efficiency is defined as the actual output's score relative to the production frontier, which is considered a tangible advantage over the non-frontier approach. Based on the data of 2000-2021, for 47 middle-income countries, including Armenia, we calculated the GDP production efficiency of each country in parametric and non-parametric ways using the stochastic frontier model and the Malmquist index, respectively. Armenia has a lower efficiency score than the average for the countries studied for the period under review, however, in terms of efficiency growth, the country's rating is relatively high. In the first ten years of the observed period, the increase in the RA standard of living was not caused by an increase in efficiency, unlike the next decade. The efficiency of RA GDP production is mainly determined by technical efficiency. The country needs to expand production frontier and improve scale efficiency.

Key words: production frontier, economic efficiency, total factor productivity, real GDP, production resources, Malmquist index, stochastic frontier model

Արտադրության արդյունավետության դերի կարևորությունը տնտեսական աճի վրա ունեցած ազդեցության տեսանկյունից, մասնագիտական հանրության մոտ, կարծես թե այլևս կասկած չի հարուցում: Սակայն դրանից բխող խնդիրների շուրջ արձանագրվել են տարաբնույթ կարծիքներ ու մեկնաբանումներ, և մինչ օրս տնտեսագետները դեռ չեն եկել ընդհանուր այնպիսի հայտարարի, որ լիովին կծածկի առաջադրված թեմատիկ բացերը և վիճելի ասպեկտները:

Դասական արտադրական ֆունկցիայում արտադրված արդյունքը կախված է աշխատուժից, կապիտալից և ընդհանուր գործոնային արտադրողականությունից (ԸԳԱ), որն ընդգրկում է ոչ միայն առանձին գործոնների արտադրողականությունները, այլև արտադրության կազմակերպման ու օպտիմալացման, ինչպես նաև նոր տեխնոլոգիաների կիրառման միջոցով ձևավորված հավելյալ արժեքը:

ԸԳԱ գնահատման եղանակները և գործիքակազմը տարանջատվում են ըստ 2 չափանիշի: Դրանցից մեկը վերաբերում է որոշում կայացնող միավորի (ՈԿՄ) վարքագծի վերաբերյալ այն ենթադրությանը, որ այն տեխնիկապես արդյունավետ է, այլ կերպ ասած՝ փաստացի արդյունքն ինքնին առավելագույն հնարավոր արդյունքն է: Իսկ այս դրույթի շուրջ մասնագիտական գրականության մեջ ձևավորվել է 2 կարծիք, և ըստ դրանց՝ ԸԳԱ գնահատման երկու մոտեցում՝ ոչ սահմանային և սահմանային: Ըստ առաջինի՝ վերոնշյալ ենթադրությունն ընդունվում է: Երկրորդի պարագայում ԸԳԱ գնահատման խնդրի լուծումը ծագում է «սահման» բառի բնույթից: Արտադրության սահմանը վերաբերում է հնարավոր լավագույն արդյունքին, նկարագրում է առավելագույն ելքերի ամբողջությանը, որը կարելի է ձեռք բերել առկա ռեսուրսների և տեխնոլոգիայի կազմով, իսկ ծախսերի սահմանը՝ հնարավոր նվազագույն ծախսերին՝ առկա ռեսուրսների գների և արդյունքի պայմաններում: Սահմանային մոտեցումը տարբերվում է նաև տարածված միջին

ֆունկցիայի մոտեցումից: Վերջինս հաճախ գնահատվում է փոքրագույն քառակուսիների եղանակով՝ միտված լինելով գտնել ընտրանքի տվյալներին առավելագույնս համապատասխանող և զուգամիտող ուղին [7]:

Սահմանային և ոչ սահմանային մոտեցումների դասակարգումը մեթոդաբանական և, ըստ այդմ, մեկնաբանման տեսանկյունից կարևոր նշանակություն ունի, քանի որ սահմանային մոտեցումը թույլ է տալիս բացահայտել տեխնիկական արդյունավետության դերը ՈԿՄ-ի գրանցած արդյունքի ձևավորման մեջ, մինչդեռ ոչ սահմանային մոտեցումը ենթադրում է, որ ընկերությունները տեխնիկապես արդյունավետ են [1, էջ 1]: Տեխնիկական արդյունավետությունը ենթադրում է դեպի արտադրության սահման տեղաշարժի միտում, այսինքն՝ մուտքերի և տեխնոլոգիաների արդյունավետ օգտագործմանը՝ ուսումնառության ընթացքում գիտելիքների կուտակման, նոր տեխնոլոգիաների տարածման, բարելավված կառավարման փորձի և այլ այնպիսի գործոնների շնորհիվ, որոնք մոտեցնում են տվյալ պահին հնարավոր առավելագույն արդյունքին: ԸԳԱ-ի փոփոխության սահմանային գնահատման գործընթացում տարանջատվում է արդյունավետության երկու դրսևորում՝ տեխնոլոգիական առաջընթաց, որը մեթոդաբանական տեսանկյունից նկարագրում է արտադրության սահմանի փոփոխությունը, և տեխնիկական արդյունավետություն՝ իրական արդյունքի՝ արտադրության սահմանի նկատմամբ դիրքը [11, p. 372]:

Ըստ ԸԳԱ-ի գնահատման մոտեցումների խմբավորման երկրորդ չափանիշի, այն է թե՛ գնահատման վիճակագրական մեթոդի և դրա հիմքում ընկած ենթադրությունների՝ արդյունավետության գնահատման մեթոդները երկուսն են՝ պարամետրային և ոչ պարամետրային:

Հաշվի առնելով սահմանային մոտեցման վերոնշյալ առավելությունը և դրա լայն կիրառումը հետազոտական շրջանակներում՝ կենտրոնացվել ենք ԸԳԱ գնահատման սահմա-

նային մոտեցման վրա, ընդ որում՝ և՛ պարամետրային, և՛ ոչ պարամետրային եղանակներով:

Սահմանային ոչ պարամետրային մեթոդներից կարող ենք առանձնացնել տվյալների պարփակման եղանակը (ՏՊԵ), որի շրջանակում ԸԳԱ-ի գնահատման առավել տարածված գործիք է Մալմքվիսթի ԸԳԱ համաթիվը: t ժամանակահատվածի համար Մալմքվիսթի համաթիվը հեռավորության այն երկու ֆունկցիաների հարաբերակցությունն է, որոնք արտադրության տեխնոլոգիայի հաստատուն պայմաններում չափում են նախորդ ($t-1$) և դիտարկվող (t) ժամանակահատվածի գործունեության համակցության համամասնական առավելագույն փոփոխությունը: Իսկ արդեն Մալմքվիսթի ԸԳԱ համաթիվը երկու ենթահամաթիվերի միջին երկրաչափականն է: Դրանց տարբերությունն էլ կայանում է արտադրության տեխնոլոգիաների մեջ՝ մեկի դեպքում այն վերաբերում է նախորդ, մյուսի դեպքում դիտարկվող ժամանակահատվածին: Այսպիսով, յուրաքանչյուր ՈԿՄ-ի համար դիտարկվող ժամանակահատվածում ԸԳԱ-ի փոփոխությունը (նախորդի համեմատ) նկարագրող համաթիվը հաշվարկելու համար նախ անհրաժեշտ է հաշվել հեռավորության 4 ֆունկցիա. դրանցից յուրաքանչյուրը գծային ծրագրավորման առանձին խնդիր է [20, էջ 14]:

$$M(y_t, x_t, y_{t-1}, x_{t-1}) = \sqrt{\left[\frac{D_{t-1}(x_t, y_t)}{D_{t-1}(x_{t-1}, y_{t-1})} \times \frac{D_t(x_t, y_t)}{D_t(x_{t-1}, y_{t-1})} \right]} \quad (1)$$

Համաթիվը ներկայացնում է ՈԿՄ-ի ԸԳԱ-ն (x_t, y_t) կետում (x_{t-1}, y_{t-1}) կետի համեմատ: Եթե համաթիվի արժեքը մեծ է, փոքր կամ հավասար 1-ից, ապա այդ ժամանակահատվածում ՈԿՄ-ն համապատասխանաբար կա՛մ առաջընթաց է գրանցել (արտադրողականության մակարդակի բարձրացում), կա՛մ հետընթաց (արտադրողականության մակարդակի նվազում), կա՛մ էլ ԸԳԱ-ն չի փոխվել:

Մաթեմատիկական որոշ ձևափոխություններից հետո Մալմքվիսթի ԸԳԱ համաթիվի առաջին կարգի տարանջատումը թույլ է տալիս բաժանել երկու՝ մեկնաբանման տեսանկյունից բովանդակային բաղադրիչների՝ տեխնոլոգիական արդյունավետության փոփոխության (ՏԱՓ) և տեխնիկական կամ բուն արտադրության գործընթացը բնորոշող արդյունավետության փոփոխության (ԱՓ) (բանաձև 2): Առաջինը վերաբերում է նոր տեխնոլոգիաների ներդրման արդյունքում արտադրության արդյունավետության փոփոխությանը (ՏԱՓ), այլ կերպ ասած՝ տեխնոլոգիական առաջընթացին, երկրորդը՝ գործունեության արդյունավետության և

ՈԿՄ-ի կողմից առկա գործոնների օպտիմալ օգտագործման փոփոխությանը՝ գործունային արդյունավետության փոփոխությանը (ԳԱՓ):

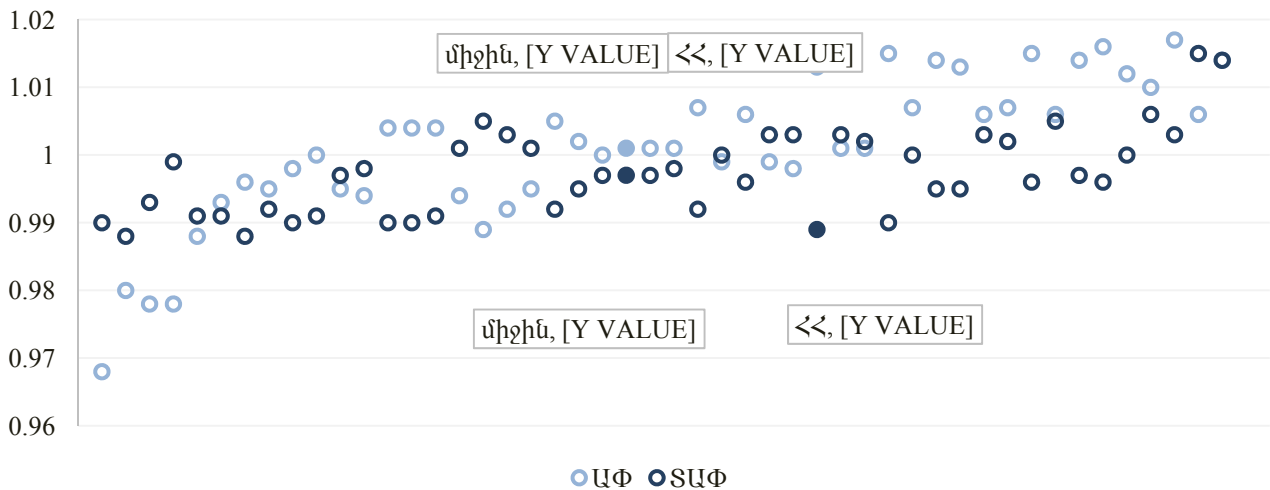
$$M(y_t, x_t, y_{t-1}, x_{t-1}) = \frac{D_t(x_t, y_t)}{D_{t-1}(x_{t-1}, y_{t-1})} \times \sqrt{\left(\frac{D_{t-1}(x_t, y_t)}{D_t(x_{t-1}, y_{t-1})} \times \frac{D_{t-1}(x_t, y_t)}{D_t(x_{t-1}, y_{t-1})} \right)} \quad (2)$$

Ավելին, ԱՓ-ն բացատրվում է երկու հանգամանքով՝ գույտ արդյունավետության փոփոխությամբ (ՉԱՓ) և մասշտաբից արդյունավետության փոփոխությամբ (ՄԱՓ), որն էլ կարող ենք համարել 2-րդ կարգի տարանջատում: Ստացվում է՝

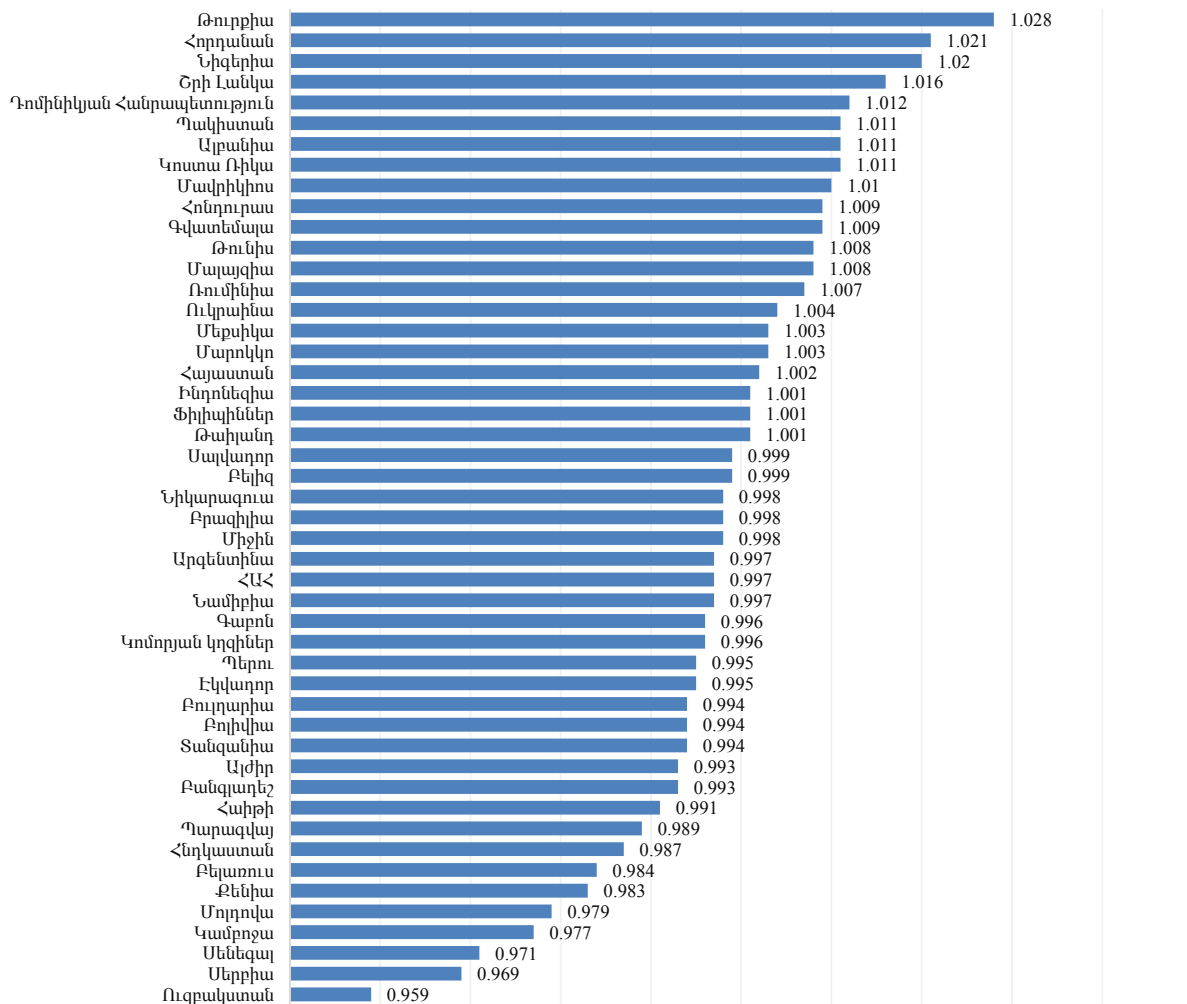
$$\text{Մալմքվիսթի ԸԳԱ համաթիվ} = \text{ՏԱՓ} \times \text{ԱՓ} = \text{ՏԱՓ} \times \text{ՉԱՓ} \times \text{ՄԱՓ} \quad (3)$$

Մալմքվիսթի ԸԳԱ համաթիվը հաշվարկել ենք ըստ Համաշխարհային բանկի (ՀԲ) դասակարգման միջին եկամուտ ունեցող 47 երկրների 2000-2021 թթ-ի նյութերով: Այս դասին պատկանող երկրներից ոչ բոլորն են ընդգրկվել մեր գնահատման շրջանակում, որի պատճառը դրանց մի մասի տվյալների անկատարությունն է, օրինակ՝ ցուցանիշներից որևէ մեկի համար երկրի ժամանակային շարքի բացակայությունը:

Համաթիվը կառուցվում է դասական արտադրական ֆունկցիայի հիման վրա: Նախ որոշվում են այն ցուցանիշները, որոնք բնութագրում են արտադրության գործոնները և արդյունքը: Տեխնիկական դրանք համարվում են համակարգի՝ համապատասխանաբար մուտքային և ելքային ցուցանիշներ: Դասական արտադրական ֆունկցիայում մուտքային ցուցանիշները կապիտալը և աշխատուժն են, ելքայինը՝ արտադրության արդյունքը: Սակայն ժամանակակից մակրոտնտեսագիտական հետազոտությունները փաստում են, որ էներգետիկ ռեսուրսը ևս տնտեսական աճի հիմնական գործոններից է և հաճախ այն՝ որպես անկախ գործոն, դրվում է Զոր-Դուգլասի արտադրական ֆունկցիայի հիմնական գործոնների կողքին [3; 6; 13; 14]: Այսպես, որպես արտադրության մուտքային գործոններ վերցրել ենք աշխատուժի [5], իրական համախառն կապիտալի կուտակման [18] և էներգիայի առաջնային սպառման ցուցանիշները [12], իսկ որպես արդյունք՝ իրական ՀՆԱ-ն [17]: Տեխնիկական լուծումները և բուն համաթիվի հաշվարկը իրականացվել են Քուինսլանդի համալսարանի Արդյունավետության և արտադրողականության վերլուծության կենտրոնի կողմից մշակված DEAP [16] վիճակագրական ծրագրային փաթեթի միջոցով:

Գծապատկեր 1. Միջին եկամուտ ունեցող երկրների 2000-2021 թթ-ի միջին ԱՓ-երը և ՏԱՓ-երը

Գծապատկեր 2. Միջին եկամուտ ունեցող երկրների ԸԳԱՓ՝ 2000-2021 թթ-ի ցուցանիշների միջին երկրաչափականը (Գծապատկերը կազմվել է հեղինակի կողմից, հաշվարկները հեղինակային են)

Գծապատկեր 1-ում ներկայացված են հաշվարկման ընդհանուր արդյունքները դիտարկվող բոլոր երկրների համար: 2000-2021 թթ-ին միջին եկամուտ ունեցող երկրների ԸԳԱՓ փոփոխությունը (ԸԳԱՓ) անկում է ապրել միջինում 2%-ով, որը ձևավորվել է ԱՓ-ի դրական 0.1% և

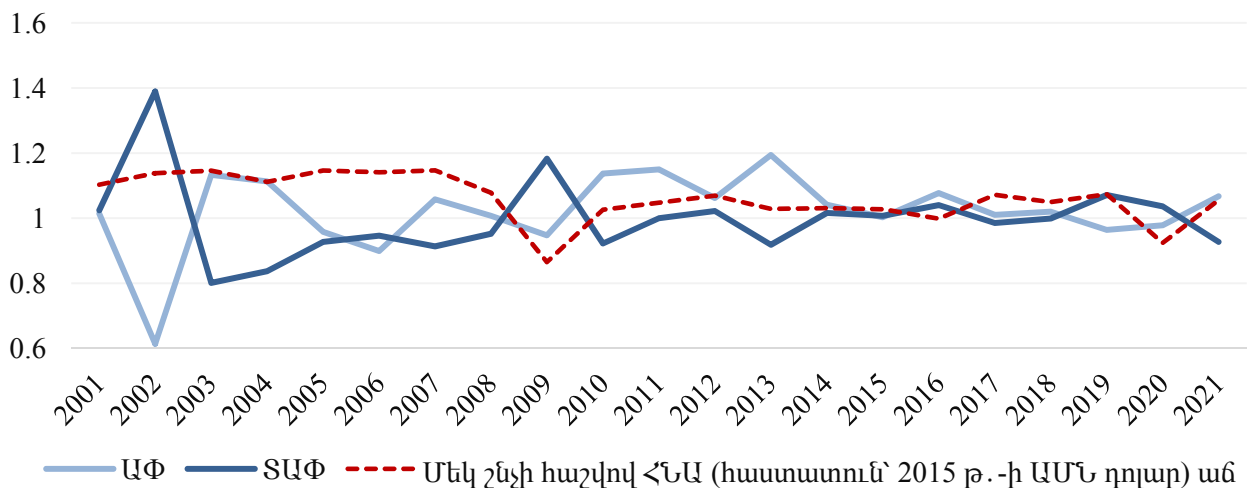
ՏԱՓ-ի բացասական 0.3% փոփոխությունների արդյունքում, ի տարբերություն ՀՀ-ի, որի ԸԳԱՓ-ը աճել է 0.2%-ով, ընդ որում՝ գրանցվել է ՏԱՓ-ի բացասական (-1.1%), իսկ ԱՓ-ի՝ դրական արդյունք (1.3%): Այսպիսին է պատկերը 47-ից 30 երկրներում, որտեղ ՏԱՓ-ը ավելի ցածր է, քան

ԱՓ-ը: Մյուս կողմից ՏԱՓ-ը 21 տարիների ընթացքում միջինում անկում է ապրել 30 երկրներում, այդ թվում նաև ՀՀ-ում (0.989), մինչդեռ ԱՓ-ը միայն 18-ում, այդ թվում նաև ՀՀ-ում (1.013): Այսինքն՝ կարելի է եզրակացնել, որ դիտարկվող ժամանակահատվածում միջին եկամուտ ունեցող երկրների մեծամասնությունում բուն արտադրության գործընթացը դարձել է ավելի արդյունավետ, սակայն արտադրության սահմանի մասով ընդլայնման կարիք կա, այսինքն՝ տնտեսությունների թողարկած իրական արդյունքը մոտ է սահմանին և տեխնոլոգիական արդիականացման կարիք կա: Այդպիսով նորագույն տեխնոլոգիաների վրա հիմնված տնտեսության ձևավորման և դրա կառավարման անհրաժեշտությունը մնում է զարգացման նոր մակարդակ տեղափոխման համար առաջնային պայման:

Դիտարկվող երկրների շրջանում, ըստ Մալմքվիսթի ԸԳԱ համաթվի, ամենաբարձր ցուցանիշը Թուրքիայինն է՝ 1.028 (գծապատկեր 2), իսկ ըստ համաթվի բաղադրիչների՝ պատկերն այլ է: Ըստ ՏԱՓ-ի՝ առաջատարը Հորդանանն է (1.015), ըստ ԱՓ-ի և ՄԱՓ-ի՝ Նիգերիան (երկու ցուցանիշն էլ 1.17), ըստ ՉԱՓ-ի՝ (1.015): Ինչ վերաբերում է վերջին տեղերը զբաղեցրած երկրներին, հետաքրքիրն այն է, որ վերջիններից 5-ը՝ Ուզբեկստանը, Մերիան, Մենեզալը, Կամբոջան և Մոլդովան, գրանցել են ԱՓ ավելի ցածր ցուցանիշ, քան ՏԱՓ-ը: Ըստ համաթվի

բաղադրիչների՝ ՀՀ զբաղեցրած դիրքերից լավագույնը 6-րդն է՝ ըստ ՄԱՓ-ի, իսկ վատագույնը՝ ըստ ՏԱՓ-ի դասակարգման՝ վերջից 3-րդ հորիզոնականն է՝ 0.989 արժեքով:

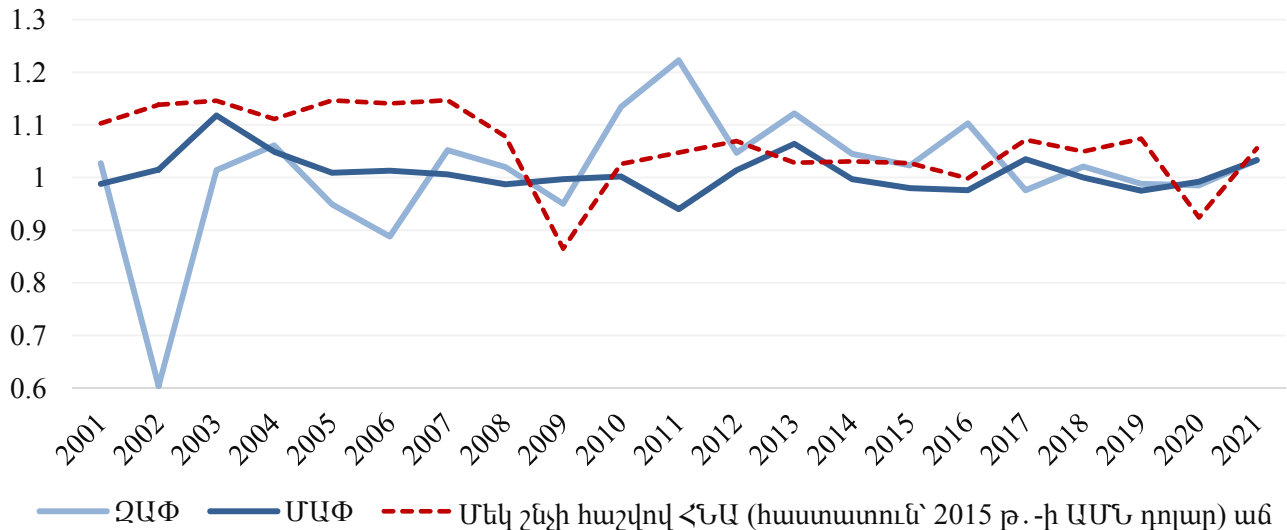
Անդրադառնալով ՀՀ ցուցանիշների դինամիկային դիտարկվող ժամանակահատվածում: Գծապատկեր 3-ում համադրել ենք ՀՀ բուն արտադրական արդյունավետության, տեխնոլոգիական արդյունավետության և 1 շնչի հաշվով իրական ՀՆԱ փոփոխությունները: Վերջինս միջինում (միջին երկրաչափականը) կազմել է մոտ 1.06, որը ավելի բարձր է երկրի Մալմքվիսթի համաթվի բաղադրիչներից ցանկացածի փոփոխությունից: Ավելին, դիտարկվող 21 տարիներից 18-ում դրա գծով դրական տեղաշարժ է գրանցվել: Ցուցանիշը անկում է ապրել միայն ճգնաժամային 2009, 2016 և 2020 թթ-ին: Մինչդեռ ՀՀ ԸԳԱՓ-ը դրական է եղել ընդամենը 12 անգամ: Նույնչափ անկում է գրանցվել նաև ՏԱՓ-ի մասով: Համաթվի բաղադրիչների և ՀՆԱ-ի միջև կորելացիոն կապերը մինչև երրորդ լագը բացասական են: Բաղադրիչները երեք տարի անց են միայն դրական ազդում երկրի ՀՆԱ փոփոխության վրա: Իսկ մեկ շնչի հաշվով ՀՆԱ փոփոխությունների և համաթվի ու դրա բաղադրիչների միջև կապերի միջև չկա տրամաբանական եզրահանգման հենք: Անկախ ազդեցության բնույթից նշված դեպքերից ոչ մեկում կորելացիոն նշանակալի կապ չի հայտնաբերվել:

Գծապատկեր 3. ՀՀ ԱՓ, ՏԱՓ և մեկ շնչի հաշվով իրական ՀՆԱ-ի դինամիկան (Գծապատկերը կազմվել է հեղինակի կողմից, հաշվարկները հեղինակային են)

Գծապատկեր 4-ում ներկայացված են ՀՀ ԱՓ երկու բաղադրիչների՝ ՉԱՓ և ՄԱՓ դինամիկան, որոնք նույնպես համադրել ենք մեկ շնչի հաշվով իրական ՀՆԱ-ի հետ: Նախ փաստենք ՉԱՓ փոփոխությունների կտրուկ վարքագիծը և հակառակ՝ կայուն պատկերը ՄԱՓ զարգացումներում: Ընդ որում՝ ՉԱՓ զարգացումները պարբերաշրջանային բնույթ ունեն: Դիտարկվող ժամանակահատվածում ՉԱՓ-ը դրական է եղել 14 տարիների ընթացքում, իսկ ՄԱՓ-ը՝ 11: Միջինում երկուսն էլ անել են: Նկատենք՝ 2001-2011 թթ-ին ՀՀ ՉԱՓ միտումը դրական է, դրանից հետո նվազել է մինչև զրեթե զրոյական մակարդակ: ՄԱՓ զարգացումները շատ ավելի չնչին են ու ցուցում են երկրի արտադրության ընդլայնման նախապայմանների բացակայությունը:

Ամփոփելով ՀՀ ԸԳԱ ոչ պարամետրային գնահատումը՝ կարող ենք փաստել, որ երկրի ԸԳԱ-ն 2000-2021 թթ.-ի ընթացքում միջինում աճել է, որը տեղի է ունեցել առավելապես արտադրական գործընթացի արդյունավետության բարելավման միջոցով, մինչդեռ երկիրը արտադրության սահմանի ընդլայնման խնդիր ունի, որը ցուցում է ոչ միայն ՏԱՓ և ՄԱՓ ցուցանիշների դինամիկան հատկապես վերջին տարիների ընթացքում, այլև երկրի զբաղեցրած 45-րդ հորիզոնականը՝ ըստ դիտարկված միջին եկամուտ ունեցող 47 երկրների ՏԱՓ վարկանիշային աղյուսակի: Երկիրը, ըստ Մամբլիսթի ԸԳԱ համաթվի, 18-րդն է՝ Ուկրաինայից, Մարոկկոյից և Մեքսիկայից հետո, ըստ ԱՓ-ի՝ 8-րդը:

Գծապատկեր 4. ՀՀ ԶԱՓ, ՄԱՓ և մեկ շնչի հաշվով իրական ՀՆԱ դինամիկան (Գծապատկերը կազմվել է հեղինակի կողմից, հաշվարկները հեղինակային են)

ԸԳԱ-ի գնահատման սահմանային մեթոդների շրջանակում, որպես ՏՊԵ-ին այլընտրանք, մասնագիտական գրականությունն առաջադրում է ստոխաստիկ սահմանի վերլուծությունը (ՄԱՎ): Վերջինս ներկայացնում է տեխնիկական արդյունավետության գնահատման՝ էկոնոմետրիկ տեխնիկայի վրա հիմնված պարամետրային մեթոդ, որտեղ պետք է հստակեցվի արտադրական ֆունկցիան: Այս մոտեցումը նույնպես հիմնված է արտադրության սահմանի գաղափարի վրա, և արդյունավետությունը համապատասխանում է ՈԿՄ տեսական և դիտարկված վարքագծերի միջև եղած հեռավորությանը [9, էջ 520]: Մի կողմից երկու մոտեցումն էլ ունեն որոշակի առավելություններ և թերություններ, ուստի հաճախ դրանք երկուսն էլ հաշվարկվում են և համեմատվում ստացված արդյունքները: Մյուս կողմից, չնայած նրան, որ երկուսն էլ վերաբերում են արդյունավետության քանակական գնահատականի դուրսբերմանը, դրանք առաջադրված խնդիրը լուծում են տարբեր չափումներում և արդյունքները նույնպես տարբեր կերպ են մեկնաբանվում:

Ստոխաստիկ սահմանի խնդրի բնույթին նույնպես անդրադառնանք պանելային տվյալների համատեքստում: j հատ ՈԿՄ և t հատ ժամանակահատվածի պայմաններում դիտարկենք ՈԿՄ-ների թողարկումը, որին համապատասխանում է որոշակի արտադրական ֆունկ-

ցիա: Անարդյունավետության բացակայության «ուտոպիայում» t -րդ ժամանակահատվածում j -րդ ՈԿՄ-ն կարտադրի

$$Y_{jt} = f(X_{jt}, \beta), j=1,2, \dots, j, t=1,2, \dots, T, \quad (4)$$

որտեղ X_{jt} -ն թողարկմանը մասնակցող գործոնների արժեքների վեկտորն է t -րդ ժամանակահատվածում, β -ն՝ անհայտ պարամետրերի վեկտորը: Ստոխաստիկ սահմանի վերլուծության հիմնարար տարրն այն է, որ յուրաքանչյուր ՈԿՄ արտադրում է ավելի քիչ, քան կարող է՝ դրսևորելով որոշակի անարդյունավետություն:

$$Y_{jt} = f(X_{jt}, \beta) \xi_{jt}, j=1,2, \dots, j, t=1,2, \dots, T, \quad (5)$$

որտեղ ξ_{jt} -ն t -րդ ժամանակահատվածում ՈԿՄ-ի արդյունավետությունը նկարագրող բաղադրիչն է, որը որոշված է $(0, 1]$ միջակայքում: Եթե այն ընդունում է միավոր արժեք, ապա ՈԿՄ-ն արտադրության ֆունկցիայում «մարմնավորված» տեխնոլոգիայի շնորհիվ հասնում է օպտիմալ արդյունքի: Ենթադրվում է նաև, որ արդյունքը գերծ չէ պատահական ցնցումների ազդեցությունից:

$$Y_{jt} = f(X_{jt}, \beta) \xi_{jt} \exp(v_{jt}), j=1,2, \dots, J, t=1,2, \dots, T \quad (6)$$

Կատարելով $v_{jt} = -\ln(\xi_{jt})$ նշանակումը և հավասարման երկու կողմերը բնական հիմքով լոգարիթմելով՝ կստանանք ստոխաստիկ սահմանի մոդելի բազային սպեցիֆիկացիան:

$$\ln(Y_{jt}) = \beta_0 + \sum \beta \ln(X_{jt}) + v_{jt} - v_{jt}, j=1,2, \dots, j, t=1,2, \dots, t \quad (7)$$

Այսպիսով ՄՄՄ-ն հիմնված է տեսական այն գաղափարի հիման վրա, որ ոչ մի տնտեսական գործակալ չի կարող գերազանցել իդեալական «սահմանը», և այս ծայրահեղությունից շեղումը վերագրվում է արտադրության անարդյունավետությունը: Մոդելավորման մեջ այս գաղափարն իրացվել է ռեգրեսիոն մոդելի սխալի բաղադրյալ բնույթի մեջ: ՄՄՄ-ի սխալը ներառում է երկու ենթաբաղադրիչ՝ մեկը վերաբերում է պատահական էֆեկտներին, մյուսը՝ տեխնիկական անարդյունավետությանը: v_{jt} -ն j -րդ ՈԿՄ-ի թողարկման՝ պատահական էֆեկտների ազդեցությունը կրող փոփոխականն է t -րդ ժամանակահատվածում, և ենթադրվում է, որ դրանք բոլորն անկախ են և նորմալ բաշված, իսկ v_{jt} -ն այն պատահական փոփոխականն է, որը բացատրում է j -րդ ՈԿՄ-ի արտադրության տեխնիկական անարդյունավետությունը t -րդ ժամանակահատվածում:

Stata վիճակագրական հավելվածը տրամադրում է ՄՄՎ-ի համար համապատասխան գործիքակազմը և հրամանները, հանձին `sfp` `panel`-ի [2], որը նախատեսված է պանելային տվյալների հիման վրա ստոխաստիկ սահմանային մոդելների գնահատման համար: Այն թույլ է տալիս գնահատել անարդյունավետության մոդելների շատ ավելի լայն շրջանակ, այդ թվում նաև մեր ուսումնասիրության մեջ կիրառվող մոդելը («իրական» հաստատուն էֆեկտի մոդելը [4]), քան պաշտոնական `xtfrontier`-ը [15]:

ՄՄՄ կառուցման համար հիմք է հանդիսացել տվյալների միևնույն ծածկույթը, ինչ նախորդիվ գնահատված Մալմքվիսթի ԸԳԱ համաթվի պարագայում, միայն մի տարբերությամբ՝ ցուցանիշները բնական հիմքով լոգարիթմվել են, որպեսզի համապատասխանեցվեն մի կողմից արտադրական ֆունկցիայի գնահատման արդյունքում ստացվելիք էլաստիկության գործակիցների մեկնաբանման տրամաբանությանը, մյուս կողմից՝ կիրառվող վիճակագրական հավելվածի մուտքային տվյալների կանոններին:

Աղյուսակ 1-ում ներկայացված է կառուցված ՄՄՄ-ի բնութագիրը, որտեղ առաջինը ուշադրություն դարձնենք Ուոլդի խի քառակուսի վիճակագրությանը (Wald $\chi^2(3)$): Վերջինս կիրառվում է ստուգելու համար այն հիպոթեզը, թե արդյոք բոլոր բացատրող փոփոխականների ռեգրեսիոն գործակիցները զրո են: Փակագծերում նշված թիվը ցույց է տալիս բաշխման ազատության աստիճանը, որը սահմանվում է մոդելում անկախ փոփոխականների քանակով: Հիպոթեզը մերժելու համար ներկայացված հավանականությունը ($\text{Prob} > \chi^2$), որը մեր պարագայում զրո է, հիմք է տալիս մերժելու առաջադրված գրոյական վարկածը, այսինքն՝ 0.01 նշանակալիության մակարդակում կարող ենք փաստել, որ ստացված գործակիցներից գոնե մեկը զրո չէ: Նույն կերպ կարող ենք մերժել առանձին գործակիցների զրո լինելու հիպոթեզները z վիճակագրության միջոցով: Այսպիսով առանձին ռեգրեսորները և մոդելն ինքնին նշանակալի են:

Աղյուսակ 1. ՄՄՄ-ի առաջնային բնութագիրը

(Աղյուսակը կառուցվել է հեղինակի կողմից, հաշվարկները հեղինակային են)

True fixed-effects model (exponential)
Group variable: country
Time variable: time

Number of obs = 1034
Number of groups = 47
Obs per group: min = 22
max = 22
avg = 22.0
Prob > chi2 = 0.0000
Wald chi2(3) = 5194.79

Log likelihood = -458.0341

ln_gdp	Coef.	Std. Err.	z	P> z	[95% Conf. Interval]	
Frontier						
ln_capital	.8008836	.0203754	39.31	0.000	.7609486	.8408186
ln_energy	.2319913	.0403918	5.74	0.000	.1528249	.3111578
ln_labour	.2011035	.0593993	3.39	0.001	.084683	.3175241
Usigma						
_cons	-4.964663					
Vsigma						
_cons	-4.059704					
sigma_u	.0835482					
sigma_v	.131355					
lambda	.636049					

Անդրադառնալով ՄՍՄ հիմնական գաղափարին՝ մոդելի սխալի բաղադրիչների տարանջատմանը՝ հաջորդիվ գնահատենք, թե ՄՍՄ սխալի բաղադրիչի որ մասն է բացատրում արտադրության անարդյունավետությունը, այսինքն՝ բացահայտենք՝ որքանով է տեխնիկական անարդյունավետությունը բացատրում փաստացի ցուցանիշների շեղումը արտադրության գնահատված ստոխաստիկ սահմանից: Ներկայացնելով մոդելի սխալի ընդհանուր դիսպերսիան՝ որպես երկու ենթաբաղադրիչների դիսպերսիաների գումար՝

$$\sigma^2 = \sigma_0^2 + \sigma_v^2 \quad (8)$$

կարող ենք հաշվարկել գամմա պարամետրը՝ սխալի անարդյունավետությունը նկարագրող բաղադրիչի դիսպերսիայի հարաբերությունը մոդելի սխալի ընդհանուր դիսպերսիային.

$$\gamma = \frac{\sigma_0^2}{\sigma_0^2 + \sigma_v^2} \approx 0.3 \quad (9)$$

Ստացված արժեքը վկայում է, որ իրական և գնահատված արդյունքի, կամ որ նույնն է՝ թողարկման իրական ծավալի և արտադրության սահմանի ծավալի միջև առկա շեղման մոտ 30%-ն է բացատրվում տեխնիկական անարդյունավետությամբ: Սա փաստում է՝ միջին եկամուտ ունեցող երկրների պարագայում միջինում իրական թողարկման հեռավորությունը արտադրության սահմանից մոտ երկու երրորդ մասով

Աղյուսակ 2. Հավասարության և անհավասարության սահմանափակումների համատեղ փորձարկման կրիտիկական արժեքի վերին և ստորին սահմանները [8]

Նշանակալիության մակարդակ	0.25	0.10	0.05	0.025	0.01	0.005	0.001
կրիտիկական արժեք	3.475	5.528	7.045	8.542	10.501	11.971	15.357

Մոդելի՝ գոյություն ունենալու իրավունքը փաստելուց հետո ամփոփենք մոդելի առաջնային արդյունքները: Նկատենք՝ ՈԿՄ-ների թողարկումը մասշտաբից աճող հատույց ունի: Ամենամեծ էլաստիկության գործակիցը կապիտալ գործոնին է (0.8), իսկ էներգիայի և աշխատուժի պարագայում դրանք բավականին մոտ են իրար (մոտ 0.2):

Հաջորդիվ անդրադառնանք մոդելի բուն արդյունքին, ասել է թե՛ երկրների արդյունավետությանը: predict հրամանը թույլ է տալիս մոդելի սխալից դուրս բերել անարդյունավետության գրանցված ցուցանիշները: Դրանք որոշված են 0-ից 1 միջակայքում, ստորին սահմանը բնութագրում է ՈԿՄ բացարձակ անարդյունավետությունը, 1-ը՝ լավագույն արդյունքը արդյունավետության տեսանկյունից:

2000-2021 թթ-ին միջին եկամուտ ունեցող երկրներից 47-ի շրջանում միջին արդյունքը բավականին բարձր է՝ 0.92 (գծապատկեր 5), ամենաբարձր արժեքը գրանցվել է Տանզանիայում

պայմանավորված է պատահական ցնցումներով, և մեկ երրորդ մասն է միայն պայմանավորված անարդյունավետությամբ:

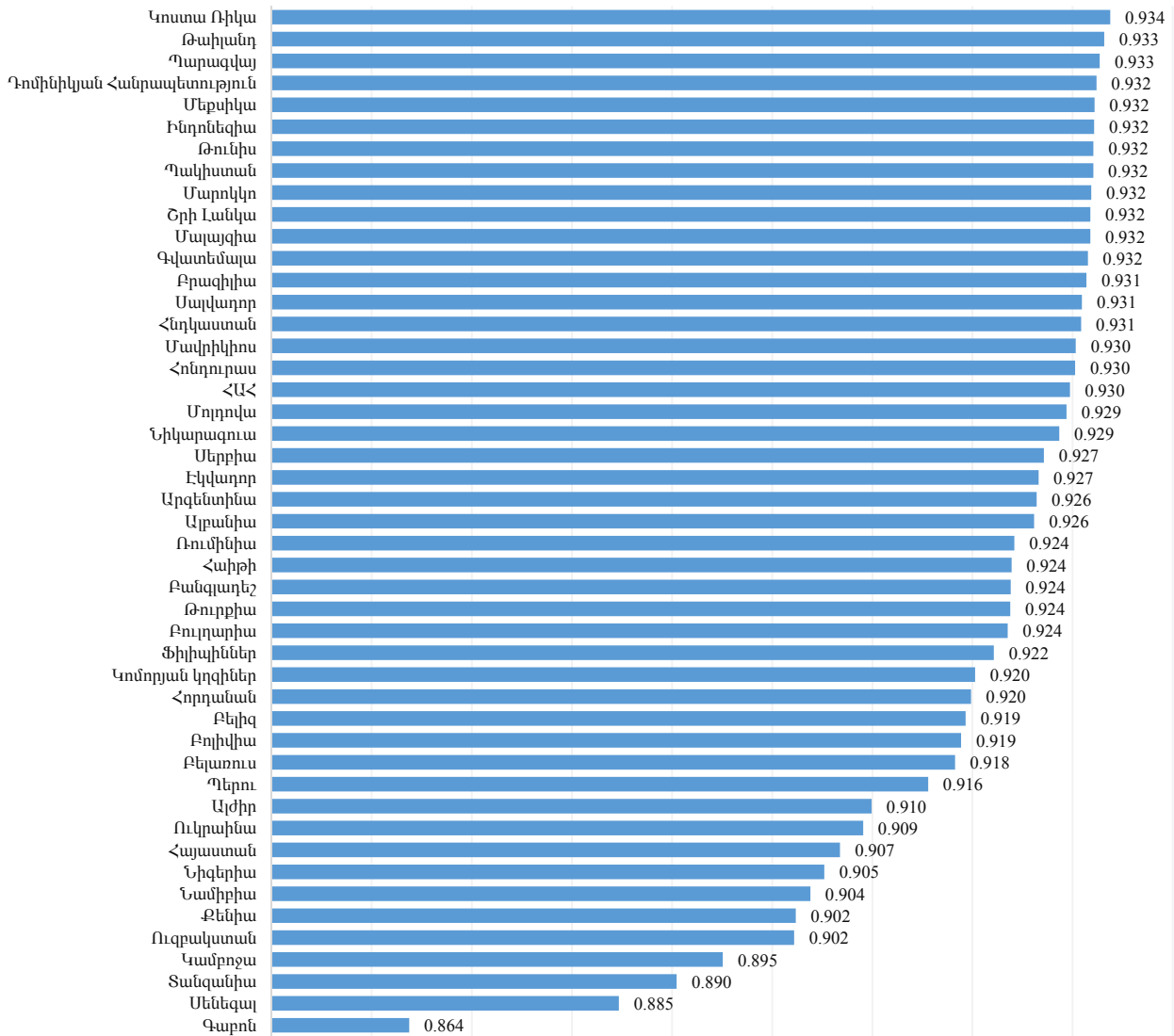
Վերջում ստուգենք հենց ՄՍՄ կիրառելու նշանակալիությունը, այսինքն՝ հաստատենք դրա նախապատվությունը սովորական գծային ռեգրեսիոն մոդելի նկատմամբ: Կումբակարը և այլք առաջադրել են հավանականության (likelihood) հարաբերակցության թեստ [10], որի վիճակագրության հաշվարկի մեջ օգտագործվում են մի դեպքում սովորական նվազագույն քառակուսիների եղանակով հաշվարկված մոդելի հավանականությունը՝ $L(H_0)$, մյուս դեպքում՝ ՄՍՄ հավանականությունը՝ $L(H_1)$: Այնուհետև ստորև ներկայացված բանաձևով հաշվարկվող վիճակագրությունը պետք է համեմատել ըստ համապատասխան ազատության աստիճանի և նշանակալիության մակարդակի հաշվարկված կրիտիկական արժեքների հետ:

$$-2[L(H_0) - L(H_1)] = 458.0341 / 43.873052 \approx 828 \quad (10)$$

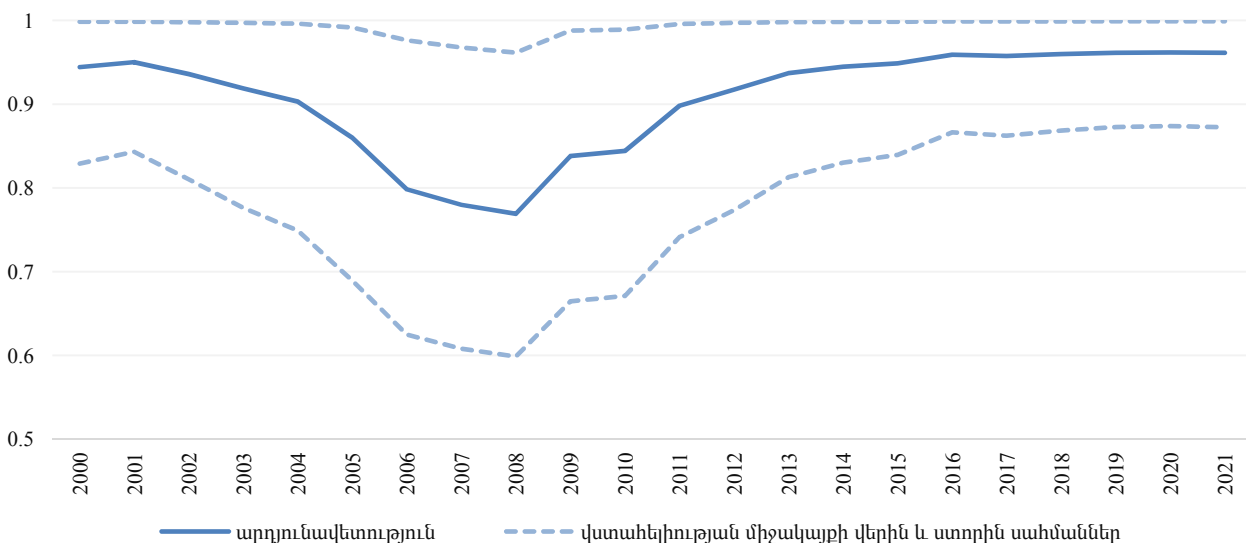
Եթե հաշվարկված արժեքը մեծ է կրիտիկական արժեքից, կարող ենք մերժել զրոյական հիպոթեզն այն մասին, որ ՄՍՄ-ն նախընտրելի չէ սովորական գծային մոդելից: Մեր պարագայում այն մեծ է աղյուսակ 2-ում ներկայացված ազատության 3-րդ աստիճանում և նշանակալիության բոլոր մակարդակներում հաշվարկված կրիտիկական արժեքներից:

2000 թ-ին (0.97), ամենացածրը՝ Գվատեմալայում 2019 թ-ին (0.6): Դիտարկվող ժամանակահատվածում միջինում ՀՆԱ առավել արդյունավետ արտադրություն է գրանցվել Կոստա Ռիկայում, Թաիլանդում և Պարագվայում, ամենացածրը՝ Տանզանիայում, Սենեգալում և Գաբոնում:

Երկրների վարկանիշները, ըստ ՄՍՄ մոդելի կիրառման արդյունքում ստացված արդյունավետության և Մալմքվիսթի համաթվի, բավականին տարբերվում են: Միջին եկամուտ ունեցող երկրները զգալիորեն տարբեր արդյունքներ են գրանցել ըստ արտադրության արդյունավետության և դրա փոփոխությունների առումով: Սակայն երկու հաշվարկները համամիտում են այնքանով, որ Մալմքվիսթի ԸԳԱ համաթվի, որն ինքնին փոփոխություն է նկարագրում, և ՄՍՄ արդյունավետության ցուցանիշների փոփոխությունները զուգամիտում են. դրանց շարքերի միջև դրական կորելացիոն կապ կա (0.62):

Գծապատկեր 5. Միջին եկամուտ ունեցող երկրների ՀՆԱ թողարկման արդյունավետության մակարդակները միջինում 2000-2021 թթ-ին
(Գծապատկերը կազմվել է հեղինակի կողմից, հաշվարկները հեղինակային են)

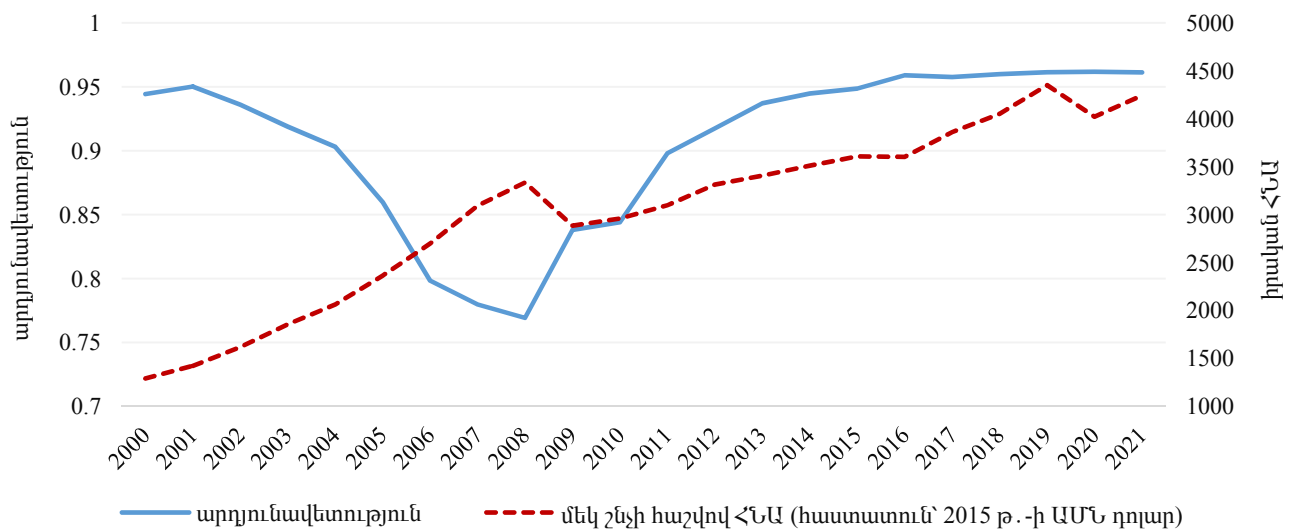

Գծապատկեր 6. ՀՀ ՀՆԱ թողարկման արդյունավետության և դրա վստահելիության միջակայքի վերին և ստորին սահմանների դինամիկան 95% վստահության մակարդակում
(Գծապատկերը կազմվել է հեղինակի կողմից, հաշվարկները հեղինակային են)

ՀՀ-ն ՄՍՄ արդյունքում ստացված արդյունավետության վարկանիշով գտնվում է վերջին տասնյակում (39-րդ), մինչդեռ ըստ Մալմքվիսթի ԸԳԱ համաթվի՝ երկիրը 18-րդն է: Այսպես ՀՀ-ն 2000-2021 թթ-ին միջին եկամուտ ունեցող երկրների շրջանում արդյունավետության միջինից էլ ցածր ցուցանիշ ունի՝ 0.91, սակայն դրա աճի մասով համեմատաբար բարձր:

Գծապատկեր 6-ում ներկայացված է ՀՀ արդյունավետության դինամիկան 2000-2021 թթ-ին, որն ընդհանուր առմամբ բնորոշում է երկրի տնտեսության զարգացման ուղին վերջին երկու տասնամյակի ընթացքում: Մինչև 2008 թ-ը երկրի ԸԳԱ-ն անկում է ապրել 17 տոկոսային կետով, այնուհետև աճել է՝ 2021 թ-ին գրանցելով անարդյունավետության 4%-ից էլ ցածր

արդյունք: Իսկ արդեն Գծապատկեր 7-ում, ինչպես Մալմքվիսթի ԸԳԱ համաթվի պարագայում, ՀՀ ՄՍՄ արդյունքում դուրսբերված արդյունավետության դինամիկան համադրել ենք մեկ շնչի հաշվով իրական ՀՆԱ-ի հետ: Դիտարկվող ժամանակահատվածի առաջին տասնամյակում ՀՀ արդյունավետությունը և մեկ շնչի հաշվով իրական ՀՆԱ ցուցանիշը տարամիտում են, այսինքն՝ աճը պայմանավորված չի եղել արդյունավետությամբ, ավելին, վերջինս մղվել է երկրորդային պլան և անկում է ապրել մոտ 17%-ով: Համաշխահային ֆինանսատնտեսական ճգնաժամից հետո է միայն երկրում արդյունավետության բարձրացման անհրաժեշտությունն առաջացել. հաջորդ տասնամյակում այն բարելավվել է մոտ 19%-ով:

Գծապատկեր 7. ՀՀ արդյունավետության և մեկ շնչի հաշվով իրական ՀՆԱ դինամիկան [19]
(Գծապատկերը կազմվել է հեղինակի կողմից, հաշվարկները հեղինակային են)

Այսպիսով միջին եկամուտ ունեցող երկրների շրջանակում ՀՀ-ն զբաղեցնում է բավականին ցածր դիրքեր: 2000-2021 թթ-ին միջինում առկա ռեսուրսների պայմաններում երկիրն ապահովել է հնարավոր լավագույն արդյունքի 91%-ը: 2000-2010 թթ-ին ՀՀ կենսամակարդակի աճը պայմանավորված չի եղել արդյունավետության բարձրացմամբ՝ ի տարբերություն հաջորդ տասնամյակի: Մյուս կողմից երկրի զբաղեցրած դիրքը նույն երկրների շրջանակում շատ ավելի բարձր է ըստ ԸԳԱ աճի: Վերջինս առավելապես պայմանավորված է տեխնիկական արդյունավետությամբ: Այդպիսով, արդյունավետությունը և տնտեսական աճը որակը բարելավելու համար երկիրը կարիք ունի արտադրության սահմանի ընդլայնման և մասշտաբից արդյունավետության բարձրացման:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. **Atkinson S. E., Cornwell C.**, Journal of Productivity Analysis, 1998, Vol. 10, Issue 1, pp. 35–46, Springer Science and Business Media LLC, <https://doi.org/10.1023/a:1018394231538>
2. **Belotti, F., Daidone, S., Ilardi, G., & Atella, V.**, Stochastic Frontier Analysis using Stata, The Stata Journal: Promoting communications on statistics and Stata, 2013, Vol. 13, Issue 4, pp. 719–758, <https://doi.org/10.1177/1536867x1301300404>
3. **Dong Z., Ma H., Shen G.**, Estimating production functions using energy to control for unobserved utilization, Economics Letters, 2021, Vol. 209, p. 110118, Elsevier BV, <https://doi.org/10.1016/j.econlet.2021.110118>
4. **Greene W.**, Reconsidering heterogeneity in panel data estimators of the stochastic frontier model, Journal of Econometrics, 2005, Vol. 126, Issue 2, pp. 269–303, <https://doi.org/10.1016/j.jeconom.2004.05.003>

5. International Labour Organization, Labour force by sex and age (thousands) | Annual, ILOSTAT database. Retrieved on February 8, 2022, [Dataset], <https://ilostat.ilo.org/>
6. **Keen S., Ayres R. U., Standish R.**, A Note on the Role of Energy in Production, Ecological Economics, 2019, Vol. 157, pp. 40–46, Elsevier BV. <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2018.11.002>
7. **Kiani A., Iqbal M., Javed T.**, Total Factor Productivity and Agricultural Research Relationship: Evidence from Crops Sub-Sector of Pakistan's Punjab, European Journal of Scientific Research, 2008, 23
8. **Kodde D. A., Palm F. C.**, Wald Criteria for Jointly Testing Equality and Inequality Restrictions, Econometrica, 1986, Vol. 54, Issue 5, p. 1243, <https://doi.org/10.2307/1912331>
9. **Krljan T., Grbčić A., Hess S., Grubisic N.**, The Stochastic Frontier Model for Technical Efficiency Estimation of Interconnected Container Terminals, Journal of Marine Science and Engineering, 2021, Vol. 9, Issue 5, pp. 515–535, <https://doi.org/10.3390/jmse9050515>
10. **Kumbhakar S. C., Wang H.-J., Horncastle, A.**, A Practitioner's Guide to Stochastic Frontier Analysis Using Stata, 2015, Cambridge University Press, <https://doi.org/10.1017/cbo9781139342070>
11. **Mahadevan R.**, To Measure or Not To Measure Total Factor Productivity Growth? Oxford Development Studies, 2003, Vol. 31, Issue 3, pp. 365–378, <https://doi.org/10.1080/1360081032000111742>
12. Our World in Data, Primary energy consumption by world region, Retrieved on October 20, 2022, [Dataset], <https://ourworldindata.org/grapher/primary-energy-consumption-by-region>
13. **Pokrovski V. N.**, Energy in the theory of production, Energy, 2003, Vol. 28, Issue 8, pp. 769–788, Elsevier BV, [https://doi.org/10.1016/s0360-5442\(03\)00031-8](https://doi.org/10.1016/s0360-5442(03)00031-8)
14. **Shahbaz M., Benkraiem R., Miloudi A., Lahiani A.**, Production function with electricity consumption and policy implications in Portugal, Energy Policy, 2017, Vol. 110, pp. 588–599, Elsevier BV. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2017.08.056>
15. StataCorp LLC, xtfrontier — Stochastic frontier models for panel data, <https://www.stata.com/manuals/xtxtfrontier.pdf>
16. The University of Queensland, Centre for Efficiency and Productivity Analysis, DEAP Version 2.1, Retrieved October 20, 2022, <https://economics.uq.edu.au/cepa/software>
17. The World Bank, GDP (constant 2015 US\$), World Bank national accounts data, and OECD National Accounts data files, 2022, [Dataset], <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKT.P.KD>
18. The World Bank, Gross fixed capital formation (constant 2015 US\$), World Bank national accounts data, and OECD National Accounts data files, Retrieved on October 20, 2022, [Dataset], <https://data.worldbank.org/indicator/NE.GDI.FTOT.KD>
19. The World Bank, GDP per capita (constant 2015 US\$), World Development Indicators, Retrieved on November 2022, 2022, [Dataset], <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.KD>
20. **Yan Li**, A firm-level panel-data approach to efficiency, total factor productivity, catchup and innovation and mobile telecommunications reform (1995–2007), CCP Working Paper: 09/6, 2009

Сдана/Հանձնվել է՝ 21.02.2024

Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 26.02.2024

Принята/Ընդունվել է՝ 29.02.2024

Financing and Pricing of Outpatient and Polyclinic Medical Care in Armenia

Aghajanyan Susanna S.

*PhD in Economics, Senior Lecturer at the Chair of International Economic Relations,
Armenian State University of Economics (Yerevan, RA)*

<https://orcid.org/0000-0002-5469-3995>

susy_agadjanyan@yahoo.com

Vardanyan Tatevik G.

*PhD in Economics, Lecturer at the Chair of International Economic Relations Armenian
State University of Economics (Yerevan, RA)*

<https://orcid.org/0000-0001-6488-2717>

tatev.vardanyan@outlook.com

Badalyan Meri V.

*PhD in Economics, Associate Professor, Dean of The Faculty of Accounting and Auditing,
Armenian State University of Economics (Yerevan, RA)*

<https://orcid.org/0000-0002-7128-1968>

badalyanmeri.asue@gmail.com

Ayvazyan Anna A.

*PhD Student at the Chair of Management
Armenian State University of Economics (Yerevan, RA)*

<https://orcid.org/0000-0002-1785-9634>

annaayvazyan96@yahoo.com

Arshakyan Ani H.

*PhD Student at the Chair of Business Administration
Armenian State University of Economics (Yerevan, RA)*

<https://orcid.org/0009-0006-4017-2810>

arshakyanani96@gmail.com

UDC: 336.1; **EDN:** MAUTOW; **JEL:** H51, H75, I1, I18, P36;

DOI: 10.58587/18292437-2024.1-158

Keywords: healthcare, financing, medical care services, ambulatory polyclinic organizations, salary, costs, pricing

**Ամբուլատոր եվ պոլիկլինիկական բժշկական օգնության ֆինանսավորումն ու
գնագոյացումը Հայաստանում**

Աղաջանյան Սուսաննա Ս.

*տ.գ.թ., Միջազգային տնտեսական հարաբերությունների ամբիոնի ավագ դասախոս, Հայաստանի
պետական տնտեսագիտական համալսարան (Երևան, ՀՀ)*

Վարդանյան Տաթևիկ Գ.

*տ.գ.թ., Միջազգային տնտեսական հարաբերությունների ամբիոնի դասախոս, Հայաստանի
պետական տնտեսագիտական համալսարան (Երևան, ՀՀ)*

Բադալյան Մերի Վ.

*տ.գ.թ., դոցենտ, հաշվապահական հաշվառման և աուդիտի ֆակուլտետի դեկան,
Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարան (Երևան, ՀՀ)*

Այվազյան Աննա Ա.

*Կառավարման ամբիոնի ասպիրանտ,
Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարան (Երևան, ՀՀ)*

Արշակյան Անի Հ.

*Բիզնեսի կազմակերպման ամբիոնի ասպիրանտ,
Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարան (Երևան, ՀՀ)*

Ամփոփագիր. Սույն հոդվածում քննարկվում են ՀՀ առողջապահության համակարգում ամբուլատոր-պոլիկլինիկական ոլորտի ֆինանսավորման հիմնական առանձնահատկությունները, մեկ շնչին ընկնող ֆինանսավորման չափորոշիչները, բժշկական ծառայությունների համար սահմանված գները: Մեկ շնչին ընկնող ֆինանսավորման նորմերի չափորոշիչները որոշելու համար վերլուծվել են գործող նորմատիվ փաստաթղթերը,

ամբուլատոր պոլիկլինիկական ոլորտի ֆինանսական հաշվետվությունները: Հետազոտությունները ցույց են տվել, որ առաջնային խնամքի ծառայություններ մատուցողներին վճարվում է ֆիքսված գումար՝ առանց պացիենտի ռիսկին համապատասխանեցնելու կամ առաջնային օդակի բժշկների համար խթաններ ստեղծելու պացիենտներին ուղարկել հիվանդանոցներ կամ այլ մասնագիտացված խնամքի կենտրոններ: Կատարված հետազոտության արդյունքները ցույց են տալիս, որ մեկ շնչի հաշվով հաշվարկված ֆինանսավորման նորմը հիմնականում ապահովում է ամբուլատոր պոլիկլինիկական հիմնարկի աշխատավարձի ֆոնդի 90-95%-ը, մնացած 5-10%-ն ուղղվում է կոմունալ, վարչական, ներպոլիկլինիկական դեղորայքային ծախսեր և այլն: Ավելին, ամբուլատոր բժշկական զննումների և սպասարկման համար սահմանված ֆիքսված գները հիմնականում չեն կիրառվում:

Հանգուցաբառեր՝ առողջապահություն, ֆինանսավորում, բժշկական ծառայություններ, ամբուլատոր պոլիկլինիկական հաստատություններ, աշխատավարձ, ծախսեր գնագոյացում

Финансирование и ценообразование амбулаторно-поликлинической медицинской помощи в Армении

Агаджанян Сусанна С.

к.э.н., старший преподаватель кафедры международных экономических отношений,
Армянский государственный экономический университет (Ереван, РА)

Варданян Татевик Г.

к.э.н., преподаватель кафедры международных экономических отношений,
Армянский государственный экономический университет (Ереван, РА)

Бадалян Мари В.

к.э.н., доцент, декан факультета бухгалтерского учета и аудита,
Армянский государственный экономический университет (Ереван, РА)

Айвазян Анна А.

аспирант кафедры управления,
Армянский государственный экономический университет (Ереван, РА)

Аришакян Ани А.

аспирант кафедры делового администрирования,
Армянский государственный экономический университет (Ереван, РА)

Аннотация: В данной статье рассматриваются основные особенности финансирования амбулаторно-поликлинических учреждений в системе здравоохранения РА, нормативы подушевого финансирования и цены, установленные на медицинские услуги. С целью определения параметров нормативов подушевого финансирования были проанализированы действующие нормативные документы, финансовая отчетность амбулаторно-поликлинического сектора. Исследования показали, что поставщикам первичной медико-санитарной помощи платят фиксированную сумму без учета риска для пациентов и создания стимулов для врачей первичной медико-санитарной помощи. Результаты проведенного исследования показывают, что подушевой норматив финансирования в основном обеспечивает 90-95% фонда оплаты труда амбулаторно-поликлинического учреждения, остальные 5-10% направляются на коммунальные, административные, внутри-поликлинические расходы, на лекарства и т.д.

Ключевые слова: здравоохранение, финансирование, медицинские услуги, амбулаторно поликлинические организации, зарплата, расходы, ценообразование

Introduction

One crucial element within the healthcare system is healthcare financing, which should be coupled with a consistent increase in the allocation of public funds towards healthcare. This should involve a diverse range of funding sources, fair pricing for medical services, enhancements in payment mechanisms, and various other measures. Healthcare must take precedence in public spending, always prepared to address not only immediate challenges but also global ones.

In this regard, the financial tools utilized in primary healthcare (PHC) hold a significant role. These tools encompass reimbursement rates, medical service pricing, and the method of compensating healthcare providers, among others.

They serve as essential prerequisites for enhancing healthcare system quality, enhancing medical care accessibility, and advancing healthcare infrastructure. Within the healthcare financing framework, pricing and standards serve informative, incentivizing, regulatory, and distributive functions, and form the foundation for budget calculations, contractual pricing, and mandatory health insurance rates.

In the Republic of Armenia (RA), a system is in place to provide free or discounted medical care and services, both in hospitals and outpatient facilities. The calculation and funding of contractual amounts for outpatient and polyclinic medical care programs and services are determined based on the actual population registered or the real services rendered

by the healthcare institution, following the principle of performance.

For comprehensive outpatient and polyclinic care, which includes individual examinations, consultations, treatment appointments, and more, a per capita financing rate is established. This payment method incentivizes primary care physicians to prioritize the well-being of their patients and avoid unnecessary increases in the number of visits, tests, and consultations. Simultaneously, in primary care, when an intermediary payment approach is used, physicians have an incentive to refer patients to inpatient care only when it is truly necessary since hospital services are free of charge for the patients in this context.

In the Republic of Armenia (RA), the standard for outpatient and polyclinic medical care for adults aged 18 and above is fixed at 3,048 AMD (equivalent to 7.43 euros) (1EUR=410.04 AMD \ The recalculation was performed by the CB of the RA using the exchange rate set on September 26, 2023, which was 1 EUR = 410.04 AMD), while for each registered child below the age of 18, the yearly standard is 6,096 AMD (equivalent to 14.86 euros in 2023). To advance the implementation of comprehensive health insurance, boost the efficiency of the primary healthcare (PHC) system, and ensure both the accessibility and quality of healthcare services, it is imperative to evaluate to what extent these established standards contribute to the attainment of the mentioned objectives.

The objective of this research is to assess the appropriateness of the standard applied to outpatient and polyclinic facilities and to gauge the cost level of tests and services provided in outpatient and polyclinic healthcare by comparing them to the average prevailing market rates.

The findings of the study reveal that the per capita financing standard predominantly covers 90-95% of the labor compensation expenses for outpatient and polyclinic institutions. The remaining 5-10% is allocated for utility bills, administrative overhead, in-patient medications, and other miscellaneous costs. In terms of comparing prices for laboratory tests and instrumental services with similar services available for a fee, it becomes evident that these prices are considerably lower than the average market rates. Moreover, they tend to remain static and do not account for factors like the utilization of new medical equipment and consumables. Furthermore, these prices primarily serve as informational figures, as these institutions are funded based on their overall effectiveness rather than the volume of tests and services conducted.

Literature Review

Primary healthcare represents the foundation of a strong healthcare system. The fundamental tenets of primary healthcare (PHC) were outlined in the Alma-Ata Declaration, crafted during the International PHC Conference in 1978. As per this declaration, all nations are urged to create a PHC strategy and establish an all-encompassing national healthcare system. Public health plays a crucial role in tackling most of society's health challenges, and this can be accomplished by making better use of the world's resources (O'Connor, Bankauskaite, 2008).

Healthcare systems have garnered significant attention in the policies of many nations. This focus stems from concerns about the accessibility of essential healthcare services, as well as the effectiveness and costs associated with existing healthcare systems. The research team at the World Health Organization (WHO), in their report titled "Assessing Recent Developments in Health Financing," underscores that alterations in how healthcare is funded on a systemic level can have profound and widespread ramifications.

The report's authors conclude that deliberately changing the financing mechanisms for healthcare and the payment structures for healthcare services can lead to a purposeful transformation in the nature and quality of relationships between healthcare providers and patients. Such changes can have a substantial impact on healthcare access and, as a result, the health outcomes of various population groups. The volume and composition of healthcare expenditures, as well as the number and categories of healthcare personnel involved, depend on the adopted financing methods [4].

The literature also addresses how per capita financing can encourage resource efficiency by exerting control over both service prices and their quantity. Many countries in Central Europe and the Baltic States utilize per capita payments for primary care, with differentiation based on age and gender [8]. However, it's worth noting that this payment method could potentially result in an increased morbidity rate in the population, as healthcare providers might reduce the scope of services they offer [9].

The core principle of the per capita payment system is that the payment to healthcare providers is not directly linked to the resources used or the volume of services delivered. Consequently, some of the risk is shifted from the payer to the provider. If the provider incurs costs that exceed the per capita budget, they are held responsible for covering those additional expenses. Conversely, if the provider achieves cost-efficiency and keeps expenses below

the per capita budget, they can retain and reinvest any surplus funds [10].

In the Republic of Armenia, the Ministry of Health is responsible for defining standards for both hospital and outpatient healthcare, along with health-related services. Furthermore, it establishes average and region-specific prices for specific types of medical care and services that are offered to the population of Armenia either for free or under preferential conditions. Healthcare spending in Armenia has been consistently on the rise. Although some of this increase can be attributed to enhancements in the overall health of the population, statistical data reveals a limited connection between the growth in expenditures and improvements in health outcomes.

In the Republic of Armenia (RA), the primary healthcare sector employs a per capita financing norm. In this system, primary healthcare in RA is funded by multiplying the number of registered participants at a medical facility by the per-person tariff. Under this per capita payment system, healthcare providers receive a predetermined amount for delivering specific services to each patient at primary healthcare facilities. This funding method is structured to encompass various expenses, including salaries for medical staff, compensation for medical consultations, tests, selected services, infrastructure expenses, and other necessary operational costs for primary healthcare facilities.

It's worth noting that more costly procedures such as computed tomography or magnetic resonance imaging are not covered by the consultation fee. In most instances, residents of RA can access specialized care by paying additional out-of-pocket expenses. On average, the direct household payments per person amount to 228,764 AMD per year (equivalent to 557.9 euros in 2021).

It's important to emphasize that the RA Audit Chamber's report for the year 2022 pointed out a challenge in evaluating costs and economic efficiency. This challenge stems from the absence of appropriate methodologies for determining service

quantities and their pricing, as well as the absence of substantiations for service pricing.

As a result, this paper aimed to compute the financial burden associated with the PHC standard and offer explanations for the pricing of services.

Analysis

The Republic of Armenia's government ensures the provision of funded healthcare services through state-targeted health programs, irrespective of the legal structure or ownership of healthcare providers. The funding from the Armenian state budget follows a limited (global) budget approach, which is determined based on the financial allocation to the healthcare sector in the state budget. This allocation is distributed among different types of medical care and service programs, each of which has its specific calculation method. This calculation method is uniformly applied to all organizations offering similar medical care and services.

The Primary Health Care Program encompasses three key initiatives, with a particular emphasis on the Ambulatory-Polyclinic Medical Care Services initiative, which serves as the cornerstone of medical care and support in 2023. In 2022, this initiative accounted for the majority, approximately 97.8%, equivalent to around 30.3 billion drams, and is expected to grow by approximately 7% in 2023. Under this program, the measure 11001, titled "Ambulatory Polyclinic Medical Care Services," is put into action. This measure encompasses a range of primary health care services delivered by family physicians, general practitioners, pediatricians, and specialized medical practitioners. Within this framework, activities such as disease prevention, early diagnosis, treatment, ongoing monitoring of chronic patients (including proactive outreach), conducting home visits as per guidelines, facilitating patient hospitalization, and other related processes are carried out.

The determination and funding of contracted amounts for out-of-hospital medical care and service programs are based either on the actual registered population or the performance of the healthcare organization.

Table 1. *Non-financial performance indicators of the ambulatory-polyclinic medical care services performance indicators [7]*

	2022 <i>Actual</i>	2023. <i>Planned</i>
Number of people, including people, registered in organizations for primary health care of the population	3116867	3077381
Number of populations registered in organizations by local therapist, family doctor: persons aged 18 and over, person	2398978	2364782
Number of populations registered in the organizations by local pediatrician, family doctor: up to 18 years. children, man	717889	712599
Number of students receiving medical care and services at the school, people	387070	389666

Number of people who have the right to receive drugs on free and preferential terms, people	1036871	864000
Number of laboratory-instrumental diagnostic studies carried out during prenatal and postnatal monitoring of pregnant women, volume	713763	701232
The amount spent on the event (thousand AMD)	27857528.79	29,637,005.3

In the year 2022, there were a total of 3,116,867 individuals registered with primary healthcare organizations. Among them, 2,398,978 individuals (constituting 76.9%) were 18 years old and above, while 717,889 individuals (comprising 23.1%) were children under the age of 18. This registration process aligns with the established procedure outlined in the decision of the Republic of

Armenia's government, wherein the population of Armenia is registered with a primary healthcare provider within the appropriate ambulatory-polyclinic organization. Consequently, the number of beneficiaries registered across various outpatient-polyclinic organizations may exhibit significant variations.

Table 2. *The number of beneficiaries registered in ambulatory polyclinic organizations [7]*

Serving ambulatory polyclinic organization	Population registered by the ambulatory polyclinic organization
"Armenia" Republican Medical Center CJSC	47789
Natalie Farm Ltd. Astghik Medical Center	27500
Polyclinic No. 19 CJSC	68547
Polyclinic No. 8 CJSC	37065
Polyclinic No. 20 CJSC	32263
Polyclinic No. 17 CJSC	43339
Polyclinic No. 16 CJSC	18346
Polyclinic No. 12 CJSC	35532
Canard Ltd., Davidian's polyclinics	1299

The count of beneficiaries registered within specific outpatient-polyclinic organizations holds significance as it serves as a crucial metric. This is because the calculation and funding of contracted

amounts for out-of-hospital medical care and service programs hinge on the actual number of individuals registered in these organizations.

Table 3. *The main forms of financing outpatient medical care and service [5]*

Outpatient medical care and service contract volumes	
For projects funded on a per capita basis	• limited budget principle • the number of registered residents and the product of the approved annual norm per resident
Other (not funded on a per capita basis)	from the volumes of actual works of previous years

This implies that the funding allocated to ambulatory medical organizations is determined based on an established annual norm per resident, irrespective of whether that resident seeks medical

care during the year, their location within the country, or other factors. However, this funding approach does not consider the actual utilization rate of healthcare services by the population.

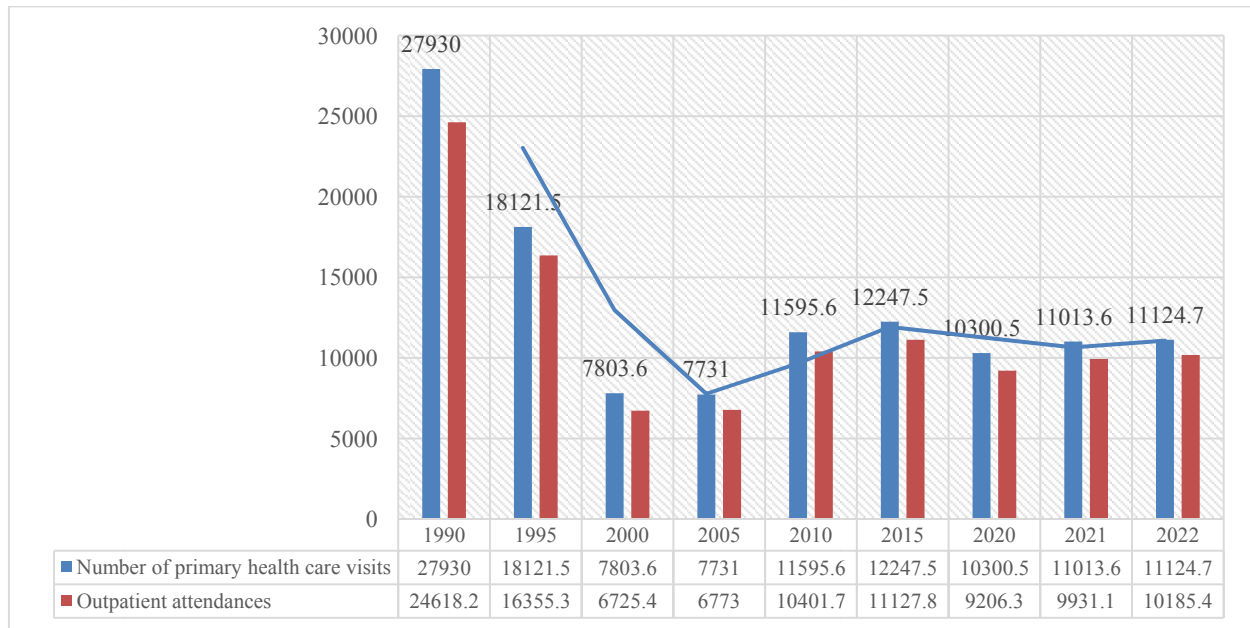

Figure 1. The activities of RA out-hospital and narrow professional medical care organizations

As illustrated in Figure 1, while there has been a relative increase in the number of visits to primary healthcare compared to 2005, it's noteworthy that

the attendance in 2022 was 15% lower than in 2015. In 2022, outpatient visits accounted for 91.55% of the total visits, with 3.2% attributed to home visits.

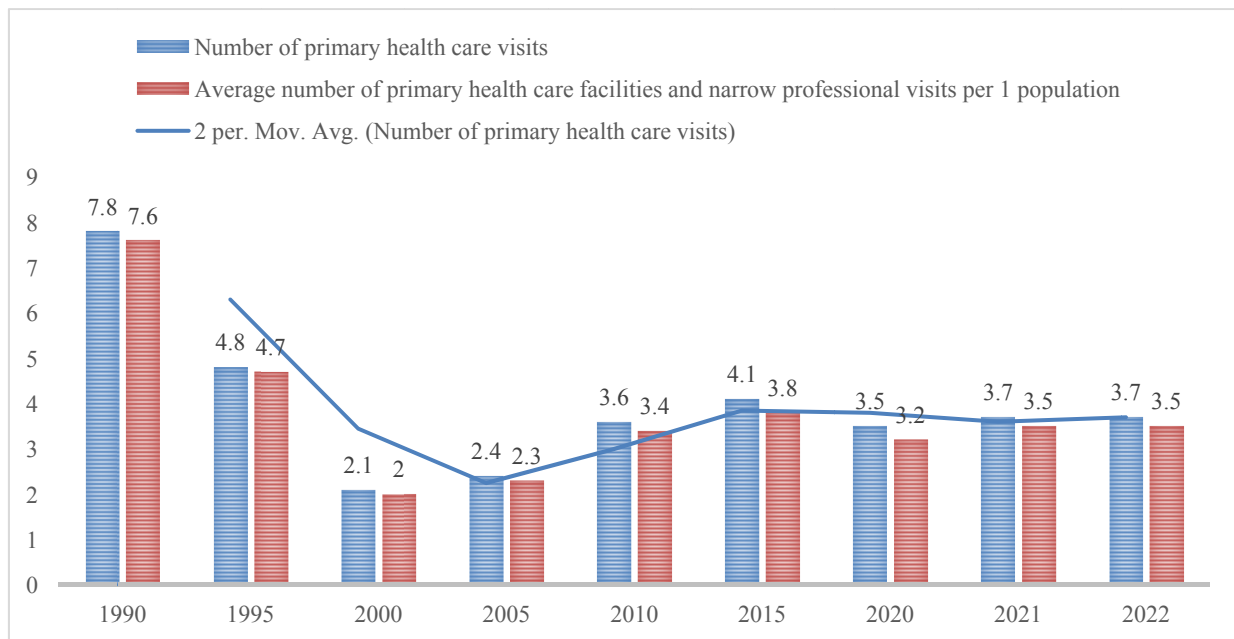

Figure 2. Average number of visits to primary health care per one resident, 1990-2022 [7].

In 2022, the average number of visits per resident to primary healthcare facilities was 3.7, indicating that, on average, each resident sought primary healthcare services approximately 3.7 times. The annual average normative cost per resident is determined by taking into account the normative population of the serviced area and considering the demographic breakdown by age and gender. Projected costs are calculated separately for registered children under the age of 18 and population groups aged 18 and older. Furthermore, the annual expense norms are derived through

categorizing expenditures, including salaries, pharmaceuticals, medical supplies, utility costs, and other economic expenses.

In polyclinics that offer primary healthcare services, the institution receives AMD 3,048 for every registered resident who is 18 years of age and older, while AMD 6,096 is provided for each registered child under the age of 18. Additionally, the state allocates 282 drams for each specialized medical care and service cabinet (typically five main cabinets) within these primary healthcare polyclinics [13].

In the course of our research, we examined the financial statements of 46 primary healthcare service providers to assess their performance in 2021 [6]. Our calculations have revealed that the primary source of income for these institutions largely stems from the revenue generated through services provided as part of the state mandate.

It's important to emphasize that within the financial makeup of primary healthcare service providers lacking other sources of income or assets, state funding constitutes a substantial proportion, averaging around 85%. Notably, only “Diagnostics” OJSC and “Arinterlev” LLC (“Vardanants” Medical

Clinic) recorded 83% and 89%, respectively, of their revenue coming from paid services. Additionally, it's worth noting that particularly in regional areas, the reliance on state funding can reach up to 100% in institutions delivering primary healthcare services (e.g., “Tsaghkahovit” Medical Clinic-96.6%, “Vanadzor” No. 3 Polyclinic PP-96.67%, “Byurakan” Medical Clinic CJSC-100%, Andranik Petrosyan Byureghavan City Polyclinic CJSC-98.18%, and others).

Furthermore, we conducted an analysis of the expenditure structure within these primary healthcare service institutions.

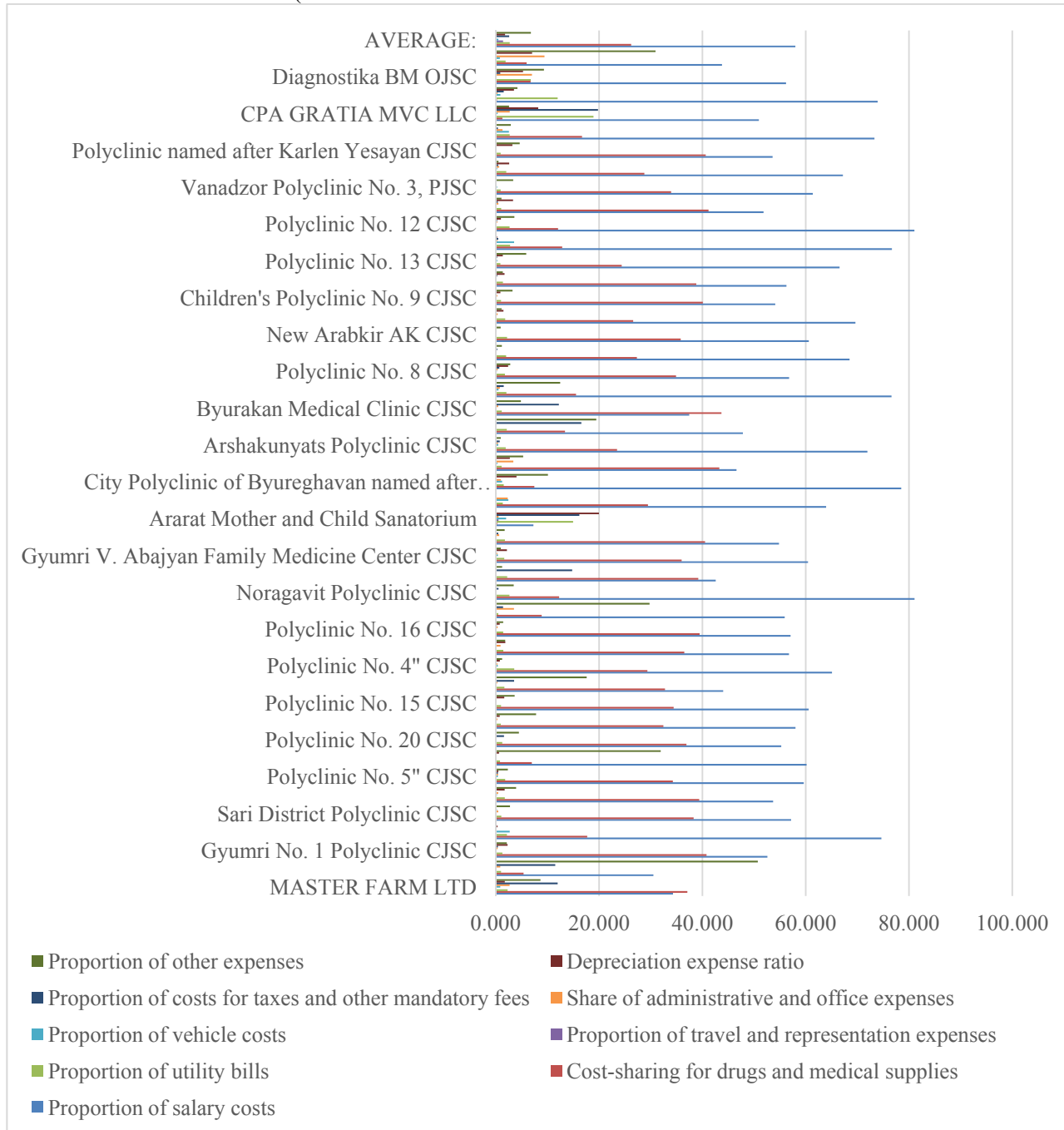

Figure 3. The share of basic expenditure items in total expenditures in institutions providing primary care services, 2021 (Calculated and compiled by the authors based on the 2021 financial reports of primary health care service providers)

Figure 3 reveals that the bulk of expenses in primary healthcare service institutions are attributed to salaries, comprising an average of 58%, which includes salaries earned from delivering paid services. Additionally, medicines and medical supplies account for an average of 26.2% of expenses.

In these examined primary healthcare service institutions, when we factor in the portion of salary costs related to the state mandate, we observe that this figure averaged 93.4%.

Table 4. Comparison of norms of ambulatory-polyclinic medical care and minimum norms of remuneration per resident

Outpatient polyclinic medical care services	Annual rate (AMD)	Medical staff	Per each registered resident	Specific weight
Medical care and service provided by a community therapist working under normal conditions (for persons aged 18 and over, per registered resident)	3048	Regional therapist	117.5	69.88%
		Regional nurse	60.0	
Field therapist working in mountain and high mountain conditions	3168	Regional therapist	117.5	67.2%
		Regional nurse	60.0	
Narrowly specialized medical care and service (5 main cabinets), including each cabinet	169	surgical	Doctor 7.83	84 %
		cardiology	Nurse 4.0	
		ophthalmic		
		otorhinolaryngology		
		neurological		
Primary health care services in polyclinics for children up to 18 years of age, per registered child	6096	Regional pediatrician	235	69.88%
		Regional pediatrician nurse	120	
Narrowly specialized medical care and service (5 main cabinets), including each cabinet	282	surgical	Doctor 13.05 Nurse 6.67	84 %
		cardiology		
		ophthalmic		
		otorhinolaryngology		
		neurological		

Salary expenses for doctors, middle-tier, and junior medical staff are determined by multiplying the normative population figures within the service areas by per capita rates sanctioned by the Minister. For other personnel, essential drugs, and medical supplies necessary for the functioning of the clinics, as well as utility and operational expenses, calculations are made using either the actual figures or normative data from previous years. Additionally, the costs to maintain a single clinic for all programs or services funded based on the population size they serve are set at the same rate for the optimal population being served.

Consequently, in the context of primary healthcare, for individuals aged 18 and above, the

salary for a family doctor is 117.5 AMD per registered adult resident, and for a nurse, it is 60 AMD. For children under the age of 18, these figures are 235 AMD for a family doctor and 120 AMD for a nurse.

Analyzing the breakdown of the salary fund as presented in the financial reports reveals that, on average, approximately 46.2% of the fund is allocated to doctors' salaries, 35.8% is designated for middle and junior medical staff, and the remaining 18% is directed towards compensating administrative and economic personnel.

Table 5. Average cost structure of institutions providing primary care services and their share in state funding, 2021, %

	Average cost structure	Their specific weight in state funding
Salary costs	58	93.4
Medicines and medical supplies costs	26.2	6.6
Utility bills	2.7	
Travel and representation costs	1.4	
Vehicle costs	0.5	
Administrative and office expenses	1	

Taxes and other mandatory fees	2.6	
Depreciation expenses	1.8	
Other expenses	5.8	

Upon scrutinizing the financial records of healthcare facilities and juxtaposing them with the labor compensation norms, it becomes apparent that a substantial portion, specifically 50-60%, of the institution's expenditures are indeed allocated to the salary fund. It is important to note that in this context, it is challenging to distinguish between the portion of the salary fund derived from state funds and that generated from paid services. However, if we narrow our focus to primary healthcare institutions that solely rely on state funding, the salary fund index averages at an impressive 93.4%.

Table 5 summarizes the cost components of the norm calculated per capita. The determination of prices for medical care and healthcare services, insurance amounts, and premiums under free and preferential conditions guaranteed by the state in the Republic of Armenia is governed by Government Order No. 2004.318-N dated March 4, 2004. This process is carried out within the budgetary limits allocated by the Republic of Armenia's state budget for relevant health sector programs. The pricing is

based on medical and economic guidelines endorsed by the Minister of Health. In cases where these guidelines are unavailable, the pricing is determined through actuarial calculations and may consider proposals from medical centers, professional associations, and public organizations.

In the course of this research, we examined the prices listed in Annex 1 of Minister of Health Order No. 240-L. To evaluate the appropriateness and comparability of these established prices, we collected cost calculations for medical services offered on a fee-for-service basis, particularly in primary health care institutions. To assess their fairness, we also compared these prices with market rates for similar services.

For gathering average market prices, we reviewed the current price lists of various healthcare providers, including Vardanants Medical Center, Dialab, Ecosens, Davidyants Laboratories, Center for Medical Genetics and Primary Health Care, Normed, and Slavmed, for the month of September 2023.

Table 6. Calculation of the cost of medical services provided on a paid basis in primary health care institutions and the proportion of costs

	General blood test without leucoformula	General blood test with leucoformula	Determination of blood group and resource factor	General examination of urine	X-ray (30x40 strip)	Sonographic examination	General examination of the phlegm
Salary	350	700	700	525	1750	1750	700
Materials, utilities, depreciation and other expenses	370	745	695	560	1565	1400	795
Taxes:	80	155	155	115	385	350	155
Profit	200	400	450	300	1300	1500	350
PRICE	1000	2000	2000	1500	5000	5000	2000
Salary (%)	35.00	35.00	35.00	35.00	35.00	35.00	35.00
Materials and other costs (%)	37.00	37.25	34.75	37.33	31.30	28.00	39.75
Taxes (%)	8.00	7.75	7.75	7.67	7.70	7.00	7.75
Profit (%)	20.00	20.00	22.50	20.00	26.00	30.00	17.50

As indicated in Table 6, a significant portion, approximately 35%, of the expenses associated with services provided on a fee-for-service basis within primary healthcare institutions is allocated to the salary fund. Procurement of materials and supplies required for service provision typically occurs through public procurement procedures, and these

costs, along with utility bills and other expenditures, collectively constitute about 37-40% of the total expenses.

It's noteworthy that paid services make up a relatively small portion of the constants in primary healthcare in the Republic of Armenia. This is primarily due to the population's preference for

more specialized institutions when seeking paid services. Reasons for this preference include time-saving, receiving results in digital formats, and other factors.

To facilitate a comparison between the prices of medical services and examinations with market rates, we conducted a juxtaposition of the prices for research and services within primary healthcare against the average market prices.

Table 7. Comparison of outpatient medical prices with market prices

Types of research and services	Self-value (wages, material costs and other costs)	Outpatient medical care (AMD)	Prices of fee-based services in primary health care	Average market price
General blood test without leucoformula (with determination of at least three components per person)	720	490	1000	1750
General blood test with leucoformula	1445	1050	2000	3000
Bacteriological investigation of phlegm	1495	1600	2000	7100
X-ray, tape 30X40	3310	2900	5000	7500
Sonographic examination (cost per case, regardless of the number of locations)	3150	3300	5000	12000

As Table 7 illustrates, the prices established for outpatient medical care, categorized by types of research and services, are notably low and fall considerably below the rates charged for comparable services in specialized laboratories and medical centers. Additionally, it's important to acknowledge that the relatively affordable availability of used equipment and materials contributes to the lower pricing of paid services within the primary healthcare sector.

Conclusion

The research findings reveal that some of the norms for ambulatory medical care established for outpatient healthcare in the Republic of Armenia (RA) are utilized in the financing process of outpatient medical care. The per capita rate is only differentiated based on age (children and adults) and geographic location, with higher rates in mountainous regions. However, the norm lacks diversification by age, risk groups, patient characteristics, or other criteria.

The results of the conducted research show that comparing the prices of laboratory-instrumental research and services with similar services provided on a paid basis showed that these prices are significantly lower than the average market prices, are generally not updated, do not take into account new medical equipment, consumables usage etc. In addition, these are purely informative, as these institutions are funded not according to the number of researches and services performed, but according to the overall performance.

In order to improve the quality and efficiency of primary care, incentives for primary care providers should be strengthened so that primary care providers take more responsibility for patient care. This includes adjusting the standard rate for risk or patient needs and introducing certain performance-based components to primary care reimbursement.

References

1. Appendix Approved by the RA Chamber of Accounts 2022 by decision No. 239-A of December 16. Conclusion on the results of the accounting carried out with regard to outpatient-polyclinic medical aid services in the Ministry of Health, 2022
2. Appendix N 3. Format of presentation of budget programs and expected results. RA Ministry of Health. Part 4. Results (performance) indicators of the state body.
3. Concept of state-guaranteed free and preferential medical care and service financing. Appendix No. 1 of the Government of the Republic of Armenia in 2013, under Protocol Decision No. 21 from the May 29 session.
4. Contandriopoulos, A. P., Rivero, C. C., Kaddar, M., Sikipa, G. G., Solon, O., Thomason, J., & Tibouti, A. (1993). WHO study group on the evaluation of recent changes in the financing of health services.
5. Decision No. 318-N of March 4, 2004. The Government of the Republic of Armenia.
6. Financial statements of institutions providing primary health care services for 2021 <http://moh.am>

7. Health and healthcare. Statistical yearbook, Armenia 2023 / A 720 D. Andreasyan, A. Bazarchyan and others: Yer. "Academician S. Avdalbekyan National Institute of Health" CJSC, 2023. 303 pages.
8. **Jegers M, Kesteloot K, De Graeve D, Gilles W.** A typology for provider payment systems in health care. *Health Policy (New York)* 2002;60(3):255–273.
9. **Kerr EA, Mittman BS, Hays RD, Leake B, Brook RH.** Quality assurance in capitated physician groups. Where is the emphasis? *JAMA*. 1996;276:1236–9.
10. **Langenbrunner, J., Cashin, C., & O'Dougherty, S. (Eds.).** (2009). *Designing and implementing health care provider payment systems: how-to manuals*. World Bank Publications.
11. **O'Connor J.S., Bankauskaite V.** Public health development in the Baltic countries (1992–2005): From problems to policy. *Eur. J. Public Health*. 2008;18:586–592. doi:10.1093/eurpub/ckn097.
12. Order of the Minister of Health of the Republic of Armenia on January 20, 2023 No. 241 – L:
13. The standards, average rates, and reimbursement specifics for out-of-hospital and in-hospital medical care and services, as well as challenging diagnostic tests provided to the population at no cost or with preferential conditions, are outlined in Appendix 1 of the January 20, 2022, order N240-L issued by the Minister of Health in the Republic of Armenia.

Տժննդն/Հննդն/դննդն է՝ 22.02.2024

Քննարկվող/Գննարկվող է՝ 26.02.2024

Քննարկվող/Ընդունվող է՝ 29.02.2024

МЕНЕДЖМЕНТ

Endogenous and Exogenous Factors Influencing the Investment Environment

Petrosyan Georg S.

*Russian-Armenian (Slavonic) University,
Postgraduate student of the Department of Economics and
Management of the national economy, Macroeconomics (Yerevan, RA)
<https://orcid.org/0009-0001-5561-761X>
gevorg.petrosyan307@gmail.com*

UDC: 336; **EDN:** UETZYL; **JEL:** D25, E22, F12, F21, H54, L13;

DOI: 10.58587/18292437-2024.1-169

Keywords: investments, endogenous and exogenous factors, competition, attractiveness, weight of factors

Ներդրումային միջավայրի վրա ազդող էնդոգեն և էկզոգեն գործոններ Պետրոսյան Գևորգ Ս.

*Ռուսական-Հայկական(Սլավոնական) համալսարան,
Տնտեսագիտություն և ազգային տնտեսության կառավարում,
Մակրոտնտեսագիտության ամբիոնի ասպիրանտ (Երևան, ՀՀ)*

Ամփոփում. Տնտեսություն ներդրումներ ներգրավելը կարևոր խնդիր է: Բարենպաստ ներդրումային միջավայրի ստեղծումը յուրաքանչյուր երկրի նպատակն է: Այդ իսկ պատճառով ակտուալ է դառնում դրա վրա ազդող գործոնների բացահայտումն ու ուսումնասիրությունը: Աշխատանքի նպատակն է բացահայտել ներդրումային միջավայրի վրա ազդող էնդոգեն և էկզոգեն գործոնները: Տնտեսական գրականությունը ներկայացնում է բազմաթիվ գործոններ, սակայն դրանք միշտ չէ, որ խմբավորված են, ինչը կարող է թյուրիմացություններ առաջացնել և դժվարացնել ներդրողների համար տարբեր գործոնների կշիռը գնահատելը: Աշխատանքում խմբավորումը հիմնված է տարբեր գործոնների վրա՝ սկսած քաղաքականից մինչև սոցիալ-տնտեսական գործոններ: Այս աշխատանքը կարող է հիմք ծառայել գործոնները հեշտությամբ գնահատելու և ռազմավարական որոշումներ կայացնելու համար:

Հանգուցաբառեր՝ ներդրումներ, էնդոգեն և էկզոգեն գործոններ, մրցակցություն, գրավչություն, գործոնների կշիռ

Эндогенные и экзогенные факторы, влияющие на инвестиционную среду

Петросян Геворг С.

*Российско-Армянский (Славянский) Университет, Макроэкономика
Аспирант кафедры Экономика и управление народный хозяйством (Ереван, РА)*

Аннотация. Привлечение инвестиций в экономику является важным вопросом. Создание благоприятного инвестиционной среды является целью каждой страны. Именно поэтому выявление и изучение факторов, влияющих на него, становится актуальным. Цель работы – выявление эндогенных и экзогенных факторов, влияющих на инвестиционную среду. В экономической литературе представлено множество факторов, однако их группировка не всегда осуществляется, что может стать причиной недопонимания и усложнить оценку инвесторами веса различных факторов. Группировка в работе основана на различных факторах, начиная от политических и заканчивая социально-экономическими факторами. Эта работа может послужить основой лёгкого оценивания факторов и принятия стратегических решений.

Ключевые слова: инвестиции, эндогенные и экзогенные факторы, конкуренция, привлекательность, вес факторов

Literature Review

In the conditions of the rapid growth of digital technologies, it is very important to ensure the degree of competition of the economy, which is carried out through constant capital injections. Being attractive for investment has a number of positive aspects: it increases the country's production capabilities, brings new technologies,

and also changes the business culture [1]. It is extremely important to identify and then study the factors that can affect the country's investment environment. It can definitely be said that the effects of political and economic factors are primary, because investors pay primary attention to them when they carry out investment activities. However, investors can simply get bogged down in many

factors and make mistakes in assessing the weights of various factors and risks.

Methodology

In various economic literatures, an attempt has been made to group factors. Factors can be grouped differently depending on investment objects. Factors can be grouped according to the branches of the economy, such as manufacturing, agriculture, services, etc [2]. Another option is the grouping of factors by institutional levels of the country. They are political, economic, social and legal institutions. In this work, the author has made an attempt to group the factors in the simplest way, which will give a more general, but more simplified look to the study of the factors.

Factors can be grouped into two groups: internal and external.

Internal factors that affect the investment climate are [3; 4]:

- **Economic stability.** A country's economic stability, which includes GDP growth rate, inflation and interest rates, seriously affects investment decisions. Stable economic conditions create a favorable investment environment.

- **Political stability.** Political stability and a favorable governance system are essential to attract investment. Investors look for countries with strong political institutions, low levels of corruption and consistent policies that support business growth.

- **Legal and regulatory framework.** A transparent, efficient and investor-friendly legal and regulatory framework is essential. This includes investment laws, intellectual property protection, treaty enforcement and tax policies that provide clarity and security for investors.

- **Infrastructure.** Adequate infrastructure, including transportation, energy, telecommunications, and utilities, is critical to facilitating business operations. A well-developed infrastructure increases the country's competitiveness and attractiveness for investors.

- **Human capital.** The availability of a skilled and educated workforce is essential to economic development and attracting investment. Investment decisions are influenced by factors such as education levels, labor market conditions, and labor productivity.

- **Market potential and reach.** Domestic market size and growth potential, as well as access to regional and global markets, play an important role in investment decisions. A large consumer base and favorable market conditions attract investors.

- **Social and cultural factors.** Social sustainability, cultural considerations and socially responsible practices are increasingly important to investment decisions. Investors can look for

countries with harmonious social relations, respect for diversity and sustainable business practices.

External factors affecting the investment climate are [5]:

- **Global economic conditions.** The overall global economic climate affects investment decisions. Factors such as global GDP growth, trade policies and international financial stability affect investment flows and investor confidence.

- **Geopolitical factors.** Geopolitical stability, regional conflicts and international relations can affect the investment climate. Political tensions, security concerns and diplomatic relations can affect investor sentiment and decision-making.

- **International trade and market opportunities.** Trade policies, market access agreements and regional integration initiatives can create new investment opportunities. Countries with a favorable trade environment and access to various markets attract investors.

- **Technological advances.** Technological advances and innovation influence investment decisions. Access to leading technologies, R&D capabilities, and digital infrastructure can attract investment in high-tech industries.

- **Natural Resources.** The availability and exploitation of natural resources, such as oil, gas, minerals or agricultural products, can significantly affect investment decisions in certain industries or regions.

- **Socio-political factors.** Social and political movements, public opinion, and consumer preferences can influence investment decisions. Factors such as environmental concerns, social justice and changing consumer preferences are forcing investors to demonstrate sustainable and socially responsible practices.

Investments have a positive effect on the economy. Investments are necessary for priority economic growth, which in turn ensures the growth of the population's standard of living [6]. Although an attempt was made to group the factors into two groups, each factor should be studied separately and may manifest itself differently depending on the geographical location, political system, socio-economic status, etc. The study of these endogenous and exogenous factors will make it possible to come closer to creating a favorable investment environment, which will ensure the growth of the volume of investments.

Conclusion

The significance and impact of these factors may vary by country and industry. Examining internal and external factors provides a comprehensive view of the investment environment and helps stakeholders make informed decisions.

In the economic literature, there are many factors and their various groupings, which aim to make it easier to assess the level of the investment environment of different countries, which in turn will enable investors to make investments, the results of which will be favorable for investors and, first of all, predictable, and for those who attract investments, it is will make it possible to make the investment environment even more favorable and attractive. The prerequisite for creating a favorable investment environment is the identification and study of the factors affecting it. A favorable investment environment is also one of the most important prerequisites for ensuring economic growth.

Literature Review

1. **Аветисян, А. Г.** “Инвестиционная привлекательность страны: анализ основных факторов”, Финансы: Теория и Практика, Т.24, № 4, 2020
2. **Tosar S.** Determinants of foreign direct investment: A review. Review of Economic and Business

Studies. 2018; 11(1):165–196. DOI: 10.1515/rebs-2018–0069

3. Factors Influencing the Flow of Foreign Investment and the Relevance of a Multilateral Investment Guarantee Scheme, I.F.I.Shihata, The International Lawyer, Summer 1987, Vol. 21, No. 3, pp.679-685
4. **Айвазов Н.** К ритерии и направления обеспечения экономической безопасности (на опыте международного опыта) // Сборник статей XVI международного научно-исследовательского конкурса. 2020.
5. **Franco Bassanini, Edoardo Reviglio**, “Financial Stability, Fiscal Consolidation and Long-Term Investment after the Crisis”, OECD Journal: Financial Market Trends, Volume 2011 – Issue 1, OECD 2011
6. Debt Overhang, global growth opportunities, and investment, F.Barbiero, A.Popov, M.Wolski, Journal of Banking & Finance, 2020, vol. 120, issue C

Сдана/Հանձնվել է՝ 13.02.2024

Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 19.02.2024

Принята/Ընդունվել է՝ 26.02.2024

Միջազգային զբոսաշրջության զարգացման հիմնական խոչընդոտների վերհանումը և դրանց լուծման ուղիների նախանշումը ՀՀ-ում

Մեջլումյան Շոգիկ Ս.

ԵՊՀ Տնտեսագիտության և կառավարման ֆակուլտետի ասպիրանտ
shogikmejlumyan2022@gmail.com

ՀՏԳ՝ 338; EDN: WROEMJ; JEL: D41, L83, Z30, Z32, Z38

DOI: 10.58587/18292437-2024.1-172

Հանգուցաբառեր՝ միջազգային զբոսաշրջություն, զարգացման հնարավորություններ, խոչընդոտներ, մրցունակություն

Основные препятствия на пути развития международного туризма и пути их решения в РА

Меджлумян Шогик С.

Аспирант факультета экономики и менеджмента, ЕГУ (Ереван, РА)

Аннотация. Современные вызовы развития мировой экономики, а также сложившаяся социально-экономическая ситуация в Армении делают актуальной и важной необходимость содействия конкурентоспособности экономики страны. В связи с этим развитие международного туризма может стать ключевым компонентом повышения конкурентоспособности экономики Армении, учитывая тот факт, что до распространения пандемии COVID-19 туризм был одной из динамично развивающихся и перспективных отраслей экономики Армении. В этом контексте существует ряд препятствий и проблем, а также благоприятных условий для развития международного туризма в Армении. Таким образом, ряд объективных и субъективных причин, зафиксированных на протяжении многих лет, препятствовал развитию туристического сектора в Армении и его возможностям интернационализации. С другой стороны, богатое историческое и культурное наследие, разнообразие географического рельефа, богатая природная среда, возможность выступать транзитной страной в направлениях запад-восток и юг-север, уникальная культура и многие другие факторы являются прекрасными ресурсами для эффективно реализовать туристический потенциал страны. В этом контексте выявление основных факторов, препятствующих развитию международного туризма в Армении, а также представление возможностей, способствующих развитию отрасли, является основной целью данной статьи.

Ключевые слова: международный туризм, препятствия, возможности для развития, конкурентоспособность

Main Obstacles to the Development of International Tourism and Ways to Solution Them in RA

Mejlumyan Shogik S.

PhD students in the Faculty of Economics and Management, ESU (Yerevan, RA)

Abstract. The contemporary challenges in the global economy, coupled with the current socio-economic landscape in Armenia, underscore the critical need to enhance the competitiveness of the country's economy. In this context, the promotion of international tourism emerges as a pivotal element in bolstering Armenia's economic competitiveness. Historically, tourism was a rapidly advancing and promising sector in Armenia until the onset of the COVID-19 pandemic.

Despite its potential, the development of international tourism in Armenia faces a spectrum of challenges and opportunities. Over the years, both objective and subjective factors have impeded the growth of the tourism sector and its global integration. Conversely, Armenia boasts a wealth of assets, including a profound historical and cultural heritage, diverse geographical terrain, a rich natural environment, strategic transit capabilities connecting west-east and south-north directions, a unique culture, and various other elements that position it as a country with immense tourism potential.

The primary objective of this article is to pinpoint the key impediments thwarting the progress of international tourism in Armenia while concurrently highlighting the opportunities that can propel the industry forward. By discerning these factors, stakeholders can strategically address challenges and leverage the inherent advantages, paving the way for the optimal realization of Armenia's tourism potential.

Keywords: international tourism, obstacles, opportunities for development, competitiveness

Միջազգային զբոսաշրջության արդյունավետ կազմակերպումն ու կառավարումը Հայաստանի տնտեսության զարգացման կարևորագույն «գոկոմոտիվներից» է: Իհարկե, անհրա-

ժեշտ է արձանագրել, որ միջազգային զբոսաշրջությունը բավական բարդ սոցիալ-տնտեսական համակարգ է, որտեղ առկա են մի շարք փոխկապակցվածություններ: Զբոսաշրջային ոլորտը

ներդրումային հոսքերի ներգրավման կարևորագույն աղբյուրներից է, որի շնորհիվ հնարավոր է նվազեցնել երկրում առկա գործազրկության մակարդակը, ապահովել բնակչության եկամուտների աճ, ինչպես նաև համալրել պետական բյուջեի եկամտային մասը:

Միջազգային զբոսաշրջության զարգացումը խոչընդոտող սոցիալ-տնտեսական խնդիրների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ Հայաստանը, որպես փոքր և ծովային ելք չունեցող երկիր, բախվում է զգալի տնտեսական սահմանափակումների, որոնք ուղղակիորեն ազդում են զբոսաշրջության ոլորտի զարգացման մեջ էական ներդրումներ կատարելու՝ երկրի կարողությունների վրա: Սա արտացոլվում է հատկապես Հայաստանում զբոսաշրջության և ենթակառուցվածքների զարգացմանն ուղղված պետական բյուջեի հատկացումների մեջ:

Այսպես, ՀՀ Էկոնոմիկայի նախարարությունն ամեն տարի հրապարակում է զբոսաշրջության զարգացմանն ուղղված միջոցառումների ժամանակացույցը և դրանց իրականացման համար հատկացվելիք գումարների նախահաշիվը: 2023 թվականի ընթացքում նախատեսվում է, որ ՀՀ պետական բյուջեից հատկացումները զբոսաշրջության զարգացման համար կազմելու են 880,650 հազար ՀՀ դրամ (առանց ավելացված հարկի), որի 55.3%-ն ուղղված է լինելու զբոսաշրջության ոլորտի մարքեթինգային և խթանման գործընթացին, 26.5%-ը՝ հայկական զբոսաշրջային արդյունքի դիվերսիֆիկացման, փաթեթավորմանն ու խթանմանը, 11.4%-ը՝ միջազգային համագործակցությանը, 6%-ը՝ ենթակառուցվածքների և մարդկային ռեսուրսների զարգացմանը, իսկ մնացած 0.9%-ը զբոսաշրջության ոլորտի վիճակագրական, տեղեկատվական համակարգի բարելավման և սպասարկման հետ կապված ծառայությունների ձեռքբերմանը: Ընդ որում, նախատեսվում է, որ 2023 թվականին զբոսաշրջության զարգացմանն ուղղությամբ իրականացնելու է 18 միջոցառում [5]: Այդուհանդերձ, խնդիրը կայանում է նրանում, որ չնայած ամեն տարի հրապարակվող զբոսաշրջության զարգացման ծրագրերին, չկա որևէ հաշվետվություն, որն արտացոլում է այդ ծրագրերի իրականացման արդյունքները: Ստացվում է, որ անհնար է դառնում գնահատել առանց այդ էլ սահմանափակ ֆինանսական ռեսուրսների ներդրման արդյունավետությունը, իսկ մյուս կողմից բացակայում է ոլորտում ծախսվող պետական միջոցների թափանցիկությունն ու հաշվետվողականությունը: Ընդհանուր առմամբ, զբոսաշրջության ոլորտում վարվող վիճակագրությունը հնարավորություն չի տալիս իրավիճակի խորքային և համապարփակ գնահատականներ տալ, վեր հանել խնդիրներն ու

ըստ դրանց լուծման համապատասխան ուղիներ նախասահմանել:

Դեռևս 2003 թվականին ընդունվել է «Զբոսաշրջության և զբոսաշրջային գործունեության մասին» ՀՀ օրենքը, որով զբոսաշրջությունը ճանաչվել է որպես տնտեսության գերակա ճյուղ [1], սակայն մինչև այս պահը Հայաստանի զբոսաշրջային ներուժը բավականաչափ բացահայտված, գույքագրված և օգտագործված չէ, ինչը պայմանավորված է, առաջին հերթին, այս ուղղությամբ անհրաժեշտ պետական արդյունավետ ու թիրախային քաղաքականության բացակայությամբ: Միակ վիճակագրական տվյալները, որով հնարավոր է գնահատել զբոսաշրջության ոլորտում վարվող պետական քաղաքականության արդյունավետությունը զբոսաշրջային այցելություններն արտացոլող ցուցանիշներն են, որոնք շատ մակերեսային են ներկայացնում իրավիճակը: Հայաստանի տնտեսության համար գերակա ճյուղ ճանաչված այս ոլորտի համար նման մոտեցումն արդյունավետ համար չի կարելի:

Բացի այդ, ՀՀ կառավարության 2021 թվականի օգոստոսի 18-ի N 1363-Ա որոշմամբ հաստատված Հայաստանի Հանրապետության Կառավարության 2021-2026 թթ. ծրագրում [6] ընդամենը մեկ էջի սահմաններում ներկայացված է ոլորտի զարգացման տեսլականը՝ բավական հավակնոտ թիրախներով: Այսպես, նախատեսվում է մինչև 2026 թվականը միջազգային այցելությունների թիվը հասցնել 2.5 միլիոնի, ինչը 47%-ով ավել է 2022 թվականի փաստացի ցուցանիշից: Սակայն մյուս կողմից, զբոսաշրջության ոլորտի պետական քաղաքականության ինչպես նպատակները, այնպես էլ դրանց հասնելու ուղղությամբ նախատեսվող աշատանքները չափազանց վերացական են:

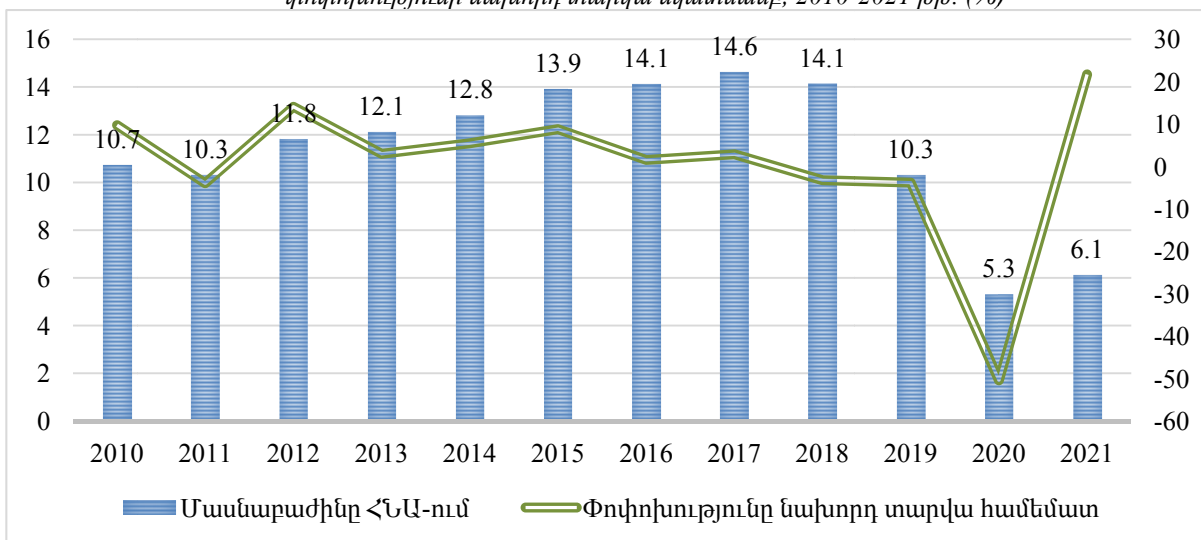
2019 թվականի նոյեմբերին ՀՀ Էկոնոմիկայի նախարարության զբոսաշրջության կոմիտեի կողմից մշակվել է նաև «Հայաստանի զբոսաշրջության զարգացման ռազմավարություն 2020-2030» փաստաթուղթը [8], որով Հայաստանի կառավարությունը ձգտում է հատակեցնել զբոսաշրջության ոլորտի տեսլականը և հեռանկարները՝ սահմանելով զբոսաշրջության ոլորտի առաջնահերթություններն ու սոցիալ-տնտեսական զարգացման ամբողջական մոտեցումը 2020-2030 թվականների ընթացքում: Մեր կարծիքով, սակայն, ռազմավարության մեջ մի շարք խնդիրներ բարդացնելու են նախատեսվող տասը տարիների ընթացքում ըստ դրա միջոցառումների ծրագրերի մշակումն ու դրանց իրականացումը: Առաջին հերթին, ճիշտ չէ ընտրված ռազմավարության մշակման մեթոդաբանությունը: 800 զբոսաշրջիկների հարցումների պատասխանների վերլուծության արդյունքում Հայաստանի՝ հաջորդող տասը

տարիների զբոսաշրջության ոլորտի ռազմավարության մշակումը չի կարող արտացոլել ոլորտի իրական առաջնահերթությունները:

Բացի այդ, ռազմավարությունը կյանքի կոչելու և այն որպես հերթական փաստաթուղթ չթողնելու առանցքային նախապայման է դրա մշակման ընթացքում առավելագույն մասնակցայնության ապահովումը: Թեև Չբոսաշրջության կոմիտեի կողմից մշակվել է ամբողջ Հայաստանի տարածքում զբոսաշրջության զարգացման ռազմավարական փաստաթուղթ, բայց ոչ մի խոսք չկա մշակման փուլում մարզերում ապրող մարդկանց, մասնագետների ու փորձագետների ներգրավվածության մասին, որոնց մասնագիտական գիտելիքներն ու մարդկային ռեսուրսները վստահաբար կարող են ծառայել այս փաստաթուղթն առավել նպատակային ու կիրառելի դարձնելուն: Ինչպես և կառավարության ծրագրում, այնպես էլ այս ռազմավարության մեջ սահմանված նպատակ-

ները չափելի ու առարկայական չեն, իսկ այն թիրախները, որոնք սահմանված են (օրինակ՝ մինչև 2023 թվականը միջազգային այցելությունների թիվը հասցնել 7 միլիոնի), ավելի, քան անիրատեսական են: Համաձայն ռազմավարությամբ սահմանված թիրախներից մեկի՝ նախատեսվում է, որ 2030 թվականին ՀՆԱ-ի ուղղակի ներդրումը զբոսաշրջության ոլորտում կազմելու է 1.6 մլրդ ԱՄՆ դոլար: Չբոսաշրջության և ճանապարհորդության համաշխարհային խորհրդի տվյալների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ դիտարկվող 2010-2021 թվականների ընթացքում զբոսաշրջության և ճանապարհորդության մասնաբաժինը Հայաստանի ՀՆԱ-ում կազմել է միջինը 11.3%: Ընդ որում, մինչև համավարակային ժամանակահատվածում՝ 2019 թվականին, այդ ցուցանիշը կազմել է 1811,4 մլն ԱՄՆ դոլար, իսկ 2021 թվականին նվազել է մոտ 52 %-ով՝ կազմելով 880,5 մլն ԱՄՆ դոլար կամ ՀՆԱ-ի 6.1%-ը:

Գծապատկեր 1. Չբոսաշրջության և ճանապարհորդության մասնաբաժինը Հայաստանի ՀՆԱ-ում և փոփոխությունը նախորդ տարվա նկատմամբ, 2010-2021 թթ. (%)

Համաձայն Չբոսաշրջության և ճանապարհորդության համաշխարհային խորհրդի տվյալների՝ միջազգային զբոսաշրջային ծախսերը Հայաստանում 2019 թվականին կազմել են 1.5 մլրդ ԱՄՆ դոլար, իսկ 2021 թվականին ցուցանիշը նվազել է մոտ 59%-ով՝ կազմելով 614,7 մլն ԱՄՆ դոլար [27]: Համաձայն Հայաստանի զբոսաշրջության ռազմավարության սահմանած թիրախի՝ 2030 թվականին զբոսաշրջային ծախսերը նախատեսվում է հասցնել 4 մլրդ ԱՄՆ դոլարի, այսինքն, մոտ 7 անգամ ավել, քան 2021 թվականի փաստացի ցուցանիշն է:

Ինչպես հայտնի է, զբոսաշրջության ոլորտը երկրի համաչափ տարածքային զարգացման կարևորագույն գործիքներից է: Սակայն Հայաստանի պարագայում այստեղ ևս առկա են մի շարք խնդիրներ: Ինչպես ցույց է տվել մեր կողմից իրականացված վերլուծությունը, միջազ-

գային զբոսաշրջային հոսքերը հիմնականում կենտրոնացած են Երևանում՝ պայմանավորված նաև զբոսաշրջային ենթակառուցվածքների (հյուրանոցային և սննդի օբյեկտներ, թանգարաններ, այլ մշակութային վայրեր և այլն) Երևանում տեղակայման հետ: Սա, իհարկե, պայմանավորված է նաև Հայաստանում ճանապարհային ենթակառուցվածքների թույլ զարգացվածությամբ: Դեռևս 2019 թվականին Համաշխարհային բակը գնահատել է, որ Հայաստանի ճանապարհների 40%-ը շարունակում են մնալ անբարեկարգ վիճակում, ինչը Հայաստանի համայնքներում զբոսաշրջության զարգացման համար առանցքային խոչընդոտ է: Հայաստանի զբոսաշրջային ներուժի բացահայտումը ցույց է տալիս, որ երկրի պատմամշակութային ժառանգության հիմնական օբյեկտները, որոնք կարող են միջազգային

գրոսաշրջային գրավչության կենտրոններ դառնալ, հաճախ գտնվում են միջպետական ճանապարհներից բավական հեռու, ուստի, այստեղ խնդիր է շարունակում մնալ տեղական նշանակության ճանապարհների վերանորոգման ցածր տեսակարար կշիռը ընդհանուրի մեջ:

Հայաստանի հասանելիությունը համաշխարհային գրոսաշրջային շուկայում բարձրացնելուն խոչընդոտող գործոններից են նաև դեպի Հայաստանի օդային տրանսպորտի բավական բարձր գներն ու թռիչքների անհարմար ժամանակացույցը: Այսպես, Հայաստանից դեպի եվրոպական մի շարք երկրների քաղաքներ թռիչքներ է իրականացնում Wizzair բյուջետային ավիաընկերությունը, որի գները կարող են սկսել 24.99 եվրոյից, սակայն թռիչքների հիմնական մեկնումները գիշերային ժամերին են: 2021 թվականի հուլիսի 14-ին Հայաստանի պետական հետաքրքրությունների ֆոնդի և Էյր Արաբիա ընկերության միջև ստորագրվել է հայկական նոր ազգային ավիաընկերության ստեղծման վերաբերյալ համաձայնագիր, որն անվանվել է «Ֆլայ Արնա»: «Ֆլայ Արնա»-ի նախատեսվող թռիչքների ուղղություններն են՝ Ռուսաստանի Դաշնություն, Վրաստան, Իրան, Վրաստան և Հնդկաստան: Ընդհանուր առմամբ, օդային տրանսպորտի զարգացումը և Հայաստան մուտքի վիզաների ազատականացումը գրոսաշրջության ոլորտի զարգացումը խոչընդոտող լրջագույն մարտահրավերներից են: Հաշվի առնելով նաև այն հանգամանքը, որ Հայաստանը ծովային ելք չունեցող երկիր է, իսկ չորս հարևան երկրներից երկուսի հետ (Թուրքիա և Ադրբեջան) սահմանները փակ են, օդային տրանսպորտի զարգացման հեռանկարները Հայաստանում խիստ օրակարգային են դառնում:

ՀՀ մուտքի վիզաների ազատականացման ուղղությամբ իրականացված բարեհաջող քայլ կարելի է համար Չինաստանի հետ սովորական անձնագրեր կրող անձանց համար մուտքի արտոնագրի պահանջի փոխադարձաբար վերացման մասին 2019 թվականի համաձայնագիրը [9]: Այս համաձայնագրի ստորագրմամբ և համապատասխան թիրախային ծրագրերի իրականացմամբ՝ Չինաստանից գրոսաշրջային հոսքերը դեպի Հայաստան կարող են զգալիորեն ավելանալ: Իսկ ընդհանուր առմամբ, ՀՀ մուտքի արտոնագրի պահանջից ազատված են 44 երկրների քաղաքացիներ:

Հայաստանի գրոսաշրջության զարգացման տեսանկյունից բավական լուրջ խնդիր է նաև ոլորտում տատանումները՝ սեզոնայնությամբ պայմանավորված: Մեր կողմից իրականացրած հարցումները ՀՀ մի շարք մարզերում գործող հյուրատների ու հյուրանոցային օբյեկտների տնօրինողների շրջանում ցույց են տալիս, որ

հիմնական գործունեության ամիսները մայիսից-սեպտեմբեր ժամանահատվածն է, իսկ մնացած ամիսներն ավելի պասիվ են, իսկ դրանով պայմանավորված ֆինանսական կորուստներն՝ անխուսափելի: Այսպիսի սեզոնային անհավասարակշռությունը կարող է հանգեցնել գերարտադրողականության՝ պիկ ժամանակաշրջաններում և գրոսաշրջային ռեսուրսների թերօգտագործման՝ սեզոնից դուրս: Այս խնդիրը հնարավոր է լուծել առաջարկվող գրոսաշրջային ծառայությունների դիվերսիֆիկացմամբ, ինչպես նաև ձմեռային շրջանի գրոսաշրջային հանգստի նոր փաթեթների մշակմամբ:

Հայաստանի գրոսաշրջության ոլորտի միջազգայնացման աշխարհաքաղաքական խոչընդոտներից է հարևան Ադրբեջանի հետ ընթացիկ հակամարտությունը՝ Արցախի հայաթափման և Հայաստանի սահմանների անձեռնմխելիության հետ կապված: Հարևան երկրների, մասնավորապես՝ Թուրքիայի և Ադրբեջանի հետ փակ սահմանները սահմանափակում են մուտքը դեպի Հայաստան և խոչընդոտում են անդրսահմանային գրոսաշրջության հնարավորությունները: Այս փակ սահմանները նաև սահմանափակում են գրոսաշրջության զարգացման ոլորտում տարածաշրջանային համագործակցության ներուժը:

Միջազգային գրոսաշրջային հոսքերի ընդլայնման մշակութային խոչընդոտներից է լեզվական սահմանափակումները: Հատկապես համայնքներում հայերենի տարածվածությունը որպես հաղորդակցության հիմնական միջոց կարող է մարտահրավերներ առաջացնել միջազգային գրոսաշրջիկների համար, ովքեր չեն տիրապետում հայերենին կամ ռուսերենին: Բացի այդ, անհրաժեշտ է հաշվի առնել նաև, որ միջազգային գրոսաշրջային հոսքերի ավելացման տեսանկյունից կարևոր է նաև սննդի տարբեր նախապատվություններ ունեցող մարդկանց համար առաջարկներ ունենալը (ինչպիսիք են բուսակերների կամ վեգանների նախապիորությունները): Ընդհանրացնելով նշենք, որ այս խնդիրները կարելի է համակարգել գրոսաշրջության ոլորտում ներգրավված մարդկային ռեսուրսների թույլ զարգացվածության մեջ, ինչի ուղղությամբ ևս անհրաժեշտ են հստակ ջանքեր ու վերապատրաստման ծրագրեր իրականացնել:

Զբոսաշրջության ոլորտի կայուն զարգացումը Հայաստանի համար ենթադրում է համալիր մոտեցում, որի ընթացքում անհրաժեշտ է գործարկել ինչպես ներքին, այնպես էլ միջազգային գրոսաշրջային կարիքների ու պահանջների բավարարման համաչափ ու արդյունավետ գործիքակազմ, ենթակառուցվածքներ և կարգավորման ինստիտուտներ: Հայաստանի գրոսաշրջային ներուժի ամբողջական իրացման և զարգացման հնարավորու-

թյունների բացահայտման համար, առաջին հերթին, մեծ կարևորություն է ստանում այդ ներուժի համապարփակ գնահատումն ու ըստ դրա զարգացման ուղիների կանխորոշումը: Հայաստանում միջազգային զբոսաշրջության ներուժի գնահատման դեպքում հնարավոր է դառնում առանձնացնել հիմնական զբոսաշրջային ուղղությունները, որոնք կարող են երկարաժամկետ և կայուն զարգացման միտումներ դրսևորել՝ դիրքավորելով Հայաստանը միջազգային շուկաներում: Այս առումով, Հայաստանում հատկորեն ուրվագծվում է պատմամշակութային, գյուղական, առողջարանային, կրոնական և էկոզբոսաշրջության զարգացման հնարավորությունները:

Հայաստանի պատմամշակութային ներուժի գնահատումը ցույց է տալիս, որ այն հատկապես արտացոլվում է երկրի մշակութային ժառանգության մեջ: Համաձայն ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի սահմանման մշակութային ժառանգությունը ոչ նյութական և նյութական անշարժ ու շարժական ժառանգություն է, որպես համապատասխան արժեքների ամբողջություն, որը կրում է պատմական հիշողություն ու ազգային ինքնություն և ունի գիտական կամ մշակութային նշանակություն [26]:

Այսպես, համաձայն ՀՀ կրթության, գիտության, մշակույթի և սպորտի նախարարության տվյալների՝ թանգարանները մշակութային ժառանգության պահպանության, ուսումնասիրման և տարածման առանցքային կառույցներ են, որոնք այսօր վերանում են նաև կարևոր կրթական-սոցիալական հարթակների՝ ընդլայնելով իրենց դերը հանրության զարգացման և առողջ հասարակության ձևավորման գործում: Թանգարանային զբոսաշրջությունը, որը մշակութային զբոսաշրջության բաղկացուցիչ մաս է, բավական լայն տարածում ունի ամբողջ աշխարհում: Համաձայն ՀՀ վիճակագրական կոմիտեի տվյալների՝ 2022 թվականին Հայաստանում գործել են 100 թանգարաններ, որոնցից 63-ը՝ Երևանում [10]: Ընդ որում, 2015 թվականի համեմատ 2022 թվականին թանգարան այցելությունների թիվն աճել է 13.6%-ով՝ կազմելով 1.9 մլն այց: Մյուս կողմից, դիտարկվող 2015-2022 թվականների ընթացքում թանգարան այցելությունների միջինը 90%-ը կենտոնացած է եղել Երևանում, ինչը, ի հավելումն նաև թանգարանների կենտրոնացվածությանը Երևանում, Հայաստանի ողջ տարածքում զբոսաշրջային համաչափ զարգացման համար բավական լուրջ մարտահրավեր է: Թանգարանային մշակույթի զարգացումը Հայաստանի համար միջազգային զբոսաշրջության կարևոր նախապայմաններից է, ինչը հնարավորություն է տալիս ցույց տալու երկրի հարուստ պատմամշակութային ժառանգությունը, ավելի խորքային պատկերացումներ

կազմելու հայկական հնագույն քաղաքակրթությունների, կրոնական ժառանգության և ժամանակակից զարգացումների մասին:

Հայաստանում պատմամշակութային զբոսաշրջության զարգացման հաջորդ կարևոր բաղադրիչը Հայաստանի պատմության և մշակույթի հուշարձաններն են ու դրանց պահպանությունը: ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի «Համաշխարհային ժառանգության» ցանկում ներառված են Հաղպատի և Սանահինի (1996 թ.), Գեղարդի (2000 թ.) վանական համալիրները, Էջմիածնի եկեղեցիները և Մայր տաճարը, Չվարթնոցի հնագիտական տաճարը (2000 թ.) [19]: Իսկ ըստ ՀՀ ԿԳՄՍ նախարարության տրամադրած տվյալների՝ 2020 թվականի դրությամբ ՀՀ-ում եղել են 24225 պատմամշակութային հուշարձաններ [3]:

Մշակութային զբոսաշրջության զարգացման հաջորդ բաղադրիչը ոչ մշակութային ժառանգության քարտեզագրումն է և որպես զբոսաշրջային ծառայություն առևտրայնացումը: 2009 թվականի հոկտեմբերի 7-ին ընդունված «Ոչ նյութական մշակութային ժառանգության մասին» ՀՀ օրենքը [12] կարգավորում է ոչ նյութական մշակութային ժառանգության պահպանության գործընթացների ընթացքում ծագող իրավահարաբերությունները՝ ներառյալ ոչ նյութական մշակութային արժեքների գույքագրման, ցանկերի պատրաստման, նույնականացման, փաստաթղթավորման, հետազոտման, կիրառման, վերականգնման գործընթացները, այդ արժեքների նկատմամբ սեփականության իրավունքի պաշտպանությունը, Հայաստանի Հանրապետության մշակութային ժառանգության պահպանման, միջազգային մշակութային համագործակցության, Հայաստանի Հանրապետության և այլ պետությունների ժողովուրդների մշակութային հաղորդակցման խնդիրները, սահմանում է այդ ոլորտում ֆիզիկական ու իրավաբանական անձանց իրավունքներն ու պարտականությունները, ինչպես նաև պետական մարմինների իրավասությունները: Մինչև այդ՝ 2006 թվականին, Հայաստանն վավերացրել է նաև ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի 2003 թվականի «Ոչ նյութական մշակութային ժառանգության պաշտպանության մասին» կոնվենցիան [13]: ՀՀ կառավարության 2010 թվականի մարտի 11-ի N 310-Ա որոշմամբ հաստատվել է նաև ՀՀ ոչ նյութական մշակութային արժեքների ցանկերի կազմման չափորոշիչները և ոչ նյութական մշակութային ժառանգության արժեքների ցանկը, որտեղ ընդգրկվել են 51 արժեքներ:

Հաշվի առնելով Հայաստանի պատմամշակութային հարուստ ժառանգությունը (այդ թվում՝ նյութական ու ոչ նյութական արժեքները), հստակ կարելի է արձանագրել, որ Հայաս-

տանի միջազգային զբոսաշրջային ներուժն այս ուղղությամբ կարելի է համարել ոչ ամբողջապես իրացված: Հայաստանում մշակութային զբոսաշրջության զարգացման ուղղություններով անհրաժեշտ են կոնկրետ ու առարկայական քայլեր: Մասնավորապես, նշանակալի է նյութական մշակութային արժեքների պահպանմանն ու վերականգնմանը հատկացվող միջոցների ծավալների ավելացման անհրաժեշտությունը: Բացի այդ, ոչ նյութական մշակութային արժեքների առևտրայացման համար մեծ կարևորություն ունի դրանց «վերակենդանացմանն» ուղղված ակտիվ միջոցառումների իրականացումը, որոնք կարող են դեպի Հայաստան միջազգային զբոսաշրջային հոսքերի խթան հանդիսանալ: Այս առումով, բավական հետաքրքիր մոտեցում է մշակութային օրացույցի մշակումը Հայաստանի համար, որտեղ կարող են ներառվել կազմակերպվող փառատոները, ներկայացումները, ցուցահանդեսներն ու այլ մշակութային իրադարձությունները առաջիկա տարվա ընթացքում: Սա միջազգային զբոսաշրջիկներին հնարավորություն կտա նախապես իրազեկվել և ըստ իրենց հետաքրքրող ուղղությունների զբոսաշրջային ուղևորություն ծրագրել Հայաստան:

Մեծ կարևորություն ունի միջազգային զբոսաշրջիկներին Հայաստանի պատմամշակութային ժառանգության մասնակից դարձնելը: Սա հնարավոր է իրականացնել նրանց համար վարպետության դասերի կազմակերպմամբ, որտեղ նրանք կարող են սովորել հայկական ավանդական խոհանոցի գաղնիքներն ու պատրաստել ուտեստներ, մասնակցել լավաշի պատրաստման գործընթացին, արհեստանոցներում պատրաստել տարատեսակ արվեստի գործեր (կավից հուշանվերներ, փոքրիկ խաչքարեր և այլն), սովորել հայկական ավանդական պարեր և այլն: Սա Հայաստանի պատմամշակութային հարուստ ժառանգությունը միջազգային զբոսաշրջիկներին մատուցելու նորարարական մոտեցում է, ինչը խթանում է նաև Հայաստանի տարբեր համայնքներում տնտեսական ակտիվությունը, եկամուտների ու զբաղվածության աճը: Հայաստանի հարուստ պատմամշակութային ժառանգությունը, բնությունն ու մարդիկ իրական «ակտիվներ» են՝ ոլորտի միջազգային մրցունակության բարձրացման համար: Այս ուղղությամբ պետական արդյունավետ քաղաքականության դերը թերագնահատել չի կարելի, իսկ զբոսաշրջային ներուժի քարտեզագրումն ու համապատասխան գործողությունների ծրագրերի ու միջոցառումների մշակումը և իրականացումը օրակարգային հարց է ոլորտի կայուն զարգացման համար: Այս առումով, Հայաստանի միջազգային զբոսաշրջության զարգացման հայեցակարգային մոտեցում-

ներն անհրաժեշտ է կոնկրետացնել և թիրախավորել:

Հայաստանի զբոսաշրջության զարգացման կարևորագույն ուղղությունն է մեր երկրի պատմամշակութային ժառանգության թվայնացումը: Այս առումով, ժամանակակից տեղեկատվական տեխնոլոգիաները կարող են Հայաստանի զբոսաշրջային ծառայությունների ներկայացման և միջազգային շուկաներում դիրքավորման առարկայական գործիքներ դառնալ: Հայաստան այցելած միջազգային զբոսաշրջիկները լրացված և վիրտուալ իրականության միջոցով կարող են բացահայտել մեր բազմադարյա պատմության ակունքները, իրադարձություններն ու դեպքերը՝ տեղափոխվելով Հայաստանի պատմության տարբեր դարաշրջաններ: Սա նաև զբոսաշրջիկների համար պատմամշակութային ժառանգության հետ հուզական կապվածություն ստեղծելու հետաքրքիր մոտեցում է, ինչն առավել արդիական է հայկական սփյուռքից մեծ թվով զբոսաշրջիկներ ներգրավելու համար: Հայաստանի զբոսաշրջային ներուժի ամբողջական իրացումն առանց ժամանակակից տեխնոլոգիաների անհնար է լինելու:

Հայաստանում միջազգային զբոսաշրջության զարգացման տեսանկյունից բավական կենսունակ ուղղություն է նաև գյուղական և էկոզբոսաշրջությունը, որոնք զբոսաշրջիկներին հնարավորություն են տալիս տեսնել գյուղերում ապրող մարդկանց կենցաղն ու ավանդույթները: Հայկական ազգային ավանդույթները, կոլորիտային միջավայրը զբոսաշրջային տպավորությունների հիմնական ռեսուրսներն են, որոնց հիմնական կրողները հատկապես փոքր քաղաքներն ու գյուղերն են: Սա նաև Հայաստանի տարածքային համաչափ զարգացման և մարզերում տնտեսական կյանքի ակտիվացման իրական հնարավորություններ է ստեղծում՝ կրճատելով աղքատությունը, ապահովելով զբաղվածության ու եկամուտների աճ և կանխելով միգրացիան: Հաշվի առնելով Հայաստանի յուրահատուկ բնությունն ու մշակութային ժառանգությունը՝ անհրաժեշտ է մշակել հայկական էկոզբոսաշրջության զարգացման հստակ սխեմաներ՝ դրանք գույակցելով ենթակառուցվածքների զարգացմամբ և մատուցվող զբոսաշրջային ծառայությունների որակի բարելավմամբ:

Հայաստանում առողջարանային զբոսաշրջության զարգացման հնարավորությունների սկիզբը դրվել է դեռևս խորհրդային տարիներին, երբ ստեղծվեցին Ջերմուկի ու Արզնու առողջարանային գոտիները: Հայաստանը հայտնի է իր հանքային ջրերի մեծ պաշարներով: Այսպես, համաձայն ՀՀ վիճակագրական կոմիտեի տվյալների՝ 2021 թվականին Հայաստանում հանքային ջրերի ծավալները կազմել են 371.944

հազար խմ.: Ըստ նպատակի հանքային ջրերի ծավալների օգտագործումը ցույց է տալիս, որ 2021 թվականին ընդամենը 0.8%-ն է օգտագործվել բուժման նպատակով: Ընդ որում, Լոռու մարզում հանքային ջրերի 94%-ն են օգտագործվում բուժման նպատակով, իսկ Կոտայքի մարզում՝ 1.4%-ը [11]: ՀՀ տարածքում հայտնի են հանքային ջրերի ավելի քան 700 աղբյուրներ և հորատանցքեր: Առավել հայտնի են Ջերմուկի, Դիլիջանի, Արզնիի, Բջնիի, Լիճքի, Հանքավանի, Վանաձորի և այլ հանքային աղբյուրները, որոնցից մի քանիսի վրա հիմնվել և գործում են առողջարաններ [14]: Ջանքային ջրերի բուժիչ հատկությունները առողջարանային զբոսաշրջության զարգացման կարևոր ռեսուրսներ են Հայաստանի համար: Առկա առողջարանային ենթակառուցվածքների միջազգային չափանիշներին համապատասխան արդիականացումն ու նորերի ստեղծումը կարող են միջազգային զբոսաշրջիկները համար առողջարանային զբոսաշրջության գրավչության կարևոր պայմաններ դառնալ:

Կրոնական զբոսաշրջությունը մասնագիտական գրականության մեջ համարվում է ոլորտի ամենահին ուղղություններից մեկը [25]՝ իրենից ներկայացնելով միջազգային զբոսաշրջության շուկայի նշանակալի, զարգացող և աճող հատված: Այն, որ Հայաստանն առաջին երկիրն է աշխարհում ընդունել քրիստոնեությունը որպես պետական կրոն, իսկ հայկական վանքերն ու եկեղեցական համալիրները ունեն բազմադարյա պատմություն ու տեղակայված են Հայաստանի ամենագեղեցիկ վայրերում, Հայաստանում կրոնական զբոսաշրջության զարգացման ներուժը բավական հեռանկարային է դարձնում: Ըստ ՀՀ ԿԳՄՍ նախարարության տվյալների՝ ՀՀ-ում առկա են 1475 եկեղեցի, 610 մատուռ, իսկ կրոնական կառույցների ընդհանուր թիվը 2444 է [5]: Այս ամենը առևտրայնացման ենթակա հսկայական զբոսաշրջային ռեսուրս է Հայաստանի համար, որը կարող է խթանել հատկապես ուխտագնացությունների մշակույթի զարգացումը Հայաստանում: Համաձայն մի շարք գնահատականների՝ քրիստոնյաների թիվն աշխարհում կազմում է 2.2 մլրդ մարդ, որն աշխարհի բնակչության 31%-ն է [20]: Դիրքավորվելով որպես հնադարյա քրիստոնեական երկիր՝ Հայաստանը կարող է դառնալ քրիստոնեական դավանանքը կրողների համար գրավիչ ուխտատեղի: Այս համատեքստում կարող են կիրառվել նաև վանական կացարանների կառուցման մոտեցումները, որտեղ կրոնական սովորություններով ու մշակույթով ժամանակավոր բնակվելը կարող է միջազգային զբոսաշրջիկների համար հետաքրքիր ու գրավիչ առաջարկ լինել:

Հաշվի առնելով այն, որ Հայաստանը միջազգային զբոսաշրջային շուկայում դեռևս դիրքավորման և հայտնիության խնդիրներ ունի, մեծ կարևորություն է ստանում Հայաստանի զբոսաշրջային բրենդի ձևավորումն ու դրա տարածման ուղղությամբ մարքեթինգային արշավները: 2022 թ. մայիսի 23-ին ՀՀ զբոսաշրջության

կոմիտեն ներկայացրել է Հայաստանի զբոսաշրջային նոր բրենդը՝ «Armenia, The Hidden Track» («Հայաստան. թաքնված ուղի») կարգախոսով, որն, ըստ Կոմիտեի գնահատականների՝ մարմնավորում է բրենդի պատմությունն ու տեսողական ինքնությունը, հրավեր-նամակ է Հայաստանից՝ ուղղված աշխարհին: Մեր կարծիքով Հայաստանի նոր զբոսաշրջային բրենդը հաջողված համարել չի կարելի՝ հաշվի առնելով երաժշտության և տառատեսակների ոչ ճիշտ ընտրությունը, իսկ կարգախոսն, ինքն իրենով ոչինչ չի ասում Հայաստանի ինքնության կամ պատմության մասին:

Մյուս կողմից, հատկանշական է, որ ՀՀ զբոսաշրջության կոմիտեն վերջին տարիներին Հայաստանում զբոսաշրջության զարգացմանն ուղղված բավական ակտիվ գործունեություն է իրականացնում՝ հատկապես շեշտադրելով միջազգային փառատոների և միջոցառումների անցկացումը Հայաստանի մարզերում («Airfest» փառատոնը՝ Ստեփանավանում, «Արվեստների և արհեստների» միջազգային փառատոնը Դիլիջանում, «Պարապլաներային վայրէջքի ճշգրտության գավաթ» փառատոնը՝ Սևանում, «Summer Weekend in Jermuk»՝ Ջերմուկում, «ՖեՄՏԻՎԱՌ» երաժշտական փառատոնը՝ Վանաձորում, Գավառում և Սիսիանում, «Մշակույթ և բիզնես» փառատոնը՝ Մարտունիում, «Տարագֆեստ» փառատոնը՝ Երևանում և այլն): Հաշվի առնելով հատկապես ռուս-ուկրաինական պատերազմի արդյունքում Հայաստանում բնակություն հաստատած ռուսների առկայությունը, նպանատիպ միջոցառումներն ու փառատոնները մեծ կարևորություն են ՀՀ զբոսաշրջային ոլորտի զարգացման համար:

Եզրակացություններ

Հայաստանի Հանրապետությունում միջազգային զբոսաշրջության զարգացման հիմնական խոչընդոտների և մարտահրավերների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ ոլորտի կայուն և շարունակական աճին խանգարում են Հայաստանի քիչ ճանաչվածությունը միջազգային զբոսաշրջային շուկաներում: Սա պայմանավորված է նրանով, որ երկրում դեռևս բավարար զարգացվածության աստիճանի չեն զբոսաշրջային ու սպասարկող ենթակառուցվածքները, պետական քաղաքականությունը նպատակային ու հասցեական չէ, Հայաստանը բավական լուրջ արտաքին աշխարհաքաղաքական խոչընդոտների է բախվում, իսկ ներքին միջավայրում հաճախ խանգարում են զբոսաշրջության ոլորտում ներգրավվածների մասնագիտական կարողությունների ու հմտությունների պակասը: Ի լրումն նրա, որ Հայաստանը ծովային ելք չունեցող երկիր է, իսկ ցամաքային չորս սահմաններից երկուսը փակ են՝ առկա է նաև օդային ուղևորափոխադրումների մրցակցության և աշխարհագրական դիվերսիֆիկացման խնդիր: Մյուս կողմից, Հայաստան մուտքի արտոնագրերի տրամադրման գործընթացների ուղղությամբ ևս անհրաժեշտ են գործուն քայլեր, որոնք կարող են նպաստել մեխանիզմների դյուրացմանը: Այս ամենի արդյունքում Հայաստանի զբոսաշրջության

ոլորտի տեսակարար կշիռը ՀՆԱ-ում շարունակում է ցածր մնալ, իսկ ոլորտի տնտեսական ազդեցությունը հատկապես ՀՀ մարզերում և համայնքներում խիստ սահմանափակ է:

Չբուսաշրջության ոլորտում Հայաստանի պետական ակտիվ քաղաքականությունը ոլորտի կայուն և երկարաժամկետ զարգացման առանցքային «ոլոմոտիվը» կարող է դառնալ է: Առաջին հերթին, մեծ կարևորություն է ստանում զբոսաշրջության համապարփակ ռազմավարության մշակումը, որը պետք է կենտրոնացած լինի մշակութային ժառանգության պահպանման, կայուն զարգացման և Հայաստանի համայնքների ներգրավվածության վրա: Բացի այդ, առանցքային նշանակություն ունի մշակութային վայրերի և բնական լանդշաֆտների պահպանմանն ուղղված աշխատանքները, որոնք հնարավոր է իրականացնել մշակութային ժառանգության փորձագետների և բնապահպանների հետ համագործակցային ջանքերով մշակելով համապատասխան ծրագրերի և միջոցառումների միջոցով, որոնք ուղղված են լինելու այս ռեսուրսների պատմական և բնապահպանական ամբողջականության պաշտպանությանը: Հայաստանի միջազգային զբոսաշրջության զարգացման հիմնական նախապայման է նաև անհրաժեշտ ենթակառուցվածքների բարելավումը, ներառյալ՝ ճանապարհները, նշանները, այցելուների կենտրոնները և կոյուղային ցանցը: Մյուս կողմից, պետական ակտիվ մասնակցության պետք է մշակվեն նաև համապատասխան բազմալեզու տեղեկատվական նյութեր, աուդիո ուղեցույցները և ինտերակտիվ ցուցանմուշները, որոնք զբոսաշրջային տպավորություններն առավել վստ ու տպավորիչ կդարձնեն:

Չբուսաշրջությունն, ինչպես արդեն նշվել է, համայնքային զարգացման համար հսկայական ներուժ է պարունակում, ուստի, այս առումով ևս պետական միջամտությունն ու վերահսկողությունը կարող է արդյունավետ դարձնել այդ ներուժի ամբողջական իրացումը: Հայաստանի տարբեր համայնքներում համապատասխան վերապատրաստման ծրագրերը կարող են զարգացնել համայնքի բնակիչների հմտություններն ու կարողությունները՝ էքսկուրսավարության, հյուրընկալության և հարակից այլ ոլորտներում: Հայաստանում զբոսաշրջության ոլորտի զարգացումը ուղղակիորեն փոխակապակված է նաև շրջակա միջավայրի վրա, ուստի միջազգային զբոսաշրջության զարգացման պետական քաղաքականությունը Հայաստանում պետք է կառուցված լինի կայուն և պատասխանատու զբոսաշրջային ծառայությունների մատուցման շուրջ՝ խրախուսելով էկոլոգիապես մաքուր տրանսպորտային համակարգի զարգացումն և թափոնների տեսակավորման համա-

կարգերը: Հատկապես զարգացող երկրների համար, ինչպիսին նաև Հայաստանն է, որտեղ առկա է սահմանափակ բյուջեի արդյունավետ բաշխման շարունակական անհրաժեշտություն, միջազգային զբոսաշրջության զարգացման համար առանցքային նշանակություն ունի գործընկերային հարաբերությունների խթանումը մասնավոր հատվածի շահագրգիռ կողմերի, ՀԿ-ների և միջազգային կազմակերպությունների հետ, ովքեր կարող են համապատասխան ներդրումների իրականացմամբ նպաստել Հայաստանում զբոսաշրջային ենթակառուցվածքների զարգացմանը, ինչպես նաև իրականացնել համայնքային զարգացման ծրագրեր՝ երկարաժամկետ ֆինանսական կայունություն ապահովելու համար:

Հատկանշական է, որ Հայաստանի զբոսաշրջության զարգացման այս հեռանկարների տարանջատումն ըստ զբոսաշրջության տեսակների խիստ պայմանական է՝ հաշվի առնելով այն, որ զբոսաշրջության առանձին ուղղությունները սովորաբար միախառնված են ու միահյուսված: Իսկ պատմամշակութային զբոսաշրջության զարգացման կազմակերպումը տարատեսակ փառատոնների և միջոցառումների միջոցով նպաստելու է նաև իրադարձային զբոսաշրջության զարգացմանը Հայաստանում: Ի վերջո, Հայաստանում միջազգային զբոսաշրջային ծառայությունների զարգացման, միջազգային զբոսաշրջային շուկայում դիրքավորման համար երկրի առկա ռեսուրսների ճիշտ քարտեզագրումն է, դրանց առևտրայնացման ուղղությամբ անհրաժեշտ ճիշտ պետական քաղաքականությունը՝ համապատասխան միջոցառումներով և մեխանիզմներով, որը Հայաստանի զբոսաշրջային ապագայի դուռը բացող միակ «բանալին» է:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. «Չբուսաշրջության և զբոսաշրջային գործունեության մասին» ՀՀ օրենքը (ընդունված 17.12.2023) <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=121640>
2. **Թովմասյան, Գ.**, «Թանգարանային զբոսաշրջության զարգացման միտումներն աշխարհում և Հայաստանում», «Ամբերդ» տեղեկագիր /2/, 2023, էջ 41 <https://asue.am/upload/files/amberd/2023-year5.pdf>
3. **Թովմասյան Գ.**, «ՀՀ մշակութային ժառանգությունը՝ որպես զբոսաշրջության զարգացման կարևոր գործոն», «Ամբերդ» տեղեկագիր, 2021/2 (9), էջ 37
4. **Թովմասյան Գ.**, «Ուխտագնացություն դեպի առաջին քրիստոնյա երկիր՝ Հայաստան. կրոնական զբոսաշրջության զարգացման ներուժը ՀՀ-ում», «Ամբերդ» տեղեկագիր /1/, 2023 թ., էջ 37

- <https://asue.am/upload/files/amberd/2023-year-1/4.pdf>
5. ՀՀ Էկոնոմիկայի նախարարի «2023 թվականի աջակցություն զբոսաշրջության զարգացման ծրագիրը, 2023 թվականի ծրագրի իրականացման միջոցառումների ժամանակացույցը և ծրագրի իրականացման միջոցառումների ծախսերի նախահաշիվը հաստատելու մասին» թիվ 2024-Ա հրաման (ընդունված 09.12.2022 թ.) <https://www.mineconomy.am/media/22553/Tourism%20%282%29.pdf>
 6. «Հայաստանի Հանրապետության Կառավարության ծրագիր (2021-2026 թթ.)» (ընդունված 18.08.2021 թ.), էջ 38 <https://www.gov.am/files/docs/4586.pdf>
 7. ՀՀ կառավարության «Հայաստանի Հանրապետության ոչ նյութական մշակութային արժեքների ցանկերի կազմման չափորոշիչները և ոչ նյութական մշակութային ժառանգության արժեքների ցանկը հաստատելու մասին» 2010 թվականի 11 մարտի N 310-Ա որոշում (ընդունված 11.03.2010 թ.) <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=161418>
 8. «Հայաստանի զբոսաշրջության զարգացման ռազմավարություն 2020-2030», էջ 45, https://mineconomy.am/media/9557/TourismStrategy_2020-2030.pdf
 9. «Հայաստանի Հանրապետության կառավարության և Չինաստանի Ժողովրդական Հանրապետության կառավարության միջև սովորական անձնագրեր կրող անձանց համար մուտքի արտոնագրի պահանջի փոխադարձաբար վերացման մասին» համաձայնագիրը, http://www.parliament.am/draft_docs7/K-340_hamadzaynagir.pdf
 10. ՀՀ վիճակագրական կոմիտեի պաշտոնական կայք, «Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2023 թվականի հունվար-մարտին», <https://armstat.am/am/?nid=81&id=2567>
 11. ՀՀ վիճակագրական կոմիտե, «Շրջակա միջավայրը և բնական պաշարները Հայաստանի Հանրապետությունում 2021 թվականին», https://armstat.am/file/article/eco_book_2021_5.pdf (մոտք՝ 28.08.2023 թ.)
 12. «Ոչ նյութական մշակութային ժառանգության մասին» ՀՀ օրենք (ընդունված 07.10.2009 թ.) <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=121003>
 13. «Ոչ նյութական մշակութային ժառանգության պաշտպանության մասին» կոնվենցիա
 14. ՀՀ ԳԱԱ Երկրաբանական գիտությունների ինստիտուտի պաշտոնական էջ՝ <https://geology.am/museum-mineral-water/> (մոտք՝ 28.08.2023թ.)
 15. **Кирьянова Л. Г.**, Маркетинг и брендинг туристских дестинаций: учебное пособие. Томский политехнический университет. – Томск.: Изд-во Томского политехнического университета, 2011, стр. 100-101.
 16. **Brida, J.G., Pereyra Barreiro, J.S., & Scuderi, R.**, (2017). Repeat tourism in Uruguay: modelling truncated distributions of count data, <http://ssrn.com/abstract=2017087>.
 17. Current world population, <https://www.worldometers.info/world-population/> (մոտք՝ 28.08.2023թ.)
 18. **Boboc, R.G.; Duguleană, M.; Voinea, G.-D.; Postelnicu, C.-C.; Popovici, D.-M.; Carrozzino, M.** Mobile Augmented Reality for Cultural Heritage: Following the Footsteps of Ovid among Different Locations in Europe. Sustainability 2019, 11, 1167.
 19. Properties inscribed on the World Heritage List, <http://whc.unesco.org/en/statesparties/am>
 20. Similarities and Differences, Netherlands Institute of International Relations “Clingendael”, October 2008, p. 4
 21. **Rauschnabel, P.A.; Felix, R.; Hinsch, C.; Shahab, H.; Alt, F.** What is XR? Towards a Framework for Augmented and Virtual Reality. Comput. Hum. Behav. 2022, 133, 107289
 22. **Rinschede, G.**, Forms of religious tourism. Annals of Tourism Research, 1992, 19(1), 51–67. [https://doi.org/10.1016/0160-7383\(92\)90106-Y](https://doi.org/10.1016/0160-7383(92)90106-Y)
 23. Salleh, S.Z.; Bushroa, A.R. Bibliometric and content analysis on publications in digitization technology implementation in cultural heritage for recent five years (2016–2021). Digit. Appl. Archaeol. Cult. Herit. 2022, 25, e00225.
 24. TPBO, Difference Between Destination Branding and Destination Marketing, 29 September 2015 <https://placebrandobserver.com/difference-between-destination-branding-and-destination-marketing/>
 25. Merchán, M.J.; Merchán, P.; Pérez, E. Good Practices in the Use of Augmented Reality for the Dissemination of Architectural Heritage of Rural Areas. Appl. Sci. 2021, 11, 2055
 26. UNESCO, Cultural Heritage Act, Article 2, point 1, https://en.unesco.org/sites/default/files/bulgaria_culturalheritageact_2009_entof.pdf
 27. World Travel & Tourism Council, ARMENIA, 2022 Annual Research: Key Highlights, https://wtcc.org/DesktopModules/MVC/FactSheets/pdf/704/61_20220613154142_Armenia2022_.pdf

Տճանա/Հանձնվել է՝ 15.11.2023
 Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 26.12.2023
 Принята/Ընդունվել է՝ 05.01.2024

The Improvement of the Financial Mechanisms of RA Territorial Balanced Development

Badadyan Gagik Z.

ASUE, Faculty of Management, PhD student (Yerevan, RA)

<https://orcid.org/0000-0001-6026-6204>

gagikbadadyan@gmail.com

UDC: 332.1; EDN: YQBHUJ; JEL: H81, O1, O15, Q01

DOI: 10.58587/18292437-2024.1-181

Keywords. territorial development, financial mechanism, dotation, deduction, community development

ՀՀ տարածքային համաչափ զարգացման ֆինանսական կառուցակարգերի կատարելագործումը

Բադադյան Գագիկ Չ.

ՀՊՏՀ, կառավարման ֆակուլտետ, ասպիրանտ (Երևան, ՀՀ)

Անփոփագիր. Տարածքային զարգացման անհամաչափությունների ներկայիս մակարդակը և դրա շարունակական ընդլայնումը ՀՀ տարածքային քաղաքականության կենտրոնական հիմնախնդիրն են: Այդ անհամաչափություններն իրենց արտահայտումն են գտել նաև համայնքների ֆինանսական կարողություններում: Արդյունքում, ստացվում է, որ ՀՀ-ում մարզերը զարգացել և զարգանում են անհամաչափորեն, իսկ մարզերում ընդգրկված համայնքների ֆինանսական կարողությունների շարունակական դիֆերենցումը, ինչպես նաև համայնքների ոչ բավարար ֆինանսական կարողությունները չեն նպաստում տարածքային զարգացման անհամաչափությունների հաղթահարմանը: Այս պարագայում ակնհայտ է դառնում, որ համայնքների բյուջետային կարողությունների կառավարման կառուցակարգերի կատարելագործումն անհրաժեշտություն է:

Հանգուցաբառեր՝ տարածքային զարգացում, ֆինանսական կառուցակարգ, դոտացիա, մասհանում, համայնքային զարգացում

Совершенствование финансовых механизмов сбалансированного территориального развития РА

Бададян Гагик З.

АГЭУ, факультет менеджмент, аспирант (Ереван, РА)

Аннотация. Современный уровень неравенства территориального развития и его постоянное расширение являются центральной проблемой территориальной политики РА. Эти различия также отражаются на финансовых возможностях сообществ. В результате получается, что регионы в Армении развивались и развиваются неравномерно, а постоянная дифференциация финансовых возможностей общин, входящих в регионы, а также недостаточные финансовые возможности общин не способствуют преодолению асимметрии территориального развития. В этом случае становится очевидным, что совершенствование механизмов управления бюджетным потенциалом сообществ является необходимостью.

Ключевые слова. территориальное развитие, финансовый механизм, дотация, вычет, развитие сообщества

The current level of territorial development disparities and its continuous expansion are the central issue of RA territorial policy. These disparities are also reflected in the financial capacity of the communities. As a result, it turns out that the regions in Armenia have developed and are developing unevenly, and the continuous differentiation of the financial capacities of the communities included in the regions, as well as the insufficient financial capacities of the communities, do not contribute to overcoming the asymmetries of territorial development. In this case, it becomes obvious that the improvement of the budget capacity management mechanisms of communities is a

necessity. That process should involve work in two important directions:

1. The budgetary capacity of communities should be based on their level of development, in particular, the financial capacity of territorial units with a relatively low level of development should be relatively high, and vice versa, because in this way opportunities and potential will be created to overcome disparities in territorial development.

2. Regardless of the volume differentiation of financial resources, the financial capacity in all territorial units should be expanded, because only in this way it is possible to ensure the full implementation of the powers assigned to the

communities, and therefore also the development of territorial units.

The improvement of financial structures with the first component implies the transformation of the relationship between the state and municipal budgets. In particular, it is necessary to build the existing financial flows between the state and municipal budgets in such a way that opportunities are created not only to ensure the realization of the minimum costs of the communities, but also to contribute to the progressive development of underdeveloped territorial units. In this case, the main problem is the improvement of the mechanisms for determining the amount of funds allocated from the RA state budget to the municipal budgets. The relationship between state and municipal budgets, which is subject to improvement in this context, is the provision of dotations allocated to municipal budgets within the framework of financial equalization [3, article 2]: The dotations are divided into "a" and "b" parts. The dotation under "a" is allocated to those communities in which population is less than 3500, as well as to those communities that include border settlements. The amount of dotations allocated under this part is the same for all communities or settlements that meet the conditions, approved annually by the Law of the RA "On the State Budget of the Republic of Armenia" [3, article 6]:

At first glance, it seems that the dotation provided under part "a" is based on the principle of promoting progressive growth in territorial units with a low level of development. Granting dotations under part "a" to border settlements is naturally

encouraged in that context, but it is unclear what the other condition for allocating dotation under part "a" related to having a population of less than 3500 is based on, because it is objectively obvious that having a population above or below that threshold still does not mean that a community is developed or underdeveloped. In this case we have two problems: The condition by which the circumstance of giving a dotation is determined is not identified with territorial development, moreover, this condition implies a yes or no answer, which does not allow to give dotations with different levels to communities. In order to solve the first problem, we propose to establish a different precondition for the provision of dotations in part "a", and it is the level of development of the communities, for the determination of which the weighted average formula can be applied, where the independent variables will be the indicators characterizing the socio-economic development, and the weights will be the importance of each of these indicators, obtained by expert assessment [4]: By carrying out calculations, it will be possible to classify all communities, after which it will also be possible to solve the second problem related to the allocation of dotations of different volumes. We propose to provide dotations in part "a" to all communities with a lower than average level of development, which is based on the principle of giving proportionality to territorial development. Moreover, we propose to distribute the dotations in communities with an average to lower development level with different coefficients according to the decile groups of the development levels of the communities. (table 1):

Table 1. *Proposed coefficients and volumes of dotations in part "a" according to developmental levels of communities*

Decile groups formed by community development levels	The ratio and volume of receiving dotations in part "a" in decile group communities
Decyl group 1	1.0*z
Decyl group 2	0.8*z
Decyl group 3	0.6*z
Decyl group 4	0.4*z
Decyl group 5	0.2*z

According to Table 1, we propose that the municipalities with the lowest level of development be given dotations in part "a" with a coefficient of 1.0, and in each subsequent decile group, the coefficient is reduced by 0.2. Other ratios may also be applicable, but this ensures proportionality of distribution among the 5 groups. We consider it worth noting that this proposal does not change the state budget, because the state budget can determine the amount of total dotations in part "a", the dotations of border settlements can be reduced from it and the remaining funds can be distributed

according to the coefficients of table 1. In that regard, the formula for calculating the amount of the dotation allocated to 1 community and provided with a ration of 1.0 is presented below (1).

$$z = y / (DQ1 + 0.8*DQ2 + 0.6*DQ3 + 0.4*DQ4 + 0.2*DQ5) \quad (1),$$

Where: z – The volume of dotations in part "a" given to 1 community, calculated with a ratio of 1.0, without dotations allocated to border settlements, y – The total volume of dotations allocated to municipal budgets from the RA state budget in part "a", reduced by the volume of dotations allocated to

border settlements, *DQ1, DQ2, DQ3, DQ4, DQ5* – the number of communities included in the 1st, 2nd, 3rd, 4th, 5th decile groups, respectively.

By calculating the *z* indicator and recalculating it with the coefficients presented in table 1, it will be possible to calculate such a volume of dotations in part "a" given to communities, which results from the ideas of providing relatively high financing to underdeveloped communities and differentiated financing according to development.

Part "b" of the financial equalization dotations provided from the RA state budget to the municipal budgets is calculated with a completely different logic, as it is aimed at financing the implementation of minimal expenses in the municipalities. The dotation is provided to municipalities under part "B" if the budget security ratio of the municipality is less than the value of the marginal level of equalization, and the volume of the dotation is 75% of this difference [3, article 7]: The methodology used for this part, compared to the methodology for calculating dotations provided in part "a", is significantly improved, because it is based not on one or two, but on a number of significant factors, as well as their range classifications, however, there are certain improvements directions. In particular, first of all, it is possible to consider how appropriate it is to include the dotations allocated in part "a" in the income capacity of the community, because if the dotations allocated in part "a" are provided to communities with a low level of development or few opportunities, then these dotations can be excluded from the calculation of the income

capacity of the community. As a result, the dotation allocated under part "a" will be considered as an allocation aimed at alleviating development disparities, and the subsidy allocated under part "b" will be directed towards the implementation of minimum costs in the community. Another important area where improvements can be made is the calculation of the expenditure needs of the community. Although it is calculated on the basis of several essential indicators, and they are classified according to hierarchy, nevertheless, it would be advisable to supplement the series of these indicators with several other indicators of a social nature: poverty rate, unemployment rate, average monthly nominal salary, etc. We consider it necessary to note that the presented proposals do not cause additional expenses in the RA state budget, because they are not aimed at increasing the funds allocated from the state budget to the municipal budgets, but at improving the distribution mechanisms of the already allocated funds between communities.

Another direction, within the framework of which there is a need to improve financial mechanisms, is to increase the financial capacity of all communities. In this context, we consider it necessary to refer to the ratio of the actual budget revenues of all the communities of the RA regions to the actual revenues of the RA state budget (without the capital city of Yerevan, taking into account the latter's status and incomparability with other communities).

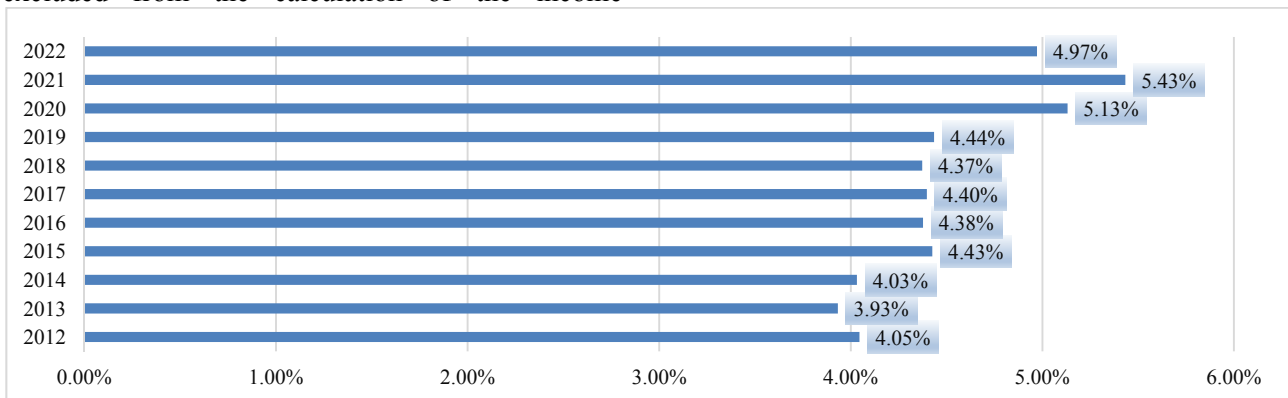

Figure 1. The ratio of the actual budget revenues of the municipalities of the RA regions to the actual revenues of the RA state budget (author's calculations) [5; 6]

Examining the data in Figure 1, it becomes obvious that the continuous expansion of the powers of local self-government bodies in RA has not been accompanied by financial decentralization, moreover, the current level of decentralization is quite small, because the ratio discussed in 2012-2022 was on average 4.50%, and in 2022 it was 4.97%. In other words, community management bodies have many powers and insufficient financial

capabilities. So there is a need to understand from which sources budget revenues of communities can increase.

Deductions from the state budget to the municipal budgets can be used as a tool to increase the revenues of the municipal budgets. The possibility of making deductions is defined by Article 28 of the RA Law "On the Budgetary System of the Republic of Armenia", according to

which the deductions made from the taxes and mandatory payments can be input to the budget of the RA communities (in the amounts determined by the law on the state budget for each year) [2]:

However, in practice, this provision has never been used in RA, but it is obvious that financial decentralization can take place in RA through it. We also consider it necessary to record that the current system of these deductions is based only on the state budget laws, which objectively cannot prevent arbitrariness. Therefore, in this regard, it is necessary to develop a system of deductions in the form of legal regulations, the current implementations of which can be in the frame of the state budget laws.

We will present a proposal for the design of the deduction system only on the example of the income tax. First of all, we consider it necessary to record that these changes are aimed at all the communities of RA, except for the capital Yerevan, because taking into account the latter's status and characteristics, the goal of the changes is for other communities to come closer to the city of Yerevan in

terms of development, therefore, it is possible not to consider the discussed deductions for Yerevan. The mechanism of deductions from income tax can be based on the principle of residency of taxpayers. Moreover, the system of deductions can be applied only to incomes that are wages. Since there are no public statistics in this regard in RA, there is a need to extract the income tax amounts paid by resident employees in RA regions in order to understand by what mechanisms partial deductions can be made. We will perform the prototype calculation using the number of employed people in regions and average monthly nominal salaries. The data for the years 2020-2022 will be the basis for the calculations, because a flat rate of income tax is applied in RA starting from January 1, 2020 [1]. Naturally, the calculations will be made at the level of regions, taking into account the absence of such statistics for communities. In this part of the analysis, the observations will be made by regions, and we suggest applying the obtained results by communities. Calculations of income tax amounts paid by residents of regions are presented in table 2.

Table 2. Amounts of income tax paid from salaries by residents of regions, calculated according to the number of employees, average monthly nominal salaries and the RA Tax Code (author's calculations) [1; 5; 7]

The region	The amount of income tax calculated for 2020, 1,000 AMD	The amount of income tax calculated for 2021 is AMD 1,000	The amount of income tax calculated for 2022 is AMD 1,000
Aragatsotn	1,362,845	1,549,129	1,613,732
Ararat	4,263,870	4,328,065	4,323,109
Armavir	3,969,123	4,065,990	4,354,393
Gegharkunik	2,010,913	2,136,851	2,270,455
Lori	2,713,875	2,953,104	2,049,409
Kotayk	3,450,461	3,514,634	2,965,702
Shirak	2,207,099	2,439,414	1,950,076
Syunik	3,623,712	4,011,533	4,169,762
Vayots Dzor	508,906	595,533	603,886
Tavush	1,223,901	1,232,522	1,233,615
TOTAL	25,334,705	26,826,774	25,534,139
<i>The share of the calculated income tax in the actual receipts from the income tax of state budget</i>	6.2%	6.3%	5.4%
<i>The share of the calculated income tax in the actual receipts of state budget</i>	1.6%	1.6%	1.2%

According to the data of Table 2, it becomes obvious that the base for making partial deductions from income tax in RA in 2020-2022 could amount to 25.9 billion AMD on average, which is 5.9% of the income tax revenues of the RA state budget, and

which is 1.5% of the total revenues of the RA state budget. In other words, it turns out that the amounts to which deductions can be applied do not have a significant share in the RA state budget, moreover, this only refers to the base amount, and it is obvious

that the amounts to be deducted will not be 100%, therefore, deductions from income tax under the proposed conditions (income tax amounts paid by residents of RA communities and only for income generated from salaries) will be insignificant compared to the RA state budget and will not become a big burden for redistribution. However, as much as these amounts have a small relative weight in relation to the RA state budget, their size in relation to the budgets of the communities is not so small. For this purpose, we also consider it necessary to present the specific weight of the calculated income tax in relation to the actual

budget revenues of the communities of the RA regions (figure 2). As we can see, the ratios in all regions are significant, which means that it is possible to extract from the existing base such amount of deductions that can significantly increase the budgetary capacity of the municipalities, while at the same time becoming a small burden for the state budget of the Republic of Armenia. However, the discussed ratio is significantly differentiated in regions. This implies that deductions should also be implemented in a differentiated manner, applying different deduction rates for different regions / communities.

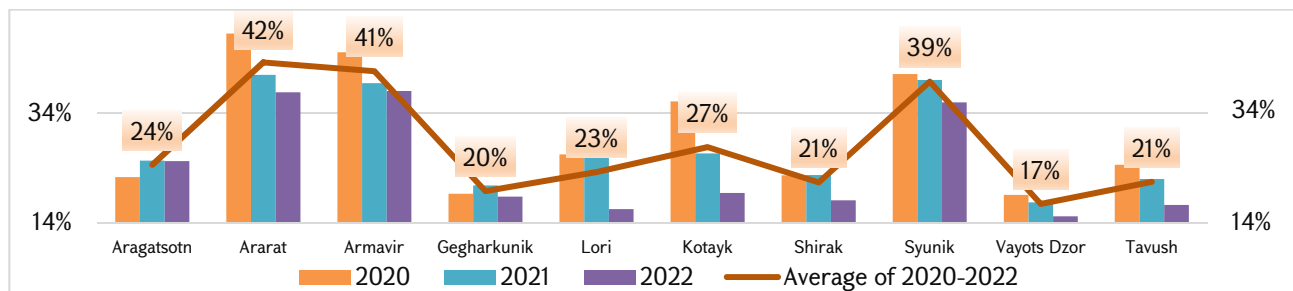

Figure 2. The specific weight of the deduction base calculated from the income tax in the revenues of the municipal budgets of the RA regions [author's calculations] [1; 5; 6; 7]

For the implementation of deductions, we suggest to apply the principle of decile classification of territorial units in this case too, but in this case we suggest to carry out the classification according to the size of the deduction base (the larger the

deduction base, the lower the percentage of deduction, and vice versa). Having the decile groups, we propose to carry out deductions in each group with separate coefficients, a prototype of which is presented in table 3.

Table 3. Coefficients of deductions from income tax according to the size of the deduction base of territorial units

The decile group	The coefficient applied to the deduction base	The decile group	The coefficient applied to the deduction base
1	10*x %	6	5*x %
2	9*x %	7	4*x %
3	8*x %	8	3*x %
4	7*x %	9	2*x %
5	6*x %	10	1*x %

The x part of the mentioned coefficients can be specified every year depending on the state budget revenues of the given year. However, we also carried out a scenario analysis using different values of x. Naturally, the higher the value of this coefficient, the higher the financial capacity of regional communities. For the scenario analysis, in the coefficients presented in table 3, instead of x, we used the quantities 1, 2, 3, 4 and 5. We considered the financial capabilities of the communities only in the form of the communities' own incomes, adding

the deduction to them. This step is due to the fact that the amount of dotations allocated to communities from the RA state budget also depends on deductions from the state budget, as these deductions are included in the income capacity of communities. As a result of the scenario analysis, the total indicators of own incomes and deductions per capita of the communities of the regions are presented in table 4. Indicators for regions are averaged.

Table 4. *The sum of own incomes and deductions from income tax of the municipalities of the regions (per capita), according to different scenarios (in the form of the average of indicators of 10 regions) (author's calculations) [1; 5; 6; 7]*

	2020	2021	2022
Average per capita own incomes of regions without deductions	12,323	14,958	16,994
Average per capita own income of regions with deductions, where $x=1$	12,906	15,552	17,615
Average per capita own income of regions with deductions, where $x=2$	13,488	16,147	18,237
Average per capita own income of regions with deductions, where $x=3$	14,071	16,741	18,858
Average per capita own income of regions with deductions, where $x=4$	14,654	17,336	19,480
Average per capita own income of regions with deductions, where $x=5$	15,236	17,930	20,101

Presumably, both the indicators of all regions and the averaged indicators of regions continuously increase with the increase of the x part of the coefficient, which implies the expansion of the financial capabilities of communities. However, in this context, it is essential to understand to what extent the specified increase in financial capabilities contributes to overcoming the existing disparities between the financial capabilities of communities. The analysis carried out shows that, other things being equal, the magnitude of x has a positive effect

on these disparities when it varies between 1 and 5, because in the $x=6$ scenario, disparities in financial capabilities widen. In this context, we consider it necessary to present how much the deductions contribute to overcoming the disparities of income capacities in the case of the 5 discussed scenarios. In this case too, the observation was carried out for the sum of own incomes and deductible funds per capita, and for the assessment of disparities a relative standard deviation calculation was carried out.

Table 5. *Disparities in the financial capabilities (sum of own income and income tax deductions per capita, according to different scenarios) of communities of the RA regions (author's calculations)[1; 5; 6; 7]*

	2020	2021	2022
Disparities in the financial capabilities of communities according to their own incomes per capita without deductions	29.32%	28.28%	24.24%
Disparities in the financial capabilities of communities according to their own incomes per capita with deductions, where $x=1$	28.57%	27.49%	23.53%
Disparities in the financial capabilities of communities according to their own incomes per capita with deductions, where $x=2$	28.04%	26.91%	23.02%
Disparities in the financial capabilities of communities according to their own incomes per capita with deductions, where $x=3$	27.67%	26.53%	22.70%
Disparities in the financial capabilities of communities according to their own incomes per capita with deductions, where $x=4$	27.46%	26.32%	22.53%
Disparities in the financial capabilities of communities according to their own incomes per capita with deductions, where $x=5$	27.36%	26.24%	22.50%

As the data in table 5 shows, the proposed system of income tax deductions has a positive effect on existing disparities in terms of the financial capabilities of communities, in particular, the deviation from the average of the financial capabilities of the regions' communities has continuously decreased with the increase of the coefficient of deductions up to $x=5$. This implies that the proposed mechanism both increases the financial capacity of communities and reduces disparities in the financial capacity of communities, and does not become a big burden for the RA state budget. All three mentioned claims can justify the possible effectiveness of the proposed mechanism. We consider it necessary to note that in addition to

income tax, the proposed system of deductions can be applied to other types of taxes.

Let's note that this methodology of deductions does not exclude the dotations allocated from the RA state budget to the municipal budgets, moreover, the deductions also form the coefficient of the financial capabilities of the communities, which is the basis of the dotations. It should also be noted that due to the scarcity of data, the mechanism of deductions was applied to regions, but the effectiveness will be higher if applied to communities, therefore, it is also essential to improve the current informational and statistical base.

Thus, summarizing the discussion of the financial mechanisms that promote the overcoming

of territorial development disparities in the process of territorial development of RA, let us record that the existing problems in that regard in RA are in two groups: small volume of financial capacities of territorial units and disproportions of these volumes. In order to solve these two problems, proposals were made to improve the methodology of calculation of dotations and the methodology of implementation of deductions, which can contribute to the solution of some of the financial problems of the sector.

Bibliography

1. Tax Code of the Republic of Armenia, accepted on 04.10.2016, article 150,
2. Law of the Republic of Armenia "On the Budgetary System of the Republic of Armenia", accepted on 21.08.1997, article 28
3. Law of the Republic of Armenia "On the Financial Equalization", accepted on 20.10.2016
4. **Gagik Badadyan**, Assessment of disproportionate territorial development based on the example of the Republic of Armenia, ASUE Messenger, 2023 [3], pp. 50-60,
5. The Ministry of Finance of RA, State Budget Report, <https://asue.am/upload/files/science/banber/2023-year-3/4.pdf?fbclid=IwAR09fk0bzVQguORu6ThCESHVmcjC8RotelR1jUh9oj3SCGaLJWUL-RqTPEA>, visited on 06.12.2023
6. The Ministry of Territorial Administration and Infrastructure of RA, budget revenues of RA communities, https://www.mtad.am/pages/budgetary-revenues-ra-communities?file=panel5873&fbclid=IwAR2eVVkhJoTK9-WMUDugghTTQdFVKQVMW8wfwlS_MHQFtEV1ih45vGZ_XB8, visited on 05.11.2023
7. RA Statistical Committee, publications, regions of the Republic of Armenia and the city of Yerevan in numbers, 2023, <https://www.armstat.am/am/?nid=82&id=2616>, visited on 10.12.2023

Сдана/Հանձնվել է՝ 21.01.2024

Рецензирована/Գրիխոսվել է՝ 30.01.2024

Принята/Ընդունվել է՝ 06.02.2024

Budget Program Evaluation in Armenia as a Tool to Improve the Effectiveness of Public Spending

Chapanyan Taguhi S.

PhD student of Public Administration Academy of the RA (Yerevan, RA)

<https://orcid.org/0009-0007-9759-6558>

taguhichapanyan@gmail.com

UDC: 336.1; EDN: ZWXANI; JEL: H50, H61;

DOI: 10.58587/18292437-2024.1-188

Keywords: budget expenditure, program budgeting, evaluation, monitoring

Բյուջետային ծրագրերի գնահատումը հայաստանում որպես հանրային ծախսերի արդյունավետության բարելավորման գործիք

Չափանյան Թագուհի Ս.

Հայաստանի պետական կառավարման սկսողների խմբի ասպիրանտ (Երևան, ՀՀ)

Անփոփագիր. Վերջին տասնամյակում, ինչպես աշխարհի շատ երկրներում, այնպես էլ Հայաստանում, իրականացվել են բյուջետային զգալի բարեփոխումներ: Այդ բարեփոխումների կարևոր մասը բյուջետային ծրագրերի գնահատման համակարգի ներդրումն է: Աշխատանքում քննարկվում են Հայաստանի բյուջետային համակարգի խնդիրները և գնահատման համակարգի ներդրման կարևորությունը, ինչպես նաև դիտարկվում են այս համակարգի ներդրման այլընտրանքային մոդելները: Այսպիսով, հոդվածի նպատակն է մշակել տեսական, մեթոդական, ինչպես նաև գործնական առաջարկություններ ՀՀ-ում բյուջետային ծրագրերի գնահատման համակարգի ներդրման վերաբերյալ՝ որպես պետական ծախսերի արդյունավետության բարձրացման գործիք: Հաջողված փորձը ուսումնասիրելով՝ հոդվածը փորձում է գործնական պատկերացումներ առաջարկել քաղաքականություն մշակողների, պետական պաշտոնյաների և շահագրգիռ կողմերի համար, այսպիսով, հոդվածում ընդգծվում է բյուջետային ծրագրերի գնահատման կայուն և թափանցիկ համակարգի կարևորությունը հաշվետվողականության, ռեսուրսների օպտիմալացման և Հայաստանի բնակչությանը շոշափելի օգուտների ապահովման գործում: Հոդվածը նաև անդրադառնում է գնահատման համակարգի ներդրման մարտահրավերներին, ինչպիսիք են տվյալների սահմանափակումները, ինստիտուցիոնալ կարողությունները և շահագրգիռ կողմերի ներգրավվածությունը:

Հանգուցաբաներ՝ բյուջետային ծախսեր, ծրագրային բյուջետավորում, գնահատում, մոնիթորինգ

Оценка бюджетной программы армении как инструмент повышения эффективности государственных расходов

Чапаян Тагуй С.

Аспирант Академии государственного управления Республики Армения (Ереван, РА)

Аннотация. В последнее десятилетие, как и во многих странах мира, а также в Армении, произошли значительные бюджетные реформы. Важной частью этих реформ является введение системы оценки бюджетной программы. В статье обсуждаются проблемы бюджетной системы Армении и важность внедрения оценочной системы, а также рассматриваются альтернативные модели внедрения этой системы. Таким образом, целью статьи является разработка теоретических, методических, а также практических рекомендаций по внедрению системы оценки бюджетных программ в РА как инструмента повышения эффективности государственных расходов. Изучая успешный опыт, статья стремится предложить действенные идеи для политиков, государственных чиновников и заинтересованных сторон, таким образом, в статье подчеркивается важность стабильной и прозрачной системы оценки бюджетных программ в обеспечении подотчетности, оптимизации ресурсов и предоставлении ощутимых выгод населению Армении. В статье также рассматриваются проблемы внедрения системы оценки, такие как ограничения данных, институциональный потенциал и взаимодействие с заинтересованными сторонами.

Ключевые слова: бюджетные расходы, программное бюджетирование, оценка, мониторинг

Introduction. The existence of an efficient budget system contributes to the more targeted distribution of budget funds. The evaluation of budget programs stands as a fundamental mechanism in assessing the efficiency, effectiveness, and overall impact of government spending initiatives. An effective evaluation

framework for budget programs not only ensures accountability and transparency but also empowers policymakers with the necessary insights to steer resources toward areas that yield optimal outcomes.

This article aims to analyze the need and potential opportunities for implementing a budget program evaluation system for improved

governance, better policymaking, and improved service delivery. Moreover, understanding how the budget program evaluation system works in other countries can be valuable insights and lessons for Armenia, as Armenia is still in the early stages of implementing this system, and studying the challenges faced by others can be valuable in avoiding such problems. Thus, by examining the methodologies used, the successes achieved and the obstacles encountered, this article seeks to highlight the key role that evaluation mechanisms play in the more effective and efficient allocation of public resources.

Literature review. An important prerequisite for the implementation of the budget program evaluation system is the introduction of new budget classifications, such as performance budgeting. Performance budgeting has different forms and program budgeting is one of them. Program budgeting is not only the most widespread form of performance budgeting, but it is the form of performance budgeting most applicable to government budgets as a whole. Program budgeting aims to structure the budget in such a way that facilitates good expenditure prioritization, while simultaneously placing increased pressure on ministries and agencies to improve the effectiveness and efficiency of their expenditures [21, p.9].

The logic of program budgeting directly connected with evaluation system. Thus according to Robinson (2007), evaluation is an essential tool for good budgeting and a core element of any well-designed government-wide performance budgeting system.

Evaluation can support the budget process by helping either to:

1. Identify programs or components of programs which can potentially be cut: this means programs that are not cost-effective and which cannot readily be made cost-effective through policy design or management changes,
2. Identify savings that can be made by improving the efficiency of service delivery [22, p. 42].

The objective of evaluation is:

- a) To determine as systematically and objectively as possible the relevance, efficiency, effectiveness and impact of the Organization's activities in relation to their objectives.
- b) To enable the Secretariat and Member States to engage in systematic reflection, with a view to increasing the effectiveness of the main programmes of the organization by altering their content and, if necessary, reviewing their objectives. It analyses the level of achievement of both expected and unexpected results by examining the

results chain, processes, contextual factors and causality using appropriate criteria [5, p 6].

Before analyzing evaluation systems, we must first define the essence of evaluation, as well as introduce the definition of monitoring, which is connected with evaluation. According to the OECD DAC evaluation is the systematic and objective assessment of a planned, ongoing or completed intervention, its design, implementation and results [6, p. 12]. With other definition, evaluation is an objective, independent and systematic examination of the extent to which a program or project has achieved (or is achieving) over time its stated objective and, therefore, is meeting the needs and priorities of Member States [13, p. 6]. According to the "concept of implementation of the evaluation system of RA state budget programs", evaluation is defined as a systematic, impartial study-evaluation of the importance, implementation process and results of the beginning, ongoing or completed budget program, event or policy structure. And what about monitoring, it is defined as a continuous process that involves the systematic collection or collation of data (on specified indicators or other types of information). Provides the management and other stakeholders of an intervention with indications of the extent of implementation progress, achievement of intended results, and occurrence of unintended results, use of allocated funds and other important intervention and context-related information [6, p. 12]. In other definition, monitoring is a continuous function to inform the program or project managers and stakeholders of progress achieved against planned results (outputs, outcome and objectives) [13, p. 6]. The UN gives very simple definition of these terms, according to which: "Monitoring means keeping track of what you are doing while you are doing it, so that you can take corrective action if necessary.

Evaluation means finding out if you have achieved the effect on your target population that you said you would achieve, after you have finished implementing the activities." [14, p. 8].

In practice sometimes the difference and borders between evaluation and monitoring is not so clear. However, they work together in synergy. Monitoring information is a necessary but not sufficient input to the conduct of rigorous evaluations. While monitoring information can be collected and used for ongoing management purposes, reliance on such information on its own can introduce distortions because it typically covers only certain dimensions of a project's or program's activities, and careful use of this information is needed to avoid unintended behavioral incentives. In contrast, evaluation has the potential to provide a more balanced interpretation of performance. But

evaluation is a more detailed and time-consuming activity, and because of its greater cost it needs to be conducted more sparingly. One approach is to rely

on monitoring information to identify potential problem issues requiring more detailed investigation via an evaluation [7, p. 20].

Table 1. *The difference between monitoring and evaluation*

	Monitoring	Evaluation
Frequency	Periodically, regularly.	One time, at certain stages.
Focus	Follow the progress, control the processes, work plans.	Examine the implementation of intermediate and final results from direct results according to evaluation criteria and evaluation questions.
Basic purpose	Improve event results in line with the work plan, make ongoing improvements	Improve program effectiveness and impact, contribute to future planning, learn lessons for similar events
Methodology	Analysis of current reports, current field observations, rapid appraisal with quantitative or qualitative data collection.	Targeted data collection using surveys, mixed methods research, experimental and quasi-experimental methodologies.
Executors	Project managers, community workers, beneficiaries, donors, etc.	External evaluators and evaluation officers with the participation of project managers, donors, beneficiaries, etc.

Thus, monitoring and evaluation are two different types of exercise in the project management cycle, although they are designed to complement each other, but they should be carried out separately in order to have unbiased assessment

on the implementation of programs and projects. Therefore, in the PMP they both must be dealt separately because frequency, approach, methodology and scope are different for both exercises [15, p. 8].

Table 2. *Other control terms:*

Investigation	•Detect irregularities, waste, illegal or criminal activities
Audit	•Risk management, verification of compliance of financial and other funds expenditure •Financial audits check the reliability of the organization's accounts • Internal audit assesses an organization's internal controls, including its corporate governance and accounting processes
Research	•A systematic process of collecting and analyzing data and information to generate new knowledge, answer a specific research question, or test a hypothesis
Study, including assessment	•Summary and interpretation of current knowledge information and data on a specific topic: simple assessment, rapid appraisal, situational analysis, document analysis, mapping, survey and questionnaire study, including simple assessment
Inspection	•A procedure by which the credibility of the reports, declarations, calculations of taxes and other mandatory payments, baseline data, and other documents submitted by the entity is determined and their compliance with the requirements of laws and other legal acts

Thus, in summary, we can state that monitoring is a regular review of performance indicators to find performance issues and trends, and evaluation is an in-depth analysis using formal evaluation methodologies.

In addition to the close connection between evaluation and monitoring, other different control terms are used in practice, which should also be clearly defined and separated from evaluation.

Thus, during the implementation of the evaluation system, each country must define the term evaluation based on the goals that the system pursues, and this definition must be clearly specified.

Research. Armenian budget system coordinated by the Law of the Republic of Armenia "On the Budgetary System" was adopted in 1997, and within the years this law has changed periodically, thus, one of the main change was the new classification of budget expenditure, thus, since 2019, the RA state budget is drawn up in program format. It enables decision-makers to move towards a goal by comparing costs and results, to prioritize costs and to increase the efficiency of public expenditure management. The best way to improve the level of public expenditure management is to clearly define objectives, which can be considered the biggest challenge of program budgeting. As a result of the implementation of program budgeting,

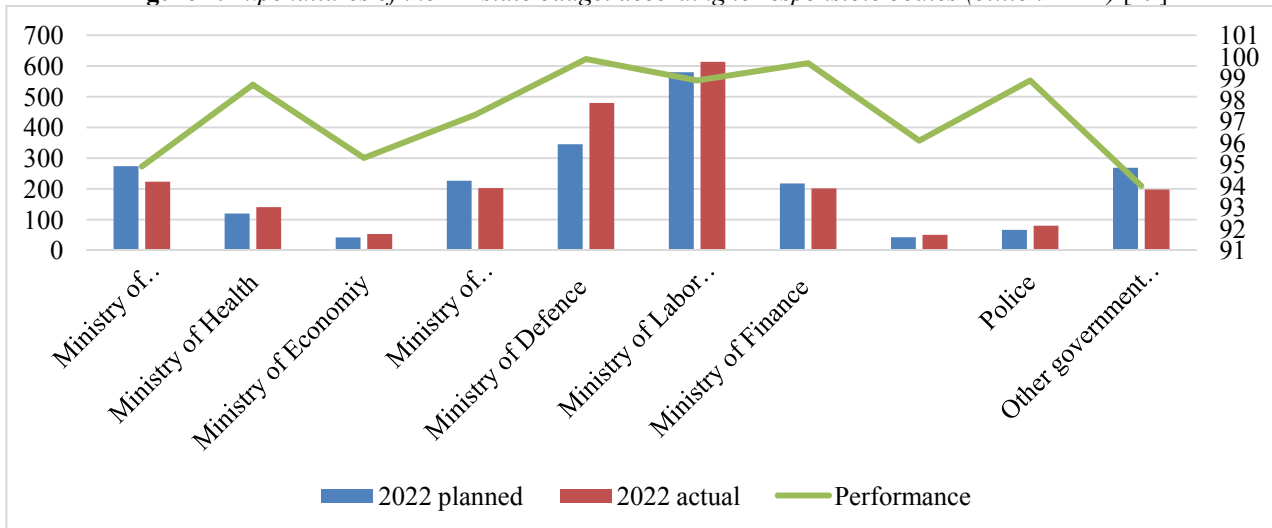
the efficiency of the use of public money is increased, the "sectoral strategy budget" connection is improved and the government's accountability in terms of achieving (or not achieving) results [18]. According to the program budgeting approach, the RA budget is made up of programs, which are made up of measures. The object of budgeting and financing are measures, all measures necessarily contain non-financial results (performance) indicators, the latter is very important for program classification. They are mainly of two levels.

- indicators of direct results - are the indicators characterizing the implemented measures. Typically service volume and/or service or product quality indicators,

- Indicators of final results - are indicators that can be used to track changes in the public environment.

In 2022 state budget expenditures actually amounted to 98% compared to the planned. 174 programs were planned in the RA 2022 state budget, which, as a result of subsequent adjustments, made 175, of which actual funds were allocated for 171, moreover, 944 of the 977 measures planned within the programs were fully or partially implemented, i.e. the performance of the planned measure is 96.6%.

Figure 1. Expenditures of the RA state budget according to responsible bodies (billion AMD) [19]

As can be seen from Figure 1, the planned expenditures of the RA state budget according to the responsible bodies actually had a certain deviation, in particular, the increase of the planned index was mainly made in the expenses of the RA Ministry of Defense, as well as the RA Ministries of Labor and Social Affairs and the RA Ministry of Health, and the main part of the reductions was made in the

expenses of RA Territorial Administration and Infrastructures, RA Education, Science, Culture and Sports and RA Finance Ministries. The same trend is also observed in the case of the execution of expenses for separate programs approved by the 2022 state budget of the Republic of Armenia, for instance "Preservation and exhibition of natural samples" program expenditure performance is 100%

against the specified plan; and the performance of the "Promotion of Plantation and Plant Protection" program was 18.7%, that is, less financial resources were allocated than planned. While there are still many areas that are unlikely to develop quickly without the effective intervention of the state, for example, it is unlikely for producers in Armenia to develop a comparative advantage in goods with higher implicit income levels [10, p. 79]. Thus, budget program evaluation is crucial for achieving budget goals, it helps identify which programs are most efficient and effective in achieving their objectives, by assessing the impact of various budgetary allocations, policymakers can allocate resources to programs that deliver the best results. The RA Ministry of Finance publishes quarterly and annual reports on state budget implementation, where state budget programs and measures are presented with their planned and actual performance indicators, but there is no empirical evidence-based evaluation to evaluate the results of the programs. However, by understanding the causes of poor outcomes, policymakers can make informed decisions about how to adjust and optimize program design, implementation, and resource allocation to

improve future performance. Evidence-based decision-making ensures that budget allocations are based on concrete data rather than assumptions or political considerations.

83% of the state budget expenses were allocated to current expenses, 17% to operations with non-financial assets. Although the 2020-2021 capital expenditure shortfall eased in 2022, performance against the revised plan was 94.9%, an improvement of 2.4 percentage points from the previous year's 92.5%, however, the problem of increasing the efficiency of management and implementation of capital programs remains relevant, moreover, it is noteworthy that the performance of programs implemented with external support (without co-financing from the state budget) has worsened, making 80.5% of the specified program. Clearly, planned capital spending reallocations often occur in the wake of economic downturns, though, "Armenian authorities have defined by law, that capital expenditures cannot be used as a tool for fiscal downward adjustments, as new debt cannot be used for public consumption" [9, p. 48].

Table 3. *Capital expenditures of the RA state budget according to funding sources (billion AMD) [19]*

	2022 planned	2022 actual	Performance (%)
Expenditure on non-financial assets (capital expenditure), including:	410.1	389.1	94.9
Program implemented with external support (including co-financing by the RA government)	66.2	54.0	81.6
Programs implemented at the expense of internal resources	343.8	335.1	97.5

Thus, World bank research also highlighted there are significant deviations between allocations within medium-term expenditure frameworks, annual budget plans, and actual execution, particularly for capital expenditure. Comparison between MTEF(s), annual budgets, and execution highlight how Armenia has faced persistent challenges with under-execution of capital spending [1, p. 28]. According to Mkrtchyan, despite all the measures implemented in the field of implementation of program budgeting, the Republic of Armenia still needs significant institutional mechanisms for the implementation of a long-term strategy for the implementation of program budgeting [12, p. 115]. And despite all the goals pursued by the introduction of program budgeting, the gaps that still exist in this area: weak connection between strategic documents and budget programs, lack of clear criteria for setting priorities, non-

targeted performance indicators of programs and measures, lead to a serious demand for the monitoring and evaluation of the state budget implementation, and the implementation of the budget program evaluation system is considered an important step in this direction. Back in 2010, during the study of RA Public Financial Management Reform Priorities by the World Bank, it was emphasized that the non-financial information in the budget bids is not yet being put to full use during the budget deliberations. The type of information that could be included would relate to the outputs and outcome intended by the funding programs. As the solution of raised issues it is important to complement the incorporation of performance information during the upstream budget preparation with downstream performance reporting, and robust monitoring and evaluation

systems that periodically assess program performance [20, p. 19].

The evaluation of budget programs implies a systematic way of obtaining, analyzing and using information about the program, the purpose of which is to answer questions about the effectiveness and usefulness of the program. For this purpose, in 2022, the Prime Minister's decision N 446-A approved the "Concept of implementation of the State Budget Program Evaluation System". The establishment of a program evaluation mechanism in Armenia is an important element for supporting the ongoing public finance management reforms and improving the budgeting process as well as enhancing the effectiveness of public spending. To develop and strengthen performance monitoring and evaluation practices and institutions, the OECD focuses on a systemic approach, which looks at 3 main pillars:

- Promoting the impact of performance data and policy evaluations by embedding their use into decision-making processes, fostering demand for evidence, as well as communicating and disseminating results;
- Promoting the quality of performance data and policy evaluations by investing in public sector skills and capacities, developing quality assessment and control mechanisms, and adopting standards.

- Building an institutional framework by putting the right legal, policy and organisational measures in place to support the performance of public policies [16].

The formulation of a program evaluation should take into account the following key question:

- Should the system be centralized or decentralized?
- Should the evaluation be performed in-house or outsource?
- Should the evaluation unit perform ex-ante or ex-post evaluation?
- Why are we conducting the evaluation? What specific decisions do we aim to make based on its outcomes?
- What types of information are crucial for making these decisions or enlightening our target audience?
- When must we collect this information? What is the deadline for obtaining the necessary data?
- Who is the intended audience for the evaluation? Who will benefit from the insights and findings?

Both centralized and decentralized evaluation systems have their advantages and disadvantages, and the choice often depends on the specific goals, context, and characteristics of the organization or government implementing the evaluation process.

Table 4. Centralized and decentralized evaluation

	Centralized (Establishment of a structural unit under the Ministry of Finance, which will be responsible for assessing the programs / sub-programs of the Ministries / Budgetary Organizations.)	Decentralized (Establishment of a structural unit in each Ministry and agency, which will be responsible for assessing programs/sub-programs of budget.)
Advantage	1. Centralized evaluation ensures a standardized and consistent approach to evaluation criteria, methodologies, and reporting across different programs or departments. 2. Decisions made in a centralized environment, 3. Streamlined implementation of policies and initiatives, and control over the strategic direction of the organization, 4. Can be implemented in a Short period of time,	1. Decentralized evaluation allows for a more tailored approach, considering the unique characteristics of individual programs or ministries. 2. Availability of information, 3. Quick decision and response times, 4. Skilled and/or specialized employees, 5. Evaluation of a large number of programs/sub-programs,
Disadvantage	5. Limited opportunities to provide feedback and a higher risk of inflexibility, 6. Difficulties in receiving information, 7. Impossible to evaluate all the programs/sub-programs, 8. Interference with the work of another body,	1. Expansion of the number of staff in state bodies and large expenses, 2. Long duration of system formation, 3. Lack of interest in raising ineffective programs,

An example of a centralized evaluation system is Chile, since 1997 the government has strongly emphasized evaluation, where the DIPRES (Budget Directorate, Ministry of Finance) is the main actor. By contrast with the centralized Chilean approach, the new Canadian evaluation policy leaves evaluation as an essentially decentralized process. Both the management of specific evaluations and the choice of evaluation topics in any specific year remain essentially matters for the spending ministries themselves to decide. Most evaluations are carried out by internal evaluators within spending ministries, although outside evaluation experts support some evaluations [11, p. 36].

An ideal evaluation system would combine both centralized and decentralized evaluation. In such a combined system, the Evaluation Unit should have the additional function of promoting and regulating decentralized evaluation. For example, the Ministry of Finance of Netherlands is the main actor carrying out evaluation, but all ministries are responsible for carrying out policy evaluations in their area.

It is envisaged that the evaluation system of RA state budget programs should be centralized under the direct supervision of the RA Prime Minister. It is required as a long-term perspective, after the introduction of centralized evaluation, during the time Armenia passes to combine evaluation.

A choice has to be made as to whether evaluations will be mainly done in-house or outsourced.

♦ In-house option: it is in principle possible to build up a group of people in the Evaluation Unit capable of carrying out evaluations based on the practical methodologies. In-house option supposed expansion of staff and required capacity building.

♦ Outsourced option: this would involve contacting out evaluations. The private company is an independent, it will not have any subjective interest in the achieved results of the program/sub-program and on the target groups in their evaluation process. It provides an opportunity to attract more highly qualified professionals.

However, as there are not private specialized companies in Armenia, thus in case of Armenia suggested evaluations done in-house.

The decision of whether an evaluation unit should perform ex-ante or ex-post evaluations depends on the goals and objectives of the evaluation, as well as the specific context of the program or policy being assessed. Both types of evaluations serve different purposes and provide distinct insights: Ex-ante evaluations refers to the systematic appraisal of new spending proposals. This type of evaluation focuses on predicting and analyzing the expected outcomes, costs, and benefits

before resources are committed to the initiative. Ex-ante evaluations are valuable for decision-makers as they provide information that can guide investment decisions, policy design, and resource allocation. Ex-post evaluation refers to evaluations of spending that is ongoing or completed. This type of evaluation focuses on what was achieved in practice, examining the results. Ex-post evaluations are crucial for learning from experience, improving future interventions, and holding accountable those responsible for the implementation.

In many cases, a comprehensive evaluation strategy may include both ex-ante and ex-post elements. Here are a few considerations when deciding which type of evaluation to prioritize or whether to use a combination:

- budget constraints and timelines,
- the primary goal, if it is to inform decision-making for future programs, ex-ante evaluations may be more relevant, and if it is to assess the performance and impact of a completed initiative, ex-post evaluation is necessary.

The evaluation should inform Government whether the program:

- is achieving the intended results;
- should continue and/or be improved;
- may be better delivered by an alternative service provider;
- should cease.

Evaluation activity should be aligned with the annual Budget process, this means to provide effective feedback on the decision-making of public policy makers. This involves using evaluation results during the budget process, such as evaluating new initiatives through rapid appraisal at the budget application stage, and in the case of ongoing programs, supporting proposals to continue, extend or expand existing funding. Evaluation benefits for the government, agencies, public servants and the community. But, meanwhile performance information cannot be used mechanically in reaching budget decisions: The use of performance information in decision-making processes also needs to consider other information categories, such as policy-program priorities and restrictions imposed by fiscal policy [11, p. 46].

According to OECD there are 6 criteria's; relevance, coherence effectiveness, efficiency, impact and sustainability [2, p.18]. Each of the six criteria is summarized by a broad question, which illustrates its overall meaning. Each one represents an important element for consideration:

- ❖ Relevance: Is the intervention doing the right things?
- ❖ Coherence: How well does the intervention fit?

- ❖ Effectiveness: Is the intervention achieving its objectives?
- ❖ Efficiency: How well are resources being used?
- ❖ Impact: What difference does the intervention make?
- ❖ Sustainability: Will the benefits last?

The evaluation criteria's purpose is to support consistent, high-quality evaluation within a common framework. For each evaluation can be used different criteria's, or combination of them.

There are a wide range of evaluation methodology from simple rapid appraisal to impact

evaluation. In general, the selection of methodology should consider the resources available for evaluations, both organizational and financial in nature, as well as professional abilities; the amount of time each program will need for its implementation; previous evaluations available; and when the information will be needed. In Chile, initial evaluations were rapid or desk evaluations, using a simple methodology that allowed for developing abilities, making it possible to apply more complex methodologies later [11, p. 44].

Table 5. *Benefits of evaluation* [3, p. 5]

Stakeholder	Potential benefits
Government	• Information to assist decision making. • Improved ability to achieve government priorities. • Efficient resource allocation. • Highlights achievements and opportunities to strengthen performance. • Encourages greater public trust in government.
Agencies	• Stronger basis for informing government priorities and resource allocation. • Improved service delivery and client satisfaction. • Builds an agency's reputation for innovation and continuous improvement.
Public servants	• Develops new skills and broadens experience. • More opportunity to shape public policy. • Fosters a more dynamic and creative work environment. • Recognizes and rewards efforts to improve performance.
Community	• Better government services. • Informative government reporting. • Transparent and accountable government. • Public monies used more efficiently. • Greater confidence in activities of government.

As mentioned earlier, according to the “concept of implementation of the evaluation system of RA state budget programs” evaluation system in Armenia should be centralized, evaluations will carried-out in-house. Lessons from Chilian and Australian experience, support the idea to create centrally-driven evaluation system, thus, this is a right decision at this moment, because ներկայումս there is no capacity for outsource, and at the same time, there is also a severe shortage of personnel with appropriate qualifications, so at this stage it is advisable to create a centralized structural unit that will contribute to the development of the sector in the public sector, the acquisition of experience, the formation of qualified personnel, which will create the basis for a transition to a decentralized or of the combined model. At the same time, intensive training of personnel is very important for the formation of an effective system.

According to the concept, it is envisaged that ex-ante and ex-post evaluations should be carried out by the same entity. However, it should be noted that it is important to understand that the evaluation unit cannot evaluate everything, first of all it doing both type of evaluation means overloaded the unit. Also, the concept envisages that after a certain stage, all new initiatives should undergo preliminary assessment. But it would be impossible to evaluate every new spending proposal during the budget preparation process, and the one unite can carried-out only part of ex-ante evaluation, or ex-ante should be assigned to another unit. Thus, in the formation of an effective system, it is important to clarify roles and responsibilities of all stakeholders.

The concept envisages that all state budget programs will be evaluated over the next ten years, however it would be impossible for a to evaluate everything. It is true that certain countries have had policies of evaluating all programs over a cycle of

three or five years, for example in the past in Canada and Australia. However, such an approach can only work if most evaluations are done on a decentralized basis, for example the case of Chile demonstrates that it is possible to initiate a system for evaluating individual programs, with between five and eight evaluations each year [11, p. 44]. And other cases, there are programs, which don't have meaning to evaluate, such as administrative programs or a school construction program that does not have a result indicator.

A strategic approach to evaluation should be taken and understanding that the formation of an effective system requires a long time, in case of Australia, it took several years to achieve cultural change: required strong leadership, focused recruitment/promotion, on-the-job training, staff turnover [17, p. 18].

Studying the "concept of implementation of the evaluation system of RA state budget programs", we identify a number of methodological approaches that will hinder the formation of an effective system, therefore, taking into account the lessons learned from the experience of other countries, evaluation methodology is a key determinant of the quality of evaluation [8].

Conclusion and recommendations:

Based on the provided material and drawing insights from the other countries experiences, here are some recommendations:

1. The evaluation of budget programs is a potentially important reform in the ongoing struggle to increase the efficiency of public spending. Rather, it is a reform that can be expected to take at least a few years to implement in its initial form.

2. To establish a centralized evaluation system in Armenia, the concentration, at least in the initial stages, will contribute to the development of the public sector, the acquisition of experience, and the formation of qualified personnel.

3. Emphasize the importance of intensive training for increase the evaluation skills for staff. Achieve this by developing and implementing a training strategy to provide basic evaluation skills and more practical guidance.

4. Clearly define roles and responsibilities of all stakeholders involved in the evaluation process to avoid overloading the evaluation unit and ensure efficiency (in case of ex-ante evaluation).

5. Recognize the importance of the evaluation methodology as a key determinant of the quality of evaluation. In Armenia evaluations should be developed gradually in terms of selecting the evaluation targets, the methodology, corresponding operational processes.

6. Emphasize, not all state budget programs may need the evaluation. Consider a flexible

approach, where the scope, methodology and depth of evaluation may vary based on the nature of the program and its impact.

References:

1. Armenia public expenditure review: improving spending efficiency, WB, October 2023, <https://goo.su/GnkME> (Ссылка сокращена).
2. Applying Evaluation Criteria Thoughtfully, OECD, Paris, 2021. <https://goo.su/CUDPcbo> (Ссылка сокращена).
3. Australian Capital Territory Government 2010, Evaluation Policy and Guidelines, (December 2010), Policy Division, ACT Chief Minister's Department.
4. Decision N 446-A of the RA Prime Minister of April 28, 2022 "On approving the concept of implementation of the evaluation system of state budget programs" [in Armenian]
5. ESCAP Monitoring and Evaluation Policy and Guidelines, 2023 edition, <https://goo.su/dmnl> (Ссылка сокращена).
6. Glossary of Key Terms in Evaluation and Results-Based Management 2nd Edition – Prepublication version, 2022 [https://one.oecd.org/document/DCD/DAC/EV\(2022\)2/en/pdf](https://one.oecd.org/document/DCD/DAC/EV(2022)2/en/pdf)
7. Glossary of Key Terms in Evaluation and Results Based Management, OECD, Paris, 2002, <http://www.oecd.org/dataoecd/29/21/2754804.pdf>
8. Government of Canada <https://goo.su/zc5nk> (Ссылка сокращена).
9. **Grigoryan K., Petrosyan G., Vardanyan K., Avagyan G.**, Assessment of the effects of public investment on GDP growth: case of Armenia. Sciences of Europe. No. 78, Vol. 2, 2021. p. 4. DOI: [10.24412/3162-2364-2021-78-2-46-60](https://doi.org/10.24412/3162-2364-2021-78-2-46-60). Available at: <https://u.to/8SVTIA> (Ссылка сокращена).
10. **Grigoryan, Karen**, Study of the Peculiarities of Export Developments in EU Member Countries and in Armenia, (September 6, 2012). Romanian Journal of European Affairs. Vol. 12, No. 3. September 2012. pp. 65-82. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2142370> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2142370>
11. **Guzmán Marcela, Irrarrazaval Ignacio, and Boris de los Ríos**, Monitoring and Evaluation System: The Case of Chile 1990–2014, 2014 https://ieg.worldbankgroup.org/sites/default/files/Da%20ta/reports/ecd_wp_29_Chile.pdf
12. **Mkrtychyan Edgar, Harosyan Sveta, Hakobyan Gor**, "Key Aspects of Program Budgeting Implementation in the World and in the Republic of Armenia," // Finansovyy zhurnal — Financial Journal, Financial Research Institute, Moscow 125375, Russia, issue 4, pages 115-120, 2018

13. Monitoring and Evaluation Guidelines, Technical Cooperation Projects
https://www.iaea.org/sites/default/files/documents/tc/TCP_MandE_Manual.pdf
 14. Monitoring and Evaluating Youth Substance Abuse Prevention Programmes, UNODC and WHO, Vienna, 2006
 15. Monitoring & Evaluation Framework, UNISDR, https://www.preventionweb.net/files/49324_unisdrmeframeworkver1.0.pdf
 16. Monitoring and evaluation, OECD, <https://www.oecd.org/governance/budgeting/monitoring-and-evaluation/>
 17. Monitoring and Evaluation (M&E) Systems to Improve Government Performance, presentation to the PEMPAL Plenary Conference Istanbul, Keith Mackay Independent Evaluation Group The World Bank, 2008
<https://www.pempal.org/sites/pempal/files/attachments/1-mackayeng.pdf>
 18. **Poghosyan, S., Minasyan, G.**, Program budgeting reforms in Armenia: Analytic toolkit. GIZ. Yerevan, 2014 [in Armenian]
 19. Report on the State Budget of the Republic of Armenia” for 2022 [in Armenian]
https://www.minfin.am/hy/page/petakan_byujei_has_hvetvutyun_2022_t_tarekan
 20. Republic of Armenia Public Financial Management Reform Priorities, WB, 2010, <https://u.to/LyZTIA> (Ссылка сокращена).
 21. **Robinson, M.**, “Performance Budgeting: Linking Funding and Results”, IMF, Washington, 2007
 22. **Robinson, M.**, “Performance-based Budgeting manual”, CLEAR Training Materials
- Сдана/Հանձնվել է՝ 01.02.2024*
Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 13.02.2024
Принята/Ընդունվել է՝ 20.02.2024

**Անուշավան Չաքարյան
(ծննդյան 70-ամյակի առթիվ)**

Հորեկյանը մարդու անցած ճանապարհին արժևորելու լավ հանգրվան է, առիթ՝ խոսելու նրա կատարած արգասաբեր գործունեության և ապրած տարիների միջանկյալ ամփոփման հնարավորություն: Այս անգամ մեր հորեկյարը «Պատմաբանասիրական հանդեսի» գլխավոր խմբագիր, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, լրագրող, հրատարակիչ, մանկավարժ Անուշավան Հազարապետի Չաքարյանն է, ում 70-ամյակը լրացավ օրերս: Աշխատանքային առաջին իսկ քայլերից սկսած՝ նրա ճանապարհին անցել է Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ազգային ակադեմիայի համակարգում: Այսօր էլ, զբաղեցնելով միջազգային համբավ ունեցող հայագիտական հանդեսի գլխավոր խմբագրի պատասխանատու և աշխատատար պաշտոնը՝ նա միաժամանակ արդյունավետ գործունեություն է ծավալում գիտահետազոտական ասպարեզում, որի վկայությունը նրա բազմաթիվ մենագրությունները, կազմած ժողովածուներն ու հոդված-հրապարակումներն են:

Ա. Չաքարյանը ծնվել է Նախիջևանի ԻԽՍՀ Օրդուբադի շրջանի (Գողթան գավառի) Փառակա գյուղում: Վաղ տարիքից ընտանիքի հետ բնակություն է հաստատել Երևանում, որտեղ 1961 թ. ընդունվել, 1971-ին ավարտել է 19-րդ միջնակարգ դպրոցը: Հիմնական ուղղվածությամբ բանասիրական գերդաստանի որդին այնուհետև ուսումը շարունակել է Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական ինստիտուտի բանասիրական ֆակուլտետում: Ինստիտուտը չավարտած՝ գործուղվել է ուսուցչության՝ Հոկտեմբերյանի շրջանի (այժմ՝ Արմավիրի մարզ) Նոր Արտագերս գյուղի միջնակարգ դպրոց: 1975-1976 թթ. ծառայել է Խաբարովսկի երկրամասի Օբյուխե քաղաքի գորամասում:

1977 թ. որպես խմբագիր աշխատանքի է անցել ՀԽՍՀ գիտությունների ակադեմիայի հրատարակչությունում: Խմբագրի գործն այդուհետև դառնում է նրա աշխատանքային հիմնական բնագավառներից մեկը, որը պահանջում է հայերենի անթերի իմացություն, մտքի գիտական կարգապահություն և հեղինակների հետ աշխատելու հմտություն ու համբերություն: 1980 թ. հունվարին «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» ամսագրի գլխավոր խմբագիր Վ. Միքայելյանը նրան՝ իբրև պատասխանատու քարտուղար, աշխատանքի հրավիրեց ամսագրի խմբագրություն, որտեղ աշխատում է շուրջ 13 տարի:

1989-1990 թթ. Ա. Չաքարյանը վարել է նաև «Հայաստան» հասարակական-քաղաքական կազմակերպության «Գոյամարտ» շաբաթաթերթի պատասխանատու քարտուղարի պարտականությունը:

1990-ական թվականների սկզբին խմբագրական-հրատարակչական գործի հմուտ կազմակերպչի անուն վաստակած և պահանջված մասնագետ Ա. Չաքարյանը 1993 թ. Ա. Չաքարյանի աշխատանքի է հրավիրվել ՀՀ գերագույն խորհրդի աշխատակազմ՝ որպես հրատարակչական բաժնի վարիչ: 1995 թ.-ից Ա. Չաքարյանը ղեկավարել է նոր ձևավորված Ազգային ժողովի աշխատակազմի կառուցվածքային տարբեր ստորաբաժանումներ: Այնուհետև նրա կազմակերպչական ունակությունները և գործունեությունը լավագույնս դրսևորվել են ՀՀ կառավարության աշխատակազմի նորաստեղծ՝ «Հայաստանի Հանրապետության պաշտոնական տեղեկագիր» ՊՓԲԸ-ի գործադիր տնօրենի պաշտոնում (1998 թ.): Այդուհետև նա կրկին Ազգային ժողովի աշխատակազմում էր. 2000-2019 թթ. եղել է ԱԺ աշխատակազմի, ապա դրա տարբեր ստորաբաժանումների կազմում՝ որպես հրատարակչական բաժնի վարիչ: Նրա անմիջական ղեկավարությամբ են ստեղծվել «Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողով» (երկրորդ, երրորդ, չորրորդ, հինգերորդ գումարումներ) պատկերազարդ եռալեզու (հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն) գրքերը. մի հրատարակություն, որն իր նախօրինակը մեզանում չի ունեցել:

1999 թ. գլխավոր խմբագիր Ա. Չաքարյանն ստանձնել է «Պատմաբանասիրական հանդես»-ի պատասխանատու քարտուղարի, 2003-ին՝ գլխավոր խմբագրի տեղակալի, իսկ 2018 թ. ընտրվել է պարբերականի գլխավոր խմբագիր: Այս բոլոր պաշտոններում նա իրեն դրսևորել է լավագույն կողմերով՝ եղել է աշխատանքի հմուտ կազմակերպիչ, հեղինակների հետ վարել է բանիմաց խմբագրական երկխոսություն, որի շնորհիվ հանդեսը միշտ ժամանակին լույս է տեսել և այսօր իր առաջատար անուրանալի տեղն ունի հայրենիքում ու արտերկրում տպագրվող հայագիտական հանդեսների շարքում:

Այդ ամենին զուգահեռ՝ մշտապես Ա. Չաքարյանի ուշադրության կենտրոնում է գիտական աշխատանքը: Այսօր նա 16 մենագրության և 7 ժողովածուի, ավելի քան 250 հոդվածների, հրապարակումների ու գրախոսականների հեղինակ է: Գիտահետազոտական ու վերլուծական անվիճելի կարողությունները, աղբյուրագիտական գիտելիքները, մամուլի և արխիվային նյութերի իմացությունն

ապահովել են նրա գիտական հետաքրքրությունների մտահորիզոնը: Այս ամենը նախևառաջ ընդգրկում է հայ-ռուս պատմամշակութային փոխհարաբերությունների լայն շրջանակ, XX դարի առաջին քառորդի հայ իրականության հարցեր, Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության՝ առավել քիչ ուսումնասիրված հիմնախնդիրների լուսաբանում:

Հայ-ռուսական պատմամշակութային կապերի նորովի բացահայտմանը նվիրված Ա. Չաքարյանի աշխատությունները վերաբերում են հայ-ռուս գրական-մշակութային կապերին: 1985 թ. պաշտպանեց «Ռուս գրողները Անդրկովկասում և հայ գրական կյանքը» թեկնածուական, իսկ 2005 թ.՝ «Ռուս գրական գործիչները և հայ իրականությունը (XX դարի 10-ական թվականներ)» թեմայով դոկտորական ատենախոսությունները: Զբաղարարվելով ձեռքբեաժքով՝ նա միշտ առաջ է նայում: Ա. Չաքարյանի հետազոտություններում միավորված են գրականագետը, պատմաբանը, մշակութաբանը, ժամանակագիրը, հասարակագետը, ուստի նրա գիտական կերպարը ամբողջական ներկայացնելու համար միանգամայն արդարացի է **հայագետ** բնորոշումը:

Հայտնի է, թե հայ ժողովրդի ծանր կացության՝ XX դ. առաջին երկու տասնամյակներում, որքան շնորհակալ և արդյունավետ գործ են կատարել ռուս գրական-հասարակական գործիչները Հայաստանն իրենց ժողովրդին ներկայացնելու և ծանոթացնելու առումով: Հայ-ռուս գրապատմական առնչությունների բացահայտումը նոր կառուցվածք ու նոր բովանդակություն ստացավ, արդիական հնչեղություն ունեցող նորություններով հարստացավ Ա. Չաքարյանի աշխատություններում, որոնց մի մասը լույս է տեսել նաև ռուսերեն:

«Ռուս գրողները Անդրկովկասում և հայ գրական կյանքը (1914-1920)» (1984 թ., հայերեն), «Ռուս գրագետները և հայ իրականությունը (XX դարի 10-ական թթ.)» (1994 թ., ռուսերեն), «Հայ ժողովրդի ողբերգությունը ռուս գրագետների գնահատմամբ» (2003 թ., ռուսերեն) մենագրություններում հենվելով նորահայտ հարուստ փաստերի վրա՝ Ա. Չաքարյանը ներկայացնում է մի շարք ռուս քիչ հայտնի գրագետների, գրաքննադատների, գրողների, բանաստեղծների գրական գործիչների՝ հրապարակախոսների, լրագրողների, գրական-հասարակական գործունեությունը, որոնք խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում եղել կամ ապրել ու ստեղծագործել են Արևմտյան Հայաստանում և Անդրկովկասում: Հանգամանորեն լուսաբանվում են նրանց տարաբնույթ անաչառ վկայությունները, կարեկցական վերաբերմունքը հայ ժողովրդի ողբերգության նկատմամբ:

Արևմտյան Հայաստանում Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ ռուսական բանակի ծավալած ռազմական գործողություններին առաջին իսկ օրից ակտիվորեն մասնակցած Թերեքի կազակ, գնդապետ, ապա գեներալ-մայոր, Վանի ջոկատի, այնուհետև՝ Կովկասյան 4-րդ բանակային կորպուսի հրամանատար Ալեքսանդր Կուլեբյակինի գործունեությանը նվիրված Ա. Չաքարյան «Ալեքսանդր Կուլեբյակինը և Հայաստանը» (2003 թ., ռուսերեն) մենագրության մեջ առաջին անգամ հանգամանորեն ներկայացվում և լուսաբանվում են փառապանծ զորահրամանատարի անցած մարտական ուղին, Կովկասից ռուսական բանակի հեռանալուց հետո նրա գործունեությունը Անդրկովկասում: Ապրելով Թիֆլիսում՝ նա բարեկամական հարաբերություններ է ունեցել հայ մշակույթի, գրականության, հասարակական-քաղաքական, գինվորական բազում նշանավոր գործիչների հետ: Անգնահատելի է հատկապես նրա կատարած աշխատանքը «Համաշխարհային պատերազմում հայ ժողովրդի կրած վնասների քննիչ հանձնաժողովում»՝ որպես ռազմապատմական բաժնի վարիչ, և «Մայիսյան եղբայրների գիտատնտեսական արշավախմբում»:

Ռուս նշանավոր արձակագիր Բորիս Լազարևսկուն է նվիրված Ա. Չաքարյանի «Բորիս Լազարևսկին Հայաստանի և հայ կանանց մասին» վերնագրով մենագրությունը (2004 թ., հայերեն): Գրքում առաջին անգամ սլուսաբանվել են Բ. Լազարևսկու հիշյալ շրջանի գործունեությունը, նրա առնչությունը նաև Հովհ. Թումանյանի հետ:

XX դարասկզբի հայ մամուլի պատմության ծայրերին քաջատեղյակ Ա. Չաքարյանը «Ծիրվանգաղեի հրապարակախոսական ժառանգությունից (1914-1919 թթ.)» աշխատությունում լուսաբանել է Ալ. Ծիրվանգաղեի՝ 1910-ական թվականների հրապարակախոսական ժառանգությանը: Մամուլի էջերում սփռված՝ գրողի այդ հոդվածները հայ ժողովրդի պատմական ծանր ժամանակների արձագանքներ ու վավերագրեր են և արժարժում են ազգային, քաղաքական կյանքի բազմաթիվ ու բազմապիսի և արդիական մեծ հնչեղություն ունեցող հարցեր:

«Մերգեյ Գորոդեցկին Արևմտյան Հայաստանում և Անդրկովկասում» վերնագրով մենագրությունները (2010 թ., հայերեն և 2015 թ., ռուսերեն) նվիրված են 1916-1921 թթ., Արևմտյան Հայաստանում և Անդրկովկասում գործած ռուս անվանի բանաստեղծ, գրող, հրապարակախոս, թարգմանիչ և հասարակական գործիչ Մերգեյ Գորոդեցկուն: Ա. Չաքարյանի բնորոշմամբ՝ Ս. Գորոդեցկին գրական-մշակութային, հասարակական-քաղաքական իր հաստատուն քայլերով, Հայաստանի ներքին ու արտաքին քաղաքականությանն ակնդետ հետևող գործիչներից է, հայերի համար հարազատ անուն: Հիշատակելի. որ է դեռևս 1919 թ. մարտի 23-ին «Кавказское слово» թերթում հրապարակված «Ղարաբաղ» վերնագրով ուշագրավ հոդվածում հեղինակը Ղարաբաղը համարել է բնիկ

հայկական տարածք: Թիֆլիսում Ս. Գորոդեցկու գործունեությանն է առնչվում նաև Ա. Չաքարյանի «Մերգեյ Գորոդեցկու «Բանաստեղծների համաքարտությունը» և «Ակմե» ժողովածուն» վերնագրով գիրքը (2011 թ., ռուսերեն):

2012 թ. Ա. Չաքարյանը հրատարակել է «Իյա Էրենբուրգի թիֆլիսյան օրերը», որտեղ ներկայացրել է ռուս նշանավոր գրող-հրապարակախոսի գրական-հասարակական գործունեությունը Թիֆլիսում 1920 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբերին: Ա. Չաքարյանի գիտական ուսումնասիրությունների մեջ ուրույն տեղ է գրավում «Արևմտահայ իրականությունը ռուս հրապարակախոս Ս. Օլգենիին գնահատմամբ» մենագրությունը (2014 թ.): Այստեղ առաջին անգամ հանգամանորեն ներկայացված են XX դարասկզբի ռուս հայտնի հրապարակախոս, լրագրող Անտուան Բերեգովսկի-Օլգինսկու (կեղծանունը՝ Ս. Օլգենին)՝ 1913 թ. հունվարի վերջից մինչև մայիսի կեսերն Արևմտյան Հայաստան կատարած ուղևորության մանրամասները, թուրք-քրդական բռնատիրության տակ հեծող արևմտահայության ծանր կացության մասին գրած թղթակցությունները, նաև՝ Թիֆլիսում ու Բաքվում «Անհետացող Հայաստանը» խոսուն վերնագրով կարդացած դասախոսությունները:

Հայ գրականության, մասնավորապես՝ պոեզիայի ուսումնասիրության, ինչպես նաև հայ գրականությունը, մշակույթը, պատմությունը ռուս և հայ հասարակայնության մեջ տարածելու ուղղությամբ մեծ ներդրում ունեցած ռուս ականավոր բանաստեղծ, թարգմանիչ և գրաքննադատ Վալերի Բրյուսովի գործունեությանն է նվիրված «Հայաստանը Վ. Բրյուսովի գրական-հասարակական գործունեության մեջ» մենագրությունը (2016 թ., ռուսերեն):

Հովհ. Թումանյանի ծննդյան 150-ամյակին նվիրված՝ Ա. Չաքարյանը հրատարակել է «Ռուս գրողները և Հովհաննես Թումանյանը» գիրքը (2019 թ., հայերեն) ուսումնասիրությունը, որտեղ ի մի է բերել և հանգամանորեն ներկայացրել Թիֆլիսում ապրած ու գործած ռուս գրողներ Կ. Բալմոնտի, Վ. Բրյուսովի, Ս. Գորոդեցկու, Բ. Լազարևսկու և Ա. Կուլեբյակինի ստեղծագործական առնչություններն ու անմիջական շփումները հայ բանաստեղծի հետ: Նույն տարում Ա. Չաքարյանը մեկ գրքով՝ հայերեն և ռուսերեն, հրատարակել է նաև «Ռուս կոմպոզիտոր Թոմաս Հարտմանը և Կոմիտասը» վերնագրով աշխատությունը, որտեղ առաջին անգամ ներկայացված է մեծանուն Կոմիտասի ստեղծագործության արժևորման գործում ռուս կոմպոզիտորի վաստակը:

2022 թ. Ա. Չաքարյան «Օսիպ Մանդելշտամ. բանաստեղծը և Հայաստանը» աշխատանքում ներկայացրել է արվեստի տեսաբան, թարգմանիչ ճանապարհորդ Մանդելշտամի հայանպաստ գործունեությունը: Վերջերս էլ լույս տեսավ Ա. Չաքարյանի նոր՝ «Դավիթ Անանուն. կյանքը և գործունեությունը» (2023 թ., հայերեն): մենագրությունը, որտեղ մեծաքանակ փաստական-հուշագրական վկայակոչումներով քննականորեն ներկայացվում են XX դարի առաջին երեսնամյակի հայ իրականության կարկառուն դեմքերից Դ. Անանունի բազմաբեղուն կյանքն ու գործունեությունը:

Ա. Չաքարյանի գիտական վաստակի մեջ առանձնակի տեղ են գրավում նրա կազմած ժողովածուները: Դրանք այնպիսի գործեր են, որոնցում տեղ ունեն ոչ միայն բուն ասելիքը, այլև ժամանակաշրջանին վերաբերող, թվում է՝ աննշան փաստերը: Դրանցից են նրա առաջաբանով ու ծանոթագրությամբ ներկայացված «Համաշխարհային պատերազմից հայ ժողովրդի կրած վնասների քննիչ հանձնաժողովի» փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուն» (2005 թ., հայերեն և ռուսերեն), Անդրանիկի գնդի մարտական ուղուն (1918-1919 թթ.) նվիրված Պորուչիկ Ալեքսեյ Կոլմակովի «Պատմական հայկական վաշտը» (2009 թ., ռուսերեն), «Էջեր Մանուկ Աբեղյանի պատմահրապարակախոսական ժառանգությունից» (2013 թ., հայերեն), «Հայաստանի առաջին Հանրապետության խորհրդարանը» վերնագրով ժողովածուները (2018 թ., հայերեն), հայ անվանի գրող, թարգմանիչ, հրապարակախոս, ազգային-հասարակական գործիչ Զապել Եսայանի «Ժողովուրդի մը հոգեվարքը (Աքտրեալ հայերը Միջագետքի մէջ)» վերնագրով նյութը (2020 թ., հայերեն) և գիտաքաղաքական արդիական հնչեղություն ու բովանդակություն ունեցող շուրջ երեք տասնյակ աշխատություն և ժողովածու:

Երկար տարիներ Ա. Չաքարյանը զբաղվել է նաև դասախոսական-մանկավարժական գործունեությամբ: Եղել է Ժ. 01. 03 (ռուս գրականություն) և Ժ. 01. 07 (արտասահմանյան գրականություն) մասնագիտություններով գիտական աստիճան շնորհող ՀՀ ԲՈՒԿ-ի մասնագիտական խորհուրդների անդամ: Բազմիցս հանդես է եկել հանրապետական և միջազգային գիտաժողովներում: Ունի ՀՀ պետական ծառայության 1-ին դասի խորհրդականի դասային աստիճան:

Կենցաղային հարցերից ու շահերից վեր կանգնած Ա. Չաքարյանն սկզբունքային, լայնախոհ, սեփական անձի և շրջապատի նկատմամբ պահանջկոտ անհատ է և արժանի հարգանք ու հեղինակություն է վայելում գիտական հանրության միջավայրում: 70-ամյակը բոլորած հայագետն այսօր էլ ունի բազմապիսի մտահղացումներ ու ծրագրեր և պատենական ավյուրով լծված է դրանց իրականացման գործին:

Շնորհավորելով հարգարժան գրչնկերոջս հորելյանի առիթով մաղթում ենք քաջառողջություն և հավատի պես անբեկանելի նվիրում՝ ի փառս հայագիտության ու հայ ժողովրդի պայծառ ապագայի:

Սուրեն Թ. Սարգսյան պ.գ.դ., պրոֆեսոր

Содержание

РЕДАКЦИОННАЯ

Саргсян Сурен Т. Мы не должны жить прошлым, но прошлое должно жить в нас	6
	<u>ИСТОРИЯ</u>

Саргсян Сурен Т. Армянская партия Рамкавар и деятельность ее каирского клуба в 1915-1921 гг.	8
Овсепян Карине Г. Захват Османского банка и поход Ханасора на страницах журнала "Дрошак"	13
Погосян /Хахбакян/ Гагик Г. Памятники армянской архитектуры и топонимики Италии	20

КУЛЬТУРА И РЕЛИГИЯ

Гарибян Ваге К. Роль паломничества Ачарьи Мадхвы для мадхвов Удупи	70
Мгдесян Ваграм В. В какой степени картинка, созданная искусственным интеллектом, приемлема для ислама?	74

ОБРАЗОВАНИЕ

Шахназарян Нелли А., Шахназарян Гагик А. Управление человеческим капиталом в контексте искусственного интеллекта	78
--	----

ФИЛОСОФИЯ И СОЦИОЛОГИЯ

Акелян Давид Г. Развитие и проявления фаллибилизма в гносеологии Декарта и Юма	87
Григорьян Эрнест Р. Социальные взгляды Гермеса Трисмегиста	95

ПРАВО

Тунян Анна А. Гражданско-правовая ответственность за нарушение прав на объекты интеллектуальной собственности	107
Донченко Анна В. К гармонизации «Евразийского законодательства» сквозь призму технического регулирования и стандартизации (на примере России и Армении)	111

ЭКОНОМИКА

Терян Диана Г. Влияние монетарной политики на рынок капитала в Грузии	117
Акопян Гагик М. Анализ международного опыта внедрения и развития обязательных видов страхования	123
Давтян Камо А. Координация факторов, характеризующих устойчивый экономический рост	141
Мкртчян Татул М., Навасардян Микаел А. Параметрическая и непараметрическая оценка экономической эффективности Армении	147
Агаджанян Сусанна С.и др. Финансирование и ценообразование амбулаторно-поликлинической медицинской помощи в Армении	158

МЕНЕДЖМЕНТ

Петросян Геворг С. Эндогенные и экзогенные факторы, влияющие на инвестиционную среду	169
Меджлумян Шогик С. Основные препятствия на пути развития международного туризма и пути их решения в РА	172
Бададян Гагик З. Совершенствование финансовых механизмов сбалансированного территориального развития РА	181
Чапаян Тагуи С. Оценка бюджетной программы Армении как инструмент повышения эффективности государственных расходов	188

НАШИ ЮБИЛЯРЫ

Анушаван Закарян (к 70-летию со дня рождения)	198
---	-----

	<u>ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ</u>
Սարգսյան Սուրեն Թ., Պետք չէ ապրել անցյալի մեջ, այլ անցյալը պետք է ապրի մեր մեջ	6
	<u>ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ</u>
Սարգսյան Սուրեն Թ. Հայ ռամկավար կուսակցությունը և դրա Կահիրեի ակումբի գործունեությունը 1915-1921 թթ.	8
Հովսեփյան Կարինե Գ. Օսմանյան բանկի գրավումն ու Խանասորի արշավանքը «Դրօշակ» պարբերականի էջերում	13
Պողոսյան/Խաղբակյան/ Գագիկ Հ. Հայկական ճարտարապետական եւ տեղանվանական հուշարձանները Իտալիայում	20
	<u>ԿՐՈՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒՅԹ</u>
Ղարիբյան Վահե Կ. Աչաղյա Մաղվայի կատարած ուխտագնացությունների դերը Ուղուպի մաղվաների համար	70
Մղդեայան Վահրամ Վ. Որքանո՞վ է ընդունելի արհեստական բանականության միջոցով ստեղծված նկարը Իսլամի կողմից	74
	<u>ԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆ</u>
Շահնազարյան Նելլի Հ., Շահնազարյան Գագիկ Հ. Մարդկային կապիտալի կառավարումը արհեստական բանականության համատեքստում	78
	<u>ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԻՆ ԵՎ ՀԱՍԱՐԱԿԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ</u>
Աբելյան Դավիթ Գ. Ֆալիբիլիզմի զարգացումը և դրսևորման ձևերը Դեկարտի և Հյուսիսի իմացաբանությունում	87
Գրիգորյան Էռնեստ Ռ. Հերմես Տրիսմեգիստոսի սոցիալական հայացքները	95
	<u>ԻՐԱՎՈՒՆՔ</u>
Թունյան Աննա Ա. Քաղաքացիական պատասխանատվությունը մտավոր սեփականության իրավունքների խախտման համար	107
Դոնչենկո Աննա Վ. Դեպի ներդաշնակեցում «Եվրասիական օրենսդրության» տեխնիկական կանոնակարգման և չափորոշման (Հայաստանի Հանրապետության և Ռուսաստանի Դաշնության օրինակի վրա)	111
	<u>ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ</u>
Տեղյան Դիանա Գ. Դրամավարկային քաղաքականության ազդեցությունը կապիտալի շուկայի վրա Վրաստանում	117
Հակոբյան Գագիկ Մ. Պարտադիր ապահովագրատեսակների ներդրման և զարգացման միջազգային փորձի վերլուծություն	123
Դավթյան Կամո Ա. Կայուն տնտեսական աճը բնութագրող գործոնների համակարգում	141
Մկրտչյան Թաթուլ Մ., Նավասարդյան Միքայել Ա. Հայաստանի տնտեսական արդյունավետության պարամետրային և ոչ պարամետրային գնահատումը	147
Աղաջանյան Սուսաննա Ս. և այլք Ամբուլատոր եվ պոլիկլինիկական բժշկական օգնության ֆինանսավորումն ու գնագոյացումը Հայաստանում	158
	<u>ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ</u>
Պետրոսյան Գևորգ Ս. Ներդրումային միջավայրի վրա ազդող էնդոգեն և էկզոգեն գործոններ	169
Մեջլումյան Շողիկ Ս. Միջազգային զբոսաշրջության զարգացման հիմնական խոչընդոտների վերհանումը և դրանց լուծման ուղիների նախանշումը ՀՀ-ում	172
Քաղադյան Գագիկ Չ. ՀՀ հարածքային համաչափ զարգացման ֆինանսական կառուցակարգերի կատարելագործումը	181
Չափանյան Թագուհի Ս. Բյուջետային ծրագրերի գնահատումը հայաստանում որպես հանրային ծախսերի արդյունավետության բարելավորման գործիք	188
	<u>ՄԵՐ ՀՈՐԵԼՅԱՐՆԵՐԸ</u>
Անուշավան Չաքարյան (ծննդյան 70-ամյակի առթիվ).....	198

Content

EDITORIAL

Sargsyan Suren T.

We shouldn't live in the past, but the past should live in us 6

HISTORY

Sargsyan Suren T.

The Armenian Ramkavar Party and the activities of its Cairo Club in 1915-1921- 8

Hovsepyan Karine G.

The Capture of the Ottoman Bank and the Campaign of Khanasor on the Magazine “Droshak” 13

Poghosyan /Khaghbakyan/ Gagik H.

The Monuments of Armenian Architectures and Toponymy in the Italy 20

CULTURE AND RELIGION

Gharibyan Vahe K.

The role of Acharya Madhva's pilgrimages for the Mādhvas of Udipi 70

Mghdesyan Vahram V.

How acceptable is a picture created by artificial intelligence by Islam? 74

EDUCATION

Shahnazaryan Nelli H., Shahnazaryan Gagik H.

Human Capital Management in the Context of Artificial Intelligence 78

PHILOSOPHY AND SOCIOLOGY

Akelyan Davit G.

The Development and Manifestations of Fallibilism in the Epistemology of Descartes and Hume 87

Grigorian Ernest R.

Social Views of Hermes Trismegistus 95

LAW

Tunyan Anna A.

Civil liability for violation of intellectual property rights 107

Donchenko Anna V.

On the Way to Harmonization of «Eurasian Legislation»

Through Technical Regulation and Standardization (Russia and Armenia Overview) 111

ECONOMY

Teryan Diana G.

The influence of monetary policy on capital market in Georgia 117

Hakobyan Gagik M.

Analysis of International Experience in the Introduction and Development of Mandatory Insurance Types 123

Davtyan Kamo A.

Coordination of Factors Characterizing Stable Economic Growth 141

Mkrtchyan Tatul M., Navasardyan Michael A.

Parametric and non-parametric evaluation of economic efficiency of Armenia 147

Aghajanyan Susanna S. & Co

Financing and Pricing of Outpatient and Polyclinic Medical Care in Armenia 158

MANAGEMENT

Petrosyan Georg S.

Endogenous and Exogenous Factors Influencing the Investment Environment 169

Mejlumyan Shogik S.

Main Obstacles to the Development of International Tourism and Ways to Solution Them in RA 172

Badadyan Gagik Z.

The Improvement of the Financial Mechanisms of RA Territorial Balanced Development 181

Chapanyan Taguhi S.

Budget Program Evaluation in Armenia as a Tool to Improve the Effectiveness of Public Spending 188

OUR ANNIVERSARY

Anushavan Zakaryan (on the occasion of his 70th birthday) 198

Научно-аналитический журнал

РЕГИОН И МИР

2024, том XIV, № 1 (50)

(Регистрационный номер 211.200.00757)

Учредитель: «Общественный институт политических и социальных исследований Черноморско-Каспийского региона» ОО
Регистрационный номер 211.200.00757 от 16.02.2011 г.
Адрес редакции: Ереван, 3-ий пр. Тиграна Меца, д. 9
Website: www.geopolitika.am; E-mail: region-i-mir@mail.ru
Тел: + (374 93) 868-797; + (374 91) 70-50-55

Ответственный за номер: *Г. Погосян /Хахбакян/*

Редактор: *Э. Григорян*

Дизайн и макетировка: *Ш. Погосян*

Ответственный за сайт: *А. Меликсетян*

Подписано к печати 29.02.2024

Бумага офсетная, формат А4

Усл.п.листов 12,75

Шрифты: *Times New Roman*

Тираж 200 экз.

Издательство: *Общественный институт политических и социальных исследований Черноморско-Каспийского региона*

Отпечатано в типографии «Time to print»